

Chulalongkorn University

Chula Digital Collections

Chulalongkorn University Theses and Dissertations (Chula ETD)

2021

นางลักษณ์ของนิราศในนิราศนครวัด

จีชัย สุเมธสวัสดิ์
คณะอักษรศาสตร์

Follow this and additional works at: <https://digital.car.chula.ac.th/chulaetd>

Part of the [Arts and Humanities Commons](#)

Recommended Citation

สุเมธสวัสดิ์, จีชัย, "นางลักษณ์ของนิราศในนิราศนครวัด" (2021). *Chulalongkorn University Theses and Dissertations (Chula ETD)*. 5326.

<https://digital.car.chula.ac.th/chulaetd/5326>

This Thesis is brought to you for free and open access by Chula Digital Collections. It has been accepted for inclusion in Chulalongkorn University Theses and Dissertations (Chula ETD) by an authorized administrator of Chula Digital Collections. For more information, please contact ChulaDC@car.chula.ac.th.

นวลักษณ์ของนิราศในนิราศนครวัด

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2564

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

The Novelty of Nirat in Nirat Nakhonwat

Mr. Dhidhaj Sumedhsvasti

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts in Thai
Department of Thai
FACULTY OF ARTS
Chulalongkorn University
Academic Year 2021
Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์	นวลักษณ์ของนิราศในนิราศนครวัด
โดย	นายธีธัช สุเมธสวัสดิ์
สาขาวิชา	ภาษาไทย
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อาทิตย์ ชีรวณิชย์กุล

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

.....	คณบดีคณะอักษรศาสตร์
(รองศาสตราจารย์ ดร.สุรเดช โชติอุดมพันธ์)	
คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์	
.....	ประธานกรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร.ปรเมินทร์ จารูวร)	
.....	อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อาทิตย์ ชีรวณิชย์กุล)	
.....	กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย
(ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.กุสุมา รัชชเมณี)	

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

ธีธัช สุเมธสวัสดิ์ : นวลักษณ์ของนิราศในนิราศนครวัด. (The Novelty of Nirat in Nirat Nakhonwat) อ.ที่ปรึกษา
หลัก : ผศ. ดร.อาทิตย์ ชีรวณิชกุล

วิทยานิพนธ์เล่มนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาการสร้างนวลักษณ์ของนิราศใน*นิราศนครวัด* พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและศึกษาความสำคัญของนวลักษณ์ต่อวรรณกรรมในสมัยต่อมาโดยใช้แนวคิดเรื่องนวลักษณ์ อารมณ์โหยหาอดีต และวาทกรรมในการศึกษา

ผลการศึกษาพบว่า นวลักษณ์ของนิราศที่ปรากฏใน*นิราศนครวัด*ประกอบด้วย นวลักษณ์ด้านรูปแบบ *นิราศนครวัด*แต่งเป็นร้อยแก้วอย่างบันทึกการเดินทางรายวันโดยใช้กลอนนิราศขึ้นต้นเรื่องเป็นคำนำ ลักษณะการแต่งแบบร้อยแก้วเป็นการขจัดข้อจำกัดในการเล่าเรื่องซึ่งเกิดจากข้อบังคับเรื่องเสียงและคำจากฉันทลักษณ์ร้อยกรอง ส่งผลให้ผู้ทรงพระนิพนธ์เล่าเรื่องต่าง ๆ ได้อย่างอิสระ นวลักษณ์ด้านเวลา *นิราศนครวัด*มีการลำดับเวลาที่ต่างไปจากเวลาในนิราศตามชนบซึ่งดำรงอยู่อย่างเป็นเอกเทศจากโลกจริง กล่าวคือ ประกอบด้วยมุมมองการเล่าจากอนาคตด้วยกระบวนการจัดเตรียมและแก้ไขต้นฉบับให้สอดคล้องกับข้อเท็จจริงที่เปลี่ยนแปลงไปในโลกนอกตัวบท แสดงถึงพันธะผูกพันที่แยกกันไม่ได้ระหว่างตัวบทกับโลกจริง นวลักษณ์ด้านการครวญและการโหยหาอดีต *นิราศนครวัด*แสดงการโหยหาอดีตถึงความยิ่งใหญ่รุ่งเรืองของสยามผ่านการครวญถึงความยิ่งใหญ่ของอาณาจักรซึ่งมีองค์อธิราชเป็นศูนย์กลาง ความเจริญของพระพุทธศาสนา และความเจริญของศิลปวัฒนธรรมรวมถึงสถาปัตยกรรม ต่างไปจากการครวญในนิราศซึ่งแต่เดิมเป็นการแสดงอารมณ์ความรู้สึกของกวีถึงนางผู้เป็นที่รัก นวลักษณ์ด้านกลวิธี *นิราศนครวัด*มีลักษณะเป็นเรื่องเล่า ไม่ใช่ห้วงคำนึงกระจัดกระจายปราศจากเรื่องราวแบบจิตกานต์ในนิราศตามชนบ ความรู้ที่ปรากฏใน*นิราศนครวัด*มีลักษณะเป็นวาทกรรม คือเป็นชุดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับกัมพูชา โดยที่ถ้อยแถลงเกี่ยวกับกัมพูชาได้รับการเรียบร้อยเป็นหน่วยที่มีเอกภาพ วาทกรรมเกี่ยวกับกัมพูชาที่ปรากฏใน*นิราศนครวัด* ได้แก่ ภาพดินแดนที่อยู่ในอำนาจของไทยและฝรั่งเศสและภาพดินแดนแห่งอารยธรรมโบราณ สิ่งที่น่าสนใจ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ใน*นิราศนครวัด*ได้รับการยอมรับและอ้างถึงในงานเขียนสมัยหลังอย่างกว้างขวาง

เมื่อพิจารณาความสัมพันธ์ของนวลักษณ์นิราศใน*นิราศนครวัด*กับวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชาสมัยต่อมา พบว่าตัวบทที่แต่งขึ้นในสมัยหลังมีทั้งกลุ่มที่รูปแบบการแต่งเป็นไปตามความนิยมเดิม คือแต่งเป็นบันทึกการเดินทางรายวัน และกลุ่มที่แต่งเป็นงานเขียนรูปแบบประสมประสาน งานกลุ่มนี้ปรากฏการสะท้อนคิดใคร่ครวญและการโหยหาอดีตแบบนิราศ เป็นการโหยหาบ้านเมืองและระบอบการปกครองในอดีต การแสดงความนิยมชาติ เนื้อหาที่นิยมกล่าวถึง ได้แก่ การบรรยายความยิ่งใหญ่ของโบราณสถาน การกล่าวถึงประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับกัมพูชา การแสดงทัศนคติต่อกัมพูชา ตัวบทบางเรื่องยังแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างราชวงศ์กัมพูชากับผู้เดินทางชาวไทย

สาขาวิชา ภาษาไทย

ปีการศึกษา 2564

ลายมือชื่อนิสิต

ลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาหลัก

6180133722 : MAJOR THAI

KEYWORD: NIRAT, PRINCE DAMRONG RAJANUBHAB'S WORKS, TRAVEL WRITING, NOSTALGIA IN THAI LITERATURE, DISCOURSE
Dhidhaj Sumedhsvasti : The Novelty of Nirat in Nirat Nakhonwat. Advisor: Asst. Prof. ARTHID SHERAVANICHKUL, Ph.D.

This research aims to study the construction of Nirat novelty in *Nirat Nakhonwat*, a work by Prince Damrong Rajanubhab, and the significance of novelty on travel writings in later periods using Novelty, Nostalgia and Discourse as interpretative framework.

The finding reveals that Nirat novelty in *Nirat Nakhonwat* consists of 4 characteristics. Novelty of form: *Nirat Nakhonwat* was composed in diary-travelogue prose preceded by Nirat poetry as preface. Written in prose, *Nirat Nakhonwat* is free from limitations concerning uses of sounds and metrical foots imposed by prosody, so the author's narration is independent. Novelty of time: Time in *Nirat Nakhonwat* is different from that in conventional nirats where time exists independently from the real world; that is, it includes narrational perspective from the future brought about by the process of manuscript preparation and edition to keep the text updated in accordance with changed facts in the real world, conveying inseparable bond between the text and the real world. Novelty of contemplation and nostalgia: *Nirat Nakhonwat* expresses nostalgia for mightiness and prosperity of Siam through contemplation on vastness of the kingdom with kings in the center, thriving Buddhism, arts, cultures and architectures. This characteristic is different from lamentation in conventional nirats where emotional expressions are directed from authors to their loved ones. Novelty of technique: *Nirat Nakhonwat* is narrative, not separate fragmented reflections in absence of story like lyric poetry in conventional nirats. Knowledge in *Nirat Nakhonwat* has traits of discourse; that is, it presents sets of knowledge and understanding on Cambodia with statements about Cambodia arranged in unity. Discourses on Cambodia in *Nirat Nakhonwat* include the image of land under the control of Siam and France and the image of an ancient civilization hub. The knowledge that Prince Damrong Rajanubhab stated in *Nirat Nakhonwat* has been widely referred to in later works.

Considering the relationship between Nirat novelty in *Nirat Nakhonwat* and travel writings narrating journeys to Cambodia in later periods, the texts written after *Nirat Nakhonwat* include both writings composed based on conventional trend, namely dairy-travelogue style, and those composed in the style that lies the combination of several genres' literary techniques. The texts in this group have reflections, contemplations and nostalgia in Nirat style, including yearning for ideal society and political system, expression of national affection. Prevalent contents include depicting the greatness of archaeological sites, mentioning history of the relationship between Siam and Cambodia, showing attitudes towards Cambodia. Certain texts in this group reflect the relationship between Cambodian Royal Family and Thais who traveled to Cambodia.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

Field of Study: Thai

Academic Year: 2021

Student's Signature

Advisor's Signature

กิตติกรรมประกาศ

ครั้งหนึ่งที่ท่าพระจันทร์ หมอคู่นายดวงชะตาของผู้วิจัยว่า การศึกษาเล่าเรียนและการทำวิทยานิพนธ์จะสำเร็จลงไปได้อย่างราบรื่นงดงามด้วยความรักจากอาจารย์ที่ปรึกษา คำทำนายแม่นยำราวกับตาเห็นเพราะงานวิจัยนี้สำเร็จลงได้ด้วยความรัก ความห่วงใย และความเอาใจใส่ของผศ.ดร.อาทิตย์ ชีรวณิชกุลที่มีให้ผู้วิจัยเสมอทั้งในเรื่องการเล่าเรียนและการใช้ชีวิต ครูเป็น “เข็มทิศ” และ “แผนที่” ชวนนำทาง “ผู้เดินทางและเล่าเรื่อง” มาสู่ปลายทางที่ตั้งใจไว้โดยไม่หลงทาง

ผู้วิจัยขอขอบพระคุณศ.เกียรติคุณ ดร. กุสุมา รัชมณี ที่กรุณาให้คำแนะนำที่มีคุณค่าและเป็นประโยชน์ในด้านวิชาการแก่ผู้วิจัยเสมอรวมถึงการปรับงานวิจัยนี้ การมีบุคคลซึ่งเป็นแรงบันดาลใจด้วยเยาว์มาร่วมเป็นกรรมการสอบคือความรู้สึกที่ไม่อาจบรรยายได้ ขอขอบคุณรศ. ดร.ปรมินท์ จารุวรรที่กรุณาให้คำแนะนำในการปรับเนื้อหาวิทยานิพนธ์ให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้นและชี้ให้เห็นแง่มุมซึ่งผู้วิจัยไม่เคยนึกถึงมาก่อน

ผศ. กิตติชัย พินโนเป็นส่วนสำคัญในชีวิตการศึกษาของผู้วิจัยซึ่งคอยให้ความเชื่อมั่น ความหวังดี โอกาส แรงผลักดัน กำลังใจ และคำแนะนำในทุกเรื่องนับแต่เรียนปริญญาตรีจนถึงปัจจุบัน การเดินบนเส้นทางสายนี้คงยากลำบากขึ้นมากหากขาดคนที่เข้าใจ

ขอขอบคุณอ.กิตติพงษ์ แบสัว เพื่อนพี่พยามยาก ผู้คอยให้คำปรึกษาและช่วยเหลือผู้วิจัยเสมอตลอดการเรียนปริญญาโท อ.ศรัณย์ภัทร บุญสุข ที่แม้อยู่แดนไกลแต่ก็ยินดีให้ความช่วยเหลือด้านข้อมูลความรู้รวมถึงกำลังใจแก่ผู้วิจัยเสมอ คุณปริดาภรณ์ เอี่ยมแจ๋ ผู้รับฟังที่ดีในทุกเรื่องแม้อยามดึกดื่นเที่ยงคืน

การเรียนในระดับปริญญาโทคงจะขาดสีสัน ความสนุกสนาน ความบันเทิงไปอย่างน่าเสียดายหากขาดมิตรสหายกลุ่ม “คนบอๆ” ที่ช่วยสร้างรอยยิ้มและเสียงหัวเราะให้กันไม่ยอมหยุด นายชนะพล สมบูรณ์ นายธัญนันท์ พลศรี นางสาวกวิณสรา สุดใจ และนางสาวรัตนาวดี สวยบำรุง

ในการทำวิทยานิพนธ์ตั้งแต่ต้นจนจบ บทเพลงของคุณอภิวัชร เอื้อถาวรสุข วง Cocktail และ Ms. Taylor Swift เป็นสุนทรีเยที่ช่วยขับเคลื่อนผู้วิจัยให้สามารถเขียนงานได้อย่างประหลาด และความจริงแล้วบทเพลงเหล่านี้ก็เป็นส่วนหนึ่งในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับ “การใคร่ครวญ” และ “อารมณ์โหยหาอดีต” ซึ่งเป็นส่วนสำคัญของการศึกษานี้ด้วย ผู้วิจัยขอขอบคุณมา ณ ที่นี้

ขอขอบคุณนายธรรม์ บุรพวัฒน์ รุ่นน้องผู้เป็นกำลังใจที่ดีเสมอแก่ผู้วิจัยตลอดระยะเวลาอันยาวนาน และยังเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ผู้วิจัยเข้าถึงความคิดที่สำคัญที่สุดของงานวิจัยเรื่องนี้

พ่อ แม่ พี่ชาย และญาติๆ คือส่วนสำคัญที่ช่วยสร้างผู้วิจัยผ่านการส่งเสริมสนับสนุนในทุกๆ ทางที่สามารถทำได้ รวมถึงให้อิสระในการใช้ชีวิตอย่างเต็มที่ ผู้วิจัยขอมอบความสำเร็จจากการศึกษาเล่าเรียนและการทำวิทยานิพนธ์นี้ให้ครอบครัวที่อำเภอกันทรลักษณ์ จังหวัดศรีสะเกษ “ชายแดนไทย-กัมพูชาสุดปลายเทือกเขาพนมดงรัก”

คุณูปการใด ๆ อันจะเกิดขึ้นจากงานวิจัยเรื่องนี้ ผู้วิจัยขอถวายเป็นพระเกียรติคุณแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพด้วยความเคารพชื่นชม

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ค
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	ง
กิตติกรรมประกาศ.....	จ
สารบัญ.....	ช
บทที่ 1 บทนำ	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญ	1
1.2 วัตถุประสงค์	3
1.3 สมมติฐานการวิจัย	4
1.4 ขอบเขตการวิจัย	4
1.5 วิธีดำเนินการวิจัย	4
1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	4
1.7 ข้อตกลงเบื้องต้น	5
1.8 นิยามศัพท์เฉพาะ	5
1.8.1 นิราศ	5
1.8.2 วรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทาง (travel writing).....	5
1.8.3 คีตกานต์ (lyric หรือ lyric poetry).....	6
1.8.4 นวลักษณ์.....	6
1.8.5 อารมณ์โหยหาอดีตหรือการโหยหาอดีต	6
1.9 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	6
1.9.1 เอกสารและงานวิจัยที่ศึกษาวรรณคดีประเภทนิราศ	6
1.9.2 เอกสารและงานวิจัยเกี่ยวกับงานเขียนประเภทบันทึกการเดินทางหรือท่องเที่ยว	11

1.9.3 เอกสารและงานวิจัยเกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพและพระนิพนธ์	15
บทที่ 2 ภูมิหลัง บริบททางประวัติศาสตร์ของนิราศนครวัดและแนวคิดที่เกี่ยวข้อง	19
2.1 ภูมิหลังเกี่ยวกับนิราศนครวัด.....	19
2.1.1 ประวัติการจัดพิมพ์นิราศนครวัด	19
2.1.2 สังเขปเรื่องนิราศนครวัด	22
2.2 พระนิพนธ์ประเภทบันทึกการเดินทางของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ	28
2.3 งานเขียนประเภทนิราศและความเป็นนิราศ	29
2.3.1 ความหมายของงานเขียนประเภทนิราศและความซับซ้อนของการจัดแบ่งประเภทที่ส่งผลต่อการศึกษานิราศ.....	29
2.3.2 ความเป็นนิราศ.....	32
2.3.2.1 การเคลื่อนตัวเชิงพื้นที่หรือการเคลื่อนของเวลา.....	32
2.3.2.2 การแสดงอารมณ์ความรู้สึกผ่านการครวญ ไคร่ครวญ สะท้อนคิด	32
2.3.2.3 การจาก การพลัดพราก.....	33
2.4 อารมณ์และการโหยหาอดีต	33
2.5 แนวคิดเรื่องวาทกรรม	37
2.6 บริบททางประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับเนื้อหาในนิราศนครวัด	38
2.6.1 ความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักไทยกับกัมพูชาในสมัยรัตนโกสินทร์	38
2.6.2 ประวัติศาสตร์ข้อพิพาทเรื่องดินแดนระหว่างสยาม ฝรั่งเศส และกัมพูชา	42
บทที่ 3 การสร้างนวลักษณ์ในนิราศนครวัด.....	46
3.1 ความเป็นนิราศของนิราศนครวัด.....	46
3.1.1 สถานภาพของนิราศนครวัดในฐานะงานเขียนประเภทนิราศ.....	46
3.1.2 ความหมายของชื่อนิราศนครวัด.....	49
3.2 นวลักษณ์ของนิราศในนิราศนครวัด.....	50
3.2.1 ความหมายของ “นวลักษณ์”	50

3.2.2 รูปแบบการแต่ง	52
3.2.2.1 ร้อยแก้วบันทึกการเดินทางรายวันที่มีกลอนนิราศนำเรื่อง.....	52
3.2.2.2 การลำดับเวลาที่ต่างไปจากขนบนิราศ	57
3.2.3 การครวญและอารมณ์โหยหาอดีต.....	61
3.2.3.1 การครวญ บทครวญ และการไคร่ครวญ	61
3.2.3.2 การไคร่ครวญในนิราศนครวัด.....	69
3.2.3.3 บริบทและนัยสำคัญของการโหยหาอดีต	86
3.2.4 ความเป็นเรื่องเล่าของนิราศนครวัด	89
3.2.4.1 ความสัมพันธ์ระหว่างนิราศกับคติด้านต์.....	90
3.2.4.2 ลักษณะความเป็นเรื่องเล่าของนิราศนครวัด	92
3.2.4.3 ลักษณะความเป็นวาทกรรมของความรู้ในนิราศนครวัด	98
3.2.5 การสร้างความกำกวมให้ตัวบท	133
3.2.5.1 การกำหนดผู้ฟังในเรื่องเพื่อสร้างพื้นที่ส่วนตัว	134
3.2.5.2 การทำให้ไม่เกี่ยวกับการเมือง	135
3.2.5.3 การใช้รูปแบบการแต่งที่ไม่เป็นไปตามขนบ	138
3.3 สรุป	140
บทที่ 4 ความสัมพันธ์ระหว่างนิราศนครวัด กับวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางสมัยหลัง. 143	
4.1 วรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชา.....	143
4.1.1 ภูมิหลังของวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชา	144
4.1.2 ความเชื่อมโยงของนิราศนครวัดกับวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชา	156
4.1.2.1 ลักษณะของร้อยแก้ว	156
4.1.2.2 การไคร่ครวญหรือการโหยหาอดีต	173
4.1.2.3 เรื่องเล่าเกี่ยวกับกัมพูชา	183

4.1.2.4 ความสัมพันธ์ของเจ้านายกัมพูชากับผู้เดินทางชาวไทย	195
4.2 สรุป	200
บทที่ 5 สรุป อภิปรายผลการศึกษา และข้อเสนอแนะ	201
บรรณานุกรม.....	206
ประวัติผู้เขียน	216

สารบัญภาพ

ภาพที่ 1	จำแนกเนื้อหาของงานเขียนประเภทนิราศ	30
ภาพที่ 2	สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและพระธิดา ณ เทวสถานบรยงก์	127
ภาพที่ 3	สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพและคณะเดินทางพร้อมนางสาวชื้อชานคาเปเลส์ที่ รัฐบาลฝรั่งเศสส่งมาเป็นล่ามและเป็นเพื่อนพระธิดาสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ	128
ภาพที่ 4	ภาพโบราณสถานทางขึ้นปราสาทบาปวนและกลุ่มคนที่กำลังปีนขึ้นยังปราสาท	129
ภาพที่ 5	ภาพโบราณสถานเรือนศิลาฐานพลับพลาสูงด้านหน้าพระราชวังนครธม	129
ภาพที่ 6	พระพุทธรูปปางนาคปรกที่ปราสาทนครวัด	129
ภาพที่ 7	หน้าปกนิราศนครวัดฉบับพิมพ์พุทธศักราช 2515	129

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวางในฐานะปราชญ์คนสำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงได้รับพระสมัญญานาม “พระบิดาแห่งประวัติศาสตร์และโบราณคดีไทย” ทรงได้รับการยกย่องจากองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ให้เป็น “บุคคลสำคัญของโลก” ใน พ.ศ. 2505 นับเป็นคนไทยคนแรกที่ได้รับเกียรติดังกล่าว พระนิพนธ์ซึ่งมีอยู่จำนวนมากส่งอิทธิพลต่อความรู้สึกนึกคิดของคนไทยเรื่อยมาทุกยุคสมัย เป็นทั้งแหล่งอ้างอิงและเป็นที่มาของงานวิจัย งานวิพากษ์ในวงวิชาการประวัติศาสตร์ วรรณคดีไทย ไทยศึกษา และวัฒนธรรมศึกษามาอย่างยาวนาน¹

นิราศนครวัดเป็นพระนิพนธ์เรื่องหนึ่งของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ขึ้นเป็นบันทึกการเดินทางระหว่างการเดินทางเสด็จเยือนกัมพูชาพร้อม คณะตั้งแต่กลางเดือนพฤศจิกายนถึงกลางเดือนธันวาคม พุทธศักราช 2467 ขณะนั้นกัมพูชามีสถานภาพเป็นรัฐในอารักขา (protectorate) ของประเทศฝรั่งเศส นับเป็นเวลาประมาณ 50 ปีหลังจากจุดเริ่มต้นของเหตุการณ์ข้อพิพาทเรื่องการอ้างสิทธิเหนือเขตแดนกัมพูชาในช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งส่งผลยืดเยื้อต่อมาเป็นเวลาหลายสิบปี การเสด็จเยือนกัมพูชาในครั้งนี้เป็นการเสด็จส่วนพระองค์ มีจุดประสงค์เพื่อท่องเที่ยวและทอดพระเนตรความยิ่งใหญ่ของปราสาทหินในกัมพูชา

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์**นิราศนครวัด**เป็นร้อยแก้วบันทึกที่รายวัน โดยขึ้นต้นเรื่องด้วยกลอนนิราศจำนวน 18 บท เนื้อหานอกจากจะเล่าถึงประสบการณ์การเสด็จประพาสแล้ว ยังให้ข้อมูลความรู้เชิงเปรียบเทียบเกี่ยวกับภูมิประเทศ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี วรรณคดี พระพุทธศาสนาทั้งของไทยและกัมพูชาด้วย เนื้อหาดังกล่าวทำให้**นิราศนครวัด**มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อวงการศึกษาด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี เพราะเป็น “ปฐมบทแห่งกัมพูชาศึกษา” (มยุรี วีระประเสริฐ, 2555: 31) และเป็นข้อเขียนเรื่องแรกของไทยที่นำเสนอประวัติศาสตร์

¹ งานที่กล่าวถึงความสำคัญของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพกับการสร้างความรับรู้เรื่องต่างๆ มีหลายเรื่อง เช่น รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการประวัติศาสตร์วิถีคิดเกี่ยวกับสังคมและวัฒนธรรมไทยของปัญญาชน (พ.ศ. 2435-2535) ของสายชล สัตยานุรักษ์ (2550) และ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ : การสร้างอัตลักษณ์เมืองไทยและชนของชาวสยาม ของสายชล สัตยานุรักษ์ (2545) โฉมหน้าราชชาตินิยม ของธงชัย วินิจจะกุล (2559)

และโบราณคดีก็มาพบกันโดยอิงจากข้อเสนอของนักวิชาการฝรั่งเศส ส่งผลให้การรับรู้และความสนใจเกี่ยวกับ “เมืองพระนคร” ของไทยเปลี่ยนแปลงไปจากเดิมที่อิงอยู่กับตำนานหรือนิทาน (ศานติ ภัคดี คำ, 2563: 234-235) ในปี พ.ศ. 2545 สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรมได้รับอนุญาตจากมูลนิธิสมเด็จพระยาจักรีราชานุภาพและหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา ให้จัดพิมพ์ **นิราศนครวัดฉบับพิเศษ** ประกอบด้วยภาพถ่ายในการเดินทางครั้งเดียวกันซึ่งไม่เคยเผยแพร่ที่ไหนมาก่อน และมีการจัดทำคำอธิบายข้อมูลความรู้ที่ปรากฏในตัวบทเพิ่มเติม นอกจากนี้ **นิราศนครวัด** ยังได้รับคัดเลือกให้เป็นหนึ่งใน “ชุดทรัพย์สินของแผ่นดิน” ประจำปี พ.ศ. 2555 ซึ่งเป็นโครงการโดยความร่วมมือของกรมศิลปากรและอุทยานการเรียนรู้ TK Park มีการทำวิจัยและเอกสารประกอบเพื่ออธิบายข้อมูลความรู้ที่ปรากฏในตัวบท **นิราศนครวัด** อย่างละเอียด

น่าสังเกตว่า การจัดพิมพ์และชำระตัวบท **นิราศนครวัด** ที่ผ่านมามีความสำคัญของตัวบทในฐานะ “แหล่งข้อมูลความรู้” ที่ทรงคุณค่า โดยที่มิติความเป็นวรรณกรรมของตัวบทไม่ค่อยได้รับการให้ความสำคัญมากนัก แม้ในงานวิจัยด้านวรรณกรรม ก็ยังให้ความสำคัญของ **นิราศนครวัด** ในฐานะตัวบทที่ให้ข้อมูลความรู้หรือ “ตำรา” อยู่ เช่น วรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์ (2562: 73) กล่าวถึง **นิราศนครวัด** ไว้ว่า เนื้อหาส่วนใหญ่

เป็นข้อมูลด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีของกรุงเก่า ข้อมูลบางส่วนทรงเชื่อมโยงกับโบราณสถานและคติความเชื่อในสยาม เพื่อแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ด้านประเพณีวัฒนธรรมของทั้ง 2 ชาติ นอกจากรายละเอียดการเสด็จประพาสในแต่ละวันแล้ว ยังทรงแทรกข้อมูลตามความสนพระทัยและมีพระวินิจฉัยด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีในประเด็นที่หลากหลายด้วย

(วรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์, 2562: 73)

นอกจากนี้ยังชี้ให้เห็นลักษณะเด่นด้านเนื้อหาของพระนิพนธ์สมเด็จพระยาจักรีราชานุภาพโดยภาพรวม คือ พระนิพนธ์บันทึกการเดินทางรายวันของพระองค์นั้น

ปรากฏข้อมูลด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีที่สัมพันธ์กับสถานที่ที่เสด็จประพาสแทรกไว้ นอกจากนี้ยังมีพระวินิจฉัยหรือข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับโบราณวัตถุสถานปรากฏให้เห็นด้วยเสมอ ข้อมูลเหล่านี้นอกจากจะแสดงให้เห็นความสนใจส่วนพระองค์แล้ว ยังช่วยเสริมความรู้ให้ผู้อ่านเข้าใจเนื้อหาในพระนิพนธ์มากขึ้น

(วรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์, 2562: 226)

ในทำนองเดียวกัน วรรณศิริ ตั้งพงษ์ธิตติ กล่าวถึง**นิราศนครวัด**ในแง่ที่เป็นบันทึกหลักฐานทางประวัติศาสตร์ว่า

เมื่อครั้งที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเสด็จไปชมพระราชวังและพระที่นั่งหลายแห่งที่สร้างในสมัยสมเด็จพระนโรดมถวายแบบมาจากพระราชวังของไทย เนื่องจากสมเด็จพระนโรดมเคยเข้ามาประทับในประเทศไทย สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวระยะหนึ่ง พระองค์ทรงโปรดลักษณะพระราชวังของไทย เมื่อทรงกลับไปครองราชย์จึงทรงนำแบบพระราชวังและพระที่นั่งของไทยไปสร้างพระที่นั่งในเขมร และยังตั้งชื่อพระที่นั่งเหล่านั้นตามชื่อพระที่นั่งในกรุงเทพฯ อีกด้วย

(วรรณศิริ ตั้งพงษ์ธิตติ, 2544: 157-158)

ผู้วิจัยเห็นว่านอกจากความสำคัญและคุณค่าในการให้ความรู้แล้ว **นิราศนครวัด**ยังมีความสำคัญและคุณค่าในเชิงวรรณกรรมที่น่าสนใจศึกษาอย่างยิ่ง กล่าวคือ ตัวบท**นิราศนครวัด**มีความซับซ้อนในแง่ของประเภทวรรณกรรม ดังที่กล่าวแล้วว่าตัวบทนี้สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์เป็นร้อยแก้วบันทึกรายวัน โดยมีกลอนนิราศนำเนื้อหาตอนต้นเพียง 18 บทเท่านั้น ทั้งยังไม่มีการครวญถึงนางอันเป็นที่รักตามขนบนิราศ แต่กลับทรงกำหนดให้เป็น “นิราศ” ตามปรากฏในชื่อเรื่อง อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเห็นว่า แม้นิราศนครวัดจะไม่มีการครวญถึงนางอันเป็นที่รักตามขนบนิราศที่มีมาแต่เดิม แต่หากอ่านอย่างพินิจพิเคราะห์จะเห็นองค์ประกอบสำคัญของนิราศนี้ปรากฏอยู่ในการครวญและอารมณ์โหยหาอดีต ซึ่งสัมพันธ์กับบริบทยุคสมัยและสังคมการเมืองขณะที่ทรงพระนิพนธ์**นิราศนครวัด**ขึ้น อันเป็นช่วงเวลาแห่งความเปลี่ยนแปลงอันสืบเนื่องมาจากลัทธิจักรวรรดินิยมและระเบียบโลกสมัยใหม่ ซึ่งส่งผลกระทบต่อข้อกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับกัมพูชาและฝรั่งเศสในบริบทใหม่

ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยจึงมุ่งศึกษานิราศนครวัดในฐานะงานเขียนประเภทนิราศ อันจะแสดงให้เห็น “นวนิทัศน์” ทั้งในด้านรูปแบบ เนื้อหา และกลวิธี ได้แก่ การใช้ร้อยแก้วที่เป็นบันทึกการเดินทางรายวัน การแสดงการโหยหาอดีตแทนการครวญถึงนางอันเป็นที่รักในขนบเดิม การถ่ายทอดเรื่องราวในลักษณะของเรื่องเล่า นอกจากนี้จะวิเคราะห์ด้วยว่า**นิราศนครวัด**มีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับวรรณกรรมในสมัยต่อมาอย่างไร

1.2 วัตถุประสงค์

1. ศึกษาเอกลักษณ์ในนิราศนครวัด
2. วิเคราะห์ความสำคัญของนวนิทัศน์ในนิราศนครวัดที่มีต่อวรรณกรรมในสมัยต่อมา

1.3 สมมติฐานการวิจัย

นิราศนครวัด พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นนิราศร้อยแก้วเรื่องแรกในประวัติศาสตร์ไทย **นิราศนครวัด** มีกลวิธีการสร้างนวนิยายหลายวิธี เช่น การใช้ร้อยแก้วในลักษณะของบันทึกการเดินทางรายวัน แทนการเป็นบทร้อยกรองพรรณนาการเดินทาง การแสดงการโหยหาอดีตที่เป็นความรุ่งเรืองของสยามแทนการครวญถึงอดีตส่วนตัวของกวี การถ่ายทอดเรื่องราวในลักษณะของเรื่องเล่า (narrative) แทนการเป็นคีตกานต์ (lyric) เป็นต้น **นิราศนครวัด** จึงเป็นวรรณคดีสำคัญที่แสดงให้เห็นการขยายขอบเขตของวรรณคดีประเภทนิราศจากนิราศตามชนบทเดิมมาเป็นงานเขียนแนวใหม่ที่มีความเชื่อมโยงกับวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทาง (travel writing) ในสมัยต่อมา

1.4 ขอบเขตการวิจัย

ในงานวิจัยนี้ จะศึกษานิราศนครวัดจากฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2515 และจะใช้ตัวบทวรรณกรรมร้อยแก้วการเดินทางอีกจำนวน 6 เล่มประกอบการวิเคราะห์ ดังนี้

ร้อยแก้วการเดินทางไปกัมพูชา

- ไปกรุงกัมพูชาของเลอสรุ ธรรมพิชา (2495)
- ถกเขมรของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช (2496)
- เทียวเมืองเขมรและเมืองญวนของจรัส แดงน้อย (2510)
- มุตะชะแมร์ไปแลเขมรของไขแสง สุกใส (2532)
- เขมรสามยกพระนิพนธ์ในสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี² (2537)
- ตามเสด็จเขมรของไพรัตน์ สูงกิจบูลย์ (2544)

1.5 วิธีดำเนินการวิจัย

- 1.5.1 ศึกษาตัวบทนิราศนครวัด รวมถึงแนวคิด เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
- 1.5.2 เก็บข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลจากตัวบท
- 1.5.3 เขียนเรียบเรียงผลที่ได้จากการศึกษาวิเคราะห์

1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- 1.6.1 เข้าใจนวนิยายและสำคัญของนวนิยายในนิราศนครวัด
- 1.6.2 เป็นแนวทางในการศึกษานิราศร้อยแก้วเรื่องอื่นต่อไป

² พระอิสริยยศขณะทรงพระราชนิพนธ์เรื่องเขมรสามยก

1.7 ข้อตกลงเบื้องต้น

งานวิจัยนี้จะศึกษา **นิราศนครวัด** จากฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2515 ของสำนักพิมพ์บรรณาคารซึ่งเป็นฉบับพิมพ์จากการปรับปรุงครั้งที่สมบูรณ์ที่สุดโดยสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพในปี พ.ศ. 2481 (แก้ไขปรับปรุงครั้งที่ 3) ก่อนที่ผู้ทรงพระนิพนธ์จะสิ้นพระชนม์ โดยไม่มีข้อเขียนในลักษณะการขยายความ แก้ไขเพิ่มเติมข้อความ เชิงอรรถเสริมความโดยบุคคลอื่นดังที่มีปรากฏในการจัดพิมพ์ครั้งอื่นๆ นอกจากจะศึกษาตัวบทที่เป็นลายลักษณ์อักษรแล้ว งานวิจัยนี้จะศึกษาภาพถ่ายประกอบตัวบทด้วย โดยในฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2515 ภาพถ่ายจากการเดินทางที่ปรากฏตรงกับฉบับพิมพ์ครั้งแรกทั้งหมด³ ดังนั้นฉบับพิมพ์ที่ใช้ศึกษาจึงเป็นตัวบทที่ใกล้เคียงหรือตรงตามเจตนารมณ์ดั้งเดิมของผู้ทรงพระนิพนธ์มากที่สุดเพราะผ่านการแก้ไขต้นฉบับโดยผู้ทรงพระนิพนธ์เป็นครั้งสุดท้ายและผ่านการเปลี่ยนแปลงในกระบวนการจัดเตรียมต้นฉบับโดยบุคคลอื่นน้อยที่สุด

1.8 นิยามศัพท์เฉพาะ

1.8.1 นิราศ คือ ประเภทงานเขียน (literary genre) ในวรรณคดีไทย เนื้อหาของนิราศมีหลายแบบ ทั้งมุ่งพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกของกวีโดยผูกโยงเข้ากับการเดินทางหรือการเคลื่อนไปข้างหน้าของเวลา หรืออาจมุ่งเล่าประสบการณ์การเดินทางประสมประสานกับการแสดงอารมณ์ความรู้สึก หรืออาจเน้นเล่าการเดินทางหรือประสบการณ์ระหว่างการเดินทางโดยไม่เน้นแสดงอารมณ์ความรู้สึก⁴

1.8.2 วรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทาง (travel writing) ในงานวิจัยเรื่องนี้ใช้หมายถึงงานเขียนรูปแบบร้อยแก้ว เป็นตัวบทซึ่งเกิดขึ้นจากการเดินทาง อาจอยู่ในรูปแบบการบันทึกรายวันอย่างอนุทิน การเขียนแบบคอลัมน์ การเขียนแบบไม่ลงวันที่ การเล่าสิ่งอื่นๆ ที่ไม่ได้อยู่ในการเดินทางแต่สัมพันธ์กับสิ่งที่พบระหว่างเดินทาง

³ ในการจัดพิมพ์ **นิราศนครวัด** บางฉบับ เช่น ฉบับพิมพ์พิเศษของสำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม แม้จะมีการชำระเนื้อหาและอักขรวิธี รวมถึงมีการจัดทำภาคผนวกคำอธิบายเพิ่มเติมเกี่ยวกับเนื้อหาที่กล่าวไว้ใน **นิราศนครวัด** เป็นสัดส่วนชัดเจนแยกจากตัวบทอย่างสมบูรณ์ แต่ภาพถ่ายที่นำมารวมจัดพิมพ์ในเล่มจำนวนมากได้มาจากหอสมุดดำรงราชานุภาพโดยการอนุญาตของราชสกุลเมื่อมีโครงการจัดพิมพ์ขึ้นใน พ.ศ. 2545 ดังนั้นหากต้องการวิเคราะห์ภาพถ่ายในฐานะส่วนหนึ่งของตัวบทน่าจะไม่สามารถกระทำได้ เนื่องจากภาพถ่ายเหล่านี้ แม้จะมาจากการเดินทางในครั้งเดียวกัน แต่ไม่ใช่ภาพถ่ายที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเลือกพิมพ์เผยแพร่แต่แรก ดังนั้นจึงไม่อาจตีความหรืออ้างได้ว่า การสื่อความหมายหรือการประกอบสร้างตัวบทในฉบับพิมพ์ครั้งดังกล่าวเป็นสิ่งที่กระทำโดยผู้ทรงพระนิพนธ์

⁴ ความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับนิราศสามารถดูเพิ่มเติมได้จากบทที่ 2 ของวิทยานิพนธ์

1.8.3 คีตกานต์ (lyric หรือ lyric poetry) คือ บทร้อยกรองขนาดสั้นที่ปราศจาก “เรื่องราว” แบบ “เรื่องเล่า” (narrative) หรือ “บทละคร” (dramatic verse) เนื้อความมักเป็นการสะท้อนหรือพรรณนาอารมณ์ความรู้สึก ความนึกคิดของผู้เล่าหนึ่งคนซึ่งไม่จำเป็นต้องหมายถึงตัวกวี หรือผู้แต่งเสมอไป โดยเล่าผ่านน้ำเสียงที่แสดงความเป็นส่วนตัวหรือความเป็นอัตวิสัย (Cuddon, J. A., 2013: 412)

1.8.4 นวลักษณ์ หมายถึง ลักษณะใหม่ ลักษณะซึ่งเปลี่ยนแปลงไปจากขนบเดิม มีพัฒนาการ หรือคลี่คลายมาจากขนบหรือแบบแผนการแต่งซึ่งยึดถือกันมา โดยมีเงื่อนไขว่า จะต้องไม่ใช่ความใหม่ที่ไม่เหลือเค้าเดิม แต่ต้องเป็นความใหม่ที่มีร่องรอยหรือลักษณะบางประการให้สามารถสืบสาวกลับไปยังที่มาหรือยึดโยงกับขนบเดิมได้ ดังนั้น “นวลักษณ์ของนิราศ” ก็คือ ลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปจากขนบนิราศที่นิยมแต่งกันแต่เดิม⁵

1.8.5 อารมณ์โหยหาอดีตหรือการโหยหาอดีต คือ หวังคิดคำนึงถึงอดีตซึ่งเป็นความทรงจำที่ดี อาจทำให้เกิดทั้งความสุขและเศร้าในเวลาเดียวกัน ส่วนที่เป็นความเศร้าเกิดขึ้นเพราะความทรงจำที่ดีเหล่านั้นกลายเป็นอดีตไปแล้ว ทั้งนี้ผู้คิดคำนึงอาจเพียงแค่ขบคิดใคร่ครวญ รำลึกถึงเรื่องราวเหล่านั้นในฐานะอดีตที่ล่วงไปแล้ว หรืออาจเป็นความปรารถนาที่จะกลับไปสัมผัสเรื่องราวที่ดีเหล่านั้นอีก ทั้งนี้อาจเป็นเรื่องราวหรือประสบการณ์ส่วนตัวหรือไม่ก็ได้ คำนีямดังกล่าวอิงตามลักษณะของบทครวญในงานเขียนประเภทนิราศเพื่อให้ตรงกับลักษณะของข้อมูลที่จะวิเคราะห์ตีความ และในงานวิจัยเรื่องนี้จะใช้คำว่า “การโหยหาอดีต” แทน “อารมณ์โหยหาอดีต” เพราะการคิดคำนึงถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในอดีตของผู้เล่าเรื่องคือสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไม่ได้มีลักษณะเป็น “อารมณ์”

1.9 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

จากการทบทวนงานวิจัยและข้อเขียนที่เกี่ยวข้องกับการศึกษา พบว่างานเขียนที่สัมพันธ์กับการทำวิจัยเรื่องนี้ทั้งหมดมี 3 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มแรก เป็นงานที่ศึกษาวรรณคดีประเภทนิราศ กลุ่มที่สอง เป็นงานที่ศึกษางานเขียนกลุ่มที่มีเนื้อหาบันทึกการเดินทาง ส่วนกลุ่มที่สาม เป็นงานกลุ่มที่ศึกษาพระประวัติและพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

1.9.1 เอกสารและงานวิจัยที่ศึกษาวรรณคดีประเภทนิราศ

งานที่ศึกษาวิจัยเกี่ยวกับวรรณคดีนิราศแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มแรก เป็นงานวิจัยที่ศึกษาวรรณคดีนิราศ โดยภาพรวมเป็นการจำแนกประเภท ศึกษาลักษณะทางวรรณศิลป์

⁵ ผู้วิจัยสังเคราะห์ความหมายคำว่า นวลักษณ์ จากพจนานุกรมศัพท์วรรณกรรมและจากคำนิยามที่นักวิชาการเสนอไว้ รายละเอียดดังกล่าวดูเพิ่มเติมได้ในบทที่ 3 ของวิทยานิพนธ์

ลักษณะร่วมและอิทธิพลที่นิราศต้นแบบหรือนิราศชั้นครูมีต่อนิราศที่แต่งขึ้นในสมัยหลัง งานวิจัยกลุ่มนี้จะมุ่งพินิจองค์ประกอบของนิราศในแง่ความงามที่เกิดจากเสียง ความหมาย และความเปรียบซึ่งเป็นสุนทรียะของร้อยกรองไทยแต่เดิม **กลุ่มที่สอง** เป็นงานวิจัยที่ใช้ลักษณะความเป็นนิราศตามขนบเป็นกรอบในการพิจารณาตัวบทวรรณกรรมปัจจุบันเพื่อพิจารณาลักษณะของ “นิราศสมัยใหม่” ซึ่งพัฒนาคลี่คลายจากขนบเดิม

งานวิจัยที่ศึกษาวรรณคดีนิราศในด้านพัฒนาการและความเป็นประเภทวรรณคดี

1.9.1.1 นิราศคำโคลง : การวิเคราะห์และเปรียบเทียบกับนิราศชนิดอื่น ของ รื่นฤทัย สัจจะพันธุ์ (2516) ศึกษาเปรียบเทียบลักษณะทั่วไปของวรรณคดีประเภทนิราศ โดยเปรียบเทียบนิราศที่แต่งด้วยฉันทลักษณ์โคลงกับนิราศที่แต่งด้วยฉันทลักษณ์อื่นๆ นอกเหนือจากการศึกษาวิเคราะห์ลักษณะของนิราศคำโคลงจำนวน 28 เรื่องตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์และได้เปรียบเทียบกลุ่มข้อมูลที่ศึกษากับนิราศคำกลอนบางเรื่องเพื่อชี้ความแตกต่างให้ชัดเจน ผู้วิจัยยังกล่าวถึงวรรณคดีตะวันออกและตะวันตกซึ่งมีลักษณะคล้ายคลึงกันกับวรรณคดีนิราศไม่ว่าจะเป็นวรรณคดีของเปอร์เซีย อินเดีย พม่า รวมถึงบทร้อยกรองบางประเภทของตะวันตก อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยไม่ได้วินิจฉัยว่า วรรณคดีนิราศของไทยมีความสัมพันธ์หรือได้รับอิทธิพลจากวรรณคดีต่างชาติดังกล่าวหรือไม่ แต่การกล่าวถึงวรรณคดีต่างชาติที่มีลักษณะบางประการร่วมกับวรรณคดีนิราศก็ทำให้เห็นลักษณะเฉพาะของวรรณคดีนิราศในประวัติศาสตร์ไทยชัดเจนขึ้นและทำให้สรุปได้ว่า วรรณคดีประเภทนิราศเป็นประเภทเฉพาะที่น่าจะปรากฏในวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ของไทยเท่านั้น

1.9.1.2 The Nature of Nirat Poetry and the Development of the Genre ของ Manus Chitakasem (1974) ศึกษาลักษณะและพัฒนาการของร้อยกรองประเภทนิราศเพื่อนิยามตัวบท “นิราศแท้” (a true Nirat type) และแยกความแตกต่างของตัวบทนิราศออกจากร้อยกรองเรื่องรักที่พลัดพราก (love-in-separation) งานวิจัยเน้นอธิบายการกำเนิดขึ้นของร้อยกรองที่แสดงการโหยหาความรัก (love-longing) ซึ่งในมุมมองของผู้วิจัยคือ “นิราศแท้” นอกจากนี้เป็นการศึกษาวิถีและรูปแบบของนิราศซึ่งได้สถาปนาเป็นขนบทางวรรณศิลป์ของนิราศ และยังมีการกล่าวถึงนิราศหลายเรื่องที่ใช้กลวิธีทางวรรณศิลป์ใหม่ๆ โดยผู้วิจัยได้วิเคราะห์แยกส่วนไว้ต่างหากเพื่อแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของงานเขียนประเภทนิราศทั้งหมด

1.9.1.3 นิราศคำกลอนสมัยรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 5 ถึงปัจจุบัน : การศึกษาเชิงวิเคราะห์ ของ รัตนา โอษฐ์ยิ้มพราย (2528) มุ่งศึกษาวิเคราะห์นิราศคำกลอนสมัย

รัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 5 ถึงรัชกาลปัจจุบัน จำนวน 112 เรื่อง ในด้านรูปแบบคำประพันธ์เนื้อหา กลวิธีการเสนอเรื่อง และศิลปะการแต่ง ผลการวิจัยส่วนที่สัมพันธ์กับวิทยานิพนธ์เรื่องนี้คือ นิราศคำกลอนกลุ่มที่ศึกษามีเนื้อหาแสดงทัศนะและวิพากษ์วิจารณ์สังคมมากขึ้นกว่านิราศคำกลอนในสมัยก่อนๆ ข้อสรุปดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงการขยายขอบเขตของนิราศซึ่งไม่ได้เป็นเพียงร้อยกรองที่มุ่งนำเสนออารมณ์สุนทรีย์เท่านั้น ประเด็นสำคัญที่ผู้วิจัยเห็นว่าน่าตั้งคำถามต่อจากงานวิจัยเรื่องนี้คือนอกจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างนิราศกับบริบทสังคมจะอยู่ในลักษณะของ “การสะท้อน” หรือ “การวิพากษ์วิจารณ์” แล้ว เป็นไปได้หรือไม่ว่านิราศจะแสดงให้เห็นถึงปฏิกิริยาที่ตัวบทมีต่อสังคมในลักษณะอื่นๆ อีก

1.9.1.4 นิราศสมัยรัตนโกสินทร์ : การสืบทอดขนบวรรณศิลป์จากพระนิพนธ์เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ ของ สุภาพร พลายเล็ก (2541) ศึกษาพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์และวรรณคดีนิราศสมัยรัตนโกสินทร์รวม 58 เรื่อง โดยมุ่งวิเคราะห์หัตถิพลของงานพระนิพนธ์เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ที่มีต่อวรรณคดีนิราศสมัยรัตนโกสินทร์ ผลการศึกษาพบว่า นิราศสมัยรัตนโกสินทร์สืบทอดขนบการแต่งมาจากการของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ อย่างไรก็ตาม นิราศหลายเรื่องที่แต่งขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ก็มีลักษณะแปลกออกไปจากสำนวนนิราศของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ กล่าวคือ มีการบรรยายสิ่งที่พบเห็นในลักษณะสมจริงโดยไม่ได้ผูกโยงสิ่งเหล่านั้นเข้ากับความรู้สึกอาลัยรักที่มีต่อนาง นิราศที่แต่งขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์เป็นงานที่เผยแพร่ผู้อ่านอย่างกว้างขวาง การบันทึกเหตุการณ์ที่ประสบมีรายละเอียดล่อมากขึ้นควบคู่ไปกับความรู้สึกหลากหลาย ไม่จำกัดอยู่เพียงแค่อารมณ์รักอาลัยที่มีต่อนางเท่านั้น ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า นิราศในสมัยรัตนโกสินทร์ที่มุ่งเน้นการบรรยายสภาพที่พบเห็นเป็นสำคัญได้ขยายขอบเขตวรรณคดีประเภทนิราศให้กว้างขึ้น

1.9.1.5 พัฒนาการของนิราศร้อยแก้ว ของอาภากรณ์ ดิษฐ์เล็ก (2547) ศึกษางานเขียนร้อยแก้วประเภทจดหมายเหตุ อนุทิน จดหมาย และสารคดีท่องเที่ยวตั้งแต่ พ.ศ. 2400-2532 ในฐานะงานเขียนประเภทนิราศโดยมุ่งพิจารณาจุดมุ่งหมายของการบันทึก รูปแบบการบันทึก พัฒนาการของรูปแบบและเนื้อหา โดยผู้วิจัยให้น้ำหนักแก่การพิจารณาความสำคัญของชนบทนิราศในกลุ่มงานที่ศึกษา ความน่าสนใจของงานวิจัยเรื่องนี้คือการมองกลุ่มข้อมูลบันทึกการเดินทางทุกประเภทว่าเป็น “นิราศ” ทั้งหมดซึ่งแตกต่างจากการจัดแบ่งประเภทวรรณคดีทั้งในกลุ่มงานวิจัยที่ศึกษางานเขียนประเภทนิราศและบันทึกการเดินทาง ผู้วิจัยเห็นว่าการมองตัวบทบันทึกการเดินทางทุกประเภทว่าเป็นนิราศมีข้อกว้างให้ได้แง่ถกเถียงได้อย่างกว้างขวาง และสะท้อนให้เห็นถึงความซับซ้อนและความยากลำบากในการจัดแบ่งประเภทตัวบทที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการเดินทางในประวัติศาสตร์ไทย

ผู้วิจัยเห็นว่า ส่วนสำคัญของงานเขียนประเภทนิราศคือ การครวญหรือการใคร่ครวญซึ่งได้พัฒนาต่อมาเป็นการโหยหาอดีตหรือการครวญถึงภาพอดีตที่ผ่านมา งานเขียนที่เล่าการเดินทางจึงไม่น่าจะจัดให้เป็นนิราศได้ทุกเรื่อง

1.9.1.6 ความซับซ้อนเรื่องประเภทกับข้อถกเถียงเรื่องความเป็น “นิราศ” ของ น้ำผึ้ง ปัทมะกลางคุล (2560) นำเสนอข้อขัดแย้งของการให้คำนิยามและกำหนดขอบเขตความเป็นนิราศในประวัติศาสตร์ไทยรวมถึงวงวิชาการด้านวรรณคดีศึกษา พร้อมทั้งใช้แนวคิดเรื่องประเภท (genre) ซึ่งเป็นมุมมองของตะวันตกชี้ให้เห็นความซับซ้อนของการนิยามและกำหนดขอบเขตความหมายของวรรณคดีประเภทนิราศ นอกจากนี้ยังตั้งข้อสังเกตและตั้งคำถามซึ่งแสดงให้เห็นความยากลำบากรวมถึงประเด็นที่ยังคงเป็นปัญหาของการศึกษาความเป็นนิราศผ่านมุมมองความเป็นประเภท ข้อเขียนเรื่องนี้ทำให้ผู้วิจัยตระหนักถึงความซับซ้อนและความยากลำบากของการนิยามความหมายของวรรณคดีประเภทนิราศ รวมถึงการวินิจฉัยความเป็นนิราศในวรรณคดีไทย นอกเหนือไปจากอารมณ์ความรู้สึกสะท้อนใจ นางอันเป็นที่รัก การเดินทาง และการเล่าสิ่งที่พบเห็นระหว่างการเดินทางของกวีซึ่งถือเป็นองค์ประกอบของวรรณคดีนิราศมายาวนาน

งานวิจัยที่ศึกษาวรรณคดีนิราศในด้านกลวิธีการประพันธ์

1.9.1.7 “เรือ” ในวรรณคดีนิราศ : มโนทัศน์กับการสร้างวรรณศิลป์ ของ สุภาณี พัดทอง (2552) ศึกษาการใช้ความเปรียบและสัญลักษณ์เกี่ยวกับเรือในวรรณคดีนิราศ เพื่อให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างมโนทัศน์กับการสร้างวรรณศิลป์ในวรรณคดีนิราศ 120 เรื่องซึ่งปรากฏการใช้ความเปรียบและสัญลักษณ์เรือเด่นชัด ผลการศึกษาพบว่าความเปรียบและสัญลักษณ์เกี่ยวกับเรือในวรรณคดีประเภทนิราศตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงปัจจุบันสื่อความหมายลึกซึ้งและกว้างขวางหลากหลายระดับ ทั้งยังสะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างมโนทัศน์เรื่องเรือกับการสร้างวรรณศิลป์ในวรรณคดีนิราศ งานวิจัยเรื่องนี้แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างมโนทัศน์เรื่องเรือที่ผูกติดอยู่กับวรรณคดีนิราศอย่างแนบแน่นทั้งในการสร้างและการเสพ นำไปสู่การตั้งคำถามของผู้วิจัยว่า ในเมื่อมโนทัศน์เรื่องเรือเป็นองค์ประกอบสำคัญในการสร้างความหมายของกลุ่มงานเขียนประเภทนิราศจำนวนมาก เช่นนั้นแล้วนิราศที่ไม่มีมโนทัศน์หรือความเปรียบเกี่ยวกับเรือใช้สิ่งใดเพื่อสร้างความหมายในเรื่อง สิ่งนั้นทำหน้าที่เช่นเดียวกันกับเรือในนิราศที่แต่งตามขนบหรือไม่

1.9.1.8 ความฝันและจินตนาการในรำพันพิลาป: สุนทรภู์กับการประกอบสร้าง “เรื่องเล่า” ในวรรณคดีนิราศ ของ น้ำผึ้ง ปัทมะกลางคุล (2560) ศึกษาเรื่องรำพันพิลาปโดยใช้ทฤษฎีการเล่าเรื่องเพื่ออธิบายว่าวรรณคดีเรื่องนี้เป็นการประกอบสร้างเรื่องเล่าโดยมีการผสมผสานระหว่าง

ข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นในชีวิตของสุนทรภู่และจินตนาการซึ่งเป็นอุดมคติ กลวิธีต่างๆ ที่สุนทรภู่ใช้ในการสร้างตัวบทร่ำพันพิลาปไม่ว่าจะเป็นการกำหนดผู้ฟังในเรื่อง การกำหนดเนื้อเรื่องบางตอนให้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในความฝัน เป็นการสร้างพื้นที่ที่ตัวกวีเองมีอำนาจที่จะเล่าเรื่อง บรรยายอารมณ์ความรู้สึกต่อประเด็นอ่อนไหวได้โดยไม่เกิดข้อครหา

งานวิจัยที่ศึกษานิราศสมัยใหม่

1.9.1.9 วิจารณ์ในการนำเสนอภาพลักษณ์สังคมเมืองในกวีนิพนธ์ไทย ของ นฤมล อินทรลักษณ์ (2545) ศึกษาบทกวีนิพนธ์ของไพโรจน์ทร ขาวงามจำนวน 8 เรื่อง ได้แก่ **ลำนำวเนจร คำใดจะเอ่ยได้ตั้งใจ ไม่ใช่กวีนิพนธ์จากชายป่าอารยธรรม ฤติกาล คือแรงใจและไฟฝัน ถนนนักฝัน เจ้านกกี๋ ม้าก้านกล้วย** โดยมุ่งศึกษาลีลาการใช้ถ้อยคำเพื่อนำเสนอภาพลักษณ์สังคมเมืองรวมถึงทัศนะของกวีที่มีต่อสังคมเมือง งานวิจัยสรุปว่า ไพโรจน์ทรใช้คำที่มีนัยสื่อความรู้สึกเชิงนามธรรมที่เน้นแสดงความรู้สึกขมขื่น เศร้าสร้อย และหดหู่ใจในการบรรยายภาพลักษณ์ของสังคมเมือง ประเด็นที่เกี่ยวข้องกับบทกวีนิพนธ์เรื่องนี้คือ กวีนิพนธ์ของไพโรจน์ทรมีลักษณะเป็นนิราศสมัยใหม่ ดังนั้นการศึกษาลีลาการใช้ภาษา สำนวนโวหาร ความเปรียบ สัญลักษณ์ในกวีนิพนธ์ของไพโรจน์ทรจึงช่วยให้เห็นความเชื่อมโยงในแง่ขนบและนวลักษณ์ของวรรณศิลป์ในงานเขียนประเภทนิราศด้วย

1.9.1.10 นิราศสมัยใหม่ในกวีนิพนธ์ของอังคาร กัลยาณพงศ์และไพโรจน์ทร ขาวงาม ของ ญัฐกาญจน์ นาคนวน (2547) ศึกษาบทกวีนิพนธ์สมัยใหม่ในกวีนิพนธ์ของ อังคาร กัลยาณพงศ์ และไพโรจน์ทร ขาวงาม ทั้งหมด 7 เรื่อง ผลการศึกษาพบว่า ความคิดและเนื้อหาถกเถียงถึงพันธกิจของกวีที่จะสร้างสรรค์กวีนิพนธ์เพื่อจรโลงโลกและชี้แนะแนวทางในการแก้ปัญหาสังคม กวีปรับใช้ขนบนิราศเพื่อนำเสนอความคิดและเนื้อหาถกเถียง โดยพัฒนาขนบการจากและการฝากนาง เป็นการจากและการฝากสิ่งมีค่าที่เป็นนามธรรมไว้กับมวลมนุษย เช่น ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติ ความเรียบง่ายของชนบท และความดีงามของจิตวิญญาณมนุษย์ กวีคร่ำครวญถึงความสูญเสียสิ่งเหล่านี้ด้วยความทุกข์ ทั้งยังพัฒนาบทบาทของธรรมชาติและเวลา ที่เคยใช้เพื่อสื่อเชื่อมโยงอารมณ์ความรู้สึกของกวีให้กลายเป็นเนื้อหาสำคัญของเรื่อง นอกจากการปรับใช้ขนบนิราศและเนื้อหาที่มุ่งชี้แนะความคิดแล้ว นิราศสมัยใหม่มีลักษณะเด่นอีกประการหนึ่งคือ มีลักษณะของวรรณคดีคำสอน กวีใช้พุทธธรรมเผยแผ่คำสอนเรื่องความศรัทธา ในความดีกับความรักและความเมตตาในการแก้ไขปัญหา

1.9.1.11 การอ้างอิงในนิราศสมัยใหม่ : กลวิธีการสื่อสารและการสร้างอารมณ์สะท้อนใจ ของ พรเทพ โตชายงูร (2553) มุ่งศึกษาการอ้างอิงในนิราศสมัยใหม่จำนวน 7 เรื่องของ อังคาร กัลยาณพงศ์ ไพบุลย์ วงษ์เทศ เนาวรัตน์ พงษ์ไพบูลย์ ไพโรจน์ทร ขาวงาม และก้องภพ รื่นศิริ

ผลการศึกษาพบว่า นิราศสมัยใหม่ปรากฏลักษณะการอ้างถึงที่หลากหลาย ได้แก่ การอ้างถึงวรรณกรรมอื่น รวมถึงนิทาน ตำนาน และเพลง การอ้างถึงบุคคล และการอ้างถึงเหตุการณ์ กวีใช้กลวิธีทางวรรณศิลป์ชนิดนี้ในการสื่อสารและสร้างอารมณ์สะท้อนใจด้วยการเชื่อมโยงหรือถ่ายทอดความหมาย ขยายขอบเขตข้อมูล ตลอดจนแบ่งปันประสบการณ์และอารมณ์ความรู้สึกจากเรื่องหนึ่งสู่อีกเรื่องหนึ่ง เพื่อนำเสนอสารและทัศนะให้ลึกซึ้งชัดเจนและมีพลังกระทบใจผู้อ่าน

ประเด็นน่าสนใจซึ่งสัมพันธ์กับวิทยานิพนธ์เรื่องนี้คือ การอ้างถึง ซึ่งดูเหมือนจะเป็นกลวิธีที่ปรากฏการใช้อย่างแพร่หลายในนิราศสมัยใหม่รวมถึงนิราศในวรรณคดีไทยโบราณด้วย หากใช้แนวคิดเรื่องการอ้างถึงมาเป็นกรอบในการพิจารณาองค์ประกอบหรือรายละเอียดบางส่วนที่ปรากฏใน **นิราศนครวัด** เช่น ตำนาน ความจากพงศาวดาร เรื่องเล่าปรัมปรา ในฐานะ “การอ้างถึง” หรือ “ความเปรียบ” แทนที่สิ่งเหล่านี้จะเป็นองค์ประกอบที่ไม่ได้มีนัยสำคัญหรือเพียงแต่มีจุดประสงค์เพื่อนำเสนอข้อมูลความรู้โดยตรงไปตรงมาเท่านั้น จะทำให้การสร้างหรือการสื่อความหมายในเรื่องแตกต่างไปจากเดิมหรือไม่

1.9.1.12 วรรณกรรมบันทึกการเดินทางของ เสกสรรค์ ประเสริฐกุล ในฐานะนิราศสมัยใหม่ ของ ธนากร จันทิมา (2554) ศึกษาลักษณะนิราศสมัยใหม่ที่ปรากฏในวรรณกรรมบันทึกการเดินทางของ เสกสรรค์ ประเสริฐกุล ผลการศึกษาพบว่า งานเขียนทั้งหมด 9 เรื่องที่นำมาศึกษาปรากฏลักษณะนิราศ 3 ประการ ได้แก่ ประการแรก การคร่ำครวญ-ไคร่ครวญ คือกระบวนการพรรณนาความทุกข์อันนำไปสู่การไคร่ครวญและปัญญา ประการที่สอง การเคลื่อนที่ ประกอบด้วย การเคลื่อนของพื้นที่และการหมุนของเวลา ซึ่งเป็นปัจจัยที่ทำให้เกิดการเดินทางและภาวะพลัดพราก และประการสุดท้าย การพรรณนาธรรมชาติ คือการใช้ธรรมชาติเป็นสื่อกลางในการเชื่อมโยงความทุกข์ไปสู่ปัญญา ลักษณะดังกล่าวเป็นองค์ประกอบที่สอดคล้องกันอย่างกลมกลืนและสะท้อนลักษณะการเดินทางจากความทุกข์ไปสู่ปัญญาของผู้เขียน วรรณกรรมบันทึกการเดินทางของ เสกสรรค์ ประเสริฐกุล เป็นวรรณกรรมนิราศร้อยแก้วที่มีลักษณะนิราศสมัยใหม่อย่างสมบูรณ์

1.9.2 เอกสารและงานวิจัยเกี่ยวกับงานเขียนประเภทบันทึกการเดินทางหรือท่องเที่ยว

กลุ่มงานเขียนที่ศึกษาบันทึกการเดินทางหรือท่องเที่ยวแบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มที่ 1 เป็นกลุ่มงานที่มุ่งศึกษาวาทกรรมในบันทึกการเดินทาง งานกลุ่มนี้เน้นแสดงให้เห็นว่าบทบรรยายการเดินทางแสดงให้เห็นตัวตนและโลกทัศน์ของผู้แต่งต่อพื้นที่ปลายทางอย่างไรบ้าง และพิจารณาปฏิสัมพันธ์ในด้านต่างๆ ระหว่างตัวตนของผู้เล่าเรื่องกับพื้นที่ระหว่างการเดินทาง กลุ่มที่ 2 เป็นกลุ่มงานที่เน้นศึกษารูปแบบ เนื้อหา แนวคิด และกลวิธีการนำเสนอในบันทึกการเดินทาง

กลุ่มที่ 1 กลุ่มงานที่มุ่งศึกษาวาทกรรมในบันทึกการเดินทาง

1.9.2.1 เรื่องเล่านักเดินทาง ภาพแทน และดินแดนเอ็กโซติก: การประกอบสร้าง “ไทย” ในหนังสือ Lonely Planet ของ นัทธนัย ประสานนาม (2556) มุ่งศึกษาการสร้างภาพแทนของประเทศไทยผ่านการสร้างวาทกรรมเกี่ยวกับโลกตะวันออกโดยมุมมองของโลกตะวันตกในหนังสือ Lonely Planet (2009) ผลการศึกษาพบว่า หนังสือ Lonely Planet (2009) ประกอบสร้างประเทศไทยขึ้นมาบนพื้นฐานที่ตะวันตกมองโลกตะวันออกตามแนวคิดบูรพคตินิยม (Orientalism) วาทกรรมที่ปรากฏในหนังสือนี้ทำให้นักท่องเที่ยวเข้าใจว่า มุมมองที่ตะวันตกใช้มองตะวันออกยังคงเต็มไปด้วยอคติและมีความสัมพันธ์เชิงอำนาจแฝงอยู่ด้วย

1.9.2.2 วรรณคดีมรดกของไทย: การอ่านใหม่ด้วยแนวคิดหลังอาณานิคม ของ นัทธนัย ประสานนาม (2550) มุ่งเสนอแนวทางการอ่านวรรณคดีมรดกของไทยด้วยแนวคิดหลังอาณานิคมโดยใช้ตัวบทคัดสรร ได้แก่ วรรณคดีนิราศในฐานะประเภทวรรณคดี และ **เสภาขุนช้างขุนแผน** ในฐานะวรรณคดีเฉพาะเรื่อง โดยใช้วิธีการผสมผสานแนวคิดหลังอาณานิคมเข้ากับแนวคิดในกลุ่มวัฒนธรรมศึกษามาเป็นกรอบในการอ่านเพื่อชี้ให้เห็นมุมมองที่ยังไม่เคยปรากฏมาก่อน ส่วนที่เกี่ยวข้องและเป็นประโยชน์ต่อผู้ศึกษา คือ การอ่านวรรณคดีประเภทนิราศในฐานะงานเขียนเกี่ยวกับการเดินทาง (travel writing) ผู้เขียนบทความมองว่า การเดินทางในวรรณคดีนิราศเป็นการเดินทางจากศูนย์กลางสู่ชายขอบซึ่งก่อให้เกิดการสร้างวาทกรรมเกี่ยวกับความเป็นอื่น

1.9.2.3 Thai Attitudes towards Vietnam as Shown in Contemporary Travel Writing ของ David Juergen Moeller (2011) ศึกษาวิเคราะห์งานเขียนเชิงท่องเที่ยวของชาวไทยเกี่ยวกับประเทศเวียดนาม การศึกษาพบว่า ผู้เขียนส่วนใหญ่ไม่ได้เปลี่ยนแปลงทัศนคติต่อประเทศเวียดนามและชาวเวียดนามมากนักในระหว่างการเดินทาง การพรรณนาประสบการณ์เชิงลบเกี่ยวกับเวียดนามเป็นการบ่งชี้ว่า ผู้เขียนบางคนมีทัศนคติด้านลบเพิ่มขึ้น สิ่งที่ดำรงอยู่ในทัศนคติของคนไทยที่มีต่อเวียดนาม ได้แก่ การตระหนักว่าเวียดนามมีประวัติศาสตร์ที่ยาวนาน สงครามเวียดนาม และความสัมพันธ์ที่ไม่สู้ดีระหว่างประเทศไทยและประเทศเวียดนาม งานศึกษานี้เป็นข้อยืนยันว่า บันทึกประสบการณ์การเดินทางหรือวรรณกรรมการเดินทางไม่ใช่สิ่งที่นำเสนอข้อเท็จจริงเกี่ยวกับผู้คน เหตุการณ์ และสถานที่ สิ่งที่บรรยายระหว่างการเดินทางและสถานที่ปลายทางล้วนเป็นการประกอบสร้างขึ้นผ่านโลกทัศน์ของผู้เดินทางและเล่าเรื่องซึ่ง “กรอง” และ “เล่า” สิ่งที่พบบทตามคุณค่า ค่านิยม อุดมคติ อคติที่ตนเองยึดถือ

1.9.2.4 พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2419-พ.ศ. 2452): วรรณคดีกับโลกสันนิบาต ของพรรณราย ชาญหิรัญ (2563) ศึกษาพระราชนิพนธ์บันทึกการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยเน้นประเด็นที่พระนิพนธ์กลุ่มนี้สะท้อนให้เห็นถึง “โลกสันนิบาต” (cultural encounter) คือการปะทะสังสรรค์ระหว่างวัฒนธรรมที่หลากหลายในยุคจักรวรรดินิยม ข้อเขียนนี้ชี้ให้เห็นว่าการเสด็จพระราชดำเนินไปยังพื้นที่ต่าง ๆ ทั้งเมืองหลวง หัวเมือง ดินแดนอาณานิคม ตะวันออก ตะวันตกสะท้อนให้เห็นตัวตนและพระราชทัศนะของพระมหากษัตริย์จากการรับรู้เรื่องพระราชอำนาจของตนเองที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละพื้นที่

งานวิจัยนี้เป็นการมองกลุ่มข้อมูลบันทึกการเดินทางด้วยแง่มุมที่เผยให้เห็นความซับซ้อนของตัวบทในฐานะผลผลิตจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างบริบททางสังคมและวัฒนธรรมกับตัวตนของผู้บันทึกอย่างเข้มข้น เป็นแนวทางสำคัญในการพิจารณาการสร้างควมหมายในกลุ่มตัวบทที่เล่าเรื่องด้วยมุมมองการเล่าบุรุษที่ 1 โดยเฉพาะตัวบทที่เกิดขึ้นในยุคจักรวรรดินิยมหรือหลังอาณานิคม

งานวิจัยทั้ง 4 เรื่องเปิดมุมมองผู้วิจัยเกี่ยวกับวาทกรรมในวรรณกรรมที่แสดงการเดินทาง สิ่งที่ปรากฏผ่านการเดินทางในวรรณกรรมไม่ได้เป็นการนำเสนอข้อเท็จจริง หากแต่เป็นการประกอบสร้างพื้นที่ผ่านมุมมองของผู้แต่ง เมื่อผู้แต่งเล่าสิ่งที่พบเห็น นั้นหมายความว่ามีการเลือกสิ่งที่จะเล่าหรือไม่เล่าเกิดขึ้น สิ่งที่เล่าผ่านมุมมองของผู้แต่งในวรรณกรรมที่มีการเดินทางจึงถูกเลือกสรรมาแล้วอย่างเป็นระบบ นอกจากนี้ การเดินทางไปสู่ดินแดนที่ผู้แต่งไม่คุ้นเคย โดยเฉพาะในพื้นที่ที่ผู้แต่งมีความเห็นว่ายู่ในสถานภาพด้อยหรือเหนือกว่าพื้นที่ที่ตัวเองคุ้นเคย ย่อมส่งผลให้รายละเอียดเนื้อหาที่เล่าระหว่างการเดินทางมีนัยสำคัญที่ควรพิจารณาอย่างถี่ถ้วนในฐานะสิ่งที่ประกอบสร้างขึ้น ไม่ใช่สัจธรรมหรือข้อเท็จจริง

กลุ่มที่ 2 กลุ่มงานที่เน้นศึกษารูปแบบ เนื้อหา แนวคิด และกลวิธีการนำเสนอในบันทึกการเดินทาง

1.9.2.5 จดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : ต้นเค้าการเขียนสารคดียุคแรกของไทย ของ สตรี ใจสะอาด (2542) มุ่งศึกษาลักษณะการเขียนจดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวิเคราะห์ลักษณะเฉพาะของพระราชนิพนธ์ชุดนี้ ผลการศึกษาพบว่า ผู้ทรงพระราชนิพนธ์มีกลวิธีการประพันธ์หลากหลาย เช่น การใช้สำนวนโวหาร ภาพพจน์ คำทับศัพท์ และการเรียบเรียงข้อความที่มีเสียงสัมผัส มีตุลแห่งความหมาย และน้ำหนักของเสียงเท่าเทียมกันเพื่อนำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับ

สถานที่ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส ส่วนในด้านลักษณะเฉพาะของพระราชนิพนธ์ชุดนี้ คือ การใช้ข้อเท็จจริงเพื่อให้ความรู้เกี่ยวกับสถานที่ที่พระองค์เสด็จประพาส และยังมีลักษณะทางภาษาที่ก่อให้เกิดความเพลิดเพลิน เช่น การแทรกอารมณ์ขัน การแทรกคำประพันธ์ เป็นต้น งานวิจัยนี้ทำให้เห็นแนวทางการศึกษาตัวบทที่มีลักษณะเป็นการ “บันทึก” จะเห็นว่า สิ่งที่กำลังกล่าวไว้ในตัวบทประเภทนี้จะได้รับการพิจารณาในฐานะ “ข้อเท็จจริง” ที่มีคุณค่าฐานที่ให้ข้อมูลความรู้ในเรื่องต่าง ๆ เป็นหลัก ซึ่งคุณค่าดังกล่าวถูกผนวกเข้ามาเป็นคุณค่าทางวรรณกรรมในส่วนที่นอกเหนือไปจากกลวิธีทางภาษา

1.9.2.6 คุณค่าของพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ของ อาทิมา พงศ์ไพบูลย์ (2547) ศึกษาคุณค่าของพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวัน การเสด็จประพาสในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในด้านเนื้อหาและกลวิธีการประพันธ์ ผลการวิจัยพบว่าพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสในประเทศมีคุณค่าหลายด้าน เช่น การเสนอความรู้ที่เกี่ยวข้องเพิ่มเติม พระราชทัศนะต่อเรื่องต่าง ๆ ข้อมูลเหล่านี้มีประโยชน์หลายประการ เช่น สะท้อนวิถีชีวิตของคนชนชั้นปกครองและราษฎร รวมถึงแทรกความรู้เกี่ยวกับวิชาการแขนงต่าง ๆ ทั้งประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศิลปะ ภาษาและวัฒนธรรม ข้อมูลกลุ่มนี้จึงเป็นแหล่งรวบรวมความรู้เกี่ยวกับท้องถิ่นในรัชสมัยของพระองค์ ในขณะเดียวกันผู้อ่านยังเห็นถึงพระราชอุปนิสัยของพระองค์ได้อย่างชัดเจน ในส่วนกลวิธีการประพันธ์ มีกลวิธีการนำเสนอที่หลากหลาย ได้แก่ มีการนำเสนอข้อมูลอย่างละเอียด ทำให้เกิดความชัดเจน การอ้างอิงข้อมูลทั้งหลักฐานลายลักษณ์และบุคคล การแสดงเหตุผลวิพากษ์วิจารณ์ ทำให้เกิดความน่าสนใจและเกิดความเข้าใจมากยิ่งขึ้น

1.9.2.7 “เยอแนล”: ลักษณะเด่นและคุณค่าในฐานะประเภทวรรณคดี ของวรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์ (2562) มุ่งศึกษาพระราชนิพนธ์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเรียกว่า “เยอแนล” (Journal) โดยกลุ่มข้อมูลที่ศึกษาประกอบด้วยพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระนิพนธ์ของพระบรมวงศานุวงศ์ งานเขียนของข้าราชการและราษฎรที่เข้าลักษณะงานเขียนประเภทเยอแนลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเสนอว่า วรรณคดีประเภทเยอแนลมีลักษณะสำคัญ 4 ประการ ได้แก่ 1. เป็นร้อยแก้วบันทึกการเดินทาง 2. นำเสนอเนื้อหาตามลำดับวันที่และเวลา 3. เกิดขึ้นจากเจตจำนงของปัจเจกบุคคล 4. มีจุดประสงค์เพื่อเผยแพร่เรื่องราวในบันทึกแก่ผู้อ่านทั่วไป

นิราศนครวัด เป็นข้อมูลเรื่องหนึ่งที่ได้รับการศึกษาวิเคราะห์ในฐานะ “เยอแนล” เนื่องจากประกอบด้วยลักษณะสำคัญ 4 ประการข้างต้น แต่งานศึกษานี้เน้นการวิเคราะห์ “รูปแบบ” (form) ที่ “เยอแนล” มีร่วมกัน เช่น ลักษณะการบันทึกวันที่ การปรากฏข้อมูลประเภทต่างๆ ในตัวบท ฯลฯ โดยไม่ได้มุ่งศึกษาแนวคิดหรืออุดมการณ์ที่อยู่เบื้องหลังตัวบทแต่ละเรื่อง ดังนั้นสิ่งที่กล่าวไว้ในนิราศนครวัดจึงยังมีส่วนที่ยังไม่ได้รับการอธิบาย

1.9.3 เอกสารและงานวิจัยเกี่ยวกับสมเด็จพระยามหาราชูปถัมภ์และพระนิพนธ์

1.9.3.1 พระประวัติและพระกรณียกิจของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราสารคดีของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราสารคดี ของ วิมลวรรณ ทองปรีชา (2507) เป็นการศึกษารวบรวมพระประวัติตลอดพระชนม์ชีพของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราสารคดี กรมพระยาตำราสารคดี โดยเนื้อหาครอบคลุมทุกด้าน รวมถึงพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราสารคดี และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราสารคดี ในฐานะนักประวัติศาสตร์ ส่วนที่เป็นประโยชน์ต่อผู้วิจัย คือพระราชประวัติเบื้องต้นและพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราสารคดี ซึ่งช่วยให้เข้าใจความสนใจ โลกทัศน์ และทัศนคติของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราสารคดีที่มีต่อประเด็นที่หลากหลาย โดยเฉพาะในเรื่องความสำคัญของความรู้ การจดบันทึก และการสร้างงานวรรณกรรม

1.9.3.2 พระนิพนธ์ประเภทสารคดีท่องเที่ยวของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราสารคดี ของ วรรณศิริ ตั้งพงศ์ธิดา (2544) เป็นการศึกษาพระนิพนธ์ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการเดินทางท่องเที่ยวทั้งหมด 14 เรื่องของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราสารคดี ซึ่งทรงพระนิพนธ์ขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2435 – 2478 ผลการศึกษาพบว่า พระนิพนธ์สารคดีท่องเที่ยวมี 3 รูปแบบ ได้แก่ บันทึกเที่ยววัน จดหมายเหตุ และบทความ เนื้อหาในงานทุกประเภทเน้นไปที่การบันทึกการเดินทางและการให้ข้อมูลเกี่ยวกับสถานที่ การให้ความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์และโบราณคดีของสถานที่ การสอดแทรกเกร็ดเรื่องเล่าต่างๆ รวมทั้งการแนะนำสถานที่ท่องเที่ยวอย่างเจาะจง งานวิจัยเรื่องนี้มีส่วนที่กล่าวถึงนิราศนครวัดร่วมกับพระนิพนธ์เล่าการเดินทางเรื่องอื่นๆ โดยผู้วิจัยชี้ให้เห็นคุณค่าของเรื่องจากข้อมูลความรู้ การใช้ภาษา รวมถึงกลวิธีการเล่า

1.9.3.3 นิราศนครวัด : ปฐมบทแห่งเขมรศึกษาในประเทศไทย ของ มยุรี วีระประเสริฐ (2555) เป็นบทแนะนำถึงวิเคราะห์เรื่อง นิราศนครวัด กล่าวถึงคุณค่าและความสำคัญของงานเขียนเรื่องนี้ซึ่งมีต่อการศึกษาศาสตร์และโบราณคดีในวงวิชาการไทยในฐานะข้อเขียนเรื่องแรกที่บรรยายความรู้รวมถึงข้อมูลเกี่ยวกับกัมพูชาอย่างละเอียด

1.9.3.4 A Siamese Prince Journeys to Angkor: Encounters with a Shared Heritage ของ Alexandra Denes (2022) เป็นบทความที่กล่าวถึงเรื่อง **นิราศนครวัด** โดยใช้ข้อเสนอของ Peleggi ที่มองว่าการเดินทางของชนชั้นนำสยามไปยุโรปรวมถึงดินแดนอาณานิคมของยุโรปเป็นการแสดงให้เห็นภาพความเป็นสมัยใหม่และแสดงสถานภาพที่เท่าเทียมกับเจ้าอาณานิคมยุโรป และข้อเสนอของธงชัย วินิจจะกูลที่มองว่า การเดินทางของชนชั้นนำเพื่อศึกษาและจัดประเภท “คนอื่น” ภายในสยามเป็นวิธีการที่ชนชั้นนำของราชวงศ์ใช้เพื่อสถาปนาอำนาจเหนือกลุ่มคนหลากหลายชาติพันธุ์ของอดีตรัฐบรรณาการ

เมื่อมองผ่านมุมมองพื้นถิ่น (local lens) ประสบการณ์ของสมเด็จพระเจ้ากรุงพระยาดำรงราชานุภาพในการเสด็จไปทอดพระเนตรปราสาทนครวัดแตกต่างจากมุมมองของนักสำรวจหรือนักท่องเที่ยวชาวยุโรปอย่างยิ่ง เนื่องจาก **นิราศนครวัด** เขียนขึ้นด้วย “ตรรกะก่อนอาณานิคม” (precolonial logic) ซึ่งอยู่บนพื้นฐานความสัมพันธ์ระหว่างรัฐแบบ “มณฑล” (mandala) บทความเสนอประเด็นสำคัญ 2 ประเด็น ได้แก่ 1. สมเด็จพระเจ้ากรุงพระยาดำรงราชานุภาพทรงเข้าร่วม “จินตกรรมอาณานิคม” ของ “โลกตะวันออก” โดยการเดินทางไปชมอารยธรรมเขมรโบราณในแบบที่ชาวตะวันตกทำ โดยได้ทรงแสดงให้เห็นความเท่าเทียมกันทางปัญญาระหว่างเจ้าอาณานิคมกับชนชั้นนำสยามผ่านการแสดงความรู้ในเรื่อง 2. ประสบการณ์การเดินทางในกัมพูชาของสมเด็จพระเจ้ากรุงพระยาดำรงราชานุภาพสะท้อนตรรกะก่อนอาณานิคม เช่น การใช้ศิลปวัตถุ แบบจิตรกรรมที่เป็นสัญลักษณ์ของอิทธิพลทางวัฒนธรรม การพยายามแสดงให้เห็นว่าราชสำนักกอยุธยาเป็นผู้สืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมเขมรเนื่องจากศูนย์กลางแห่งภูมิภาคเปลี่ยนผ่านจากเมืองพระนครเป็นกรุงศรีอยุธยา เป็นต้น

ข้อเขียนเรื่องนี้มีความสัมพันธ์กับการวิเคราะห์ในงานวิจัยอย่างยิ่งโดยเฉพาะส่วนที่เป็นการกล่าวถึงความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับกัมพูชาซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าใน **นิราศนครวัด** กล่าวคือ ข้อเขียนแสดงให้เห็นว่าสิ่งที่บรรยายในตัวบทมีนัยระหว่างบรรทัดอันซับซ้อนไม่ได้เป็นเพียง “ความรู้” หรือ “ข้อเท็จจริง” แต่เป็นพื้นที่ซึ่งโลกทัศน์ อุดมการณ์ อุดมคติ และการเมืองในระเบียบโลกสมัยใหม่ ณ ขณะนั้นพาดพิงกันอยู่ นอกจากนี้บทความยังกล่าวอีกด้วยว่า สิ่งที่ทรงพบในกัมพูชาเป็น “สิ่งเตือนใจ” (reminder) ถึงการสูญเสียดินแดนซึ่งเป็นประเด็นที่ปรากฏร่วมในงานวิจัยนี้ อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนบทความกล่าวถึงประเด็นดังกล่าวเพียงประโยคเดียวโดยไม่ได้ขยายความ จึงมีพื้นที่ที่งานวิจัยนี้จะสามารถอธิบายเรื่อง “สิ่งกระตุ้นเตือน” (stimulus) โดยใช้มุมมองทางวรรณกรรมและความเป็นประเภของงานเขียนนิราศพิจารณานิราศนครวัดโดยไม่ทับซ้อนกับข้อเขียนเรื่องนี้

**1.9.3.5 แบบการอธิบายในพระนิพนธ์ทางประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระ
ยาดำรงราชานุภาพ** ของ พรชัย คุ่มทวีพร (2529) มุ่งศึกษาวิธีการเขียนอธิบายประวัติศาสตร์ของ
สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพโดยเน้นการพิจารณา “เค้าโครงเรื่อง” (plot) โดยมองว่า
เรื่องราวที่บรรยายประวัติศาสตร์มีลักษณะพ้องกับเรื่องแต่ง (fiction) ส่วนหนึ่งของงานวิจัยแสดงให้เห็นว่า การที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นพระบิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทยและ
เรื่องราวประวัติศาสตร์ที่พระองค์ทรงพระนิพนธ์ไว้ก็ถืออำนาจนาในสังคมไทยเรื่อยมาแม้จะถูกท้าทาย
ด้วยเรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์สำนวนต่างๆ เป็นเพราะว่า เรื่องเล่าและการเล่าของพระองค์มีลักษณะ
เฉพาะตัว เช่น แบบอธิบายเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นซึ่งเน้นตรรกะ ความเป็นเหตุเป็นผล และการสืบสาว
สาเหตุที่แท้จริงของเหตุการณ์ ฯลฯ งานวิจัยเรื่องนี้แม้เป็นการศึกษาในสาขาปรัชญา แต่ผลการศึกษา
มีความสำคัญต่อการทำความเข้าใจพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในฐานะตัว
บวพรรณกรรมอย่างยิ่งโดยเฉพาะส่วนที่สัมพันธ์กับกลวิธีการเล่า ซึ่งทำให้สามารถวิเคราะห์ต่อไปได้ว่า
เหตุใดเรื่องเล่าหรือพระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจึงมีอิทธิพลต่อการสร้างความ
รับรู้ในสังคมไทยอย่างมาก

**1.9.3.6 การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้ ของกลุ่มชนชั้นนำสยาม
รุ่นใหม่ พ.ศ. 2367-2468 (ศึกษากรณีการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1-
4) ของ จีรพล เกตุจอมพล (2539) แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างความรู้ของกลุ่มชนชั้นนำ
สยามรุ่นใหม่ พ.ศ. 2367-2468 โดยวิเคราะห์ผ่านพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับตัวเขียน
และฉบับตัวพิมพ์ทั้งสี่รัชกาลของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ส่วนหนึ่งของผลการศึกษาในงานวิจัยเรื่องนี้
แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพต่อการสร้างความรู้และการรับรู้
เกี่ยวกับเรื่องต่างๆ ในสังคมไทย**

**1.9.3.7 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ : การสร้างอัตลักษณ์เมืองไทยและ
ชั้นของชาวสยาม** ของ สายชล สัตยานุรักษ์ (2546) ข้อเขียนเรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระ
ยาดำรงราชานุภาพทรงสร้างการรับรู้เกี่ยวกับเมืองไทย ชั้น และกลุ่มคนในสังคมสยามโดยพยายาม
อธิบายในต่างวาระว่า อัตลักษณ์ของเมืองไทยเป็นอย่างไร บุคคลต่างๆ ในสังคมควรมีลักษณะและ
บทบาทอย่างไร

ข้อเขียนทั้ง 4 เรื่อง คือ แบบการอธิบายในพระนิพนธ์ทรงประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระ
ยาดำรงราชานุภาพ การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้ ของกลุ่มชนชั้นนำสยาม
รุ่นใหม่ พ.ศ. 2367-2468 (ศึกษากรณีการชำระพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1-

4) และ สมเด็จพระยาตำรากราชาภาพ : การสร้างอัตลักษณ์เมืองไทยและชนของชาวสยาม ทำให้เห็นว่า สมเด็จพระยาตำรากราชาภาพทรงมีอิทธิพลต่อความรู้สึกนึกคิดของคนในสังคมไทยอย่างมากแม้กระทั่งในยุคปัจจุบันซึ่งเป็นเวลาให้หลังนับร้อยปีหลังจากที่ทรงพระนิพนธ์เรื่องต่างๆ ขึ้น

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ยังไม่เคยมีการศึกษานิราศนครวัดในฐานะวรรณคดีประเภทนิราศมาก่อน ผู้ศึกษาต้องการศึกษานิราศนครวัดในฐานะวรรณคดีประเภทนิราศซึ่งมีองค์ประกอบสำคัญคือการขบคิดใคร่ครวญและอารมณ์โหยหาอดีต โดยมุ่งวิเคราะห์องค์ประกอบที่เป็นนวลักษณ์ซึ่งกลายหรือมีพัฒนาการมาจากนิราศตามชนบท และจะชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างตัวบทนิราศนครวัดกับวรรณกรรมร้อยแก้วการเดินทางในสมัยต่อมาว่า ความเป็นนิราศและนวลักษณ์ของนิราศปรากฏในลักษณะใดความเข้าใจเรื่องชนบทและนวลักษณ์ของนิราศจะช่วยให้ทำความเข้าใจการสื่อความหมายของวรรณกรรมร้อยแก้วการเดินทางในแง่มุมที่ต่างออกไปจากเดิมอย่างไรบ้าง

บทที่ 2

ภูมิหลัง บริบททางประวัติศาสตร์ของนิราศนครวัดและแนวคิดที่เกี่ยวข้อง

นิราศนครวัดเป็นตัวบทที่มีความยึดโยงกับบริบทที่หลากหลาย ในแง่ความเป็นประเภทวรรณกรรม นิราศนครวัดเป็นทั้งนิราศและวรรณกรรมร้อยแก้วการเดินทาง นอกจากนี้ยังมีสถานภาพเป็นตำรา แหล่งอ้างอิงความรู้ และยังเป็นส่วนหนึ่งของพระนิพนธ์ร้อยแก้วเล่าการเดินทางอีกหลายเรื่องของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ซึ่งความสัมพันธ์ระหว่างตัวบทและอำนาจทางวัฒนธรรมของผู้ทรงพระนิพนธ์ก็เป็นประเด็นสำคัญที่ควรได้รับการอภิปราย ตัวบทเรื่องนี้ยังเกิดขึ้นในยุคจักรวรรดินิยมซึ่งไม่เพียงแต่เป็นช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของการเมืองโลกสมัยใหม่ หากแต่ยังเป็นช่วงเวลาแห่งการเปลี่ยนผ่านสำคัญของสังคมการเมืองภายในประเทศด้วย ดังนั้นนิราศนครวัดจึงมีความซับซ้อนในแง่ลักษณะทางวรรณกรรมและภูมิหลังของเรื่องซึ่งสัมพันธ์กับบริบททางประวัติศาสตร์อย่างแนบแน่น ในบทนี้ ผู้วิจัยมุ่งนำเสนอภูมิหลังของเรื่องนิราศนครวัด ความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับงานเขียนประเภทนิราศ แนวคิดเกี่ยวกับการใคร่ครวญและอารมณ์โหยหาอดีต แนวคิดเกี่ยวกับวาทกรรมภูมิหลังด้านประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ของราชสำนักไทยและกัมพูชา รวมถึงข้อพิพาทเรื่องดินแดนเพื่อเป็นพื้นฐานความเข้าใจสำหรับการวิเคราะห์บทต่อไปของวิทยานิพนธ์

2.1 ภูมิหลังเกี่ยวกับนิราศนครวัด

2.1.1 ประวัติการจัดพิมพ์นิราศนครวัด⁶

นับแต่การจัดพิมพ์ครั้งแรกใน พ.ศ. 2468 จนถึงปัจจุบัน นิราศนครวัดได้รับการตีพิมพ์ทั้งหมด 17 ครั้ง ดังนี้

ครั้งที่ 1 ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2468 โดยโรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

ครั้งที่ 2 ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2469 ในการพิมพ์ครั้งนี้ โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากรขอประทานอนุญาตจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการจัดพิมพ์ขึ้น ผู้ทรงพระนิพนธ์ได้ปรับปรุง

⁶ รายละเอียดเกี่ยวกับการจัดพิมพ์นิราศนครวัดตามที่ปรากฏในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยสังเคราะห์จากข้อเขียนของ มยุรี วีระประเสริฐที่ได้จัดทำขึ้นในโครงการ “ชุมทรัพย์ของแผ่นดิน” ซึ่งเป็นความร่วมมือระหว่างอุทยานการเรียนรู้ (TK Park) กรมศิลปากร และสำนักบริการวิชาการ มหาวิทยาลัยศิลปากร ข้อเขียนนี้กล่าวถึงรายละเอียดเกี่ยวกับประวัติการจัดพิมพ์นิราศนครวัดไว้สมบูรณ์ที่สุด

แก้ไขข้อความบางตอนรวมทั้งทรงเพิ่มเติมรูปภาพประกอบด้วย ทรงชี้แจงไว้ในพระนิพนธ์คำนำของหนังสือฉบับพิมพ์ครั้งนี้ ความว่า “พระโสภณอัครกิจเจ้าของโรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากรซึ่งเป็นผู้พิมพ์ มาแจ้งความว่า ยังมีผู้ถามหาหนังสือนิราศนครวัดอยู่ไม่ขาด จะขออนุญาตพิมพ์ใหม่อีกสักครั้งหนึ่ง ข้าพเจ้าเห็นชอบด้วย เพราะหนังสือนิราศนครวัดฉบับพิมพ์ครั้งแรกนั้น มีความวิลาสคลาดเคลื่อนอยู่บางแห่ง” (มยุรี วีระประเสริฐ, 2555: ออนไลน์) ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้พระองค์ทรงเพิ่มข้อความที่ได้ทรงแสดงปาฐกถาที่สยามสมาคม

อีกประการหนึ่ง คณะสยามสมาคมได้เชิญให้ข้าพเจ้าไปแสดงปาฐกถา เมื่อวันที่ 28 กรกฎาคม พ.ศ. 2468 ในปาฐกถาที่แสดงนั้น ข้าพเจ้าได้บรรยายความบางข้อในเรื่องนครวัดนครธม พิศดารกว่าที่ได้กล่าวไว้ในนิราศนครวัดซึ่งพิมพ์ฉบับแรก จึงเก็บอธิบายเหล่านั้นมาเพิ่มลงในฉบับที่พิมพ์ใหม่นี้ด้วยรูปภาพก็ได้เพิ่มเติมขึ้นใหม่อีกบ้าง

เพราะฉะนั้นหนังสือนิราศนครวัดฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 นี้ ถึงท่านผู้ที่ได้เคยอ่านฉบับก่อนแล้ว จะอ่านซ้ำอีกก็คงจะได้ความรู้แปลกออกไปอีกบ้าง หวังใจว่าจะพอใจของผู้ที่ได้อ่านทั่วกัน

(มยุรี วีระประเสริฐ, 2555: ออนไลน์)

ครั้งที่ 3 ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2478 ไม่ปรากฏหลักฐานฉบับพิมพ์ แต่ปรากฏในพระนิพนธ์คำนำของนิราศนครวัดฉบับพิมพ์ครั้งที่ 3 พ.ศ. 2481 ว่า “พระโสภณอัครกิจ เจ้าของโรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากรซึ่งพิมพ์ฉบับแรกมาขออนุญาตพิมพ์ครั้งที่ 2 เป็นของชำร่วยในงานฉลองอายุเมื่อ พ.ศ. 2478 อีกครั้งหนึ่ง เมื่อจะพิมพ์ครั้งที่ 2 ข้าพเจ้าได้ตรวจแก้ไขให้บริบูรณ์ขึ้นกว่าฉบับพิมพ์ครั้งแรกหลายแห่ง” (มยุรี วีระประเสริฐ, 2555: ออนไลน์)

ครั้งที่ 4 ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2479 เป็นการชำระครั้งที่ 2 โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากรจัดพิมพ์เพื่อแจกเป็นของขวัญในงานปลงศพคุณหญิงชื่น นรเชษฐภูมิวิย

ครั้งที่ 5 ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2481 ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ กระทรวงธรรมการได้ทำหนังสือขอประทานพระอนุญาตสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพจัดพิมพ์ขึ้น เพื่อใช้เป็นแบบเรียนวิชาวรรณคดีไทยของนักเรียนฝึกหัดครู สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอนุญาตพร้อมทั้งทรงแก้ไขและปรับปรุงเนื้อความบางตอนใหม่อีกครั้ง ดังนั้นจึงถือว่าหนังสือนิราศนครวัดที่กระทรวงธรรมการพิมพ์ขึ้นเพื่อใช้เป็นแบบเรียนในวิชาวรรณคดีไทยเมื่อ พ.ศ. 2481 เป็นฉบับสมบูรณ์ที่สุดเพราะเป็นฉบับที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงปรับปรุงแก้ไขครั้งสุดท้ายก่อนที่

พระองค์จะสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ. 2486 จึงนิยมใช้เป็นฉบับต้นแบบของการจัดพิมพ์เผยแพร่ต่อมาในสมัยหลัง

ครั้งที่ 6 ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2482 จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์ช่างพิมพ์วัดสังเวช

ครั้งที่ 7 ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2502 จัดพิมพ์โดยโรงพิมพ์คุรุสภา

ครั้งที่ 8 ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2503 สำนักพิมพ์เกษมบรรณกิจจัดพิมพ์ พิมพ์ที่โรงพิมพ์เฟื่องอักษร โดยใช้ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2469 เป็นต้นฉบับพิมพ์

ครั้งที่ 9 ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2505 องค์การค้าของคุรุสภาจัดพิมพ์ พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภา ฉบับพิมพ์นี้ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุลทรงทำเชิงอรรถเพิ่มเติมเพื่อขยายความรู้ที่เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมด้วย โดยมีได้ทรงแก้ไขเนื้อหาเดิมภายในเล่ม

ครั้งที่ 10 ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2514 แพร่พิทยาจัดพิมพ์ พิมพ์ที่โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา

ครั้งที่ 11 ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2515 สำนักพิมพ์บรรณาคารจัดพิมพ์ พิมพ์ที่โรงพิมพ์กรุง

ธน

ครั้งที่ 12 ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2515 องค์การค้าของคุรุสภาจัดพิมพ์

ครั้งที่ 13 ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2517 สำนักพิมพ์คลังวิทยาจัดพิมพ์ พิมพ์ที่เจริญรัตน์การ

พิมพ์

ครั้งที่ 14 ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2526 จัดพิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าพวงมาศผกา ดิศกุล ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส 19 มิถุนายน พ.ศ. 2526 องค์การค้าของคุรุสภาจัดพิมพ์ พิมพ์ที่โรงพิมพ์คุรุสภา

ครั้งที่ 15 ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2535 มูลนิธิสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพและหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา จัดพิมพ์เนื่องในวันประสูติของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในฉบับพิมพ์ครั้งนี้ ศาสตราจารย์หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุลได้ทรงทำเชิงอรรถเพิ่มเติมเพื่อให้ข้อมูลความรู้ที่ปรากฏในเรื่องทันสมัย

ครั้งที่ 16 ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2537 สำนักพิมพ์คลังปัญญาจัดพิมพ์

ครั้งที่ 17 ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2545 เป็นฉบับใหม่ล่าสุดนับถึงปัจจุบัน ฉบับพิมพ์ครั้งนี้จัดพิมพ์โดยสำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรมโดยการอนุญาตของมูลนิธิสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพและหม่อมเจ้าจงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา นอกจากนี้หอสมุดดำรงราชานุภาพยังอนุญาตให้สำเนาภาพถ่ายเก่าเมื่อครั้งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จไปกรุงเทพมหานครในคราวที่ทรงพระนิพนธ์ **นิราศนครวัด** มาพิมพ์ประกอบเพิ่มเติมอีก ในเล่มยังมีภาคผนวกซึ่งนำเสนอความรู้เกี่ยวกับกษัตริย์เขมร ชื่อเมืองและสถานที่สำคัญที่มีกล่าวถึงในหนังสือ **นิราศนครวัด**

2.1.2 สังเขปเรื่องนิราศนครวัด

กลอนนิราศนครวัด

นิราศนครวัด เริ่มต้นด้วยคำประพันธ์กลอนเพลงคล้ายกลอนนิราศซึ่งเป็นที่ยอมรับในสมัยรัตนโกสินทร์โดยเฉพาะนิราศของสุนทรภู่ ประกอบด้วยกลอนจำนวน 13 บท กล่าวถึงสาเหตุที่ทำให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จไปกัมพูชา ผู้ทรงพระนิพนธ์กล่าวว่า ได้ยินความยิ่งใหญ่ของ “ปราสาทศิลา” ที่ล้วน “ใหญ่โตมหึมาโบราณสร้าง” มานานแล้ว แต่ยังไม่เคยได้ไป สบโอกาสในปีนี้อดี กลอนนำเรื่องนี้น่าจะแต่งขึ้นทีหลังสุดเมื่อจะพิมพ์รวมเล่ม เพราะมีการสรุปภาพรวมของสิ่งที่เกิดขึ้นระหว่างการเดินทาง

ผู้ทรงพระนิพนธ์กล่าวถึงสาเหตุที่เกิด**นิราศนครวัด**ขึ้น โดยทรงกล่าวว่า การไปเที่ยวสนุกทำให้นึกถึงมิตรสหาย จึงคิดอยากซื้อของฝาก แต่เนื่องจากมีเพื่อนจำนวนมาก จะให้ซื้อของกลับมาฝากทุกคนก็เป็นเรื่องจวนปัญญา ดังนั้นจึงตั้งใจพิมพ์**นิราศนครวัด**เพื่อเป็นของฝาก “ทั้งหญิงชายอยู่หลังยังกรุงใหญ่” และยังกล่าวถึงรูปแบบการแต่งว่า ที่ต้องแต่งนิราศเรื่องนี้เป็นร้อยแก้วเนื่องจากฉันทลักษณ์กลอนแต่งยาก ใช้เวลานาน และไม่ได้ทรงชำนาญ ดังนั้นจึงเรียบเรียงเป็นร้อยแก้วแทน แต่ขึ้นต้นเรื่องด้วยกลอนให้ “เนื่องแนวแบบนิราศปราชญ์โบราณ” ไม่อย่างนั้นผู้อ่าน “จะว่าไม่ใช่นิราศ”

บทที่ 1 ออกจากกรุงเทพฯ

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จจากวังวรดิศไปลงเรือสุทธาทิพย์ที่ท่าเรือของบริษัทอีสต์เอเชียติกในวันอาทิตย์ที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2467 มีผู้ไปรอส่งจำนวนมาก คณะเดินทางไปกับพวกราชครั้งนี้ประกอบด้วย 1. หม่อมเจ้าพูนพิศมัย ดิศกุล 2. หม่อมเจ้าพิไลยเลขา ดิศกุล 3. หม่อมเจ้าพัฒนายุ ดิศกุล (พระธิดาของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) 4. พระยาพจนปรีชา (หม่อมราชวงศ์สำเร็จ อิศรศักดิ์ ณ อยุธยา) 5. หลวงพงศพิสุทธิแพทย์ (กระจ่าง บุนนาค) 6. ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ 7. นายสมบุญ โชติจิตร 8. นายสมเดช คงสายสินธุ์ 9. ภรรยาของศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ และบุตรของศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์อีก 4 คน รวมสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพเป็น 14 คน

เรือล่องผ่านสันดอนที่สมุทรปราการก่อนพลบค่ำ ผ่านเกาะจวงและตัดตรงไปที่เกาะช้าง ทรงบรรยายลักษณะภายในเรือสุทธาทิพย์รวมถึงความเป็นอยู่ภายในเรืออย่างละเอียด เมื่อวันที่ 17 พฤศจิกายน เรือแล่นผ่านเกาะช้าง เกาะกูด และทอดสมออยู่ที่เกาะตรนในเวลากลางคืนแล้วเดินทางต่อในเวลากลางวันมุ่งสู่ตำบลแก๊ป

บทที่ 2 ถึงเมืองกำปอด

เช้าวันที่ 18 พฤศจิกายน สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพเสด็จถึงอ่าวแก้ว เรือทอดสมอ จากนั้นเรือยนต์ของรัฐบาลฝรั่งเศสมารับไปขึ้นฝั่งที่ท่าตำบลแก้ว โดยมีคณะผู้ต้อนรับ ได้แก่ เมอซีเออร์ริชชอมม์ เรสิดังมณฑลกำปอด นายร้อยโทคอนเน นายทหารคนสนิทของเมอซีเออร์บอดูแอง (François Marius Baudoin) เรสิดังสุเปรีเอ⁷ พร้อมด้วยนางสาวชื่อชานคาเปเลส์ (ลาม) รถยนต์สำหรับโดยสารและบรรทุกของมารับเสด็จสมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพพร้อมคณะไปพักที่บ้านเรสิดังสุเปรีเอ นอกจากนี้ภรรยาของเรสิดังกำปอดก็มาคอยรับพระธิดาของสมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพด้วย

สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพกล่าวว่า ในการเดินทางมาคราวนี้ ต้องการเพียงแต่ท่องเที่ยวเป็นการส่วนตัว ไม่เกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมืองหรือต้องการแสดงยศศักดิ์ แต่ฝ่ายรัฐบาลฝรั่งเศสก็เตรียมการต้อนรับอย่างดีด้วยไมตรีจิต ความรำคาญใจเพียงอย่างเดียวคือ ไม่สามารถรับสั่งภาษาฝรั่งเศสได้ ทรงเล่าถึงรายละเอียดเกี่ยวกับตำบลแก้วทั้งในด้านภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ของสยาม เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยมีพระราชดำริจะเสด็จ ประพาสลงมาที่นี่ แต่สุดท้ายก็ไม่ได้เสด็จ มา

ศาสตราจารย์ยอช เซเดส์พร้อมครอบครัวเดินทางล่วงหน้าไปยังกรุงเทพมหานครก่อน ส่วนคณะเดินทางที่เหลือซึ่งได้แก่สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพและผู้ติดตามอยู่รับเลี้ยงที่ตำบลแก้ว จนถึงเวลาบ่ายโมงครึ่งจึงออกเดินทางตามไป ระหว่างไปกรุงเทพมหานคร สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพทรงบรรยายรายละเอียดระหว่างทาง เช่น ความเร็วของรถ ลักษณะการขับรถของคนขับสภาพบ้านเมือง ป่าไม้ระหว่างทาง เมื่อผ่านเมืองกำปอด คนขับพาชมรอบเมือง ทรงบรรยายถึงคราวที่สยามทำสงครามกับกัมพูชา หากเป็นทัพเรือก็จะมาขึ้นฝั่งที่เมืองกำปอด พ้นจากเขตจังหวัดกำปอดเข้าเขตจังหวัดตะกั่ว ต่อด้วยจังหวัดเกียนสวาย จากนั้นเข้าสู่เขตกรุงเทพมหานคร คณะเดินทางถึงกรุงเทพมหานครเวลาห้าโมงครึ่งแล้วตรงไปที่บ้านเรสิดังสุเปรีเอ ทรงร่วมโต๊ะเสวยกับเรสิดังสุเปรีเอเวลาสองทุ่ม

บทที่ 3 อยู่เมืองพนมเปญครั้งแรก

เช้าวันที่ 19 พฤศจิกายน สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพเสด็จพร้อมด้วยพระยาพนปรีชาและหลวงสุริยพงศ์ไปทอดพระเนตรพระธาตุพนมเปญ ทรงเล่าถึงตำนานของพระธาตุพนมเปญ

⁷ Resident-Superior เป็นตำแหน่งระดับสูงที่รัฐบาลฝรั่งเศสสมัยจักรวรรดินิยมแต่งตั้งมาประจำการในดินแดนอาณานิคม

แล้วตามด้วยประวัติศาสตร์ของพระธาตุพนมเปญและกรุงพนมเปญตามความในพงศาวดารซึ่งแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับกัมพูชาในสมัยอยุธยา⁸

จากนั้นเสด็จไปทอดพระเนตรพิพิธภัณฑสถาน ทรงบรรยายสิ่งของที่จัดแสดงในพิพิธภัณฑสถาน โดยส่วนใหญ่เป็นการเปรียบเทียบของไทยกับของกัมพูชา เวลาบ่าย เสด็จไปให้ช่างถ่ายรูปของรัฐบาลฝรั่งเศสถ่ายรูปหมู่เป็นที่ระลึก จากนั้นไปวัดวัดอุณาโลม วัดประทุมวดี จากนั้นเสด็จกลับที่พักก่อนออกไปเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระราชินีนาถฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าเหตุการณ์ขณะเข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอย่างละเอียด หลังจากทรงบรรยายการเข้าเฝ้าแล้ว ได้ทรงเล่าพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในส่วนต่อมา เมื่อกลับถึงบ้านเรลลิงส์ปรีเอ พระแก้วฟ้า (พระองค์มณีนวรงค์) นักพระองค์สิงหราช และออกญาจักรเวียงชัยมาเยี่ยมตอบสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

วันที่ 20 พฤศจิกายน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระยาดำรงราชานุภาพประทานสัมภาษณ์แก่หนังสือพิมพ์อิมปาเชียลของเวียดนาม แต่ทรงออกตัวว่า จะไม่ให้ความเห็นเกี่ยวกับเรื่องราชการบ้านเมือง เมื่อแล้วเสร็จ เสด็จไปชมเมืองพระราชวังกรุงพนมเปญ ทรงบรรยายลักษณะของพระราชวังอย่างละเอียดโดยการเทียบเคียงกับพระบรมมหาราชวังในกรุงเทพฯ พร้อมวิจารณ์ประกอบในบางส่วน ระหว่างนั้นหากมีเรื่องเล่าหรือตำนานที่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่พบเห็นก็จะทรงเล่าแทรกไปด้วย นอกเหนือจากพระราชวังแล้ว ยังเสด็จไปทอดพระเนตรสถานที่อื่นๆ ที่ตั้งอยู่ในบริเวณเดียวกัน เช่น หอพระปริตร พิพิธภัณฑสถาน วัดพระแก้ว

เนื้อความต่อจากนั้นเป็นการแทรกข้อมูลเรื่อง “ทำเนียบสมณศักดิ์กรุงกัมพูชา” “การพระราชพิธี” ซึ่งนอกจากจะประกอบด้วยข้อมูลเกี่ยวกับพระราชพิธีแล้ว ยังมีข้อมูลเกี่ยวกับบทสวดมนต์ คำอุปโลกน์พระกฐิน คำแปลอุปโลกน์พระกฐิน คำอธิษฐาน คำถวายพระพรนำเทศนา คำถวายพระพรลา แปลคำถวายพระพรนำเทศนา แปลคำถวายพระพรลา จากนั้นบรรยายข้อมูลเกี่ยวกับการเมืองการปกครองของกัมพูชา

บทที่ 4 ออกจากเมืองพนมเปญไปเมืองเสียมราฐ

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จพร้อมคณะด้วยเรือเมล์ชื่อ แม่โขง ของบริษัทเมสซาชูเซตส์ซึ่งได้รับสัญญาอนุญาตจากรัฐบาลฝรั่งเศส ทรงบรรยายข้อมูลเกี่ยวกับสัมปทานการเดินเรือและเส้นทางเดินเรือ ในวันต่อมา เสด็จถึงปากน้ำเมืองเสียมเรียบในเวลาบ่าย 3 โมง เมอซีเออร์ลองแบงต์ เรลลิงส์มณฑลพระตรบองและนายพลตะเวนมาต้อนรับพาลงเรือไฟเล็กที่รัฐบาลจัด

⁸ ในการเสด็จไปทอดพระเนตรสถานที่ต่างๆ ในกรุงกัมพูชา สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงบรรยายรายละเอียดเกี่ยวกับสถานที่นั้นๆ หรือเรื่องราวที่สัมพันธ์กับสถานที่นั้นๆ รวมถึงเส้นทางหรือสภาพระหว่างทางอย่างสม่ำเสมอไปจนตลอดทั้งเรื่อง ดังนั้นเพื่อความกระชับ สั้นๆ เรื่องในตอนต่อไป ผู้วิจัยจะไม่ระบุนายละเอียดว่าพระองค์ทรงเล่าเรื่องอะไรบ้าง แต่จะระบุเพียงว่าเสด็จไปที่ใดบ้าง

ถวาย ทรงกล่าวถึงความแตกต่างระหว่างเรือเชมรและเรือไทย พระองค์เข้าพำนักที่โฮเต็ลอังกฤษและ
เสวยมื้อเย็นร่วมกับเมอซีเออร์ล้งต์เบรลิ่ง

บทที่ 5 เทียวดูปราสาทหิน

วันที่ 22 พฤศจิกายน สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จไปทอดพระเนตรนครวัดในเวลาเช้า พระองค์กล่าวว่าเมื่อมาเห็นของจริงทรงรู้สึก “ผิดกับที่คาดหมายไว้” เพราะ “ใหญ่โต” และ “สูงสง่า” กว่าที่คาดหมาย ทรงแสดงความรู้สึกประทับใจต่อการออกแบบและผู้ออกแบบ จากนั้นบรรยายสถาปัตยกรรมของปราสาทนครวัดอย่างคร่าวและกล่าวถึงตำนานการสร้างปราสาทนครวัด

พระองค์ทรงพบชาวอเมริกันที่ขึ้นมาถ่ายรูปประกอบภาพยนตร์แล้วขอถ่ายรูปพระองค์ขณะขึ้นปราสาทนครวัด จากนั้นเสด็จกลับมาเสวยที่โรงแรมในเวลาเที่ยงพร้อมเชิญเรสตันเมืองพระตรบองมากินอาหารไทยด้วย เสด็จกลับไปทอดพระเนตรปราสาทนครวัดอีกครั้งเพราะทรง “ติดใจ”

วันที่ 23 พฤศจิกายน เสด็จไปทอดพระเนตรนครธม ทรงเล่าถึงตำนานนครธมโดยกล่าวถึงเรื่องราวครั้งพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 ซึ่งกู้เอกราชกัมพูชาจากขวากลับมาเป็นอิสระได้แล้วเลือกตั้งราชธานีที่เมืองนี้ และอธิบายความเป็นมาของชื่อเรียกเมืองซึ่งมีหลายชื่อทั้งนครธม นครหลวง เมืองยโสธร ฯลฯ จากนั้นกล่าวถึงการพังทลายและเสื่อมโทรมของโบราณสถานในเมือง และเล่าถึงการบำรุงรักษาโบราณสถานโบราณวัตถุที่เป็นระบบของรัฐบาลฝรั่งเศสซึ่งเป็นแรงกระตุ้นให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการค้นหาและขึ้นทะเบียนมรดกทางวัฒนธรรมที่สำคัญ จากนั้นทรงกล่าวถึงการใช้งานโบราณสถานต่างๆ ซึ่งทรงแสดงข้อวินิจฉัยไว้ว่าแต่เดิมน่าจะใช้เพื่อจุดประสงค์ใด และจากร่องรอยที่เหลืออยู่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศาสนาใดบ้าง

จากนั้นทรงบรรยายเทวสถานบรยงก์ (ปราสาทบายน) ทั้งในแง่ศิลปะ สถาปัตยกรรม ประเพณี ความเป็นมา ตำนาน โดยบางแห่งก็ได้ทรงแสดงข้อวินิจฉัยถึงความข้องเกี่ยวกับสิ่งที่ปรากฏในสยาม จากนั้นเสด็จไปทอดพระเนตรพนักระพานทางประตูชัย กลับมาเสวยหาอาหารกลางวันที่โรงแรม และเสด็จไปเที่ยวชมภูมิทัศน์ภายนอกเมืองนครธม ทรงบรรยายภูมิศาสตร์ของเมืองนครธมร่วมกับสถาปัตยกรรมที่พบเห็น จากนั้นเล่าตำนานในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชซึ่งสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์กัมพูชาประกอบ

วันที่ 24 พฤศจิกายน เมอซีเออร์มาซาล นายช่างผู้จัดการรักษาโบราณสถานนำเสด็จไปทอดพระเนตรพระราชวัง ทรงบรรยายสถาปัตยกรรม ศิลปะ ตำนาน และแสดงข้อวินิจฉัยโดยละเอียด จากนั้นเสด็จไปทอดพระเนตรปราสาทนครวัดเป็นครั้งที่ 3

วันที่ 25 พฤศจิกายน เมอซีเออร์มาร์ซาลนำเสด็จไปทอดพระเนตรปราสาทพระขรรค์ ในเวลาบ่าย เสด็จไปทอดพระเนตรเทวสถานบรยงก์ซ้ำเป็นครั้งที่ 2 สมาชิกของสมาคมเอคโคฝรั่งเศสเอด

สตรีมเมอร์เรียนต์ ได้แก่ ศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์ เมชิเออร์มาร์ชอล และนางสาวชื้อชานคาปูเลส ถวายเลี้ยงน้ำชาแด่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

บทที่ 6 กลับเมืองพนมเปญทางเมืองกำพงจาม

วันที่ 2 ธันวาคม เสด็จออกจากโรงแรมพร้อมคณะเพื่อกลับกรุงพนมเปญ ในตอนนี้ทรงอธิบายลักษณะของถนนระหว่างทางโดยละเอียด เมื่อเสด็จถึงมณฑลกำพงจาม ทรงแวะเสวยแล้วจึงเดินทางต่อ ระหว่างทางมีการหยุดแวะเพื่อทอดพระเนตรสถานที่ต่างๆ ทั้งปราสาทหินและตัวเมือง เมื่อถึงเมืองกำพงจาม เสด็จขึ้นเรือไฟที่ท่าเมืองมุ่งสู่กรุงพนมเปญ

วันที่ 3 ธันวาคม สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จถึงกรุงพนมเปญ ในตอนบ่าย เสด็จไปทอดพระเนตรเมืองพนมเปญ

บทที่ 7 ไปเมืองไซ่งอน

วันที่ 4 ธันวาคม สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพและคณะเดินทางขึ้นรถยนต์ไปเมืองไซ่งอน แผนการเดินทางนี้ไม่ได้อยู่ในความตั้งใจของพระองค์แต่แรก แต่เนื่องจากกำหนดการเรือที่จะมารับพระองค์กลับกรุงเทพฯ ไม่เป็นไปตามกำหนดเดิม จึงมีเวลาเพิ่ม

วันที่ 5 ธันวาคม เสด็จไปเที่ยวห้าง เวลาบ่ายเสด็จไปชมสถานที่ต่างๆ ในเมืองไซ่งอนตามที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงแสดงความประสงค์ไว้กับเจ้าเมืองไว้ เช่น วัดญวน เวลาค่ำเสด็จไปกินเลี้ยงที่บ้านเจ้าเมืองญวน ฝ่ายที่รับรองพระองค์ต่างแสดงความเสียดายว่า ประทับอยู่ที่ไซ่งอนสั้นเกินไป

วันที่ 6 เวลาเช้า เสด็จไปทอดพระเนตรเมืองไซ่งอน ก่อนเที่ยงมีหนังสือพิมพ์มาขอถ่ายรูปเมื่อเสวยอาหารกลางวันแล้วจึงเสด็จกลับกรุงพนมเปญ

บทที่ 8 อยู่เมืองพนมเปญครั้งหลัง

วันที่ 7 ธันวาคม สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงใช้เวลาในช่วงเช้าพักผ่อนและสนทนากับข้าราชการเก่าของกรุงกัมพูชา เวลาบ่ายเสด็จไปเมืองอุดงมีชัย เวลาค่ำ เสด็จไปทอดพระเนตรละครหลวงซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์เพื่อเป็นเกียรติแก่คณะของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ พระองค์ทรงบรรยายรายละเอียดเกี่ยวกับการเข้าเฝ้า ตำแหน่งการนั่ง โต๊ะที่นั่ง การแต่งกายของผู้เข้าร่วม รวมถึงความรู้และข้อสังเกตเกี่ยวกับละครในกัมพูชา

วันที่ 8 ธันวาคม เวลาเช้า เสด็จไปทอดพระเนตรโรงเรียนพระสงฆ์ แล้วเสด็จไปเยี่ยมพระองค์หญิงมัลลิกาแห่งกัมพูชาซึ่งได้ทรงคุ้นเคยชอบพอกันมาแต่ก่อน เวลาบ่ายเสด็จไปเที่ยวสวนนอกเมืองพนมเปญ

วันที่ 9 ธันวาคม เวลาเช้า เสด็จไปถ่ายภาพพระราชมณเฑียรสถานและเสด็จไปทอดพระเนตรพิพิธภัณฑ์สถานซ้ำอีกครั้ง ในช่วงเย็น เสด็จไปทอดพระเนตรอนุสาวรีย์ซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสทำให้เป็นที่ระลึกแก่ชาวกรุงกัมพูชาที่เสียชีวิตในมหายุทธสงคราม จากนั้นเสด็จเข้าวังเพื่อรับเลี้ยงน้ำชาซึ่งพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชเป็นเกียรติยศแก่พระอัครมเหสีฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ จากนั้นทรงรับการเลี้ยงรับรองอย่างเป็นทางการเพื่อเป็นเกียรติโดยฝรั่งเศส เนื้อความในตอนนี้มี การบรรยายการแต่งกายของหนุ่มสาวชาวกัมพูชาเปรียบเทียบกับที่กรุงเทพฯ การตรัสภาษาไทยของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช

วันที่ 10 ธันวาคม สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณสมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก ทรงเจริญพระพุทธมนต์ถวายพระพรชัยมงคลแด่สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง เนื่องในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา 87 พรรษา 12 สิงหาคม 2562 โดยมีสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณสมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก ทรงเจริญพระพุทธมนต์ถวายพระพรชัยมงคลแด่สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง เนื่องในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา 87 พรรษา 12 สิงหาคม 2562

บทที่ 9 กลับจากเมืองพนมเปญมากรุงเทพฯ

วันที่ 11 ธันวาคม สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณสมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก ทรงเจริญพระพุทธมนต์ถวายพระพรชัยมงคลแด่สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวง เนื่องในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษา 87 พรรษา 12 สิงหาคม 2562

วันที่ 12 ธันวาคม ก่อนที่จะเสด็จออกจากเขาโบโกโค เสด็จไปทอดพระเนตรน้ำตก เมื่อเสวยอาหารมื้อกลางวันพร้อมคณะเดินทางแล้วเสร็จ พระองค์เสด็จต่อมายังท่าเรือบ้านริมน้ำเพื่อลงเรือกลับกรุงเทพฯ

วันที่ 13 ธันวาคม เรือแล่นพ้นเกาะช้าง ถึงเกาะจง เข้าอ่าวน้อย เรือไม่สามารถแล่นต่อได้ เพราะหากเดินเครื่องเต็มกำลังจะถึงสันดอนตอนดึก ต้องทอดสมอรอปลา

วันที่ 14 ธันวาคม เวลา 9 นาฬิกา เสด็จถึงกรุงเทพฯ

2.1.3 ความสำคัญของนิราศนครวัด

การจัดพิมพ์นิราศนครวัดซึ่งนับจนถึงปัจจุบันมีมากถึง 17 ครั้ง และในแต่ละครั้งที่ตีพิมพ์ ไม่ใช่การพิมพ์ซ้ำต้นฉบับเดิม หากแต่มีการชำระ จัดทำคำอธิบาย เชิงอรรถ ภาคผนวกเพิ่มเติม คือ เป็นการทำให้ตัวบทมีความ “สมบูรณ์” มากยิ่งขึ้นกว่าฉบับที่เคยจัดพิมพ์ก่อนหน้านี้ นอกจากนี้ในบางฉบับพิมพ์ก็จัดทำขึ้นในวาระพิเศษ กล่าวได้ว่า เพียงแค่กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการจัดพิมพ์นิราศนครวัดที่ดำเนินต่อเนื่องเรื่อยมาเกือบหนึ่งศตวรรษก็แสดงให้เห็นถึงสถานภาพของตัวบทที่ได้รับการประเมินค่าผ่านกระบวนการจัดพิมพ์ซ้ำแล้วว่านิราศนครวัดมีคุณค่า ความสำคัญ และจะก่อให้เกิดประโยชน์หากตัวบทดำรงอยู่ในการรับรู้ของสังคมสืบไปในอนาคต

นอกเหนือจากกิจกรรมด้านการจัดพิมพ์**นิราศนครวัด**ที่ดำเนินมาอย่างต่อเนื่องยาวนานแล้ว การที่ตัวบทได้รับการจัดวางไว้ในสถานะ “ตำรา” หรือ “ต้นเค้า” ของคลังข้อมูลความรู้เกี่ยวกับประเทศกัมพูชาที่ได้รับการเรียบเรียงโดยอาศัยองค์ความรู้และการนำเสนอแบบใหม่ที่ต่างไปจากตำนานปรัมปราหรือพงศาวดาร ก็ยิ่งแสดงให้เห็นว่าตัวบทมีความสำคัญอย่างยิ่ง มยุรี วีระประเสริฐ (2555: 31) เห็นว่า **นิราศนครวัด**ถือเป็น “ปฐมบทแห่งกัมพูชาศึกษา” เนื่องจากเป็นคลังข้อมูลความรู้เกี่ยวกับประเทศกัมพูชาไม่ว่าจะเป็นในด้านภูมิประเทศ บ้านเมือง วิถีชีวิต ผู้คน สถานที่สำคัญ โบราณสถาน ความรู้ความเข้าใจเหล่านี้ไม่เคยปรากฏในเอกสารใดๆ ที่แต่งขึ้นก่อน**นิราศนครวัด**เลย สอดคล้องกับศานติ ภัคดีคำ (2563: 234-235) ที่เห็นว่า **นิราศนครวัด**เป็นข้อเขียนเรื่องแรกของไทยที่นำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และโบราณคดีกัมพูชาโดยอิงการนำเสนอจากข้อเขียนของนักวิชาการฝรั่งเศส ส่งผลให้การรับรู้และความสนใจเกี่ยวกับ “เมืองพระนคร” ของไทยเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม คือ อิงอยู่กับนิทานหรือตำนาน

นิราศนครวัดจึงมีความสำคัญในฐานะที่เป็นข้อเขียนซึ่งเรียบเรียงด้วยข้อมูลความรู้เชิงประจักษ์ (empirical) จากผู้มีความรู้ความเข้าใจเรื่องประวัติศาสตร์และโบราณคดีของทั้งไทยและกัมพูชาเป็นอย่างดี เมื่อกล่าวถึงการศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดีของกัมพูชา **นิราศนครวัด**จึงเป็นหนังสือเล่มบุกเบิกที่ขาดไม่ได้ อย่างไรก็ตาม ความสำคัญของตัวบท**นิราศนครวัด**ไม่ได้สะท้อนผ่านอิทธิพลของตัวบทที่มีต่อการการศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดีเท่านั้น แต่ยังสะท้อนผ่านการกำหนดให้**นิราศนครวัด**เป็นหนังสือแบบเรียนนิเวศวัฒนธรรมคดีไทยของกระทรวงธรรมการใน พ.ศ. 2481 ซึ่งหมายความว่า นอกจากตัวบทจะถือเป็นตำราที่มีคุณค่าเชิงข้อมูลความรู้สายประวัติศาสตร์และโบราณคดีแล้ว ยังมีผู้เห็นว่า**นิราศนครวัด**ประกอบด้วยลักษณะทางวรรณกรรมที่น่าสนใจจนถึงขั้นที่ควรเป็นหนังสือ “แบบเรียน” นั่นหมายความว่า สิ่งที่ถูกกล่าวไว้ใน**นิราศนครวัด**ไม่ได้มีอิทธิพลต่อความรู้สึนึกคิดเฉพาะคนที่ศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดีเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงไปถึงผู้อ่าน**นิราศนครวัด**ในฐานะวรรณกรรมด้วย

และเมื่อพิจารณาจากข้อเท็จจริงที่ว่า**นิราศนครวัด**ได้รับการยอมรับ กล่าวถึง และอ้างอิงอย่างกว้างขวางแพร่หลายในประเด็นที่เกี่ยวกับกัมพูชาต่อเนื่องมาจนกระทั่งปัจจุบัน ก็ยิ่งทำให้เห็นความสำคัญของตัวบทในแง่ที่ว่า สิ่งที่ถูกกล่าวไว้ใน**นิราศนครวัด**น่าจะมีอิทธิพลต่อการรับรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับกัมพูชาและไทยในหลายประเด็น ซึ่งผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์อย่างละเอียดต่อไปในบทที่ 3 ในฐานะที่ลักษณะความรู้ใน**นิราศนครวัด**เป็นนวลักษณ์ของนิราศ

2.2 พระนิพนธ์ประเภทบันทึกการเดินทางของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

จากการศึกษาของวรรณศิริ ตั้งพงษ์จตุติ (2544) ซึ่งรวบรวมข้อเขียนที่มีเนื้อหาบันทึกการเดินทางหรือสารคดีท่องเที่ยว (travelogues) ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพระหว่าง

เสด็จเยือนสถานที่ต่างๆ ทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ พระนิพนธ์ที่อยู่ในประเภทดังกล่าวมีจำนวนทั้งสิ้น 14 เรื่อง เรียงตามปี พ.ศ. ที่แต่ง ได้แก่ โดยสารเรือเมลไปยุโรป (2435) ไปลังกาทวีป (2435) เทียวเมืองเตอร์กี (2435) เทียวมณฑลเพชรบูรณ์ (2447) เสด็จประพาสต้น (2448) เทียวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็จ (2461) เทียวตามทางรถไฟ (2463) นิราศนครวัด (2467) อธิบายระยะทางล่องน้ำโขงตั้งแต่เมืองเชียงใหม่จนถึงปากน้ำโพธิ์ (2470) เสด็จยุโรปครั้งที่ 2 (2473) ถึงหญิงใหญ่ (2473) เล่าเรื่องไปสุมาตรา (2476) เล่าเรื่องไปชวาครั้งที่ 3 (2477) เทียวเมืองพม่า (2478)

ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตในเบื้องต้นว่า เมื่อพิจารณาลักษณะการตั้งชื่อพระนิพนธ์บันทึกการเดินทางทุกเรื่องของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวธรรมาภิมุข ทุกเรื่องยกเว้น นิราศนครวัด มีวิธีการตั้งชื่อที่ตรงไปตรงมาและมีความหมายสมบูรณ์ในตัวเอง กล่าวคือ มีการระบุสถานที่ที่เดินทางไปอย่างชัดเจน เช่น ยุโรป ลังกาทวีป เมืองเตอร์กี มณฑลเพชรบูรณ์ นครราชสีมา มณฑลอุดร เพชรบูรณ์ และ/หรือมีการระบุกิจกรรมซึ่งเป็นส่วนสำคัญของการเดินทาง เช่น โดยสารเรือเมลไป... ไป... เทียว... เล่าเรื่อง... มีเพียง นิราศนครวัด เท่านั้นซึ่งลักษณะการตั้งชื่อเรื่องแตกต่างกับบันทึกการเดินทางเรื่องอื่นๆ ผู้วิจัยเห็นว่าการกำหนดประเภทงานเขียนเรื่องนี้ให้เป็นนิราศเป็นการสร้าง “ความกำกวม” ให้แก่ตัวบท ซึ่งเป็นการใช้วิธีการทางวรรณกรรมเพื่อสร้างพื้นที่ปลอดภัยในการเล่าเรื่องไปกัมพูชาอันเนื่องมาจากความอ่อนไหวด้วยเงื่อนไขทางสังคมการเมือง ผู้วิจัยจะวิเคราะห์ประเด็นดังกล่าวในบทที่ 3 หัวข้อ “การสร้างความกำกวมให้แก่ตัวบท”

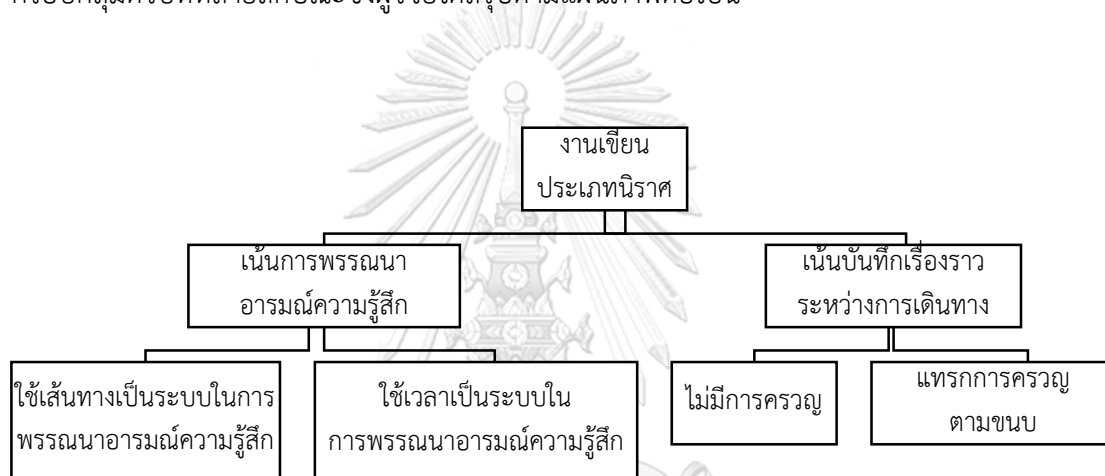
2.3 งานเขียนประเภทนิราศและความเป็นนิราศ

น้ำผึ้ง ปัทมะกลางคูล (2561: 63) เห็นว่า งานเขียนประเภทนิราศมีขอบเขตที่กว้างมากจนค่านิยามใดๆ ที่อธิบายคุณสมบัติหรือลักษณะของนิราศก็มีความหมายไม่ครอบคลุมตัวบทนิราศได้ทุกเรื่อง ลักษณะดังกล่าวสะท้อนผ่านค่านิยามและทัศนะที่แตกต่างหลากหลายของนักวรรณคดีที่มีต่องานเขียนประเภทนิราศ ในหัวข้อนี้ผู้วิจัยได้สังเคราะห์ลักษณะสำคัญที่ทำให้ตัวบทหนึ่งๆ มีความเป็นนิราศ แต่จะไม่กล่าวถึงหรือไม่เน้นรายละเอียดที่มีการอภิปรายกันอย่างกว้างขวางแพร่หลายแล้ว เช่น ความซับซ้อนและความสัมพันธ์ระหว่างรากศัพท์คำว่า “นิราศ” “นิราส” กับแก่นหลักของนิราศ ฯลฯ

2.3.1 ความหมายของงานเขียนประเภทนิราศและความซับซ้อนของการจัดแบ่งประเภทที่ส่งผลต่อการศึกษานิราศ

ข้อถกเถียงหลักในการศึกษางานเขียนประเภทนิราศคือประเด็นที่ว่า งานเขียนที่จัดเป็นนิราศนั้นจำเป็นต้องมีการครวญหรือไม่ ผู้ศึกษาวรรณคดีไทยกลุ่มหนึ่ง เช่น พระราชวรพงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ พ.ณ.ประมวญมารค (2505: 304) ชลดา เรื่องรักษลิขิต (2541: 73-74) เห็นว่า การ

ครวญหรือการแสดงอารมณ์ที่เกิดจากการพลัดพรากเป็นส่วนสำคัญของการบ่งชี้ความเป็นนิราศ ส่วนผู้ศึกษาวรรณคดีไทยอีกกลุ่มหนึ่ง เช่น สมเด็จพระปรมัยยิกานุภาพ (2528: 25) เห็นว่านิราศจะมีการครวญหรือไม่ก็ได้ อย่างไรก็ตาม ทศนะที่ว่าการครวญเป็นองค์ประกอบสำคัญที่ขาดไม่ได้ของงานเขียนประเภทนิราศนั้นอาจก่อให้เกิดความซับซ้อนกำกวมในแง่ประเภทตามมาอีกหลายประการ เป็นต้นว่า หากผู้แต่งกำหนดประเภทของตัวบทที่ตนเองแต่งให้เป็นนิราศแต่แรก แต่ไม่มีการแสดงอารมณ์ความรู้สึกในลักษณะการครวญในตัวบท นั้นหมายความว่าตัวบทไม่ใช่ “นิราศ” ซึ่งเป็นเจตนารมณ์แต่เดิมของผู้แต่งหรือไม่ หรือหากตัวบทดังกล่าวไม่นับว่าเป็นนิราศเพราะไม่มีการครวญ เช่นนั้นแล้วจะจัดให้เป็นงานเขียนประเภทใด ในงานวิจัยนี้จะใช้นิราศในความหมายกว้างที่สุดซึ่งครอบคลุมตัวบทหลายลักษณะซึ่งผู้วิจัยได้สรุปตามแผนภาพต่อไปนี้⁹

ภาพที่ 1 จำแนกเนื้อหาของงานเขียนประเภทนิราศ

งานเขียนประเภทนิราศจึงมีหลายแบบ ขึ้นอยู่กับมุมมองการนิยาม อย่างไรก็ตาม ประเด็นที่ผู้วิจัยเห็นว่าน่าสนใจ มีความสำคัญ และจำเป็นต้องกล่าวถึงก็คือ ความซับซ้อนในการกำหนดประเภทนิราศ กล่าวคือ การจำแนกประเภทตัวบทนิราศในปัจจุบันแม้ในความหมายที่กว้างที่สุดจะครอบคลุม

⁹ นิราศที่ใช้เส้นทางเป็นสื่อในการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึก เช่น **นิราศนรินทร์คำโคลง โคลงนิราศ ฉะเชิงเทรา โคลงนิราศตามเสด็จลำน้ำน้อย โคลงนิราศนครสวรรค์** นิราศที่ใช้เวลาเป็นสื่อในการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึก เช่น **โคลงทวาทศมาส นิราศเดือน** (ในความเป็นจริงแล้วก็สามารถอ้างได้ว่านิราศที่ใช้เส้นทางเป็นระบบในการพรรณนาโดยธรรมชาติก็ประกอบด้วยการเล่นไปข้างหน้าของเวลาอยู่แล้ว เพราะในขณะที่สถานที่เปลี่ยนผ่านไป เวลาก็หมุนไปข้างหน้าด้วย) นิราศที่เน้นบันทึกเรื่องราวระหว่างการเดินทางโดยที่ไม่มีการครวญ เช่น **นิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีน (นิราศกวาดตุง)** นิราศที่บันทึกเรื่องราวระหว่างการเดินทางและมีการแทรกบทครวญตามชนบ เช่น **นิราศลอนดอน เพลงยาวรบพม่าที่ท่าดินแดง ลิลิตพ่าย**

ตัวบทนิราศทุกเรื่องทั้งที่มีการครวญและไม่มีการครวญก็ตาม แต่มีความเป็นไปได้หรือไม่ว่า มีตัวบทที่มีลักษณะความเป็นนิราศแต่ไม่ได้รับการรวมเข้ามาในกลุ่มงานเขียนประเภทนิราศ ความซับซ้อนดังกล่าวน่าจะเกิดจากการจำแนกประเภทงานเขียนโดยการใช้บัญชีรายชื่อที่ยึดถือกันมาแต่เดิม ประกอบกับการจำแนกตามชื่อ “นิราศ” การจำแนกประเภทหรือการจัดทำบัญชีรายชื่องานเขียนประเภทนิราศด้วยวิธีนี้ เรื่องใดที่มีคำว่า “นิราศ” อยู่ในชื่อเรื่อง ก็จะได้มีการจัดหมวดหมู่ให้อยู่ในกลุ่มงานเขียนประเภทนิราศโดยปริยาย เช่น **นิราศนครวัด**ซึ่งผู้ทรงพระนิพนธ์ตั้งชื่อเรื่องเป็นนิราศ ก็จะได้มีการจัดกลุ่มให้อยู่ในงานเขียนประเภทนิราศเมื่อมีการรวบรวม แม้จะไม่เคยมีการอธิบายอย่างเป็นกิจจะลักษณะว่า ความเป็นนิราศของ**นิราศนครวัด**คืออะไร ในขณะที่**โคลงทวาทศมาส**หรือ**กำสรวลโคลงต้น**ก็เป็นแม่แบบการแต่งนิราศซึ่งรับรู้กันอย่างกว้างขวางแพร่หลายอยู่แล้ว ดังนั้นสองเรื่องนี้จึงจัดเป็นงานเขียนประเภทนิราศโดยปริยายแม้ไม่ได้ใช้ชื่อนิราศ

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาความซับซ้อนระหว่างความเป็นประเภทกับการตั้งชื่อเรื่อง พบว่ามีประเด็นที่เป็นปัญหาซับซ้อนขึ้นอีก นั่นคือ ชื่อเรื่องตัวบทวรรณคดีไทยโบราณมีทั้งตั้งโดยผู้แต่งและผู้ชำระต้นฉบับในภายหลัง เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้วจะจัดแบ่งประเภทอย่างไรถ้าหากว่า 1) ตัวบทมีลักษณะความเป็นนิราศอย่างชัดเจนแต่ผู้แต่งไม่ได้ใช้ชื่อนิราศ เช่น **ลิลิตพ่ายพ รำพันพิลาป เพลงยาวรบพม่าที่ท่าดินแดง** หรือ 2) ผู้แต่งจัดประเภทให้เป็นนิราศจากชื่อเรื่องทว่าลักษณะความเป็นนิราศของตัวบทยังคงเป็นประเด็นที่มีความกำกวม เช่น **นิราศนครวัด นิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีน (นิราศกวางตุ้ง)** ในภาคผนวก “รายชื่อนิราศตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์” ในงานวิจัยเรื่อง**นิราศคำโคลง : การวิเคราะห์และเปรียบเทียบกับนิราศชนิดอื่น** ของรินฤทัย สัจจพันธุ์ (2516) พบว่า นอกจาก**โคลงทวาทศมาส กำสรวลโคลงต้น** และ**ราชาพิลาปคำฉันท์**แล้ว ตัวบทที่จัดว่าเป็นวรรณกรรมนิราศทั้งหมดล้วนแล้วแต่มีคำระบุประเภท “นิราศ” อยู่ในชื่อเรื่องทั้งสิ้น นั่นหมายความว่า มีตัวบทจำนวนหนึ่งที่อาจประกอบด้วยลักษณะความเป็นนิราศแต่ไม่มีคำระบุประเภท “นิราศ” อยู่ในชื่อเรื่องไม่นำมาศึกษาวิเคราะห์ในงานวิจัยนี้ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ตัวบทส่วนหนึ่งที่ไม่ได้ตั้งชื่อว่า “นิราศ” ไม่ถูกนับรวมว่าเป็นนิราศด้วย

ปัญหาดังกล่าวนำไปสู่ประเด็นที่น่าสนใจว่า การจัดแบ่งงานเขียนประเภทนิราศจำเป็นต้องอิงอยู่กับชื่อเรื่องเสมอไปหรือไม่ มีความเป็นไปได้ที่จะจัดแบ่งประเภทนิราศด้วยวิธีการหรือใช้เกณฑ์แบ่งอื่นอีกหรือไม่ที่จะรวมเอาตัวบทที่ประกอบด้วยลักษณะนิราศทว่าไม่ได้มีคำบอกประเภทนิราศรวมอยู่ในชื่อเรื่องให้เป็นงานเขียนประเภทนิราศด้วย หรือยิ่งไปกว่านั้น เป็นไปได้หรือไม่ที่ “นิราศ” จะเคลื่อนออกจากความเป็นประเภทของงานเขียนสู่สถานภาพอื่นๆ เช่น กรอบหรือเครื่องมือในการอ่าน กระทั่งเป็น “ประเภท” ของอารมณ์ความรู้สึกที่ปรากฏในงานวรรณกรรม เป็นต้น

ความเข้าใจเรื่องความซับซ้อนของการจัดแบ่งประเภทนิราศเป็นส่วนสำคัญของวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ เนื่องจากที่ผ่านมา เมื่อกล่าวถึง**นิราศนครวัด** แม้จะรับรู้กันว่าเป็น “นิราศ” จากชื่อเรื่อง แต่ก็

ไม่เคยมีการขยายความว่า ลักษณะความเป็นนิราศของตัวบทเรื่องนี้คืออะไร ดังนั้นงานวิจัยนี้จึงจะมุ่งมองหาและสกัด “ความเป็นนิราศ” ออกมาจากตัวบทอันจะทำให้มองเห็นแนวคิดสำคัญที่ซ่อนอยู่ในเรื่องหรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ “ความเป็นนิราศ” ในวิทยานิพนธ์เรื่องนี้เป็นแนวคิดที่ใช้ในการอ่านตีความตัวบทในมุมมองที่ต่างไปจากการรับรู้เกี่ยวกับตัวบทที่มีมาแต่เดิม

2.3.2 ความเป็นนิราศ

“ความเป็นนิราศ” คือลักษณะที่รับรู้โดยทั่วไปว่า เป็นคุณสมบัติที่งานเขียนประเภทนิราศพึงมี ลักษณะต่างๆ ที่เป็นภาพจำเกี่ยวกับความเป็นนิราศในวรรณคดีไทยนี้ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่ปรากฏในนิราศแม่แบบทั้งสิ้น ได้แก่ โคลงทวาทศมาส โคลงนิราศทริภุญชัย กำสรวลโคลงตัน นิราศนรินทร์ คำโคลง เป็นต้น ความเป็นนิราศที่ผู้วิจัยประมวลจากตัวบทนิราศและงานวิจัยที่ศึกษางานเขียนประเภทนิราศมีดังนี้

2.3.2.1 การเคลื่อนตัวเชิงพื้นที่หรือการเคลื่อนของเวลา

แต่เดิมเชื่อกันว่านิราศเป็นเรื่องที่แต่งระหว่างการเดินทางเพื่อผ่อนคลายความเบื่อหน่ายจากการเดินทาง ดังนั้นเนื้อความในนิราศจึงแสดงการเคลื่อนตัวเชิงพื้นที่ของกวีไปด้วย และโดยปริยายเมื่อการเคลื่อนตัวเชิงพื้นที่เกิดขึ้นในนิราศ การเคลื่อนหรือการหมุนของเวลาก็ก่อตัวขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เพราะเวลาเป็นสิ่งที่เคลื่อนไปข้างหน้าเสมอ (progressive) อย่างไรก็ตาม นิราศหลายเรื่องไม่มีการเคลื่อนตัวเชิงพื้นที่ มีเพียงการเคลื่อนหรือการหมุนของเวลา เช่น โคลงทวาทศมาส นิราศเดือน เป็นต้น ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า การเคลื่อนหรือการหมุนของเวลาเป็นลักษณะนิราศที่ปรากฏเป็น “ธรรมชาติ” (inherent) อยู่ในนิราศทุกเรื่องอยู่แล้ว ส่วนการเคลื่อนตัวเชิงพื้นที่อาจจะปรากฏหรือไม่ก็ได้

2.3.2.2 การแสดงอารมณ์ความรู้สึกผ่านการครวญ ไคร่ครวญ สะท้อนคิด

เมื่อกวีผู้เล่าเรื่องได้ “ปะทะ” หรือ “สัมผัส” กับสิ่งแวดล้อมที่เปลี่ยนไปจากการเคลื่อนตัวเชิงพื้นที่หรือการเปลี่ยนแปลงของเวลา กวีจะแสดงความรู้สึกนึกคิด การไคร่ครวญที่สัมพันธ์กับความเปลี่ยนแปลงเหล่านั้น แต่เดิมอารมณ์ความรู้สึกที่แสดงผ่านนิราศคือการโหยหาอาลัยของกวีซึ่งมีต่อนางอันเป็นที่รักด้วยต้องจากกันไกล อย่างไรก็ตาม เมื่อการแต่งนิราศขยายขอบเขตกว้างขึ้น การแสดงอารมณ์ความรู้สึกของกวีก็ไม่ได้จำกัดอยู่เพียงแค่การแสดงอารมณ์โหยหาอาลัยที่เกิดจากความรักเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงการคร่ำครวญถึงชีวิตที่เคยสุขสบาย เจ้านายที่เคยอุปถัมภ์ อดีตหรือความทรงจำซึ่งพ้นไปจากพื้นที่ความสัมพันธ์ของกวีกับนาง

2.3.2.3 การจาก การพลัดพราก

เนื่องจากนิราศประกอบด้วยการเคลื่อนตัวเชิงพื้นที่หรือการหมุนของเวลา ดังนั้นในขณะที่เวลาในนิราศดำเนินไปข้างหน้า กวีผู้เล่าหรือครวญจึงเคลื่อนตัวออกห่างจากสิ่งใดสิ่งหนึ่งหรือหลายสิ่งเสมอ ไม่ว่าจะเป็นนางอันเป็นที่รัก อดีตซึ่งประกอบด้วยเรื่องราวอันน่าจดจำ ความงดงามตระการตาของปราสาทราชวัง ความยิ่งใหญ่ของกรุงศรีอยุธยา เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ล้วนแล้วแต่ห่างไกลกวีผู้ครวญออกไปเรื่อยๆ ไม่ว่าจะเป็นในเชิงพื้นที่หรือเวลา ดังนั้นจึงถือว่า การจาก หรือการพลัดพรากเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นนิราศ และเป็นองค์ประกอบที่ผูกติดอยู่กับการเคลื่อนตัวเชิงพื้นที่-เวลา และการแสดงอารมณ์ความรู้สึก

2.4 อารมณ์และการโหยหาอดีต

คำว่า nostalgia บัญญัติขึ้นในคริสต์ศักราช 1688 โดย Johaness Hofer นักศึกษาแพทย์ชาวสวิสซ์ (Routledge, 2016: 4) Johaness ใช้คำนี้เพื่ออธิบายอาการป่วยซึ่งปรากฏในหลายประเทศและมีลักษณะร่วมกัน ภาษาเยอรมันเรียกโรคนี้ว่า Schweizerkrankheit ส่วนในภาษาฝรั่งเศสเรียกว่า *mal du pays* และในภาษาสเปนเรียกว่า *malatia del pais* Johaness เป็นคนแรกที่นิยามอาการเหล่านี้ว่าเป็น “โรค” โดยสร้างคำว่า nostalgia ขึ้นจากภาษากรีกคำว่า *nostos* ซึ่งแปลว่า กลับบ้านเกิด (return to the native land) และ *algos* ซึ่งแปลว่า ความเจ็บปวด (pain) Johaness ใช้ nostalgia เพื่อหมายถึงอาการป่วยที่ทหารชาวสวิสซ์ต้องประสบจากการเดินทางพลัดบ้านเกิดบนเทือกเขาอัลไพน์ไปสู่รบยังที่ราบยุโรป อาการของโรคนี้ประกอบด้วยการคิดถึงบ้านอยู่ตลอดเวลา ความเศร้า ความกังวล ความอ่อนแอ อาการไข้ นิยามดังกล่าวปรากฏเป็นความหมายแรกเริ่มของคำว่า nostalgia ในพจนานุกรมดังเช่น **The Concise Oxford Dictionary of Current English** (1918: 552) ให้ความหมาย nostalgia ว่า “homesickness as a disease” แพทย์อีกหลายคนในสมัยเดียวกันเสนอว่า nostalgia เกิดจากเสียงกระดิ่งผูกัวบนเทือกเขาแอลป์ (the Alps) ส่งเสียงดังไม่หยุดหย่อน ทำให้เกิดความผิดปกติกับเยื่อแก้วหูและสมอง (Routledge, 2016: 4)

อย่างไรก็ตาม การมองว่า Nostalgia เป็นโรคหรืออาการป่วยดำเนินต่อมาอีกไม่นานเท่านั้น เนื่องจากแพทย์หลายคนไม่สามารถระบุความผิดปกติทางร่างกายที่เกิดจาก Nostalgia ได้จริงและไม่มีหลักฐานว่า คนที่ป่วยด้วยโรค Nostalgia มีอาการป่วยทางกายอื่นๆ อีก ยิ่งไปกว่านั้น Charles Darwin (1896: 216) ยังแย้งว่า ในความเป็นจริงแล้ว Nostalgia อาจเป็นความรู้สึกที่ค่อนข้างอิทธิพล เขากล่าวว่า

ความรู้สึกอ่อนโยนเป็นสิ่งที่ยากจะวิเคราะห์ เพราะดูเหมือนจะประกอบด้วยความรัก ความรื่นรมย์ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งความเห็นอกเห็นใจ ความรู้สึกเหล่านี้มีธรรมชาติของความน่าพึงใจอยู่แล้ว เว้นแต่ว่า ความเสียตายจะมีมากเกินไป หรือความหวาดกลัวถูกกระตุ้น เหมือนตอนได้ยินเสียงมนุษย์หรือสัตว์ถูกทรมาน¹⁰

(Darwin, 1896: 216)

ข้อโต้แย้งของ Charles Darwin ที่ว่า Nostalgia ไม่ใช่โรคและอาจเป็นห้วงคำนึงที่ให้ความรื่นรมย์นั้นแสดงถึงจุดเปลี่ยนที่มีความเชื่อมโยงกับความหมายของ nostalgia ในการรับรู้ปัจจุบัน

ในเวลาต่อมา nostalgia จึงไม่ได้เป็นประเด็นศึกษาในวงวิชาการด้านการแพทย์อีก แต่ได้เปลี่ยนมาเป็นประเด็นสนใจในวงวิชาการด้านจิตวิทยาช่วงต้นของศตวรรษที่ 20 แทน ในช่วงเวลานี้ มีความพยายามที่จะจำแนกความแตกต่างของ nostalgia ออกจากภาวะหรืออาการ “คิดถึงบ้าน” (homesickness) ซึ่งเป็นลักษณะหรือความหมายต้นของ nostalgia McCann (1941) เสนอว่า nostalgia ไม่ได้เป็นเพียงการคิดถึงบ้านเกิดเท่านั้น เพราะในขณะที่การโยยหาถิ่นพำนักเดิมเกิดขึ้นมา ห้วงคำนึงนั้นก็อาจประหวัดไปถึงสิ่งอื่นได้มากมายทั้งผู้คน วัตถุสิ่งของต่างๆ (Peters: 1985) ในความเป็นจริงแล้วนักจิตวิเคราะห์เชื่อว่ามนุษย์สามารถตกอยู่ในภาวะโยยหาวัตถุใดๆ ก็ตามซึ่งเป็นสัญลักษณ์สื่อถึงแง่มุมในอดีตที่คิดถึง (อ้างถึงใน Routledge, 2016: 4)

ก่อนสิ้นศตวรรษที่ 20 nostalgia จึงไม่ได้เป็นสิ่งที่เทียบเท่ากับ homesickness อีกต่อไป ในช่วงเวลาดังกล่าว นักวิชาการด้านจิตวิทยาเริ่มมองว่า nostalgia ไม่ใช่ห้วงคำนึงที่ไม่พึงปรารถนา หากแต่เป็น “อารมณ์สุขปนเศร้า” (bittersweet emotion) และเป็น “ความรู้สึกที่น่าอภิรมย์” (pleasurable feeling) นั้นหมายความว่า การหวนนึก ขบคิดใคร่ครวญเชิงอุดมคติเกี่ยวกับประสบการณ์ที่ผ่านพ้นมาแล้วสามารถสร้างความรู้สึกเชิงบวกในปัจจุบันได้ ทั้งนี้เนื่องจากอดีตเป็นสิ่งที่ย้อนคืนไม่ได้ nostalgia จึงมีองค์ประกอบของ “การสูญเสีย” (loss) และ “การโยยหา” (longing) ด้วย (Routledge, 2016: 6)

เมื่อทัศนคติและค่านิยมของ nostalgia เริ่มเป็นไปในทิศทางดังกล่าว ปรากฏว่า nostalgia เริ่มได้รับความสนใจกว้างขวางมากขึ้นเพราะในเมื่อภาวะอารมณ์นี้มีผลในทางบวก nostalgia ก็อาจมี

¹⁰ The feelings which are called tender are difficult to analyze; they seem to be compounded of affection, joy, especially of sympathy. These feelings are in themselves of a pleasurable nature, excepting when pity is too deep, or horror is aroused, as in hearing of a tortured man or animal.”

คุณค่าเชิงจิตวิทยาได้ Fred Davis (1979: 25-36) เสนอว่า *nostalgia* ช่วยให้นุษย์จัดการกับความเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในชีวิตหรือการประสบกับอุปสรรค การขัดขวางต่างๆ โดยสร้างมุมมองที่ให้ความรู้สึกซาบซึ้งต่อตัวตนในอดีตขึ้นมา กรองความทรงจำที่ไม่น่าอภิรมย์ออก พร้อมตีความขึ้นส่วนที่แปลกแยก เลือนหาย และเป็นชายขอบของตัวตนในอดีตขึ้นมาใหม่

Hepper และคณะ (2012) ได้ศึกษาว่า ผู้คนต่างวัฒนธรรมมีความเข้าใจ *nostalgia* เหมือนหรือแตกต่างกันอย่างไร พบว่า *nostalgia* เป็นอารมณ์ความรู้สึกที่เป็นสากลระหว่างบุคคลต่างวัฒนธรรม (Routledge, 2016: 14) และตามการรับรู้ของคนทั่วไปซึ่งเป็นกลุ่มตัวอย่างในงานวิจัยนี้ *nostalgia* มิได้เป็นเพียงการคิดคำนึงถึงอดีตเท่านั้น หากแต่อดีตที่หวนนึกถึงจะต้องเป็นความทรงจำที่ชื่นชอบ (fond memories) เป็นเรื่องเกี่ยวกับความผูกพันที่ใกล้ชิดของบุคคล (close relationship) เป็นความรู้สึกในทางบวก (positive feelings) และเป็นความรู้สึกของความปรารถนา ความสูญเสีย หรือแม้แต่ความต้องการที่จะย้อนกลับไปในอดีตอีกครั้ง (Routledge, 2016: 14-15)

อารมณ์โหยหาอดีตหรือ *Nostalgia* เป็นประเด็นสำคัญในการศึกษาสาขามานุษยวิทยา จนถึงขั้นที่มีการขนานนามนักมานุษยวิทยาว่า “นักโหยหาอดีต” (nostalgist) (Angé and Berliner, 2015: 12) ทั้งนี้เนื่องจากเนื้อหา กลุ่มข้อมูล ตลอดจนทั้งวิธีวิทยาในการศึกษาของสาขามานุษยวิทยาเกี่ยวข้องกับอารมณ์โหยหาอดีตอย่างไม่สามารถแยกออกจากกันได้ ในขั้นแรกนั้น สิ่งที่นักมานุษยวิทยาสนใจศึกษาเป็นแง่มุมอันหลากหลายของชีวิตมนุษย์ซึ่งสัมพันธ์กับความทรงจำ เรื่องเล่าตัวตน ขนบประเพณี แต่ประเด็นที่มักได้รับการศึกษาวิจัยมักเป็นกลุ่มข้อมูลที่ใกล้สูญหายหรือสูญหายไปแล้ว จึงต้องอาศัยคำบอกเล่าจากความทรงจำของกลุ่มคนที่ศึกษาเป็นร่องรอยนำไปสู่การทำความเข้าใจและการตีความวิถีในอดีต อาจกล่าวได้ว่า มานุษยวิทยาเป็นการจัดการกับวัฒนธรรมที่กำลังจะสูญหายไป (losing culture) ซึ่งก่อให้เกิดการโหยหาอดีตอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ดังนั้นอารมณ์โหยหาอดีตจึงเป็นสิ่งที่มาพร้อมกับการเกิดขึ้นของสาขามานุษยวิทยา (Berliner, 2015: 19)

ในแง่หนึ่ง การศึกษาหรือพยายามรวบรวมสิ่งที่ใกล้สูญหายหรือหมดอายุขัยลงแล้วแสดงให้เห็นถึงความพยายามที่จะรักษาและสืบสานวิถีชีวิตและความทรงจำของคนบางกลุ่มไว้ให้อยู่ต่อไปได้ หรืออย่างน้อยที่สุดก็มีข้อมูลที่เป็นองค์ความรู้บันทึกไว้ ไม่สูญหายไปโดยปริยาย สิ่งเหล่านี้เป็นการ “โหยหาอดีต” ในตัวเองอยู่แล้ว เพราะเป็นกระบวนการที่แสดงถึงการเห็นคุณค่าของอดีตและพยายามทำให้เรื่องราวเหล่านั้นมีชีวิตอยู่ในการรับรู้ของคนรุ่นต่อไป นักมานุษยวิทยาจำนวนไม่น้อยตกอยู่ในภาวะโหยหาอดีตภายหลังกลับจากภาคสนามเพื่อเก็บข้อมูล เพราะสัมผัสกับสิ่งที่กำลังจะสูญหายไปหรือสูญหายไปแล้ว นอกจากนี้ในอีกแง่หนึ่งการลงภาคสนามของนักมานุษยวิทยาทำให้เกิดประสบการณ์ทางสังคม (Berliner, 2015: 21) จากการคลุกคลีและความคุ้นเคยกับบุคคล พื้นที่ที่ไปเก็บข้อมูลในช่วงเวลาหนึ่ง David Berliner (2015: 19) เห็นว่า นักมานุษยวิทยาไม่สามารถหลีกเลี่ยง

การโยยหาอดีตได้ไม่ว่าจะเป็นในรูปแบบของการคิดหรือการเขียนก็ตาม David สรุปความสัมพันธ์ระหว่างนักมานุษยวิทยาและอารมณ์โยยหาอดีตไว้อย่างน่าสนใจว่า

ที่สำคัญก็คือ นักมานุษยวิทยามักถูกวาดภาพเป็นผู้สังเกตการณ์หรือผู้แถลงคำพยากรณ์ของหายนะทางวัฒนธรรมที่กำลังจะเกิดขึ้นเร็วๆ นั้น หากพบว่ากลุ่มประชากรเหล่านี้เป็นผู้รอดชีวิตกลุ่มสุดท้ายของยุคสมัยที่ผ่านพ้นไปแล้ว นักมานุษยวิทยาก็จะเป็นประจักษ์พยานสุดท้ายของสรวงสวรรค์ที่จะเปลี่ยนผ่านจากภาวะสมดุลไปสู่หายนะที่กู้คืนไม่ได้ ผู้เขียนชอบแนวคิดของ Ramon Sarró ที่ว่า ‘ชาติพันธุ์วรรณนาคือศิลปะของความสาย’ (2009) ซึ่งช่วยอธิบายความเสียใจของนักมานุษยวิทยาจำนวนมากในยุคก่อนหน้าซึ่งลงภาคสนามในช่วงเวลาที่ระบบของธรรมเนียมดั้งเดิมจวนล่มสลายลงแล้ว พวกเขามาถึงภาคสนาม “สายเกินไป”¹¹

(Berliner, 2015: 24)

ข้อมูลชาติพันธุ์วรรณนาจากภาคสนามของนักมานุษยวิทยาจึงกลายเป็น “ประกาศมรณกรรมทางวัฒนธรรม” (cultural obituaries) ไปโดยปริยาย (Metcalf, 2002: 115) นอกจากนี้ นักศึกษาส่วนใหญ่ที่ลงพื้นที่เก็บข้อมูลภาคสนามก็คุ้นเคยกับแนวคิดเรื่อง “สายเกินไป” เป็นอย่างดี ตามความเห็นของ David Berliner (2015: 12) การศึกษาอารมณ์โยยหาอดีตรวมถึงภาวะทรงจำอื่นๆ ในเชิงมานุษยวิทยา จะช่วยเสริมสร้างการสะท้อนคิดเรื่องสังคมมนุษย์ซึ่งกำลังเผชิญกับภาวะแตกแยกของประวัติศาสตร์ นอกจากนี้อารมณ์โยยหาอดีตยังเป็นพื้นที่ที่มีการประนีประนอมกันอย่างมีนัยสำคัญระหว่างมุมมองทางมานุษยวิทยา ประวัติศาสตร์ และจิตวิทยา

ความหมายโดยภาพรวมของ nostalgia ในการศึกษาสาขามานุษยวิทยาไม่ได้แตกต่างกับค่านิยมในการศึกษาจิตวิทยานัก คือเป็นความทรงจำส่วนดีที่ผ่านพ้นไปแล้ว อย่างไรก็ตาม น่าสังเกตว่าค่านิยมของ nostalgia ในสาขามานุษยวิทยามักจะเน้น “สภาวะย้อนคืนไม่ได้” ของอารมณ์โยยหา

¹¹ Importantly, the anthropologist was mostly portrayed as an observer and a prophetic announcer of a cultural disaster soon to happen. If these populations were perceived as the latest survivors of the bygone era, the anthropologist was the last witness of these paradises moving irremediably from equilibrium to destruction. I like the formula forged by Ramon Sarró, ‘ethnography as the art of being late’ (2009), to describe the regret felt by various early anthropologists that they were conducting fieldwork at the very moment when traditional systems were thought to collapse. They were arriving ‘too late’ in the field. (David Berliner, 2015: 24)

อดีตและข้อเท็จจริงที่ว่าเกิด “การสูญเสีย” ขึ้น ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะลักษณะการศึกษาวัฒนธรรมและประเพณีที่สูญไปแล้วตามข้อเสนอข้างต้น ในขณะที่นักวิชาการสาขาจิตวิทยาเห็นว่าอารมณ์โหยหาอดีตต้องเป็นประสบการณ์ส่วนตัว ในสาขามานุษยวิทยา อารมณ์โหยหาอดีตอาจเป็นประสบการณ์ส่วนตัวหรือไม่ก็ได้ อารมณ์โหยหาอดีตที่ไม่ใช่ประสบการณ์ส่วนตัวนั้นขยายขอบเขตออกไปได้ถึงการโหยหาอาลัยต่อวัฒนธรรมหรืออดีตที่สูญหายไปของบุคคลอื่น (Berliner, 2015: 21) หรืออาจเป็นการโหยหาถึงดินแดนในจินตนาการที่ตนเองไม่รู้จักเลยด้วยซ้ำ (Appadurai, 1996: 78) เช่น กลุ่มคนที่รักชาติอาจโหยหารำครวญถึงความเป็นประเทศในแบบที่พวกเขาไม่รู้จักหรือไม่ได้ปรากฏอยู่จริง David Berliner (2015: 21) ยกตัวอย่างการเก็บข้อมูลในภาคสนามที่เมืองหลวงพระบาง สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว มีนักท่องเที่ยวชาวตะวันตกสามคนสนทนากันหน้าวัดพุทธด้วยความไม่พอใจว่า “น่าเสียดายมาก คนในท้องถิ่นไม่แม้แต่จะแต่งกายด้วยชุดพื้นถิ่นแล้ว แย่มาก สายเกินไปแล้ว” (Berliner, 2015: 20-21) David Berliner เห็นว่า ลักษณะดังกล่าวเป็นอารมณ์โหยหาอดีตด้วยเช่นเดียวกัน เพียงแต่มีความห่างไกลจากตัวผู้พูด มีอารมณ์ที่เบาบางกว่า ทว่าก็ประกอบด้วยลักษณะสำคัญของอารมณ์โหยหาอดีตคือ ความเสียใจต่อการสูญไปของโลกที่จินตนาการขึ้นมา หรือการสูญเสียบางสิ่งที่รู้สึกว่าคุณค่า (Berliner, 2015: 21)

จากความเป็นมาของคำว่า “อารมณ์โหยหาอดีต” รวมถึงบทบาทของอารมณ์โหยหาอดีต โดยเฉพาะในสาขาวิชาการด้านจิตวิทยาและมานุษยวิทยา จะเห็นว่าการคิดคำนึงถึงหรือการโหยหาถึงเรื่องราวที่ผ่านพ้นมาแล้วเป็นความรู้สึกหรือภาวะที่มีนัยสำคัญซึ่งอาจสะท้อนให้เห็นว่า เวลาปัจจุบันขณะ ผู้เกิดอารมณ์โหยหาอดีตอยู่ในสถานการณ์ สิ่งแวดล้อม บริบทที่ไม่น่าพึงใจ เฝียญกับอุปสรรค ปัญหา หรือความเสื่อมถอยในด้านต่างๆ เจื่อนไขเหล่านี้ส่งผลให้ปัจเจกบุคคลหรือสังคมเกิดอารมณ์โหยหาอดีตถึงช่วงเวลาที่คุณค่า “ดีกว่า” สภาพในปัจจุบัน ดังนั้นเมื่อมีการโหยหาอดีตเกิดขึ้น จึงน่าสนใจอย่างยิ่งว่า บริบททางสังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรม หรือการเมืองด้านใดที่สร้างเงื่อนไขให้เกิดอารมณ์โหยหาอดีตขึ้น หรือในทางกลับกันก็คือ อารมณ์โหยหาอดีตที่เกิดขึ้นสะท้อนให้เห็นความเชื่อมโยงกับบริบทแห่งยุคสมัยอย่างไรบ้าง

2.5 แนวคิดเรื่องวาทกรรม¹²

ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยจะแสดงให้เห็นว่า ข้อมูล ความรู้ความเข้าใจที่ปรากฏในนิราศนครวัดมีลักษณะเป็น “วาทกรรม” (Discourse) ตามความหมายที่ Michel Foucault เสนอไว้ ในที่นี้จะอิงจากแนวทางการประยุกต์แนวคิดเรื่องวาทกรรมซึ่ง Edward Said ใช้เป็นกรอบในการพิจารณาการ

¹² ผู้วิจัยจะกล่าวถึงประเด็นนี้และอภิปรายอย่างละเอียดในบทที่ 3 ส่วนที่กล่าวถึงลักษณะความรู้ที่เป็นวาทกรรมในนิราศนครวัด

สร้างความรู้เกี่ยวกับ “ตะวันออก” โดยชาวตะวันตก หรือที่เรียกว่า “บุรพคตินิยม” (Orientalism) สำหรับ Edward Said “ตะวันออก” คือ วาทกรรม ที่ตะวันตกค่อยๆ “ประกอบสร้าง” ขึ้นมาเป็นหน่วยเอกเทศที่มีสถานภาพขัดแย้งแบบคู่ตรงข้ามกับโลกตะวันตกซึ่งเจริญก้าวหน้าหรือมีอารยะ (Cal Thompsons, 2011: 135) นัทธนี ประสานนาม (2556) สรุปความสัมพันธ์ระหว่างตะวันตกกับตะวันออกตามแนวคิดเรื่องบุรพคตินิยมไว้ว่า “ความหมายของตะวันออกถูกนิยามขึ้นมาในลักษณะที่เป็นนิเสธกับตะวันตก กล่าวคือ ตะวันตกอยู่ในฐานะความปกติ (normal) และตะวันออกอยู่ในฐานะความแตกต่าง (different)” (นัทธนี ประสานนาม, 2556: 165)

นักวรรณคดีตะวันตกใช้แนวคิดของ Edward Said เพื่อศึกษาการสร้างวาทกรรม การประกอบสร้างภาพ ความรู้ หรือการรับรู้เกี่ยวกับดินแดน กลุ่มคนหนึ่งๆ ผ่านสายตา “คนนอก” หรือ “ผู้มาเยือน” วาทกรรม ในงานวิจัยนี้จะอิงตามความหมายที่ Carl Thompsons (2011) กล่าวไว้ คือ คลังหรือประมวลความรู้รวมไปถึงจินตภาพซึ่งมีส่วนในการประกอบสร้างทัศนคติหรือสมมติฐานเกี่ยวกับประเด็นใดๆ ในวัฒนธรรมหนึ่ง นำไปสู่การบัญญัติ กำหนดว่าสิ่งใดคือความรู้ที่เหมาะสมหรือเป็นความจริงในศาสตร์แขนงหนึ่ง (Thompsons, 2011: 135) กล่าวอีกนัยคือ วาทกรรม ในงานวิจัยนี้ คือ ภาพ ความรู้ การรับรู้เกี่ยวกับกัมพูชาในทุกแง่มุมที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสร้างขึ้นด้วยวิธีการต่างๆ ในนิราศนครวัด โดยจะใช้แนวคิดดังกล่าวเพื่ออธิบายว่า สิ่งที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกล่าวไว้ในนิราศนครวัดระหว่างการเดินทางนั้นเป็นการประกอบสร้างวาทกรรม (discursive formation) เกี่ยวกับกัมพูชาขึ้นมา ความรู้ที่ปรากฏในเรื่องนิราศนครวัดจึงมีลักษณะแตกต่างไปจากความรู้ที่ปรากฏในนิราศทั่วไป ส่งผลให้ความรู้ในนิราศนครวัดถือเป็น “นวลักษณ์” อีกประการหนึ่งของนิราศ

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยจะไม่ใช้กรอบการมองแบบบุรพคตินิยมในการวิเคราะห์การสร้างความรู้และการรับรู้ของกัมพูชาในหัวข้อนี้ เพราะเห็นว่า ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างไทยและกัมพูชาซึ่งเป็นดินแดนเพื่อนบ้านที่มีวัฒนธรรมร่วมในภาคพื้นอุษาคเนย์มีความแตกต่างจากความสัมพันธ์ระหว่างโลกตะวันตกกับโลกตะวันออกตามกรอบการมองของบุรพคตินิยม

2.6 บริบททางประวัติศาสตร์ที่สัมพันธ์กับเนื้อหาในนิราศนครวัด

2.6.1 ความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักไทยกับกัมพูชาในสมัยรัตนโกสินทร์

ความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักไทยและกัมพูชาเริ่มต้นขึ้นเป็นเวลายาวนานก่อนกรุงรัตนโกสินทร์และดำเนินต่อเนื่องเรื่อยมาจนกระทั่งปัจจุบันในรูปแบบความสัมพันธ์ที่ชาลววิทย์ เกษตรศิริ (2551: 67) นิยามว่าเป็นความสัมพันธ์ที่ “ทั้งรักทั้งชัง” (love-hate relationship) ในสมัยกรุงศรีอยุธยา กัมพูชาอยู่ในสถานภาพรัฐบรรณาการของกรุงศรีอยุธยาเป็นช่วงๆ เวลาใดที่กรุงศรีอยุธยาติด

พันศึกกับพม่า กัมพูชาก็จะเอาใจออกหากตั้งตัวเป็นอิสระ เมื่อกรุงศรีอยุธยาสะสางศึกกับพม่าเรียบร้อยแล้ว ก็เลยยกทัพมาตีเอากัมพูชาเป็นประเทศราชดั้งเดิม กล่าวได้ว่าความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับกัมพูชาในสมัยอาณาจักรอยุธยาปรากฏผ่านการรบทัพจับศึกเป็นหลัก ภายหลังจากที่เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามช่วงต้นของกรุงรัตนโกสินทร์เป็นไปในลักษณะที่ราชสำนักที่กรุงเทพฯ มีการ “แทรกแซงทางการเมือง” ราชสำนักกรุงกัมพูชา (ศานติ ภัคดีคำ, 2554: 272) ในช่วงรัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 4 ก่อนที่ความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามและกัมพูชาจะเปลี่ยนแปลงไปด้วยตัวแปรสำคัญคือลัทธิจักรวรรดินิยมที่แพร่เข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กัมพูชาที่อยู่ฐานะรัฐบริวารของไทยซึ่งในบางช่วงต้องแสดงความสวามิภักดิ์ต่อทั้งราชสำนักสยามและราชสำนักเวียดนามในฐานะ “เมืองสองฝ่ายฟ้า”

นับแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เจ้านายฝ่ายกัมพูชาเข้ามาพำนักที่ราชสำนักกรุงเทพฯ หลายพระองค์เพื่อประกันเสถียรภาพและความมั่นคงทางการเมืองระหว่างราชสำนักทั้งสอง (ไกรฤกษ์ นานา, 2563: 14) (Chandler, 2008: 171-172) (Tully, 2018: 45) อย่างไรก็ตาม ตามการเล่าและการตีความจากมุมมองชนชั้นนำในราชสำนักสยามรวมถึงที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าไว้ใน **นิราศนครวัด** เจ้านายพระองค์สำคัญของกัมพูชาซึ่งมีอิสริยยศสูงหรืออาจได้ขึ้นครองราชสมบัติกรุงกัมพูชาสืบทอดไป พระมหากษัตริย์สยามจะรับอุปถัมภ์ไว้ในฐานะ “พระราชาบุตรบุญธรรม” เช่น นักร้องราชาวดี (พระบาทนโรดมพรหมบริรักษ์) นักร้องสีสุวดี (พระบาทสีสุวดี) ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับไว้ในฐานะพระราชาบุตรบุญธรรมและโปรดฯ ให้เข้าร่วมธรรมเนียมพิธีต่างๆ เช่น การอุปสมบทเช่นเดียวกับเจ้านายในราชสำนักสยาม

ราชสำนักกัมพูชาเริ่มติดต่อกับฝรั่งเศสอย่างไม่เปิดเผยในรัชสมัยของสมเด็จพระหริรักษ์รามมหาอิศราธิบดี พระเจ้ากรุงกัมพูชา (ครองราชย์ พ.ศ. 2383-2403) ผ่านบาทหลวงฝรั่งเศสชื่อมองแซนญอร์ซึ่งเกลี้ยกล่อมให้สมเด็จพระหริรักษ์รามฯ ส่งพระราชสาส์นไปยังพระเจ้านโปเลียนที่ 3 เพื่อขอให้ฝรั่งเศสเป็นที่พึ่งเมื่อกัมพูชาเกิดศึกสงคราม ในช่วงเวลาดังกล่าว พระเจ้ากรุงกัมพูชาทรงต้องการความคุ้มครองจากฝรั่งเศสเพื่อถ่วงดุลอำนาจไทยและเวียดนามในกัมพูชา และในช่วง พ.ศ. 2493-2402 ฝรั่งเศสเองก็แสดงความสนใจดินแดนกัมพูชาและอินโดจีนโดยรวมแต่ก็เป็นความสนใจที่ไม่ต่อเนื่องแน่นอนนัก (Tully, 2018: 42) อย่างไรก็ตาม ความพยายามที่จะติดต่อเพื่อทำสัญญากับฝรั่งเศสของพระเจ้ากรุงกัมพูชาไม่สัมฤทธิ์ผลเนื่องจากราชสำนักสยามออกจดหมายห้ามกัมพูชาทำหนังสือสัญญาใดๆ กับฝรั่งเศส เพราะกัมพูชาเป็นประเทศราชของไทย (ศานติ ภัคดีคำ, 2554: 272) ความพยายามที่จะขอรับความคุ้มครองจากฝรั่งเศสจึงเป็นอันยกเลิกไปในเวลานี้

ภายหลังเมื่อฝรั่งเศสได้เวียดนามมาอยู่ในอารักขาแล้ว จึงหันมาสนใจดินแดนกัมพูชาอีกครั้งหนึ่ง (ศานติ ภักดีคำ, 2554: 272) ใน พ.ศ. 2403 พระบาทหริรักษรามมหาอิศราธิบดีสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนับสนุนให้นักองคราชาวดีขึ้นครองราชย์เป็นพระบาทนโรดมพรหมบริรักษ์ หลังจากนั้นปัญหาเรื่องดินแดนเขมรกลายเป็นวาระที่รัฐบาล ณ กรุงปารีสให้ความสำคัญมากขึ้นเรื่อยๆ โดยในวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ. 2406 พลเรือเอกกรองดิแยร์ (Contre Admiral De Grandiere) นำเรือรบติดปืนใหญ่ล่องเข้ามาถึงหน้าเมืองอุดมมีชัยเพื่อเจรจากับพระบาทนโรดมพรหมบริรักษ์ให้ลงนามในหนังสือสัญญา หลังจากนั้นพระบาทนโรดมพรหมบริรักษ์มีหนังสือกราบบังคมทูลเข้ามายังราชสำนักที่กรุงเทพฯ ว่า

ครั้งนี้ อัดมิรอล เดอ ลากรันดิเอ บังคับให้ข้าพระพุทธเจ้าทำหนังสือสัญญา ณ เมืองเขมร ข้าพระพุทธเจ้าคิดกลัวจะมีความผิดกับกรุงเทพฯ เป็นอันมาก แต่ข้าพระพุทธเจ้าคิดกลัวไปว่าถ้าเกิดวิวาทกันขึ้นกับฝรั่งเศส ความครหาตีเตียน ข้าพระพุทธเจ้าก็จะมากขึ้น ด้วยใจพระยาพระเขมรแลราษฎรทุกวันนี้เป็นสามพวกอยู่ ก็จะทำให้เราได้ผู้หนึ่งผู้นี้เป็นเจ้าบ้านเมืองไม่สบายๆ ความข้อนี้สิ้นปัญญาแล้ว จึงต้องยอมทำหนังสือสัญญากับฝรั่งเศส

(เพ็ญศรี ดูก, 2539: 19)

พระบาทนโรดมพรหมบริรักษ์ได้ลงพระนามในหนังสือสัญญาเพื่อขอรับความคุ้มครองจากฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2406 อย่างไรก็ตาม เมื่อความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงพยายามแก้ปัญหาด้วยการทำสัญญาลับกับกัมพูชาเพื่อยืนยันว่ากัมพูชายังอยู่ในฐานะรัฐบรรณาการของสยามอยู่ (ไกรฤกษ์ นานา, 2554: 144) แต่เมื่อฝรั่งเศสทราบถึงการทำสัญญาลับก็ได้ประท้วงต่อทางการกรุงเทพฯ ทันที มีผลให้สัญญานับดังกล่าวเป็นโมฆะ เพราะลงนามภายหลังสัญญานับทางการระหว่างฝรั่งเศสกับกัมพูชา (ไกรฤกษ์ นานา, 2554: 145) และได้ตัดความสัมพันธ์กับราชสำนักที่กรุงเทพฯ อย่างเด็ดขาด หลังจากนั้นเป็นต้นมา พงศาวดารไทยก็แทบจะไม่กล่าวถึงราชสำนักกัมพูชาอีกเลย (ไกรฤกษ์ นานา, 2554: 167) ต่อมาในปี พ.ศ. 2449 สยามและฝรั่งเศสทำหนังสือสัญญาข้อตกลงร่วมกันโดยมีใจความสำคัญคือ สยามจะได้จังหวัดตราดกลับคืนมาอยู่ในความปกครอง แต่ต้องยกพื้นที่เมืองพระตะบอง เสียมเรียบ และศรีโสภณให้อยู่ในความคุ้มครองของฝรั่งเศส (ไกรฤกษ์ นานา, 2554: 167)

ประเด็นสำคัญซึ่งเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามและราชสำนักกัมพูชาซึ่งสัมพันธ์กับการวิเคราะห์ตีความในวิทยานิพนธ์นี้คือความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลตลอดทั้งความสนิทชิดเชื้อที่กษัตริย์สยามรวมถึงพระบรมวงศานุวงศ์ในราชสำนักที่กรุงเทพฯ มีต่อเจ้านายกรุงกัมพูชา แม้

กษัตริย์ของกัมพูชา รวมถึงพระบรมวงศานุวงศ์หลายพระองค์จะเข้ามาประทับที่ราชสำนักกรุงเทพฯ ในฐานะองค์ประกัน แต่สายสัมพันธ์ในลักษณะของเครือญาติ ความคุ้นเคยที่เกิดจากการมีโอกาสได้ใกล้ชิดอุปถัมภ์ค้ำชูกันมาย่อมเกิดขึ้นระหว่างเจ้านายในราชวงศ์ทั้งสอง แต่ประเด็นดังกล่าวมักไม่ได้รับการกล่าวถึงนัก

ประเด็นเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทนโรดมพรหมบริรักษ์ซึ่งดูเหมือนจะเป็นคู่ขัดแย้งหรือตัวแปรสำคัญในข้อพิพาทเรื่องดินแดนระหว่างฝรั่งเศสกับไทยในฐานะ “ประมุข” ของสยามและกัมพูชาก็ไม่ค่อยได้รับการกล่าวถึงนัก นั่นอาจเป็นเพราะประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศเป็นหัวข้อที่เกี่ยวข้องกับการดำเนินนโยบายทางการเมืองในนามของ “รัฐ” เป็นหลัก ดังนั้นในแง่หลักการ ความรู้สึกหรือความสัมพันธ์ส่วนตัวระหว่างบุคคลจึงไม่ใช่ประเด็นที่มีความสำคัญเพราะไม่ได้มี “ผล” สร้างความเปลี่ยนแปลงใดๆ ดังนั้นเมื่อกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างไทยและกัมพูชาไม่ว่าจะเป็นในระดับราชวงศ์ ภาพจำจึงมีเพียงความเป็นปฏิปักษ์และความไม่ลงรอยกันเท่านั้น อย่างไรก็ตาม น่าสนใจว่า ในความเป็นจริงแล้วพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเจ้านายกัมพูชาพระองค์อื่นๆ โดยเฉพาะพระบาทนโรดมพรหมบริรักษ์ก็มีความซื่อสัตย์ซื่อสัตย์กันมาแต่เดิม ในพระราชหัตถเลขาที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีถึงพระบาทนโรดมพรหมบริรักษ์ ปรากฏความตอนหนึ่งว่า

ก็ถ้าจะมีผู้ใดคิดกลางแกลงสงสัยว่า ข้าพเจ้าขุนช่องหมองหมางกับเธอประการใด จึงคิดอ่านเหินผ่นแปรจะยกย้ายไปอย่างอื่นจึงไม่ไปอภิเษก ให้สมกับการที่พระยาราชวรานุกุลไปนัดหมายไว้นั้น ถ้าผู้ใดวิตกสงสัยไปดังนี้ การนั้นไม่ต้องกับสิ่งที่เป็นอย่างจริงเลย เจ้านายฝ่ายเขมรทั้งปวงซึ่งดำรงชีพอยู่ในกาลบัดนี้ ผู้ใดจะเป็นที่สนิทคุ้นเคยกับข้าพเจ้ามากกว่าเธอมีฤ คิติดูเถิดถึงกาลเมื่อเวลาปลายแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตัวเธออยู่ในกรุงเทพฯ นี่เป็นอย่างไรกับข้าพเจ้า เธอก็ยอมแฉ่งใจอยู่ทุกประการ เมื่อคับใจแคบจิตก็ยอมไปมาหาสู่กันมีดๆ เวลา 2 ยาม 3 ยามมิใช่ฤ ว่าถึงการฝ่ายฝรั่งเศสเมื่อมาเป็นข้าเช่นนี้ ข้าพเจ้าจะได้คิดยกโทษผู้ใดในเมืองเขมร ว่าผู้นั้นทำอย่างนี้จึงเป็นอย่างนั้น ทำอย่างนั้นจึงเป็นอย่างโน้น ดังคนเป็นอันมากคิดก็ติ...ข้าพเจ้าคาดจิตเห็นใจเธอแลพระยาพระเขมรผู้ใหญ่อยู่มหุดจริง ๆ ไม่ได้ขุนช่องหมองหมางด้วยเหตุอันใดดอก

(พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2496: 63-64)

ในลายพระหัตถ์อีกฉบับหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีถึงพระบาทนโรดมพรหมบริรักษ์ใน พ.ศ. 2408 ซึ่งทรงกล่าวถึงความเหมาะสมของการใช้คำสรรพนามเรียกเจ้านายกรุง

กัมพูชา ก็ปรากฏเนื้อความที่แสดงให้เห็นความสนิทชิดเชื้อและการให้เกียรติในลักษณะเดียวกันกับ
ลายพระหัตถ์ด้านบน

ก็จะว่าในเจ้านายฝ่ายเขมรเคยพูดกันมากับข้าพเจ้าอย่างนักพระองค์สงวน
นักพระองค์อิม แลองค์สมเด็จพระหริรัถย์รามมหาอิศราธิบดีแต่อยู่ในกรุงเทพฯ นี้
อายุแก่กว่าข้าพเจ้าฯ เคยพูดว่า ท่านว่าฉันแต่เดิมมาแลข้าพเจ้าเหมือนเป็นน้องของ
ท่านทั้งสามนั้นว่าเป็นเจ้าเหมือนกับตัว แลไว้ตัวเหมือนดังเป็นอาร์ของเรือ จึงใช้
โวหารพูดข้าพเจ้าว่าเธอ ไม่ใช่ว่าท่านว่าฉัน อย่างพูดกับนักพระองค์สงวน นัก
พระองค์อิม แลองค์สมเด็จพระหริรัถย์รามมหาอิศราธิบดี แลโดยคำนึงเอาเองว่า
อย่างนี้สมควรอยู่แล้ว ก็ในครั้งนี้ เธอก็ได้อภิเษกเป็นเจ้ากรุงกัมพูชามียศเสมอด้วย
องค์สมเด็จพระหริรัถย์รามมหาอิศราธิบดีแล้ว ฤจะวิเศษไปอีก ฝรั่งเศสเขามาทำ
สัญญาว่าเอมเปเรอ พระเจ้ากรุงฝรั่งเศสรับอุปถัมภ์เธอให้เป็นเอกราชไม่ขึ้นเมืองใด
ฝ่ายไทยก็ยอมรับสัญญานั้นแล้ว ก็ข้าพเจ้าจะมีหนังสือไปมาถึงเธอ จะกลับใช้คำว่า
ท่านว่าฉันดังพูดกับองค์สมเด็จพระหริรัถย์รามมหาอิศราธิบดีตามยศที่เธอเป็นเจ้า
กรุงกัมพูชาแล้วนั้นก็ควรแท้จริง ฤถ้าจะคิดด้วยยอมให้เป็นเอกราช แล้วจะใช้โวหาร
เช่นพระราชสาส์นไปเมืองอื่นๆ ที่เป็นเอกราช คือในคำที่ควรจะว่าข้าพเจ้าก็ว่ากรุง
สยามในคำที่ควรจะว่าท่านก็ว่ากรุงนั้นๆ คือ กรุงฝรั่งเศส กรุงอังกฤษ กรุงเวียตนาม
แลอื่นๆ นั้นฉันใด จะใช้ว่ากรุงสยาม กรุงกัมพูชา เหมือนอย่างไปเมืองเอกราชก็ควร
ข้าพเจ้าก็ไม่มี ความรังเกียจเลย จะยอมใช้ทั้งสองอย่าง แต่ว่าจะใช้มาเองไม่หาหรือ
ก่อนก็ยังไม่อาจขนานอยู่ด้วยผิดการที่เคยมาแต่ก่อน เกลือกเธอจะสำคัญไปว่าข้าพเจ้า
ละวงการที่คุ้นเคยกับเธอเสีย แล้วแลมายกवारใหม่เป็นดังแตกตันประชิดประชันไป
ถ้าเธอจะกลับคิดเห็นเป็นการดังนี้ ก็จะเป็นที่ข้าพเจ้าเสียใจนัก

(พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2496: 75-76)

2.6.2 ประวัติศาสตร์ข้อพิพาทเรื่องดินแดนระหว่างสยาม ฝรั่งเศส และกัมพูชา

ตามเรื่องเล่าของประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยกระแสหลัก ลัทธิจักรวรรดินิยม “รุกราน” เข้ามา
ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และเป็นสาเหตุที่ทำให้ประเทศไทย “เสียดินแดน” ที่ไทยถือสิทธิ์
ความเป็นเจ้าของแต่เดิมให้แก่ประเทศเจ้าอาณานิคมตะวันตกไม่ว่าจะเป็นอังกฤษหรือฝรั่งเศส การ
เสียดินแดนหลายต่อหลายครั้งหรืออีกนัยหนึ่งคือการทำที่ไทยไม่สามารถรักษาดินแดนที่เป็นของตนแต่
เดิมไว้ได้นั้นถือเป็นสิ่งที่สร้างความเจ็บปวดให้แก่ชนชั้นนำสยามและคนไทยในสมัยต่อมา เรื่องเล่า

ประวัติศาสตร์บาดแผลเกี่ยวกับการเสียดินแดนได้รับการผลิตซ้ำในรูปแบบต่างๆ สืบต่อมาจนกระทั่งปัจจุบัน

ตามเรื่องเล่าของประวัติศาสตร์กระแสหลัก เอกราชของชาติไทยแลกมาด้วยการเสียดินแดนให้แก่อังกฤษและฝรั่งเศส เช่น ไกรฤกษ์ นานา (2554: 157-158) เห็นว่า สยามเคยเสียดินแดนให้แก่อังกฤษและฝรั่งเศสทั้งหมด 8 ครั้ง คือ

1. เสียดินแดนครั้งแรก คือ เกาะปีนัง (เกาะหมาก) และปรอวินส์เวลเลสตีให้อังกฤษ ในสมัยรัชกาลที่ 2 พ.ศ. 2329-43 รวมเนื้อที่ 316 ตารางไมล์
2. เสียครั้งที่ 2 คือ ทวาย มะริด และตะนาวศรีให้อังกฤษ สมัยรัชกาลที่ 2 พ.ศ. 2336 รวมเนื้อที่ 43,480 ตารางกิโลเมตร
3. เสียครั้งที่ 3 คือ เขมรส่วนนอก ให้ฝรั่งเศสสมัยรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2410 รวมเนื้อที่ 124,000 ตารางกิโลเมตร
4. เสียครั้งที่ 4 คือ แคว้นสิบสองจุไทย ให้ฝรั่งเศส สมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2431 รวมเนื้อที่ 87,000 ตารางกิโลเมตร
5. เสียครั้งที่ 5 คือ ผังซ้ายแม่น้ำโขง ให้ฝรั่งเศส สมัยรัชกาลที่ 5 (ร.ศ. 112) พ.ศ. 2436 รวมเนื้อที่มากเป็นประวัติการณ์ถึง 143,000 ตารางกิโลเมตร
6. เสียครั้งที่ 6 คือ ผังขวาแม่น้ำโขง (ตรงข้ามหลวงพระบาง มโนไพร และตรงข้ามปากเซ) ให้ฝรั่งเศส สมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2447 รวมเนื้อที่ 62,500 ตารางกิโลเมตร
7. เสียครั้งที่ 7 คือ เขมรส่วนใน (ได้แก่ พระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ) ให้ฝรั่งเศสสมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2450 รวมเนื้อที่ 51,000 ตารางกิโลเมตร
8. เสียครั้งที่ 8 คือ แหลมมลายู (ได้แก่ ไทรบุรี กลันตัน ตรัง กานู และปะลิส)ให้อังกฤษ สมัยรัชกาลที่ 5 พ.ศ. 2452 รวมเนื้อที่ 30,750 ตารางกิโลเมตร

(ไกรฤกษ์ นานา, 2554: 158)

การตีความว่าประเทศไทยเสียดินแดนในความปกครองให้แก่ประเทศเจ้าอาณานิคมในยุคจักรวรรดินิยมเป็นการใช้มุมมองการรับรู้เกี่ยวกับรัฐชาติสมัยใหม่ (modern nation-state) ซึ่งมีเขตแดนชัดเจนย้อนกลับไปพิจารณาสยามและดินแดนโดยรอบในช่วงเวลาที่มีการรับรู้เกี่ยวกับขอบเขตที่ชัดเจนแน่นอนของรัฐยังไม่เกิดขึ้น กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ในยุคที่ลัทธิจักรวรรดินิยมแพร่เข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ แม้สยามและรัฐรายรอบจะเป็นส่วนหนึ่งของระเบียบโลกสมัยใหม่ การรับรู้เกี่ยวกับเรื่องเขตแดนของชนชั้นนำสยามยังคงอิงอยู่กับความสัมพันธ์แบบจารีตระหว่างรัฐ

โบราณในอุษาคเนย์ซึ่งมีลักษณะเป็น “มณฑล” (Mandala หรือ Galactic Polity) (Rungswasdisab, 1995: 2) กล่าวคือ อาณาจักรแต่ละแห่งปราศจากเขตแดนหรือเส้นแบ่งเขตแดนที่ชัดเจน มณฑลหรืออาณาจักรอาจขยายตัวหรือหดตัวคล้ายหีบเพลงตามพระราชอำนาจและพระบารมีของกษัตริย์แต่ละพระองค์ (Wolters, 1999: 16-17) อำนาจแห่งองค์อิระราชหรือ พระมหากษัตริย์จะเข้มข้นในจุดศูนย์กลางและแผ่ออกมายังปริมณฑลโดยรอบแต่ความเข้มข้นของพระราชอำนาจนั้นจะค่อยๆ จางลงในพื้นที่ที่ห่างไกลออกไปเปรียบเสมือนแสงเทียน (ฐนพงศ์ ลือขจรชัย, 2562: 30) หรือไฟโคม (Anderson, 1990: 35-36) ยิ่งพื้นที่ตั้งอยู่ห่างจากศูนย์กลางอำนาจในราชธานีมากเท่าใด ผู้ปกครองก็อาจใช้อำนาจได้น้อยลงเท่านั้น (ฐนพงศ์ ลือขจรชัย, 2562: 30) และอาจเหลื่อมซ้อนกับพระราชอำนาจของกษัตริย์อื่นในดินแดนสุดปลายเขตพระราชอำนาจ ในดินแดนที่อำนาจแห่งกษัตริย์เหลื่อมซ้อนกันนี้ หลายกรณีก็เป็นเรื่องยากที่จะบอกว่า คนที่อยู่ในพื้นที่นั้นๆ เป็นคนในบังคับของใคร

ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐโบราณในอุษาคเนย์ดำเนินการที่รัฐซึ่งมีขนาดเล็กกว่าและอำนาจน้อยกว่ายอมสวามิภักดิ์ต่อรัฐที่มีอิทธิพลมากกว่าผ่านการถวายบรรณาการอย่างสม่ำเสมอตามแต่รัฐอิระราชกำหนด เช่น ประเทศราชของสยามต้องถวายปีละ 1 ครั้ง ประเทศราชพม่าถวายปีละ 2 ครั้ง ประเทศราชญวนถวาย 3 ปีต่อครั้งเพื่อแสดงว่ายังผูกพันภักดีกับองค์อิระราชนั้นๆ อยู่ เครื่องบรรณาการประกอบด้วยเงินและของมีค่า แต่ที่ขาดไม่ได้เลยคือดอกไม้เงินดอกไม้ทองหรือบุหงามาต (Bunga Mas) (ฐนพงศ์ ลือขจรชัย, 2562: 32) อย่างไรก็ตาม ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างรัฐศูนย์กลางที่องค์อิระราชสถิตอยู่และรัฐบรรณาการ (tributary states) มีความพิเศษที่ถือเป็นความจำเพาะเจาะจงทั้งยังมีความซับซ้อนคลุมเครือ (ฐนพงศ์ ลือขจรชัย, 2562: 33) จนทำให้มีการตีความลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างรัฐเหล่านี้แตกต่างกันออกไป กล่าวคือ ในกรณีของสยามและกัมพูชาสมัยรัตนโกสินทร์ นักประวัติศาสตร์บางสำนักอาจมองว่า กัมพูชาอยู่ในฐานะ “ประเทศราช” หรือเป็นดินแดนในความปกครองของสยาม อย่างไรก็ตาม นักประวัติศาสตร์อีกกลุ่มหนึ่งอย่างธงชัย วินิจจะกูล เห็นว่า รัฐบรรณาการหรือประเทศราชแต่เดิมอย่างกัมพูชาไม่ใช่ดินแดนของสยาม การยอมสวามิภักดีก็ไม่ใช่การยอมกลายเป็นส่วนหนึ่งหรือการยกดินแดนให้ (ธงชัย วินิจจะกูล, 2563: 10) ทั้งนี้ เพราะนอกเหนือจากการสวามิภักดีและการถวายเครื่องบรรณาการตามกำหนดแล้ว ราชสำนักสยามก็ปล่อยให้รัฐบรรณาการดำเนินกิจกรรมทางการเมืองภายในรัฐเองโดยไม่ได้พยายามแทรกแซงหรือกลืนกลาย-ควบรวมให้รัฐนั้นเป็น “ส่วนหนึ่ง” ที่ใช้ระบบการเมืองเดียวกับสยาม แต่อาจแทรกแซงในยามที่เห็นว่าจำเป็น (ธงชัย วินิจจะกูล, 2563: 140) นอกจากนี้รัฐบรรณาการยังอาจแสดงการสวามิภักดีหรือถวายเครื่องบรรณาการให้แก่องค์อิระราชมากกว่า 1 องค์ เช่น กัมพูชาในสมัยรัตนโกสินทร์ซึ่งถวายเครื่องบรรณาการให้ทั้งแก่ราชสำนักสยามและราชสำนักเวียดนามหรือที่เรียกว่า “เมืองสองฝ่ายฟ้า” (ฐนพงศ์ ลือขจรชัย, 2562: 33)

ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐจาริตที่ไม่ได้กลืนหรือควบรวมนดินแดนเป็นหนึ่งเดียวแบบจักรวรรดินิยมซึ่งประเทศเจ้าอาณานิคมได้ทั้งดินแดนมาไว้ในความปกครองและได้ทั้งอำนาจควบคุมกิจการงานเมืองโดยตรงทำให้ในมุมมองของนักประวัติศาสตร์กลุ่มหนึ่ง รัฐบรรณาการเหล่านั้นรวมถึงกัมพูชาไม่ถือว่าเคยเป็นดินแดนของสยามมาก่อน การตีความว่าสยามเคยเสียดินแดนทั้งหมดก็ครั้งให้แก่ประเทศเจ้าอาณานิคมใดบ้างเป็นการใช้มุมมองเมื่อสยามเข้าสู่ระเบียบโลกสมัยใหม่และกลายเป็นรัฐชาติที่มีอาณาบริเวณชัดเจนแล้วย้อนกลับไปตีความ “พื้นที่” ในยุคสมัยที่ยังไม่มีการแบ่งเขตแดนชัดเจน

ในความเป็นจริงแล้ว ในเมื่อรัฐบรรณาการที่อยู่รายรอบสยามไม่เคยเป็นเมืองขึ้นหรือเป็นดินแดนของสยามมาก่อนตามมุมมองของระเบียบโลกสมัยใหม่ที่มีเส้นแบ่งเขตแดนรัฐชาติชัดเจน และแม้ตามการรับรู้ของรัฐจาริตร่วมสมัย การถวายเป็นบรรณาการหรือการถือน้ำพิพัฒน์สัตยาก็ไม่ได้แสดงว่าดินแดนนั้นๆ เป็นของสยาม การที่ฝรั่งเศสพยายามจะเอากัมพูชาเป็นอาณานิคมแล้วเสาะหาเรื่องเขตแดนที่มีความลักลั่นคลุมเครือให้ชัดเจนจึงไม่ใช่การแย่งชิงพื้นที่ที่เป็นของสยามแต่เดิมไป นอกจากนี้การที่สยามเองพยายามจะอ้างสิทธิ์เหนือดินแดนกัมพูชาเพื่อกำหนดเขตแดนตามระเบียบโลกสมัยใหม่เช่นกันจึงเป็นการ “ลงเล่น” ในสนามการล่าอาณานิคมโดยมีคู่ต่อสู้ในฐานะที่เท่ากันคือฝรั่งเศส ปรากฏว่าในการแข่งขันครั้งนี้สยามประสบความสำเร็จในการควบรวกกัมพูชาให้เป็นส่วนหนึ่งของสยาม

อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ได้รับการอธิบายในประวัติศาสตร์นิพนธ์กระแสหลักว่า สยามเสียดินแดนที่เคยถือสิทธิ์ครอบครองให้แก่ฝรั่งเศสซึ่งใช้กำลังบังคับ แต่การเสียดินแดนเหล่านั้นไปก็ถือว่าเป็นการ “เสียส่วนน้อยเพื่อรักษาส่วนมาก” ทำให้สยามไม่ต้องตกเป็นเมืองขึ้นของประเทศเจ้าอาณานิคมเหมือนดินแดนโดยรอบ สะท้อนให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระมหากษัตริย์รวมถึงชนชั้นนำไทยที่สามารถนำพาประเทศให้รอดพ้นจากลัทธิจักรวรรดินิยมมาได้ อย่างไรก็ตาม นักประวัติศาสตร์ส่วนหนึ่งเห็นว่า ในสถานการณ์ดังกล่าว สยามไม่ได้อยู่ในสถานะเสี่ยงหรือเปลี่ยงปล้ำที่จะเสียเอกราชหรือดินแดนมากเท่าที่เรื่องเล่าของชนชั้นนำฝ่ายอนุรักษนิยมเสนอ เพราะทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสก็ต้องการให้สยามอยู่ในฐานะรัฐกันชน (buffer state) อยู่แล้ว (Jeshurun, 1970: 113-114) หรืออาจกล่าวได้ว่า เอกราชของสยามไม่เคยตกอยู่ในความสุ่มเสี่ยงเลยก็ได้ (ธงชัย วินิจจะกุล, 2559: 30)

ความเข้าใจเกี่ยวกับการตีความเรื่องบาดแผลทางประวัติศาสตร์และการเสียดินแดนมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการตีความ **นิราศนครวัด** ในวิทยานิพนธ์เรื่องนี้ เพราะทำให้เข้าใจว่าสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีทัศนคติต่อดินแดนกัมพูชาอย่างไร ในอดีตกัมพูชาอยู่ในฐานะใดของสยาม และ “น่าจะ” ทรงมีโลกทัศน์อย่างไรต่อเรื่องเขตแดนและการเสียดินแดน การทำความเข้าใจความคิดของผู้ทรงพระนิพนธ์ในประเด็นดังกล่าวจะทำให้วิเคราะห์ตีความตัวบท **นิราศนครวัด** ได้ชัดเจนและเป็นไปในทิศทางที่สอดคล้องกับบริบททางประวัติศาสตร์มากขึ้น

บทที่ 3

การสร้างนวลักษณ์ในนิราศนครวัด

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะแสดงให้เห็นความเป็นนิราศของนิราศนครวัดซึ่งไม่ได้เกิดจากเพียงแค่กลอนนำเรื่องหรือองค์ประกอบที่เป็นการเดินทางในเรื่อง และจะแสดงให้เห็นว่านวลักษณ์ของนิราศซึ่งคลี่คลายมาจากขนบนิราศในนิราศนครวัดประกอบด้วยลักษณะใดบ้าง การใช้กรอบความเป็นนิราศพิจารณานิราศนครวัดจะทำให้สามารถตีความการสร้างและการสื่อความหมายของตัวบทต่างออกไปจากที่รับรู้กันอย่างกว้างขวางแต่เดิม ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ความเข้าใจความเป็นประเภท ขนบ และนวลักษณ์ของงานเขียนประเภทนิราศรวมไปถึงวรรณกรรมประเภทอื่นๆ จะทำให้สามารถเข้าถึงตัวบทวรรณกรรมในมุมมองที่ต่างไปจากเดิมได้

3.1 ความเป็นนิราศของนิราศนครวัด

3.1.1 สถานภาพของนิราศนครวัดในฐานะงานเขียนประเภทนิราศ

แม้นิราศนครวัดจะมีคำว่า “นิราศ” ซึ่งระบุประเภทงานเขียนปรากฏในชื่ออย่างชัดเจน ทว่า “ความเป็นนิราศ” ของตัวบทกลับไม่ใช่สิ่งที่ได้รับการกล่าวถึงหรืออภิปรายนัก สิ่งที่ได้รับ ความสนใจมากกว่ากลับเป็นเนื้อหาข้อมูลความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์และโบราณคดีในกัมพูชาของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช กล่าวได้ว่า ในด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์ นิราศนครวัดเป็นหนังสือสำคัญที่ใช้ค้นคว้าอ้างอิงความรู้อย่างกว้างขวาง แม้ในปัจจุบันจะมีแหล่งข้อมูลเกี่ยวกับกัมพูชาศึกษาเกิดขึ้นจำนวนมาก แต่นิราศนครวัดก็ยังคงเป็นงานเขียนชิ้นสำคัญที่จำเป็นต้องกล่าวถึงหรืออ้างอิงเมื่อกล่าวถึงกัมพูชาศึกษา

นิราศนครวัดจึงมีความสำคัญในฐานะ “ตำรา” อย่างมากจนกลายเป็น “ภาพจำ” เกี่ยวกับหน้าที่และคุณค่าของตัวบท ในขณะที่ “ความเป็นวรรณคดี” และ “ความเป็นนิราศ” ของนิราศนครวัดกลับไม่ค่อยได้รับการพิจารณาเท่าใดนักว่า นิราศนครวัดมีลักษณะอย่างไรจึงนับเป็นนิราศ เหตุใดผู้ทรงพระนิพนธ์จึงเลือกกำหนดงานเขียนเรื่องนี้เป็นนิราศ ตรงกันข้าม เมื่อมีการกล่าวถึงนิราศนครวัดในแง่ความเป็นวรรณคดีหรือความเป็นนิราศ มักจะเป็นการกล่าวในลักษณะที่ว่านิราศนครวัด “ขาด” ลักษณะความเป็นนิราศอย่างไร เช่น ในงานวิจัยเรื่อง นิราศคำโคลง : การวิเคราะห์และเปรียบเทียบกับนิราศชนิดอื่น ผู้วิจัยเน้นย้ำหลายแห่งว่า นิราศนครวัด “มีแต่การพรรณนาไม่มีการคร่ำครวญ” (رينฤทัย สัจจพันธุ์, 2516: 172) “ไม่มีบทคร่ำครวญเลย” (رينฤทัย สัจจพันธุ์, 2516: 54)

วรรณศิริ ตั้งพงษ์ศิริ (2544 : 49-50) อธิบายเกี่ยวกับลักษณะการแต่ง **นิราศนครวัด** ไว้ว่า “หลังจากกลอนเริ่มต้นเรื่องนี้แล้ว พระองค์ทรงใช้คำประพันธ์ประเภทร้อยแก้ว ไม่มีการพรรณนาถึงหญิงคนรักหรือพรรณนาแสดงอารมณ์ต่อสิ่งที่พบเห็นในแบบขนบของนิราศ” เช่นเดียวกับคำอธิบายของวรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์ ที่เห็นว่า (2562: 60) **นิราศนครวัด** “นำเสนอเนื้อหาเป็นความเรียงร้อยแก้ว และไม่ปรากฏการครวญตามกระบวนความของนิราศที่เคยแต่งกันมา” คำอธิบายลักษณะการแต่ง **นิราศนครวัด** ทั้งสามแสดงให้เห็นทัศนะที่ว่า การพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกของกวีถึงนางเป็นองค์ประกอบสำคัญที่บ่งชี้ความเป็นนิราศ การที่ลักษณะดังกล่าวไม่ปรากฏในตัวบท **นิราศนครวัด** จึงตีความได้ว่า วรรณคดีเรื่องนี้ขาด “ความเป็นนิราศ” หรือมีความเป็นนิราศ “น้อยกว่า” ตัวบทเรื่องอื่นๆ ที่แต่งตามขนบ

คำอธิบาย **นิราศนครวัด** ในลักษณะดังกล่าวเป็นคำอธิบายใน “มุมกลับ” คือแทนที่จะอธิบายว่า **นิราศนครวัด** มีความเป็นนิราศอย่างไร แต่กลับชี้ให้เห็นว่า **นิราศนครวัด** “ขาด” ความเป็นนิราศอย่างไร ส่งผลให้ **นิราศนครวัด** กลายเป็น “ชายขอบ” หรือ “เป็นอื่น” ในกลุ่มงานเขียนประเภทนิราศ เพราะขาดคุณสมบัติที่ยึดถือกันมาแต่เดิม ไม่ว่าจะเป็นการแต่งด้วยร้อยกรอง หรือการมีบทคร่ำครวญถึงนาง แทนที่จะมองเห็นว่าตัวบทเรื่องนี้มีส่วนเติมเต็มความหลากหลายและเลื่อนไหลของนิราศอย่างไรบ้าง ก็กลายเป็นว่า นิราศถูกตีกรอบให้มีคุณสมบัติตามกำหนดซึ่งครอบคลุมลักษณะสำคัญหรือขนบเพียงไม่กี่ประการเท่านั้น

ข้อคิดเห็นที่ว่า **นิราศนครวัด** “ไม่ใช่นิราศ” หรือ “ขาดความเป็นนิราศ” นั้นปรากฏอย่างชัดเจนในงานศึกษาของ วรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์ (2562) ซึ่งให้ข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างชื่อเรื่องและความเป็นประเภทไว้ วรรณวิวัฒน์เห็นว่า สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพมีพระประสงค์จะตั้งชื่อพระนิพนธ์เรื่องนี้ว่า “**นิราศนครวัด**” จึงทรงพระนิพนธ์ “กลอนนิราศนครวัด” ขึ้นต้นเพื่อให้สามารถใช้ชื่อ “นิราศ” ได้อย่างไม่มีข้อครหา (วรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์, 2562: 72) นั้นหมายความว่า ตัวบท **นิราศนครวัด** ต้องคร่อมไม่ใช้งานเขียนประเภทนิราศ ส่วนที่เป็นอาจจัดเป็นนิราศหรือทำให้ตัวบทมีความเป็นนิราศคือคำกลอนนำเรื่องเท่านั้น การตีความดังกล่าว น่าจะมาจากสิ่งที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ในกลอนส่วนนำเรื่องว่า

.....
 ด้วยกล่าวกลอนไม่สันทัดออกขัดข้อง
 มีกลอนนำสัณทิตเหมือนติดแว
 มิเช่นนั้นจะว่าไม่ใช่นิราศ
 จึงแต่งไว้พอให้เห็นเป็นพยาน

.....
 เห็นจะต้องเรียบเรียงเพียงร้อยแก้ว
 พอเนื่องแนวนิราศปราชญ์โบราณ
 ด้วยเหตุขาดคำกลอนอักษรสาร
 ขอเชิญอ่านเนื้อเรื่องเนื่องไปเทอญ ฯ

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ: 2516: (15))

สถานภาพของ**นิราศนครวัด**จึงมีความซับซ้อน กล่าวคือ ตัวบทได้รับการจัดหมวดหมู่ให้อยู่ในกลุ่ม “วรรณคดีนิราศ” สืบเนื่องมาจากการจำแนกประเภทที่ผู้ทรงพระนิพนธ์ตั้งไว้ในชื่อเรื่อง แต่ที่ผ่านมามีความเห็นกันว่า ตัวบทเรื่องนี้จะถูกจัดให้อยู่ในงานเขียนประเภทนิราศตามเจตนารมณ์ของผู้ทรงพระนิพนธ์อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้เท่า นั้น เพราะไม่เคยมีคำอธิบายใดๆ ที่อธิบายความเป็นนิราศของตัวบท มีเพียงการชี้ให้เห็นโดยใช้คำอธิบายมุกกลับว่า**นิราศนครวัด** “แปลก” ไปจากนิราศเรื่องอื่นที่แต่งตามขนบ เท่ากับเป็นการอธิบายว่า**นิราศนครวัด** “ไม่ใช่นิราศ” หรือเป็น “นิราศที่ไม่สมบูรณ์” ซึ่งย้อนแย้งกับการ “ยอมรับ” **นิราศนครวัด**เข้าเป็นตัวบทในกลุ่มนิราศแต่แรก

ความขัดแย้งและความซับซ้อนของการจำแนกประเภทตัวบท**นิราศนครวัด**เป็นสิ่งที่ช่วยยืนยันแนวคิดของ John Frow (2005) ที่ว่า ตัวบทหนึ่งๆ อาจสัมพันธ์หรือเกี่ยวข้องกับประเภทหลายประเภท และในความเป็นจริงแล้ว ประเภทหนึ่งประเภทก็ยังเป็นพื้นที่ทับซ้อนกับประเภทอื่น ๆ อีกด้วย (อ้างถึงใน น้ำผึ้ง ปัทมะกลางคุล, 2561: 73) แต่ไม่ว่าตัวบทหนึ่งๆ จะได้ถูกจำแนกเป็นประเภทใดก็ตาม ความเป็นประเภทก็มีบทบาทและมีความสำคัญ เพราะ “ประเภท” สร้างขึ้นด้วยระบบของ “ขนบ” และยังเป็นส่วนสำคัญในกระบวนการสร้างความหมายและการตีความ (Frow, 2005: 10) ดังนั้นตัวบทหนึ่งๆ จึงถูกอ่าน เข้าถึง หรือตีความโดยมีประเภทเป็นกรอบกำกับว่า ผู้อ่านควรมีปฏิสัมพันธ์กับตัวบทในลักษณะใด ใช้วิธีการใดในการทำความเข้าใจ องค์ประกอบใดที่ผู้อ่านควรสนใจเป็นพิเศษ ฯลฯ

ที่ผ่านมา การอ่านตีความตัวบท**นิราศนครวัด**ในฐานะเอกสารทางประวัติศาสตร์ ตำราค้นคว้าความรู้ทางด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี และในฐานะตัวบทวรรณคดีไม่ว่าจะเป็น “สารคดีท่องเที่ยว” ในงานวิจัยเรื่อง **พระนิพนธ์ประเภทสารคดีท่องเที่ยวของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ** ของวรรณศิริ ตั้งพงษ์ฐิติ (2544) หรือ “เยอแนล” ในงานวิจัยเรื่อง **"เยอแนล": ลักษณะเด่นและคุณค่าในฐานะประเภทวรรณคดี** ของวรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์ (2562) เป็นข้อยืนยันแนวคิดของ John Frow ได้เป็นอย่างดีว่า ตัวบทหนึ่งตัวบทมีความคาบเกี่ยวหรือเป็นพื้นที่ทับซ้อนของประเภทมากกว่าหนึ่งประเภท

ผู้วิจัยเห็นว่า **นิราศนครวัด**แม้จะแต่งด้วยร้อยแก้วเป็นหลัก แต่ก็มีความเป็นนิราศเพราะมีลักษณะสำคัญ ได้แก่ การครวญและการโหยหาอดีต ซึ่งกลายมาจาก “การครวญ” ในนิราศในขนบเดิม นอกจากนี้ **นิราศนครวัด**ยังมีการนำเสนอที่เป็นการเล่าเรื่อง ทั้งยังมีเนื้อหาความรู้ที่มีลักษณะเป็น “วาทกรรม” ซึ่งล้วนแต่เป็น “นิวลักษณะ” ของนิราศ

3.1.2 ความหมายของชื่อนิราศนครวัด

ชื่อเรื่อง**นิราศนครวัด** หากพิจารณาจากขนบการตั้งชื่อนิราศแต่เดิมรวมถึงองค์ประกอบของเรื่องที่เป็นการเดินทางไปสู่กัมพูชา **นิราศนครวัด**ก็น่าจะไม่ได้มีความซับซ้อนในแง่ความหมายของชื่อเรื่อง กล่าวคือ น่าจะหมายถึง การเดินทางไปสู่ “ปราสาทนครวัด” ซึ่งถือเป็นหมุดหมายสำคัญของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพและคณะของพระองค์ในการเดินทางไปกัมพูชา ความหมายดังกล่าวเป็นการตีความโดยอิงจากขนบการตั้งชื่อนิราศที่มักใช้โครงสร้างคำว่า “นิราศ” แล้วตามด้วยตำแหน่งแห่งที่ซึ่งเป็นจุดหมายของการเดินทาง เช่น **โคลงนิราศนครสวรรค์ นิราศกวางตุ้ง นิราศลอนดอน โคลงนิราศฉะเชิงเทรา นิราศเมืองแกลง นิราศภูเขาทอง นิราศสุพรรณ** ฯลฯ อย่างไรก็ตาม ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยจะเสนอความหมายของชื่อนิราศนครวัดในมุมที่แตกต่างออกไป โดยอิงความคิดสำคัญที่ปรากฏในห้วงคำนิยามโดยทอติซึ่งถือเป็นส่วนที่ทำให้**นิราศนครวัด**มี “ความเป็นนิราศ” อย่างชัดเจนตามกรอบการศึกษาในงานวิจัยนี้

ผู้วิจัยเห็นว่า “นิราศ” ใน**นิราศนครวัด**มีความหมายว่า “จาก” ตามที่รับรู้กันโดยทั่วไปอยู่แล้ว แต่ “นครวัด” ใน**นิราศนครวัด** ไม่ได้เป็น “ปลายทาง” เช่น “นครสวรรค์” “กวางตุ้ง” “ลอนดอน” “ฉะเชิงเทรา” “เมืองแกลง” “ภูเขาทอง” หรือ “สุพรรณ” ดังที่ปรากฏเป็นสถานที่ปลายทางในนิราศแต่ละเรื่องตามที่ได้ยกตัวอย่าง แต่ นครวัด เป็นสถานที่ที่ “จำต้องจาก” เนื่องจากในบริบทสังคมร่วมสมัย เมืองเสียมเรียบและตัวปราสาทนครวัดได้กลายเป็นดินแดนในอารักขาของฝรั่งเศสในฐานะประเทศเจ้าอาณานิคมไปแล้ว

ตามการรับรู้ในยุคสมัยปัจจุบัน ปราสาทนครวัดเป็นโบราณสถานที่มีความสำคัญทั้งในด้านศิลปะ ประวัติศาสตร์ และโบราณคดี นอกจากตัวปราสาทจะได้รับการยกย่องให้เป็นหนึ่งในเจ็ดสิ่งมหัศจรรย์ของโลก เมืองพระนครก็ยังได้รับการยกย่องให้เป็นมรดกโลกด้วย ดังนั้นเมืองพระนครและตัวปราสาทนครวัดจึงเป็นสิ่งที่แสดงถึงความรุ่งเรืองของอาณาจักรอยุธยา อย่างไรก็ตาม การรับรู้เช่นนี้เป็นมุมมองการตีความและการให้ความหมายจากยุคปัจจุบัน กษัตริย์กัมพูชา รวมถึงไปถึงผู้คนที่อยู่ในพื้นที่ดังกล่าวในอดีตอาจให้ความหมายหรือคุณค่าปราสาทนครวัดรวมถึงเมืองพระนครต่างออกไป (อิบตี บัวคำศรี, 2555: 44-45) แม้การให้ความหมายและคุณค่าปราสาทนครวัดในแต่ละยุคสมัยจะไม่เหมือนกัน ในบางยุค เช่น พ.ศ. 2450 นครวัดอาจมีความสำคัญในฐานะที่เป็น “วัด” (อิบตี บัวคำศรี, 2555: 46) ในบางยุคนครวัดอาจถูกทิ้งร้างในปารกชัญและหายไปจากการรับรู้ของผู้คนร่วมสมัย และในยุคหลังนครวัดได้กลายมาเป็นภาพแทนของประวัติศาสตร์อันรุ่งเรือง (อิบตี บัวคำศรี, 2555: 50) แต่สิ่งหนึ่งที่น่าจะสื่อได้จากตัวปราสาทนครวัดในทุกยุคอย่างที่ไม่จำเป็นต้องตีความให้ซับซ้อนก็คือ ปราสาทนครวัดเป็นสัญลักษณ์แสดงให้เห็นว่า ดินแดนเมืองพระนครโบราณซึ่งเป็นที่ตั้งของปราสาทนครวัดนี้มีอารยธรรมอันรุ่งโรจน์เป็นของตนเอง

การที่สยามสามารถแผ่อำนาจเหนือพื้นที่เมืองพระนครและนับว่าเป็นเจ้าของสิ่งก่อสร้างที่มหัศจรรย์อย่างปราสาทนครวัดโดยชอบธรรมในช่วงเวลาหนึ่งย่อมแสดงถึงความยิ่งใหญ่ไม่ว่าจะเป็นตามคติเดิมคือจักรพรรดิราชหรือในแง่การแผ่ขยายดินแดนในยุคจักรวรรดินิยม การ “นิราศ” หรือ “จาก” นครวัด จึงเท่ากับเป็นการอำลาความยิ่งใหญ่ อำนาจ ความรุ่งเรืองของการแผ่ขยายพระบารมีแห่งองค์อิทธิราชสยามซึ่งเคยมีเหนือปราสาทนครวัดมาก่อน ซึ่งการวิเคราะห์ในส่วนต่อไปของบทนี้จะแสดงให้เห็นความหมายของชื่อนิราศนครวัดได้เจเนยิ่งขึ้น

3.2 นวลักษณะของนิราศในนิราศนครวัด

3.2.1 ความหมายของ “นวลักษณะ”

พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน อธิบายว่า นวลักษณะ (novelty) คือ ความแปลกใหม่ เป็นกลวิธีนำสู่เป้าหมายโดยใช้ความหลากหลายและความใหม่ที่แตกต่างไปจากที่เคยคิด เคยรู้ คุณค่าของความแปลกใหม่นั้นเป็นเพียงเป้าหมายหรือเป็นวิธีการนำสู่เป้าหมาย ความแปลกใหม่ที่มุ่งเพียงทำให้ตระหนักหรือประหลาดใจอาจจะกลายเป็นเรื่องเร้าใจอย่างพินๆ หรือเป็นเรื่องประหลาดโลกไป ในบางกรณีอาจมีผลให้เนื้อเรื่องเสียความสมดุลได้ (สำนักงานราชบัณฑิตยสภา, 2560: 352) ผู้วิจัยเห็นว่า ตามความหมายของราชบัณฑิตยสถาน นวลักษณะ อาจเป็น เครื่องมือ กระบวนการ กลวิธี หรืออาจเป็นผลลัพธ์จากการใช้เครื่องมือ กระบวนการ กลวิธี ได้แก่ สารสำคัญหรือแนวคิดที่ปรากฏในงานวรรณกรรมก็ได้ น่าสังเกตว่า ตามคำนิยามนี้ นวลักษณะ อาจไม่ได้สร้างผลลัพธ์ที่ดีหรือน่าพึงพอใจเสมอไป เพราะอาจทำให้ตัวบท “กลายเป็นเรื่องเร้าใจอย่างพินๆ หรือเป็นเรื่องประหลาดโลก” และ “อาจมีผลให้เนื้อเรื่องเสียความสมดุลได้”

ผู้วิจัยเห็นว่า คำนิยามของราชบัณฑิตยสภายังไม่ค่อยชัดเจนนักและยังขาดตัวอย่างที่ทำให้เข้าใจว่า นวลักษณะ ปรากฏในรูปแบบใดได้บ้าง อย่างไรก็ตาม มีคำนิยามที่ใกล้เคียงกันปรากฏในพจนานุกรม A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory

novelty A good deal was made of the importance of novelty in literature by such writers as Addison, Akenside and Dr Johnson. Johnson approved of it so long as **it was a means to an end and provided variation and freshness.** Writers of the Romantic period (q.v.) were also preoccupied with the matter. Coleridge takes much the same point of view as Johnson. **The judicious test of the value of novelty must be whether or not it is an end in itself or a**

means to an end. Novelty intended solely to shock or surprise will probably run the risk of being meretricious or melodramatic and may, in some cases, have an unbalancing effect. T. S. Eliot's sober observations in his essay Tradition and the Individual Talent (1919) show a sense of proportion on this issue.

(Cuddon, J. A., 2013: 482)

สรุปได้ว่า นวลักษณ์ คือ “วิธีการ” หรือ “กลวิธี” เพื่อนำไปสู่เป้าหมายบางอย่าง นอกจากนี้ นวลักษณ์ ยังสร้าง “ความหลากหลาย” และ “ความแปลกใหม่” ด้วย ทั้งนี้การประเมินคุณค่าหรือประโยชน์ของนวลักษณ์จะต้องเป็นไปในแนวทางที่ว่า นวลักษณ์ คือ “เป้าหมายปลายทาง” หรือเป็น “วิธีการที่นำไปสู่เป้าหมาย” หากว่าจุดประสงค์หลักของการใช้นวลักษณ์อยู่ที่ การสร้าง “ความตกใจ” หรือ “ความประหลาดใจ” ก็มีความเสี่ยงที่จะทำให้ตัวบทน่าสนใจอย่างฉาบฉวยหรือกลายเป็นเรื่องประหลาดโลกไป รื่นฤทัย สัจจพันธุ์ อธิบายความหมายของ นวลักษณ์ ว่า

นวลักษณ์ คำนี้แปลตามรูปศัพท์ว่า ลักษณะอย่างใหม่ หมายถึง การสร้างแบบแผนวรรณคดีขึ้นมาใหม่ โดยอาจเกิดจากความคิดสร้างสรรค์ของผู้แต่งหรืออาจเกิดจากการพัฒนารากฐานความคิดเดิม และแปรไปสู่ลักษณะใหม่ที่ต่างไปหรือดีขึ้นกว่าเดิม

(รินฤทัย สัจจพันธุ์, 2544: 175)

ส่วน นัทนัย ประสานนาม และธีระ รุ่งธีระ (2556) นิยาม นวลักษณ์ว่า

แบบแผนและกลวิธีการประพันธ์เพื่อสร้างความงามทางวรรณศิลป์ คำว่า นวลักษณ์ (novelty) หมายถึงลักษณะอย่างใหม่ ที่เกิดจากการสร้างแบบแผนทางวรรณคดีขึ้นมาใหม่ อาจเกิดจากความคิดสร้างสรรค์ของกวี หรือเกิดจากการต่อยอดจากรากฐานความคิดเดิม และแปรรูปแบบไปสู่ลักษณะใหม่ที่ต่างไปหรือดีขึ้นกว่าเดิม

(อ้างถึงใน สายวรุณ น้อยนิมิตร, 2557: 231-232)

3.2.2 รูปแบบการแต่ง

3.2.2.1 ร้อยแก้วบันทึกการเดินทางรายวันที่มีกลอนนิราศนำเรื่อง

งานเขียนประเภทนิราศแต่เดิมแต่งด้วยร้อยกรองฉันทลักษณ์โคลงหรือกลอน และยังอาจปรากฏในรูปแบบฉันทลักษณ์อื่นๆ ในบท “เข้านิราศ” ในวรรณคดีต่างประเภท กล่าวได้ว่างานเขียนที่เป็นนิราศผูกพันอยู่กับการประพันธ์ภายใต้ข้อจำกัดของฉันทลักษณ์ซึ่งส่งผลให้การเล่า การบรรยาย การใช้สำนวนภาษาถูกกำหนดด้วยเงื่อนไขของการเลือกสรรคำในระดับเสียง ระดับพยางค์ การถ่ายทอดเรื่องราวต่างๆ แม้จะเป็นการเล่าเรื่องราวตามที่กวีเห็นจริง ไม่ได้ประกอบสร้างขึ้นจากจินตนาการและอุดมคติอย่างนิราศตามชนบท ก็ไม่สามารถกระทำได้อย่างอิสระ

ในนิราศนครวัด สมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์ทรงใช้ร้อยแก้วในการเล่าเรื่องตั้งแต่ต้น โดยใช้ “ร้อยกรอง” เพียง 13 บทขึ้นต้นเรื่องในลักษณะ “คำนำ” เท่านั้น ลักษณะร้อยแก้วของนิราศนครวัดเป็นการจดบันทึกแบบอนุทินหรือบันทึกการเดินทางรายวันซึ่งเป็นข้อเขียนที่มีการระบุวันที่รวมถึงเวลาในการเดินทางและการทำกิจกรรมต่างๆ อย่างชัดเจน เช่น

วันที่ 7 ธันวาคม ตอนเช้าพักเหนื่อย แต่ใช้เวลาสนทนากับข้าราชการเก่าของกรุงเก่าพูชา เขาหาได้ตัวออกญาพิพิธไศศุรย์ เดิมเป็นออกญารัตนาธิเบศร์ว่าที่จักรีเดี่ยวนี้อายุได้ 82 ปี แกบอกว่าเป็นข้าหลวงเดิม ของสมเด็จพระนโรดม ได้เป็นผู้เข้าไปรับนักเอยม กับนักพลอย ราชธิดาของสมเด็จพระนโรดมซึ่งถวายตัวทำราชการฝ่ายในครั้งรัชกาลที่ 4 กลับเขมรเมื่อสิ้นรัชกาลนั้น^{13 14}

(สมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์, 2515: 203-204)

เวลาบ่าย 3 นาฬิกา ไปดูเมืองอุดงค์มีชัย ไปทางรถยนต์ทางถนนริมน้ำทำขึ้นไปข้างเหนือ ระยะทางเมืองพนมเพ็ญราว 35 กิโลเมตร (หรือ 875 เส้น) ถึงเขา

¹³ ข้อความตัวหนาในตัวอย่างตัวบททั้งหมดเป็นการเน้นข้อความโดยผู้วิจัย แต่หากตัวอย่างจากตัวบทเรื่องใดมีการใช้ตัวหนา ตัวเอียง ผู้วิจัยจะใส่เชิงอรรถกำกับไว้

¹⁴ อักษรวิธีในตัวอย่างเป็นไปตามต้นฉบับทั้งหมด แต่ส่วนที่เป็นบทวิเคราะห์ในวิทยานิพนธ์มีทั้งที่ใช้ตามปรากฏในตัวบทนิราศนครวัดและใช้ตามความนิยมในปัจจุบัน ในกรณีที่เป็นชื่อชาวฝรั่งเศส ชื่อตำแหน่ง-ชื่อเฉพาะภาษาฝรั่งเศส คำทับศัพท์จะใช้ตามที่ปรากฏในตัวบท ในกรณีที่เป็นชื่อเมือง-สถานที่ภาษาเขมร หรือพระนามพระมหากษัตริย์กรุงเก่าพูชาซึ่งมีแบบแผนการใช้และอักษรวิธีที่แน่นอนแล้วจะใช้ตามความนิยมในปัจจุบันแทน

พระราชทรัพย์ซึ่งเขาจัดเป็นที่รับรอง ยังห่างตัวเมืองอุดงค์มีชัยอยู่ 5 กิโลเมตร (125 เส้น)

(สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, 2515: 204-205)

งานเขียนประเภทนิราศแต่เดิมแต่งด้วยร้อยกรองฉันทลักษณ์โคลงหรือกลอน และยังอาจปรากฏในรูปแบบฉันทลักษณ์อื่นๆ ในบท “เข้านิราศ” ในวรรณคดีต่างประเภท กล่าวได้ว่างานเขียนที่เป็นนิราศผูกพันอยู่กับการประพันธ์ภายใต้ข้อจำกัดของฉันทลักษณ์ซึ่งส่งผลให้การเล่า การบรรยาย การใช้สำนวนภาษาถูกกำหนดด้วยเงื่อนไขของการเลือกสรรคำในระดับเสียง ระดับพยางค์ การถ่ายทอดเรื่องราวต่างๆ แม้จะเป็นการเล่าเรื่องราวตามที่กวีเห็นจริง ไม่ได้ประกอบสร้างขึ้นจากจินตนาการและอุดมคติอย่างนิราศตามชนบท ก็ไม่สามารถกระทำได้อย่างอิสระ ดังนั้นการที่สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงเลือกรูปแบบร้อยแก้วในการถ่ายทอดเรื่องราวที่พระองค์กำหนดประเภทให้เป็น “นิราศ” จึงถือเป็นการเลือกรูปแบบการแต่งที่เหมาะสมกับเนื้อความที่ต้องการเล่าซึ่งส่วนใหญ่เป็นการบรรยายข้อมูลความรู้ ความเข้าใจ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นระหว่างการเดินทาง การเล่าประวัติศาสตร์เกี่ยวกับเจ้านายในราชวงศ์กัมพูชา ฯลฯ รายละเอียดในประเด็นเหล่านี้จำเป็นต้องอาศัยการถ่ายทอดที่ละเอียดเพียงตรง ไม่สามารถกระทำผ่านฉันทลักษณ์ร้อยกรอง

ฉันทลักษณ์นิราศในด้านรูปแบบการแต่งร้อยแก้วของนิราศนครวัดเป็นลักษณะสำคัญซึ่งทำให้นักเขียนด้านอื่นๆ ของเรื่องเกิดขึ้นได้ รูปแบบการแต่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ไม่สามารถแยกออกจากความคิดสำคัญของเรื่องและกลวิธีการประพันธ์ได้ หากเลือกรูปแบบการประพันธ์ไม่เหมาะสมแก่สิ่งที่ต้องการเล่า ตัวบทก็อาจมีศักยภาพไม่เพียงพอต่อการสื่อสารความคิดสำคัญของเรื่องไม่ว่าจะใช้กลวิธีการนำเสนอใดก็ตาม

ขณะที่ร้อยแก้วมีความสำคัญในการบรรยายและพรรณนาเนื้อหาหลักในนิราศนครวัด ร้อยกรองในนิราศนครวัดกลับเป็นเพียงส่วนนำที่อธิบายจุดประสงค์การแต่งและสรุปรายละเอียดเกี่ยวกับการเดินทางอย่างคร่าวๆ ดังผู้ทรงพระนิพนธ์ได้ทรงปรารภเกี่ยวกับการใช้ฉันทลักษณ์กลอนขึ้นต้นเรื่องนิราศนครวัด

.....
อย่าเลยจะเลื่องทำเยี่ยงปราชญ์
ลองเล่าเรื่องทีไปเมืองกัมพูชา
แล้วพิมพ์แจกเช่นทำนองเป็นของฝาก
แต่คิดกลอนแหละเบื่อเหลือกำลัง
ด้วยกล่าวกลอนไม่สันต์ออกขัดข้อง
มีกลอนนำสัณนิทเหมือนติดแวว

.....
แต่งนิราศสักทีจะดีกว่า
ให้บรรดามิตรสหายทั้งหลายฟัง
เห็นโดยมากจะสมอารมณ์หวัง
จะแต่งตั้งนับปีก็มีแล้ว
เห็นจะต้องเรียบเรียงเพียงร้อยแก้ว
พอเนื่องแนวนิราสปราชญ์โบราณ

มิฉะนั้นจะว่าไม่ใช่นิราศ

จึงแต่งไว้พอให้เห็นเป็นพยาน

ด้วยเหตุขาดคำกลอนอักษรสาร

ขอเชิญอ่านเนื้อเรื่องเนื่องไปเทอญ ฯ

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514: (15))

หากยึดตามที่คุณทรงพระนิพนธ์กล่าวไว้ในตัวบทข้างต้น การเริ่มต้นนิราศนครวัดด้วยคำประพันธ์ประเภทกลอนคือการแต่งเพื่อป้องกันข้อครหาที่อาจเกิดขึ้นภายหลังเกี่ยวกับลักษณะการแต่ง จากคำประพันธ์ “มิฉะนั้นจะว่าไม่ใช่นิราศ ด้วยเหตุขาดคำกลอนอักษรสาร” กลอนเริ่มเรื่องจึงมีลักษณะเป็นการใส่เข้ามา “พอเป็นพิธี” เพื่อให้ยึดโยงหรือเทียบเคียงกับ “นิราศปราชญ์โบราณได้” นั้นหมายความว่า ตามความเห็นของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เนื้อหาที่พระองค์ทรงแต่งในนิราศนครวัดมีพระประสงค์ให้เป็น “นิราศ” ทั้งหมด ส่วนที่เป็นกลอนทรงใส่เสริมเข้ามาตามความนิยมของนิราศที่มีมาแต่เดิมเท่านั้น แต่ไม่ได้หมายความว่าส่วนที่เป็นร้อยแก้ว พระองค์ไม่ได้ทรงเจตนาให้เป็นนิราศ เพราะก็ทรงระบุไว้อย่างชัดเจนว่า “อย่าเลยจะเลื่องทำเยี่ยงปราชญ์ แต่งนิราศสักทีจะดีกว่า” “แต่คิดกลอนแหละเบื่อเหลือกำลัง จะแต่งตั้งนับปีก็มีแล้ว ด้วยกล่าวกลอนไม่ล้นทศออกขัดข้อง เห็นจะต้องเรียบเรียงเพียงร้อยแก้ว” แสดงว่าทรงมองตัวบทที่ทรงพระนิพนธ์ทั้งเรื่องว่าเป็น “นิราศ” เพียงแต่เรียบเรียงเป็นร้อยแก้วตามที่ทรงถนัดเท่านั้น การตีความเช่นนี้น่าจะสอดคล้องกับการรับรู้เกี่ยวกับนิราศนครวัดโดยทั่วไป ซึ่งมองว่าตัวบทเรื่องนี้เป็นนิราศ เพียงแต่แต่งเป็นร้อยแก้วเช่น

ในสมัยนี้งานเขียนร้อยแก้วได้รับความนิยมสูงกว่าร้อยกรอง การเขียนนิราศเริ่มเปลี่ยนไปเป็นรูปแบบการเขียนร้อยแก้วด้วย เช่น นิราศนครวัด (พ.ศ. 2467) พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนำเรื่องด้วยร้อยกรองเพียง 13 บท ต่อจากนั้นเป็นบันทึกการเดินทางท่องเที่ยวในเมืองเขมรซึ่งแต่งเป็นร้อยแก้วทั้งหมด อย่างไรก็ตาม ผู้แต่งนิราศส่วนใหญ่ยังนิยมแต่งนิราศที่มีเนื้อหาบันทึกการเดินทาง หรือบันทึกเหตุการณ์ที่แทรกการครวญถึงนางตามขนบนิราศ

(สุปถณี พัดทอง, 2552: 124-125)

การให้รายละเอียดเช่นนี้เท่ากับเป็นการยอมรับว่านิราศนครวัดเป็น “นิราศ” ที่แต่งเป็นร้อยแก้ว ไม่ใช่เรื่องที่เป็นนิราศแต่เพียงในนาม อย่างไรก็ตาม วรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์ (2562) ตีความประเด็นเรื่องฉันทลักษณ์ด้วยมุมมองที่ต่างออกไป วรณวิวัฒน์เห็นว่า สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ “มีพระประสงค์ที่จะใช้ชื่อนิราศนครวัด จึงทรงนิพนธ์ “กลอนนิราศนครวัด” ซึ่งเป็นเสมือนคำนำไว้ที่ต้นเรื่องของเยอแนลนี้เพื่อให้มีลักษณะของนิราศอยู่ในพระนิพนธ์” (วรณวิวัฒน์

รัตนลัมภ์, 2562: 72) หากยึดตามการตีความนี้ หมายความว่า แต่เดิม สมเด็จพระยาตากสินมหาราชฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพไม่ได้มีพระประสงค์ให้ข้อเขียนที่พระองค์ทรงพระนิพนธ์ทั้งหมดเป็นนิราศด้วยลักษณะเนื้อหาและวิธีการแต่ง พระองค์เพียงแต่ต้องการใช้ “นิราศ” เป็นชื่อเรื่องเท่านั้น จึงเป็นเหตุให้ทรงแต่งกลอนขึ้นต้นเพื่อให้ตัวบทมี “ความเป็นนิราศ” ซึ่งอาจทำให้ตีความต่อไปได้ว่า 1) ตัวบทเรื่องนี้เป็น “นิราศ” เพียงในนาม ไม่ได้มีลักษณะอื่นๆ ที่เป็นนิราศอีกนอกเหนือไปจากชื่อเรื่อง หรือ 2) ความเป็นนิราศอยู่ที่กลอนขึ้นต้นเรื่อง ส่วนที่เป็นบันทึกการเดินทางร้อยแก้วไม่ใช่ในนิราศ ไม่ว่าจะเป็นการตีความตามแบบที่ 1) หรือ 2) ก็ดูเหมือนว่า **นิราศนครวัด** ไม่ใช่งานเขียนประเภทนิราศหรือไม่ใช่ในนิราศที่สมบูรณ์ คำอธิบายเกี่ยวกับ “กลอนนิราศนครวัด” ของวรรณวิวัฒน์แสดงให้เห็นว่า ผู้เสนอน่าจะไม่เห็นด้วยว่า **นิราศนครวัด** เป็นนิราศหรือมีองค์ประกอบความเป็นนิราศอยู่

อย่างไรก็ตาม งานวิจัยเรื่องนี้เป็นการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับงานเขียนประเภทนิราศโดยตรง ผู้วิจัยเห็นว่า **นิราศนครวัด** เป็นงานเขียนประเภทนิราศทั้งส่วนที่เป็นร้อยกรองและร้อยแก้ว กล่าวอีกนัยหนึ่งคือเป็นนิราศร้อยแก้วที่มีกลอนขึ้นต้น โดยที่ไม่อาจพิจารณาแยกส่วนหรือเลือกพิจารณาลักษณะความเป็นนิราศจากเฉพาะร้อยกรองหรือร้อยแก้วได้ เพราะถือเป็นตัวบทเรื่องเดียวกัน

“กลอนนิราศนครวัด” ซึ่งเป็นคำประพันธ์ขึ้นต้นเรื่อง **นิราศนครวัด** แต่งตามความนิยมของการใช้ฉันทลักษณ์กลอนแต่งนิราศ กล่าวคือ ขึ้นต้นกลอนด้วยวรรครับ “แต่ได้ฟังเขาเล่าชานน่านหนักหนา” (สมเด็จพระยาตากสินมหาราชฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: (13)) กลอนนำส่วนนี้มีจำนวน 13 บท เนื้อหากล่าวถึงมูลเหตุการเดินทาง ระยะเวลาการเดินทาง รายละเอียดเกี่ยวกับการเดินทางโดยสรุป และเหตุผลที่เกิดนิราศเรื่องนี้ขึ้น เห็นได้อย่างชัดเจนจากเนื้อความว่า กลอนส่วนนี้แต่งขึ้นภายหลังจากที่สมเด็จพระยาตากสินมหาราชฯ เสด็จกลับไทยแล้ว ลงวันที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2467¹⁵ กลอนส่วนนี้น่าจะทรงพระนิพนธ์เพิ่มหลังจากที่ทรงชำระส่วนร้อยแก้วสมบูรณ์แล้วและเตรียมจัดพิมพ์ ด้วยปรากฏข้อความที่แสดงถึงประสบการณ์ที่เกิดขึ้นแล้วในกรุงกัมพูชา เช่น

ฝรั่งแสนดีอารีเหลือ
ไปถึงไหนก็เป็นสุขทุกเวลา

เขาเอื้อเฟื้อสารพัดช่วยจัดหา
ช่างนึกน่ากระไรขอบใจเลย

¹⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จออกจากกรุงเทพมหานครในวันอาทิตย์ที่ 16 พฤศจิกายน พ.ศ. 2467 ส่วนวันที่ย้ายกลอนขึ้นต้น **นิราศนครวัด** ซึ่งแสดงให้เห็นถึงจุดสิ้นสุดของการแต่งคือวันที่ 31 มีนาคม พ.ศ. 2467 เนื่องจากในขณะนั้นวันขึ้นปีใหม่ของไทยตรงกับวันที่ 1 เมษายน ดังนั้นช่วงเวลาที่สมเด็จพระยาตากสินมหาราชฯ เสด็จเยือนกัมพูชาและทรงพระนิพนธ์ **นิราศนครวัด** ขึ้นจนถึงเวลาที่ทรงตรวจแก้และทรงพระนิพนธ์นิราศเรื่องนี้แล้วเสร็จในเดือนมีนาคม จึงถือว่าอยู่ในพุทธศักราชเดียวกันในการนับเวลาขึ้นปีใหม่แบบเก่า

ทั้งเจ้านายฝ่ายกรุงกัมพูชา
ได้พูดจาวิสาสะจนคุ้นเคย

ก็ต้อนรับสู่หาไม่เพิกเฉย
ใจก็เลยชักชอบด้วยชอบใจ

(สมเด็จพระยาตำรากราชาภาพ, 2515: (14))

จากงานวิจัยซึ่งได้ยกตัวอย่างไปข้างต้น ความสำคัญของกลอนนิราศในตอนต้นของ **นิราศนครวัด** คือ เป็นส่วนที่ทำให้ **นิราศนครวัด** มีลักษณะความเป็นนิราศตามขนบ เนื่องจากใช้ฉันทลักษณ์กลอนในการแต่งซึ่งพ้องกับนิราศคำกลอนจำนวนมากในวรรณคดีไทย ดังนั้นการที่สมเด็จพระยาตำรากราชาภาพทรงเปิดเรื่องด้วยฉันทลักษณ์กลอน จึงเป็นการดำเนินตามขนบเดิมอย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเห็นว่า “กลอนนิราศนครวัด” ไม่ได้มีลักษณะที่พ้องกับ “กลอนนิราศ” ที่เคยมีมาในวรรณคดีไทย

ความแตกต่างสำคัญระหว่าง “กลอนนิราศนครวัด” กับกลอนนิราศที่แต่งทั่วไปคือ ความสัมพันธ์ระหว่างการเล่าและเวลา กลอนนิราศโดยทั่วไปเป็นการเล่าเรื่องในขณะที่เดินทางซึ่งเนื้อความแสดงให้เห็นว่า กวีแต่งนิราศในขณะที่เดินทางจริง เป็นการเล่าเรื่องในปัจจุบันขณะ แม้จะไม่ได้เป็นการเล่าแบบทันทั่วทั้งที่ แต่ก็เชื่อได้ว่า ตัวบทแต่งขึ้นในช่วงที่เดินทาง เป็นการแต่งแบบวันต่อวันหลังจากเหตุการณ์ที่กวีประสบหรือสถานที่ที่กวีเดินทางผ่านผ่านเข้ามาในการรับรู้ได้ไม่นาน¹⁶ ลักษณะดังกล่าวควรนับว่าเป็นการเล่าจากประสบการณ์ในปัจจุบันขณะ เช่นเดียวกันกับวรรณกรรมที่เกิดจากการเดินทางเรื่องอื่น ๆ เพราะประกอบด้วยคำอธิบาย บรรยาย พรรณนาอย่างละเอียดซึ่งแสดงให้เห็นว่า ผู้แต่งถ่ายทอดประสบการณ์การเดินทางหลังจากได้ประสบกับสิ่งต่างๆ ตามบันทึกแทบจะในทันทีหรือเป็นการเล่าวันต่อวัน ไม่ใช่การเล่าจากความทรงจำที่ผ่านไปแล้วเป็นเวลานาน ดังนั้นกลอนนิราศที่ปรากฏไปในประวัติศาสตร์ไทยจึงเป็นการเล่าการเดินทางผนวกกับถ่ายทอดประสบการณ์ทางอารมณ์อันเกิดจาก “ผัสสะ” ที่ถูกกระตุ้นจากสิ่งที่ผ่านเข้ามาในการรับรู้ ลักษณะเช่นนี้แตกต่างจากสิ่งที่ปรากฏใน “กลอนนิราศนครวัด”

¹⁶ ประเด็นที่ว่า ตัวบทวรรณกรรมที่มีเนื้อหาเล่าการเดินทางไม่ว่าจะเป็นร้อยแก้วหรือร้อยกรองแต่งขึ้นจริงในขณะที่เดินทาง แต่งช้ากว่าการเดินทางจริง หรือแต่งภายหลังจากการเดินทางสิ้นสุดลงแล้วเป็นเรื่องที่มีความซับซ้อนอย่างยิ่ง และอาจก่อให้เกิดปัญหาในการวิเคราะห์ตีความตามมาอีกหลายประการ เช่น หากถือว่าคุณค่าอย่างหนึ่งของตัวบทเล่าการเดินทางคือการสะท้อนความรู้สึกนึกคิด ณ ปัจจุบันขณะ (real-time) ของผู้แต่งขณะเดินทาง ตัวบทที่แต่งภายหลังจากการเดินทางจบลงแล้วจะถือว่าเป็นการถ่ายทอดอารมณ์ความรู้สึกระหว่างเดินทางหรือใกล้เคียงกับตอนเดินทางจริงหรือไม่ ฯลฯ ผู้วิจัยเสนอว่า ในการพิจารณาตัวบทที่เล่าการเดินทาง ควรตีความหลังหรือบริบทในเรื่องดังกล่าวออกไปและควรถือว่าตัวบทแต่งขึ้นขณะเดินทางจริง เพราะตัวบทและโลกจริงภายนอกตัวบทเป็นพื้นที่คนละส่วนกัน

นิราศนครวัดส่วนที่เป็นกลอนเป็นการ “เล่าแบบสรุปย้อนหลัง” ซึ่งกล่าวถึงภาพรวมการเดินทางทั้งหมด ไม่ได้เป็นการถ่ายทอดประสบการณ์ ณ ปัจจุบันขณะ ดังนั้นรายละเอียดในกลอนนิราศนครวัดจึงมีลักษณะเป็น “คำนำ” ตามความเห็นของวรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์ (วรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์, 2562: 72)

ผู้วิจัยเห็นว่า “กลอนนิราศนครวัด” เป็นการสร้างลักษณะความเป็นนิราศขั้นพื้นฐานให้แก่ตัวบท โดยใช้ลักษณะนิราศซึ่งเป็นที่คุ้นเคยและเห็นได้ชัดเจนที่สุดในวัฒนธรรมการสร้างและการเสวยวรรณคดีไทยอยู่แล้วคือการแต่งเป็น “กลอนนิราศ” เพื่อสร้างความตระหนักแก่ผู้อ่านเกี่ยวกับความเป็นประเภทของ**นิราศนครวัด**ตั้งแต่แรก อย่างไรก็ตาม การใช้กลอนขึ้นต้นเรื่อง**นิราศนครวัด**ไม่ได้เป็นการใช้ความนิยมเรื่องรูปแบบการแต่งนิราศเพื่อสร้างเงื่อนไขความเป็นนิราศเบื้องต้นให้ตัวบทเท่านั้น แต่กลอนขึ้นต้น**นิราศนครวัด**ยังแสดงให้เห็นถึงพลวัตของฉันทลักษณ์กลอนแต่งนิราศว่า ไม่ได้ใช้เพื่อถ่ายทอดเนื้อความแบบเดิมอีกต่อไป แต่ใช้เพื่อ “เกริ่น” เรื่องในแบบ “คำนำ” (preface) ดังนั้นพื้นที่ส่วนที่เป็นกลอนของ**นิราศนครวัด**จึงเป็นพื้นที่ที่ประสมประสานระหว่างการทำตามแบบแผนที่มีมาของงานเขียนประเภทนิราศแต่เดิมกับความนิยมการแต่งหนังสือสมัยใหม่ แสดงให้เห็นถึงกระแสความนิยมต่อรูปแบบการแต่งหนังสือที่เปลี่ยนแปลงไปตามบริบทของสังคมและวัฒนธรรมที่กำลังอยู่ในช่วงเปลี่ยนผ่าน

3.2.2.2 การลำดับเวลาที่ต่างไปจากขนบนิราศ

นอกจากจะปรากฏลักษณะบันทึกการเดินทางรายวันซึ่งถือว่าแตกต่างไปจากการบอกเวลาในงานเขียนประเภทนิราศแต่เดิมแล้ว ประเด็นเรื่อง “เวลา” ใน**นิราศนครวัด**ยังมีลักษณะที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือ ตัวบทไม่ได้เล่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเรียงตามลำดับเวลา (chronological order) ที่เดินทางทั้งหมด หากแต่มีการแสดงเวลาจากมุมมองการเล่าในอนาคตซึ่งแสดงให้เห็นชัดเจนว่าเกิดจากการที่ผู้ทรงพระนิพนธ์แก้ไขข้อความในภายหลังเมื่อตรวจสอบต้นฉบับเพื่อจัดพิมพ์ในแต่ละครั้ง ปรากฏผ่านข้อความในตัวบทหรืออาจเป็นเชิงอรรถแทรกในตอนท้ายของหน้า

ตัวอย่างที่ 1

เมื่อมาทวนรำลึกในเวลาตรวจร่างจะพิมพ์หนังสือนี้ก็อนาถใจ วันนั้นสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงนครราชสีมา ทรงพระอุตสาหะเสด็จลงไปส่งด้วยพระเมตตา เมื่อเชิญเสด็จไปทอดพระเนตรห้องอยู่ที่ในเรือ ยังตรัสว่า “อยากไปกับอากรม” อนิจจา มิได้คิดเห็นเลยว่าเพียงอีก 3 เดือนจะเสด็จทิวงคตจากไป พากันต้องโศกเศร้าแสนสาหัส

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 4)

ตัวอย่างที่ 2

ข้อ 7 (ความข้อนี้เขียนเพิ่มเมื่อชำระฉบับจะพิมพ์ครั้งที่ 3 ใน พ.ศ. 2481) ได้กล่าวมาในตอนพรรณนาว่าด้วยพิพิธภัณฑสถาน ณ กรุงพนมเปญ ว่าในพิพิธภัณฑสถานนั้นมีใครมีของโบราณหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ และพวกเขมรเชื่อว่าเพราะไทยเก็บกวาดเอาามาเสียหมด ในเมืองเขมรนี้จึงมีเหลืออยู่ด้วย ข้อนี้ต่อมาจัดพิพิธภัณฑสถานในรัชกาลที่ 7 ได้รวบรวมเครื่องทองสัมฤทธิ์ของโบราณอันมีอยู่ ณ ที่ต่างๆ ในกรุงเทพฯ ได้มาเป็นอันมาก

(สมเด็จพระยาตำรากราชานุภาพ, 2515: 161-162)

ตัวบทข้างต้นแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระยาตำราทรงพระนิพนธ์ข้อความแทรกเมื่อตรวจสอบต้นฉบับก่อนการจัดพิมพ์ และก็ได้มีการชำระแก้ไขเพียงแค่ครั้งเดียว แต่มีการชำระใหม่ถึงสามครั้ง โดยครั้งสุดท้ายที่สมเด็จพระยาตำรากราชานุภาพทรงชำระตัวบท **นิราศนครวัด** คือ พ.ศ. 2481 ก่อนที่จะสิ้นพระชนม์ (ศานติ ภัคติกำ, 2563ก: 233) (มยุรี วีระประเสริฐ, 2555: 30) ดังที่ปรากฏในตัวอย่างที่ 2

การตรวจสอบก่อนจัดพิมพ์ในครั้งแรกหรือการชำระเนื้อหาใหม่ในการตีพิมพ์ครั้งต่อๆ มาส่งผลให้ “เวลา” ใน **นิราศนครวัด** มีลักษณะแตกต่างไปจาก “เวลา” ในนิราศแต่เดิมทั้งในลักษณะของ “การลำดับ” และในฐานะสิ่งที่พิสูจน์ว่า “เวลา” ในนิราศตามขนบมิได้ยึดโยงอยู่กับเวลาของโลกจริงภายนอกตัวบท ในขณะที่ “เวลา” ใน **นิราศนครวัด** มีความยึดโยงอย่างแนบแน่นกับเวลาของโลกจริงภายนอกตัวบท ดังนั้นประเด็นเกี่ยวกับเวลาใน **นิราศนครวัด** จึงถือว่าเป็นเอกลักษณ์ของนิราศซึ่งกลายมาจากขนบเดิมด้วย เพราะงานเขียนนิราศแต่เดิมก็มีเวลาเป็นส่วนประกอบสำคัญในฐานะ “ระบบ” ที่ใช้ในการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึก

ตัวอย่างที่ 3

การรับรองแต่นี้ไป จนตลอดเวลาที่พวกเราอยู่ในดินแดนของฝรั่งเศส เป็นโดยความเอื้อเฟื้อของรัฐบาลฝรั่งเศสทั้งสิ้น ต้องรู้สึกขอบคุณอย่างยิ่ง แต่ความรำคาญอย่างยิ่งก็มาขึ้นอย่างหนึ่งด้วยตัวเราพูดภาษาฝรั่งเศสไม่เป็น ถึงพูดภาษาอังกฤษได้ก็ไม่เป็นประโยชน์อันใด รู้สึกอึดอัดขัดขวางรำคาญใจในข้อนี้ เป็นเครื่องถ่วงความสำคัญตั้งแต่แรกไปถึงจนตลอดเวลาที่อยู่ในดินแดนของฝรั่งเศส

(สมเด็จพระยาตำรากราชานุภาพ, 2515: 10-11)

ในบทบรรยายข้างต้น สมเด็จพระยาตำรากราชานุภาพเพิ่งเสด็จถึงดินแดนกัมพูชาและเพิ่งมีโอกาสได้พบปะผู้มาเฝ้ารับซึ่งในที่นี้คือตัวแทนของรัฐบาลฝรั่งเศส ผู้เล่าเรื่องเล่า

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะปัจจุบันขณะโดยการบรรยายรายละเอียดที่กำลังประสบขณะเดินทาง แต่ก็
มีประโยคที่เป็น “การเกริ่นการณ” (foreshadowing) เล่าเหตุการณ์ที่จะเกิดขึ้นในอนาคต ได้แก่
“การรับรองแต่นี้ไป จนตลอดเวลาที่พวกเรายู่ในดินแดนของฝรั่งเศส” และ “เป็นเครื่องถ่วงความ
สำราญตั้งแต่แรกไปถึงจนตลอดเวลาที่อยู่ในดินแดนของฝรั่งเศส” ข้อความเหล่านี้ไม่สามารถเขียนขึ้น
ได้ขณะที่เดินทาง เพราะเป็นการบันทึกรายวัน จึงสรุปได้ว่าเป็นการเพิ่มหรือแก้ไขข้อความโดยผู้ทรง
พระนิพนธ์เมื่อตรวจสอบต้นฉบับเพื่อตีพิมพ์ในภายหลัง

การเล่าในแบบดังกล่าวส่งผลให้ “เวลา” ในนิราศนครวัดแตกต่างจากนิราศที่แต่ง
กันแต่เดิม ไม่ว่าจะใช้ “ระบบการพรรณนา” เป็นเกณฑ์ในการจำแนก ได้แก่ กลุ่มที่ใช้สถานที่และ
กลุ่มที่ใช้เวลาที่หมุนไปข้างหน้าเป็นระบบในการเล่า หรือใช้ “เนื้อหา” เป็นเกณฑ์ในการจำแนก ได้แก่
นิราศที่แสดงอารมณ์ความรู้สึกของกวีที่มีต่อนางผู้เป็นที่รัก นิราศของสุนทรภู่ นิราศไปต่างประเทศ
เวลาในนิราศแต่เดิมเป็นการเล่าจากโลกทัศน์ของกวีในปัจจุบันขณะ ขณะที่กวีเล่าเรื่อง เวลาในนิราศ
จะเคลื่อนไปข้างหน้าอยู่เสมอ และเมื่อมีการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกถึงนางซึ่งถือเป็นการนึกย้อน
ถึงอดีต เวลาในตัวบท ณ ปัจจุบันขณะก็จะหยุดชะงักลง (Genette, 1983: 99-100) ซึ่งไม่ได้
หมายความว่า เวลาเดินถอยหลังในลักษณะของการหมุนกลับหรือย้อนกลับ เวลาปัจจุบันในโลกของ
ตัวบทเพียงแต่หยุดลงชั่วขณะ แล้วเหตุการณ์ในอดีต (flashback) ทำหน้าที่เล่าเรื่องแทน ดังนั้นเวลา
ในนิราศที่แต่งตามชนบ จึงประกอบด้วยส่วนที่เป็นปัจจุบันขณะและส่วนที่เป็นการเล่าย้อนอดีต เวลา
ในนิราศจึงเป็นสิ่งที่ทิศทางเดียว คือ “เคลื่อนไปข้างหน้า” อยู่เสมอ ไม่มีการย้อนกลับและไม่มีการเล่า
จากโลกทัศน์ในอนาคต

การจัดเตรียมต้นฉบับนิราศนครวัดของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพเป็น
การ “แทรก” (disrupt) ลักษณะที่เป็นเส้นตรงของเวลาที่เล่าในนิราศ ส่งผลให้เวลาในนิราศนครวัด
ประกอบด้วย การเล่าที่เกิดขึ้นปัจจุบันขณะ การเล่าอดีต และการเล่าจากมุมมองอนาคต

ความแตกต่างระหว่างเวลาในนิราศตามชนบและเวลาในนิราศนครวัดสะท้อนให้
เห็นว่าเวลาใน “โลกแห่งตัวบท” ของนิราศแต่เดิมดำรงอยู่อย่างอิสระจากโลกจริง ส่วนเวลาในนิราศ
นครวัดยึดโยงกับสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในโลกภายนอกตัวบท

ตัวอย่างที่ 4

พระองค์มณีนวศ์ซึ่งเป็นพระแก้วฟ้านี้ เป็นราชบุตรองค์ใหญ่ ได้ไปเรียนวิชา
ทหารที่เมืองฝรั่งเศส 3 ปี ฝรั่งเศสให้มียศเป็นนายทหารบกของฝรั่งเศส ท่านองจะ
เป็นรัชทายาทแต่ยังไม่ได้ประกาศ¹

¹ เดียวนี้ครองกรุงกัมพูชา ทรงพระนามว่าสมเด็จพระศรีสวสดีมณีนวศ์

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 36)

ตัวอย่างที่ 5

เมื่อเสร็จการสนทนาปราศรัย เจ้าพนักงานยกถาดรองถ้วยเครื่องดื่มเข้ามา แจก เครื่องดื่มนั้นมี 2 อย่าง สีเหลืองรู้ได้ว่าแชมเปญอย่าง 1 สีใสเหมือนน้ำอีกอย่าง 1 แล้วแต่ใครจะเลือกดื่มอย่างใด เขาเอามาให้เราเลือกก่อน เราเห็นเป็นการเฝ้าแผน ถึงไม่ชอบดื่มเมรัยก็เห็นจำจะต้องเลือกเอาแชมเปญ แล้วเขาเอาไปถวายสมเด็จพระศรีสวสดี ทรงเลือกถ้วยน้ำใส (วันนั้นเราเข้าใจว่าเห็นจะเป็นเพราะเป็นวันอุโบสถ จึงให้มีถ้วยน้ำมาถวายสำหรับทรงดื่มแทนเมรัย ต่อคราวหลังจึงทราบว่ถ้วยน้ำใสนั้นคือน้ำเลมอนด โปรดเสวยแทนแชมเปญ ก็ถูกใจเรา เลยตามเสด็จด้วยในคราวหลัง) ทรงยกถ้วยกระหน่ำดื่มประทานพร แล้วทูลลากลับ

(สมเด็จพระยาตำรากราชานุภาพ, 2515: 32-33)

ตัวบทที่ได้ยกตัวอย่างแสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระยาตำรากราชานุภาพทรงเพิ่มข้อความเข้าไปในภายหลัง แต่เป็นการแก้ไขแบบเจตนาให้ผู้อ่านรับรู้ว่ามี การแก้ไข คือไม่ได้ปรับข้อความหรือเรียบเรียงเนื้อหาในตัวบทใหม่ เป็นการแทรกด้วยคำอธิบายในวงเล็บหรือใส่เชิงอรรถเสริมความเพื่อให้ข้อมูลเพิ่ม ความจำเป็นที่ผู้ทรงพระนิพนธ์ต้อง “แทรก” เข้ามาสื่อสารกับผู้อ่านซึ่งกำลังร่วมเดินทางไปในนิราศนครวัดเป็นเพราะความเที่ยงตรงถูกต้องของข้อมูล ข้อมูลที่ผู้เล่าเรื่องบรรยายไว้ในตัวบทขณะที่การเดินทางเกิดขึ้นไม่ได้เป็นข้อมูลที่ถูกต้องที่สุดหรือทันสมัยที่สุดอีกต่อไปแล้ว ดังนั้นผู้ทรงพระนิพนธ์จึงต้อง “สื่อสาร” กับผู้อ่านในทางใดทางหนึ่งเพื่อบอกให้ทราบถึงรายละเอียดดังกล่าว ความจำเป็นนี้แสดงให้เห็นว่า สิ่งที่บรรยายไว้ในนิราศนครวัดผูกอยู่กับข้อเท็จจริงในโลกนอกตัวบท ไม่ว่าจะเป็นข้อมูลเกี่ยวกับฐานันดรศักดิ์และการครองราชย์ของพระมหากษัตริย์ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปตามสมัย ความเข้าใจคลาดเคลื่อนว่าน้ำมะนาวในแก้วที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดื่มเป็นสุรา การปล่อยให้ข้อมูลเป็นไปตามความเข้าใจหรือข้อเท็จจริงในคราวที่เขียนขึ้นครั้งแรกอาจทำให้ตัวบทมีข้อมูลที่ไม่ถูกต้องหรือล้าสมัย ดังนั้นข้อมูลบางส่วนจึงจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนใหม่ ส่งผลให้ “เวลา” ในเรื่องเปลี่ยนแปลงไปด้วย

ความผูกพันระหว่างสิ่งที่เล่าในตัวบทกับโลกแห่งความจริงซึ่งส่งผลต่อเวลาในเรื่องนั้นต่างไปจากนิราศแต่เดิม ซึ่ง “เวลา” ในเรื่องมีลักษณะเป็นเส้นตรงและสิ่งที่เล่าหรือพรรณนาไว้ในตัวบทก็ได้ผูกพันอยู่กับข้อเท็จจริงหรือความรู้ในโลกภายนอกตัวบทในกลุ่มนิราศที่เน้นการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกเป็นหลัก ในเมื่อตัวบทนิราศที่แต่งตามขนบไม่ได้มี “พันธะ” ในการนำเสนอข้อมูลความรู้หรือข้อเท็จจริงและตัวบทก็ไม่ได้มีลักษณะดังกล่าว “เวลา” ภายในตัวบทจึงเป็น “อิสระ” จากความเปลี่ยนแปลงของข้อมูลความรู้ที่เกิดขึ้นภายนอกตัวบท

3.2.3 การครวญและอารมณ์โหยหาอดีต

3.2.3.1 การครวญ บทครวญ และการไคร่ครวญ

ก. การครวญและบทครวญ

นอกจากการเคลื่อนไหวเชิงพื้นที่และการเคลื่อนไหวไปข้างหน้าของห้วงเวลาซึ่งนับเป็นองค์ประกอบสำคัญของนิราศแล้ว องค์ประกอบสำคัญอย่างยิ่งอีกประการหนึ่ง คือ “การครวญ” หรือ “บทครวญ” ซึ่งปรากฏในนิราศจนกลายเป็น “ขนบ” ที่กวีแต่ละยุคสมัยใช้เป็นเครื่องมือหรือพื้นที่เพื่อดำเนินตามแนวทางการประพันธ์ของงานเขียนขึ้นเอก (สุจิตรา จงสถิตวัฒนา, 2541: 50-51) ในขณะเดียวกันก็เป็นช่องทางให้กวีได้แสดง “ฝีปาก” หรือชั้นเชิงทางวรรณศิลป์เฉพาะตัว กล่าวได้ว่าการครวญของกวีในนิราศเป็นพื้นที่ซึ่งแสดงให้เห็นการสืบสานและสร้างใหม่ของร้อยกรอง (นพวรรณ งามรุ่งโรจน์ และ นิตยา แก้วคัลณา, 2560: 289-290) ทั้งในแง่รูปแบบ ฉันทลักษณ์ การแสดงอารมณ์ความรู้สึก การใช้ความเปรียบ ฯลฯ “บทครวญ” เป็นขนบที่กวีสืบสาน รักษา และต่อยอดมาทุกยุค ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ธนบุรี รัตนโกสินทร์ แม้กระทั่งในยุควรรณกรรมปัจจุบัน ขนบการครวญก็ยังคงปรากฏในกวีนิพนธ์หลายเรื่อง

บทครวญนอกจากจะปรากฏในนิราศแล้ว ยังปรากฏในวรรณคดีต่างประเภทด้วย เช่น บทครวญขณะที่พระลอเสด็จไปเมืองสรวง

พระเลงแลราษฎร์รู้	เรือนสวน เรือกนา
พิศไรร่านีกรวน	อ่อนน้ให้
ปานี้รูปรอยครวญ	ถึงพี่
อกอ่อนระทวยไหม้	คร่ำเค้นใครโลม
จักไปใครไคร่แล้ว	เทพี พี่เอย
จักใคร่คั่นคิดศรี	ฝ่ายหน้า
ไปดื้อยาไปดี	ไต่ดั่ง นี้นา
คิดเร่งอ้างว้างว่า	ห้วงหน้าคิดหลัง
หนหลังเสาวภาคย์ล้วน	ความรัก
ยาหยูกเขาขลังนัก	ฝ่ายหน้า
จักคั่นพระลอลักษณ์	ฤไคร่ คั่นเลย
ตัดฝ่ายคั่นเจ้าหล้า	แต่ตั้งจักไป

(กรมศิลปากร, 2518: 38)

ลิลิตพระลอไม่ใช่นิราศ แต่มีบทครวญแทรกอยู่หลายตอน ประเด็นที่น่าสังเกตคือ บทครวญ ในวรรณคดีต่างประเภทเช่นลิลิตพระลอตามที่ได้ยกตัวอย่างข้างต้น แม้ไม่ได้เป็นนิราศ แต่ก็มักถูกเรียกอย่างล้าลองว่า “เข้านิราศ” อยู่นั่นเองเพราะตัวละครในเรื่องเกิดการพลัดพรากจนนำไปสู่การคร่ำครวญถึง แสดงให้เห็นว่า การแต่งเพื่อพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกในลักษณะดังกล่าวปรากฏเป็นภาพจำว่ามาจาก “นิราศ” หมายความว่า “บทครวญ” หรือ “การครวญ” เป็นองค์ประกอบที่ผูกติดอยู่กับการแต่งนิราศโดยปริยาย แม้ว่าลักษณะดังกล่าวจะได้รับการถ่ายทอดไปสู่ตัวบทประเภทอื่นๆ อย่างแพร่หลาย แต่ก็ไม่ได้ทำให้ “ที่มา” หรือ “ต้นกำเนิด” ของขนบเลื่อนหลุดไป การชี้ให้เห็นว่าการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกเป็นการ “เข้านิราศ” หรือเป็นธรรมเนียมการแต่งของงานเขียนประเภทนิราศ ยิ่งเป็นการตอกย้ำว่า กลวิธีทางวรรณศิลป์ในการแต่งนิราศมีความพิเศษจำเพาะ และการครวญหรือบทครวญก็เป็นหนึ่งในความพิเศษจำเพาะนั้น

ดังนั้น ในมุมมองของนักวรรณคดีศึกษากลุ่มหนึ่ง การครวญจึงถือเป็นองค์ประกอบที่ขาดไม่ได้สำหรับนิราศ พระราชนิพนธ์เรื่อง กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ แสดงทัศนะไว้ว่า “นิราศเป็นหนังสือซึ่งแต่งเมื่อร้างไปจากความรัก คือเมีย ถ้าไม่มีความคร่ำครวญถึงเมียรักก็ไม่ใช่นิราศ” (พระราชนิพนธ์เรื่องกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์, 2514: 16) สอดคล้องกับทัศนะของ พ.ณ. ประมวญมารค (2515: 304) ที่ว่า “นิราศต้องครวญมิฉะนั้นก็ไม่ใช่นิราศ” เช่นเดียวกับนิราศในทัศนะของเปลื้อง ณ นคร (2513) ซึ่งเห็นว่า “แก่นของนิราศคือความรัก กวีย่อมถือเอาการรำพึงรำพันถึงหญิงคนรักที่ตนต้องพรากไปเป็นสำคัญ เมื่อเดินทางไปถึงตำบลอะไรหรือพบเห็นสิ่งอันใด ซึ่งกวีเห็นสมควรจะนำมาเขียนแล้ว ย่อมจะต้องกล่าวถึงสิ่งนั้นคาบเกี่ยวไปถึงเรื่องรัก” (เปลื้อง ณ นคร, 2513: 306) ทัศนะต่องานเขียนประเภทนิราศเหล่านี้พ้องกับความคิดเห็นของสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพเองที่เคยกล่าวไว้ว่า ในการเดินทางไปตามที่ต่างๆ คนไม่ค่อยบันทึกสิ่งที่เป็นวิชาความรู้ “ที่มีก็มักเพ่นแต่่นิราศพรรณนา เห็นต้นนั้นเหมือนนั้น ถึงบางโน้นเหมือนนี้ ลงปลายแปลว่าคิดถึงเมียไม่มีแก่นสารอันใด” (กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ, 2437: 184)

ที่ผ่านมา การศึกษาวิจัยที่มีการอ้างถึงตัวบทนิราศนครวัดมองว่านิราศนครวัด “ไม่มีการครวญ” แต่ ผู้วิจัยกลับเห็นว่านิราศนครวัด มีการครวญ มิได้เป็นการครวญถึงหญิงคนรัก แต่เป็นการครวญที่เกิดจากการประสมประสานระหว่างการครวญตามขนบกับการสร้างสรรค์ใหม่ โดยมีองค์ประกอบสำคัญซึ่งเป็นลักษณะที่ปรากฏร่วมในบทครวญโดยทั่วไปคือ “อารมณ์โหยหาอดีต” (Nostalgia) องค์ประกอบดังกล่าวมีความสำคัญที่ใช้อธิบายความเป็นนิราศของนิราศนครวัดและเป็น “นิวลักษณะ” ของนิราศด้วย

ผู้วิจัยได้ตั้งข้อสังเกตบทครวญในวรรณคดีไทยว่ามีลักษณะดังต่อไปนี้

1) การเล่าเรื่องด้วยมุมมองสรรพนามบุรุษที่ 1 เนื่องจากงานเขียนประเภทนิราศเป็นบทเล่าการเดินทางและพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกผ่านโลกทัศน์ของกวี โดยปรากฏการใช้คำสรรพนามบุรุษที่ 1 คำสรรพนามประเภทอื่นๆ ตลอดทั้งการใช้คำในลักษณะต่างๆ ที่แสดงให้เห็นถึงตำแหน่งแห่งที่ของกวีว่า เป็นเจ้าของ “สายตา” และ “จิตใจ” ซึ่งได้กลั่นกรองประสบการณ์ที่ผ่านเข้ามาในการรับรู้ ดังนั้นส่วนที่เป็นการครวญจึงต้องเป็นการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกผ่านมุมมองการเล่าบุรุษที่ 1 ด้วย

2) ลักษณะตัวบทที่แสดงความรู้สึกของผู้เล่าเรื่องหรือกวี¹⁷ อาจเป็นอารมณ์ความรู้สึกที่หนักหน่วง (intensified emotion)¹⁸ ไม่ว่าจะเป็นความรู้สึกรัก ความโหยหาคนรัก ความเศร้าโศกจากการต้องพลัดพราก หรือไม่เช่นนั้นอาจเป็นห้วงคำนึงที่แสดงการขบคิดใคร่ครวญ ซึ่งไม่ได้ประกอบด้วยอารมณ์หรือความรู้สึกเข้มข้นดังที่กวีครวญถึงนาง หรืออาจมีการแสดงอารมณ์ความรู้สึก ทว่าเป็นความรู้สึกที่เบาบางหรือเจือจางกว่าการแสดงอารมณ์ถึงนางในบทครวญของนิราศตามชนบท

3) สิ่งอ้างอิงหรือตัวเทียบที่ก่อให้เกิดการแสดงความรู้สึก คือ สิ่งที่กวีประสบระหว่างการเดินทางและทำให้เกิดการนึกย้อนถึงอดีตหรือสิ่งที่กวีทิ้งไว้ต้นทาง ไม่ว่าจะเป็น นางผู้เป็นที่รัก เจ้านายที่อุปถัมภ์ค้ำชู พระราชวังฯ

บางแห่งเรียกสิ่งทีก่อให้เกิดการแสดงความรู้สึกนี้ว่า “แกนครวญ”¹⁹ ซึ่งมีความหมายโดยนัยว่า กวีใช้ “แกน” นี้เป็นหลักในการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกอย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเห็นว่า คำว่า แกนครวญ ยังมีความหมายไม่ครอบคลุมหน้าที่ของสิ่งที่ทำให้เกิดการย้อนรำลึกในบทครวญเท่าใดนัก เพราะไม่ได้แสดงให้เห็นว่า สิ่งที่กวีประสบ “กระตุ้นเตือน” กวีให้

¹⁷ ในการศึกษาวรรณคดีไทย เมื่อกล่าวถึง “กวี” ตามการรับรู้โดยทั่วไปน่าจะหมายความถึง “บุคคลจริง” ที่แต่งตัวบทเรื่องนั้น (real author) เช่น “กวีที่แต่งลิลิตพ่ายพื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว” ในขณะเดียวกันก็อาจใช้หมายถึง “ผู้เล่าเรื่อง” (narrator) ตามทฤษฎีการเล่าเรื่องได้ เช่น “โคลงทวาทศมาสแสดงถึงห้วงคำนึงที่กวีมีถึงนาง” ในความเป็นจริงแล้ว กวีที่แต่งทวาทศมามีจำนวนหลายคนตามที่ปรากฏชื่อในตอนต้นของเรื่อง แต่ตัวบทมีเนื้อหาเป็นการบรรยายอารมณ์ความรู้สึกของปัจเจกบุคคลเพียงคนเดียว ดังนั้น ความรู้สึกของกวีในทวาทศมาสจึงน่าจะหมายถึงความรู้สึกของ “ผู้เล่าเรื่อง” หรือ “ผู้เขียนสมมติ” (implied author)

¹⁸ ผู้วิจัยนำคำว่า intensified emotion ซึ่งใช้หมายถึงห้วงอารมณ์ของกวีในบทครวญ มาจากงานวิจัยเรื่อง The Nature of Nirat Poetry and the Development of the Genre ของ Manus Chitkasem (1974)

¹⁹ เช่น ในบทความเรื่อง บทคร่ำครวญในกวีนิพนธ์ไทยสมัยใหม่ ผู้วิจัยกล่าวว่า “กวีนิยมเผยความในใจโดยนำเอาชื่อสถานที่หรือธรรมชาติที่พบเห็นระหว่างทางไม่ว่าจะเป็นต้นไม้ ดอกไม้ นก ปลา มาเป็นแกนครวญถึงคนรักที่พลัดพรากจากกันจนกลายเป็นแบบฉบับของการคร่ำครวญในกวีนิพนธ์ไทย” (นพวรรณ งามรุ่งโรจน์ และ นิตยา แก้วคัลณา, 2560: 388-389)

ตกอยู่ในภาวะนึกย้อน ครุ่นคิด หรือเกิดอารมณ์ความรู้สึกเกี่ยวกับเรื่องใดๆ คำว่า “แกน” น่าจะสื่อความหมายว่ากวี “ตั้งใจ” หรือ “ตั้งใจ” ยกตัวเทียบนี้ขึ้นมาเพื่อแสดงอารมณ์ของตนเองมากกว่า

ในงานวิจัยวรรณคดีนิราศเรื่อง **The Nature of Nirat Poetry and the Development of the Genre** ซึ่งมุ่งศึกษาลักษณะทางวรรณคดีของนิราศทั้งกลุ่ม Manus Chitakasem (1974) เรียกสิ่งที่ก่อให้เกิดการครวญถึงนางอันเป็นที่รักว่า “love stimulus” ผู้วิจัยเห็นว่า คำว่า stimulus ซึ่งหมายถึง ตัวกระตุ้น สิ่งเร้า น่าจะเป็นคำอธิบายลักษณะของสิ่งที่ทำให้กวี “ครวญ” ได้ตรงตามหน้าที่และครอบคลุมมากที่สุด ดังนั้นในงานวิจัยนี้จะใช้คำว่า “สิ่งเร้า” “สิ่งกระตุ้น” “สิ่งกระตุ้นเตือน” เรียกบุคคล สัตว์ วัตถุสิ่งของ เรื่องราวใดๆ ที่ทำให้กวีเกิดการย้อนรำลึก

4) สถานะของสิ่งที่กวีครวญถึง สิ่งที่กวีแสดงความรู้สึกถึงไม่ว่าจะเป็น “นาง” “กษัตริย์” “วัง” “เมือง” ล้วนแต่มีสถานะเป็นสิ่งที่ถูกกล่าวถึง แต่ไม่ได้เป็นผู้ฟัง (narratee) ในเรื่อง หมายความว่า การแสดงอารมณ์ความรู้สึกที่เกิดขึ้นในบทครวญมิได้เป็นการสื่อสารระหว่างกวีกับสิ่งที่ถูกครวญถึง กวีไม่ได้ตั้งใจสื่อสารถ้อยความรำพันรักไปถึงนาง หรือสะท้อนความโหยหาไปยังเจ้านาย อารมณ์ความรู้สึกที่เกิดในบทครวญเป็นเพียงสิ่งที่กวีคร่ำครวญหรือใคร่ครวญกับตนเองเท่านั้น ไม่เช่นนั้น หากผู้ถูกครวญถึงกลายเป็นผู้ฟังในเรื่องหรือเป็นผู้รับสาร สถานภาพของตัวบทน่าจะตรงกับลักษณะของ “จดหมายรัก” หรือ “เพลงยาว” มากกว่า

จากลักษณะที่กล่าวมาข้างต้น สรุปได้ว่า บทครวญ คือ **พื้นที่ในการแสดงออกอารมณ์ความรู้สึกหรือการนึกคิดของกวีในฐานะผู้เล่าเรื่องสรรพนามบุรุษที่ 1 ถึงสิ่งที่ผ่านพ้นมาแล้วทั้งในมิติของพื้นที่และเวลา** โดยห้วงคำนึงนั้นๆ อาจเกิดจากสิ่งเร้าที่กวีประสบภายนอกระหว่างการเดินทาง หรืออาจเป็นการทอดสะท้อนที่ปราศจากการยึดโยงกับปัจจัยภายนอกไม่ว่าจะเป็นในมิติของพื้นที่หรือเวลา

จะเห็นว่าแกนหลัก (theme) ของบทครวญก็คือ อารมณ์โหยหาอดีต เพราะไม่ว่าจะเกิดขึ้นโดยยึดโยงกับปัจจัยใดก็ตาม แต่ห้วงคำนึงในบทครวญล้วนเป็นการประหวัดนึกถึงสิ่งที่ล่วงไปแล้วทั้งในเชิงพื้นที่และเวลา การที่กวีครวญถึงนางผู้เป็นที่รักระหว่างเดินทางเป็นตัวอย่างชัดเจนที่แสดงให้เห็นว่า สิ่งที่ถูกรำพันถึงในบทครวญเป็นห้วงเวลาที่ผ่านพ้นไปแล้ว อารมณ์ความรู้สึกของกวีที่มีต่อนางเกิดขึ้นขณะที่การเคลื่อนตัวในเชิงพื้นที่พากวีออกจากนางผู้อยู่ต้นทางมากขึ้นทุกขณะ ในขณะเดียวกันนั้น คັນวันอันชื้นมื่นที่กวีมีนางอยู่ข้างกาย ก็กลายเป็นอดีตมากยิ่งขึ้นด้วย เพราะเวลาเป็นสิ่งที่หมุนไปข้างหน้าอยู่เสมอ นอกจากนี้ การประหวัดนึกถึงบุคคลหรือสถานที่ต้นทางที่กวีจากมาก็มิได้หมายถึงเฉพาะบุคคลหรือสถานที่นั้นๆ เป็นเอกเทศ หากแต่การประหวัดนึกถึงต้นทางยังหมายความว่ารวมถึงเรื่องราวที่ผูกติดหรือสัมพันธ์กับต้นทางนั้นด้วย ดังนั้น ไม่ว่าจะเป็นการคร่ำครวญถึง

เรื่องราวหรือบุคคลในอดีตหรือเป็นเพียงห้วงคำนึงถึงต้นทางที่จากมาต่างก็ประกอบด้วยอารมณ์โหยหาอดีตทั้งสิ้น

ข. การใคร่ครวญ

การแสดงอารมณ์ความรู้สึกในบทครวญของนิราศโบราณซึ่งเป็นแม่แบบในการแต่งนิราศสมัยต่อมาไม่ว่าจะเป็นโคลงทวาทศมาส โคลงนิราศหรือกฤษณไชย ก่ำกรวลโคลงตัน รวมไปถึงนิราศที่แต่งตามแม่แบบไม่ว่าจะเป็นนิราศนรินทร์คำโคลง โคลงนิราศตามเสด็จลำน้ำน้อย ล้วนแต่เป็นการ “คร่ำครวญ” ที่แสดงอารมณ์ความรู้สึกเป็นหลัก เช่น

โคลงทวาทศมาส

อัสตงคดา คำแล้ว	รอนรอน
สุรส่องเกวียนซอนซอน	คลาดคล้อย
ปักชีส่งเสียงวอน	วอนเจต รักเฮย
ไออันดูซุสร้อย	มิได้สุดาตล

(เปลื้อง ณ นคร, 2540: 65)

นิราศนรินทร์คำโคลง

ออกจากคลองขุดข้าม	ครรไล
เรือวิ่งอกหว่าใจ	หวาดขัว
เด็ดแต่ดั่งเด็ดไย	บัวแบ่ง มาแม่
จากแต่อกใจปล้ำ	เปลี่ยนไว้ในนาง
บรรลุลาวาสแจ้ง	เจ็บกาม
แจ้งจากจงอาราม	พระรู้
เวรานูเวรตามตัดสวาท	แลฤ
วานวัดแจ้งใจชู	จากข้าสงวนโฉม

(กรมศิลปากร, 2467: 5)

อารมณ์และความรู้สึกตามที่ยกตัวอย่างมีลักษณะหนักหน่วงรุนแรง (intensified emotion) สะท้อนความรัก ความห่วงหา ความโหยหา ความปรารถนาลึกซึ้งที่กวีมีต่อนางผู้เป็นที่รักซึ่งกวีทิ้งไว้เบื้องหลัง เนื่องจากบทครวญที่แสดงอารมณ์ความรู้สึกอันหนักหน่วงเป็นพื้นที่ซึ่งมีความสอดคล้องประสานกันระหว่างอารมณ์และจินตนาการตามขนบการแต่ง จึงมิได้สะท้อนความ

เป็นปัจเจก ตัวตน อัตลักษณ์ หรือทัศนคติตลอดทั้งโลกทัศน์ของกวีผู้ครวญ ผู้อ่านจะได้สัมผัสเพียงแง่มุมของชายผู้ตกอยู่ในห้วงรักทุกขณะจิต โดยไม่มีรายละเอียดอื่นใดทิ้งไว้ให้อ่านจินตนาการหรืออนุมานถึงแง่มุมอื่นๆ ของกวีผู้ครวญได้อีก ในแง่นี้ กวีผู้ครวญในบทครวญตามขนบจึงมีลักษณะเป็น “บุคลิกที่สร้างขึ้น” (persona) หรือแม้แต่เป็น “ตัวละครในเรื่องแต่ง” (fictional character) ส่งผลให้ตัวบทนิราศตามขนบองค์รวมเป็นพื้นที่ซึ่งมีข้อตกลงกันระหว่างผู้แต่งและผู้อ่านแต่ต้นว่า ตัวบทผ่านการประกอบสร้างด้วยจินตนาการและความฟุ้งฝันตามที่จิตร ภูมิศักดิ์ (2533: 9) นิยามว่าเป็น “จินตนิยมอัตวิสัย” (subjective idealism)

อย่างไรก็ตาม เมื่อความหมายของงานเขียนประเภทนิราศขยายขอบเขตกว้างขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เห็นได้ชัดเจนจากนิราศเรื่องต่างๆ ของสุนทรภู่ การแสดงความรู้สึกของกวีในบทครวญมิได้เป็นพื้นที่ซึ่งประกอบด้วยความรู้สึกหนักหน่วงรุนแรงเท่านั้น แต่ยังเป็นส่วนที่กวีแสดงการสะท้อนคิดใคร่ครวญเกี่ยวกับเรื่องราวส่วนตัว สัจธรรม สิ่งที่มีสัมพันธ์กับวัตถุที่ผ่านเข้ามาในการรับรู้ระหว่างเดินทาง เผยให้เห็นตัวตน ทัศนคติ โลกทัศน์ในมุมที่พ้นไปจากความรักใคร่ใกล้ชิดระหว่างกวีกับผู้ถูกครวญถึง ภาพของกวีในฐานะปัจเจกบุคคลจึงมีความชัดเจนมากขึ้น เช่น ใน **นิราศพระบาท** การครวญของกวีมีทั้งการครวญหรือการคร่ำครวญอย่างนิราศตามขนบ และมีการใคร่ครวญซึ่งแสดงให้เห็นถึงห้วงคำนึง ความรู้สึก และการสะท้อนคิดที่กว้างขวาง ยึดโยงกับเหตุการณ์ เรื่องราวที่หลากหลาย แสดงให้เห็นทั้งตัวตนและชีวิตบางส่วนของกวีอย่างชัดเจน

ถึงบ่อโพงถ้ามีโพงจะผาสุก	จะโพงทุกซ์เสียให้สิ้นที่ไศกศัลย์
นี้แลแลก็เห็นแต่ตลิ่งชัน	ถึงปากจั่นตะละเตือนให้ตรอมใจ
ไอนามน้องหรือมาพ้องกับชื่อบ้าน	ลืมนำคานแล้วมานึกรำลึกได้
ถึงบางระกำไ้อักรมระยาใจ	เคราะห์กระไรจึงมาร้ายไม่วายเลย
ระกำกายมาถึงท้ายระกำบ้าน	ระกำย่านนี้ก็ยาวนานนอกเอ๋ย
ไอ้คนผู้เขาช่างอยู่อย่างไรเลย	หรืออยู่เคยความระกำทุกคำคั้น

(กรมศิลปากร, 2517: 27)

ตัวบทข้างต้นมีลักษณะตรงตามขนบของบทครวญในนิราศแม่แบบ ประกอบด้วยสิ่งเร้า “บ่อโพง” “ตลิ่งชัน” “ปากจั่น” “บางระกำ” ซึ่งเป็นสถานที่ที่กระตุ้นเตือนให้กวีประหวัดนึกถึงนางผู้อยู่เบื้องหลังและแสดงความโหยหาอาลัย จะเห็นว่าอารมณ์ที่กวีแสดงในบทครวญนั้นมีเพียงความเศร้าโศก ความอาลัยอาวรณ์ ไม่ได้เป็นการสะท้อนคิดอย่างลึกซึ้งในเรื่องใดเรื่องหนึ่งที่เคยเผยให้เห็นตัวตนหรือเรื่องราวของกวีมากไปกว่าแง่มุมของความรักความสัมพันธ์ ถือเป็น “การครวญ” หรือ “การคร่ำครวญ” ตามแบบของนิราศแต่เดิม แตกต่างจากการครวญอีกบทหนึ่งในเรื่องเดียวกัน

พี่เข้าเคียงเบื้องขวาฝ่าพระบาท	อภิวาทหัตถ์ประนังขึ้นทั้งสอง
กราบกราบแล้วก็ตรีกราลีกปอง	เดชะกองกุศลที่ตนทำ
มาคารพพบพุทธรบาทแล้ว	ขอคุณแก้วสามประการช่วยอุปถัมภ์
ฉันทเกิดมาชาตินี้ก็มีกรรม	แสนระยำยุบยับด้วยอัปจน
ได้เคืองแค้นแสนยากลำบากบอบ	ไม่สมประกอบทรัพย์สินก็ขัดสน
แม้นกลับชาติเกิดใหม่เป็นกายคน	ชื่อว่าจนแล้วจงจากกำจัดไถล
สตรีหึงหนึ่งแพศยาหญิง	ทั้งสองสิ่งอย่าได้ชิดพิสมัย
สัญชาติชายทรชนที่คนใด	ให้หลีกไกลร้อยโยชนอย่าร่วมทาง
ถ้ารักใครขอให้คนนั้นด้วย	บุญจงช่วยปฏิบัติอย่าขัดขวาง
อย่ารู้มีโรคาในสารพางค์	ทั้งรูปร่างขอให้ราวกับองค์อินทร์
หนึ่งปีตรมารดาคณาญาติ	ให้ผุดผาดผาสุกเป็นนิจสิน
ความระยำคำใดอย่าได้ยิน	ให้สุดสิ้นสูญหายละลายเอง
ทั้งหว่ายตรวนล้วนเครื่องที่ลำบาก	ให้ปราศจากทั้งคนเขาข่มเหง
ใครปองร้ายขอให้กายมันเป็นเอง	ให้ครั้นครองเกียรติยศปรากฏครัน ฯ

(กรมศิลปากร, 2517: 34-35)

บทครวญข้างต้นแสดงให้เห็นการขยายขอบเขตของบทครวญจากการ “คร่ำครวญ” ที่แสดงอารมณ์หนักหน่วงรุนแรงของกวีผู้ครวญมาสู่การ “ไคร่ครวญ” ที่แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างกวีผู้ครวญกับบริบทของชีวิตที่กว้างขึ้น ไม่ว่าจะเป็นเรื่องราวส่วนตัวในอดีต ความเชื่อ อคติ อุดมคติ ความคาดหวัง เผยให้เห็นตัวตนของกวีที่ชัดเจนเป็นรูปเป็นร่าง

กล่าวได้ว่า “การไคร่ครวญ” ในบทครวญของงานเขียนประเภทนิราศเป็นสิ่งที่กลายหรือขยายขอบเขตมาจาก “การครวญ” หรือ “การคร่ำครวญ” ในนิราศแม่แบบและนิราศที่แต่งตามขนบ ความแตกต่างระหว่างการคร่ำครวญและการไคร่ครวญคือ การคร่ำครวญ เป็นการแสดงอารมณ์อันหนักหน่วงรุนแรงไม่ว่าจะเป็นอารมณ์รัก โหยหา โศกเศร้า ส่วนการ ไคร่ครวญ เป็นห้วงคำนึงที่ประกอบด้วยการแสดงอารมณ์ความรู้สึกที่เบาบางกว่าอารมณ์ที่เกิดจากการคร่ำครวญ แต่แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างตัวของกวีกับปริณทลที่กว้างขวางในชีวิต ไม่ได้จำกัดอยู่แค่เรื่องความรักใคร่

ค. การเล่าย้อนหลังในบทครวญ

ในแง่การเล่าเรื่อง เนื้อความที่เล่าการเดินทางในนิราศนครวัดประกอบทั้งส่วนที่เป็น “ปัจจุบันขณะ” และ “อดีต” การเล่าสิ่งที่เกิดขึ้นตรงหน้าระหว่างการเดินทางในเรื่องเป็นการถ่ายทอดสิ่งที่ปัจจุบันขณะ ในขณะที่การนึกย้อนถึงเรื่องราว ผู้คน เหตุการณ์ สถานที่ซึ่งผ่าน

ผ่านมาแล้วนับเป็นส่วนที่เล่าย้อนหลัง (flashback) นอกจากนี้ยังอาจนับเอาห้วงคำนึงที่มีต่อที่ที่จากมาแล้วหรือ “ต้นทาง” ตามที่ปรากฏในนิราศเป็นการนึกย้อนถึงอดีตได้ด้วย เพราะห้วงคำนึงที่มีต่อสถานที่หรือบุคคลที่จากมามีความเกี่ยวข้องกับเรื่องราว เหตุการณ์ ประสบการณ์ที่เชื่อมโยงผู้เล่าเรื่องกับต้นทางนั้นด้วย การเล่าเรื่องในปัจจุบันขณะและการเล่าย้อนอดีตที่ว่านี้ไม่ได้อยู่แยกกันอย่างเป็นเอกเทศ หากแต่มีความสัมพันธ์กันในลักษณะของ “เหตุและผล” กล่าวคือ สิ่งที่ผู้เล่าเรื่องพบเห็นตรงหน้าขณะที่อยู่ระหว่างการเดินทางช่วย “กระตุ้นเตือน” ให้ผู้เล่าเรื่อง “หวนนึก” ถึงอดีตซึ่งสัมพันธ์กับสิ่งที่ประสบตรงหน้า ดังนั้นปัจจุบันขณะซึ่งเล่าระหว่างที่การเดินทางดำเนินไปข้างหน้าจึงมีความยึดโยงกับการเล่าย้อนอดีต ในขั้นแรกคือ ความยึดโยงแบบเหตุผล สิ่งที่พบในปัจจุบันขณะเป็น “เหตุ” ที่ก่อให้เกิด “ผล” คือห้วงคำนึงถึงอดีต และในขั้นที่สองคือเนื้อหาส่วนที่เล่าปัจจุบันและเล่าย้อนอดีตเป็นเรื่องที่มีสารัตถะเชื่อมโยงกัน เช่น เมื่อสมเด็จพระยาตากสินมหาราชเสด็จไปทอดพระเนตรพระราชวังกรุงกัมพูชา ทรงบรรยายว่า

ก่อนที่จะพรรณนาถึงพระราชวังกรุงกัมพูชา จำต้องเล่าเรื่องตำนานการสร้างพระราชวังที่เมืองพนมเปญนี้ให้ทราบเป็นคำเสียก่อน คือสมเด็จพระนโรดมย้ายราชธานีกรุงกัมพูชาจากเมืองอุดงค์มีชัยลงมาตั้งที่เมืองพนมเปญ ตามคำแนะนำของฝรั่งเศส เมื่อปีฉลู พ.ศ. 2408 เป็นปลายรัชกาลที่ 4 กรุงรัตนโกสินทร์ เวลานั้นที่เมืองพนมเปญไม่มีรั้ววัง ต้องรื้อตำหนักรักษาที่เมืองอุดงค์ลงมาปลูกเป็นที่พักชั่วคราว สมเด็จพระนโรดมได้เงินฝรั่งเศส จึงเริ่มสร้างพระราชวังขึ้นเมื่อต้นรัชกาลที่ 4 ก็สมเด็จพระนโรดมได้เคยเข้ามาทำราชการอยู่ในกรุงเทพฯ เมื่อรัชกาลที่ 4 นิยมแบบแผนพระราชวังในกรุงเทพฯ ครั้นรัชกาลที่ 4 มาสร้างเท่าที่สามารถจะทำได้หมดทุกอย่าง ตั้งแต่แบบป้อมปราการตลอดจนมนเทียรสถาน เป็นต้นว่าท้องพระโรงก็ทำอย่างพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยขนาดย่อม ๆ แลให้ชื่อว่าพระที่นั่งเทวาวินิจฉัย

(สมเด็จพระยาตากสินมหาราช, 2515: 37-38)

ตัวบทข้างต้นมีโครงสร้างคล้ายคลึงกับการหวนนึกหรือคำนึงถึงอดีตในนิราศที่แต่งตามขนบ ส่วนที่เน้นข้อความคือ “พระราชวังกรุงกัมพูชา” เป็นสิ่งที่สมเด็จพระยาตากสินมหาราชในฐานะผู้เดินทางและเล่าเรื่องทรงประสบ ณ ห้วงปัจจุบันขณะของเรื่อง สิ่งก่อสร้างนี้มีผลให้ผู้เล่าเรื่อง “หวนนึก” ถึงเรื่องราวในอดีต ส่งผลให้เส้นเวลาของปัจจุบันขณะงอกลับย้อนกลับตามทฤษฎีการเล่าเรื่อง (Genette, 1983: 99-100) ตัดสลับเข้าสู่การเล่าเรื่องราวซึ่งเกิดขึ้นในอดีต (flashback) และมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับสิ่งที่อยู่ในปัจจุบันขณะตรงหน้าของผู้เล่าเรื่องในตอนต่อมา

ส่วนที่กล่าวถึงเรื่องราวการก่อสร้างพระราชวังกรุงกัมพูชาถือว่าเป็นห้วงคำนึงซึ่งเป็นผลมาจากการได้เห็น “พระราชวังกรุงกัมพูชา” ในปัจจุบันขณะซึ่งถือเป็นสาเหตุ ดังนั้นแล้ว ความสัมพันธ์ระหว่างปัจจุบันขณะและการเล่าย้อนอดีตจึงเป็นไปในลักษณะของเหตุ-ผล เช่นเดียวกันกับห้วงคำนึงที่ปรากฏในบทครวญของนิราศตามชนบ สิ่งท่กวีพานพบระหว่างการเดินทางเป็น “เหตุ” ให้กวีตกอยู่ภาวะครุ่นคิดใคร่ครวญถึงสิ่งที่อยู่เบื้องหลัง เช่น นางผู้เป็นที่รัก ห้วงคำนึงถึงสิ่งท่กวีจากมานี้ล้วนแล้วแต่เป็น “ผล” จากสิ่งท่ผู้ครวญประสบจากการเล่าในปัจจุบันขณะทั้งสิ้น

ตลอดการเดินทางในนิราศนครวัด มีการเล่าเรื่องในห้วงปัจจุบันขณะสลับกับการเล่าย้อนอดีตเสมอ สิ่งท่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพบเห็นในกัมพูชา รวมไปถึงเวียตนามล้วนทำให้พระองค์เกิดห้วงคำนึงถึงสิ่งท่พ้นไปแล้ว กล่าวได้ว่า เมื่อพิจารณาจากกรอบของ “เวลา” นิราศนครวัดมีโครงสร้างเหมือนกับนิราศเรื่องอื่นๆ คือเป็นตัวบทท่มีส่วนประกอบของการเล่าสิ่งท่ผู้เดินทางพานพบระหว่างเดินทางตัดสลับกับการเล่าถึงอดีต อย่างไรก็ตาม การเล่าย้อนอดีตโดยทั่วไปไม่อาจสรุปว่าเป็นสิ่งเดียวกับ “การโหยหาอดีต” หรือ “อารมณ์โหยหาอดีต” (nostalgia) ได้เสมอไป เพราะเรื่องราวท่ผู้เล่าใคร่ครวญถึงอาจไม่ใช่สิ่งท่ผู้เล่า “โหยหา” ก็ได้ การระบุห้วงคำนึงประหวัดนี้ถึงอดีตใดๆ เป็นการโหยหาอดีตหรือไม่นั้นจึงควรพิจารณาเพิ่มเติมอีกชั้นหนึ่งดังท่จะกล่าวถึงในส่วนต่อไป

3.2.3.2 การใคร่ครวญในนิราศนครวัด

การเดินทางในนิราศนครวัดโดยเฉพาะส่วนท่เป็นการเดินทางในกัมพูชาทำให้สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงประสบกับบุคคล สถานที่ เหตุการณ์ วัตถุสิ่งของซึ่งช่วยกระตุ้นให้พระองค์ในฐานะผู้เดินทางและผู้เล่าหวนนึกถึงเรื่องราวท่สัมพันธ์กับไทยในอดีต แม้จะได้รับการถ่ายทอดในลักษณะของการบอกเล่าข้อมูลความรู้ซึ่งทำให้ดูเหมือนว่าสิ่งท่ผู้เล่าเรื่องถ่ายทอดนั้นเป็นข้อเท็จจริงท่ปราศจากอคติ ทว่าเมื่อพิจารณาห้วงคำนึงท่มีถึงอดีตซึ่งปรากฏอยู่ตลอดทั้งเรื่องแล้วพบว่าห้วงคำนึงเหล่านั้นสะท้อนให้เห็นถึงการ “รำลึกถึง” “โหยหา” หรือ “ครวญถึง” เรื่องเดียวกันจำแนกตามสิ่งท่ผู้เล่าแสดงความคิดคำนึงถึงได้เป็น ความยิ่งใหญ่และรุ่งเรืองของสยามในอดีตจากการแผ่ขยายอาณาจักรท่มีองค์อิทธิราชเป็นศูนย์กลาง พระพุทธศาสนา และศิลปวัฒนธรรม-สถาปัตยกรรม ดังนี้

ความสัมพันธ์ระหว่างสยามและกัมพูชาท่มีมาแต่โบราณ ตำแหน่งแห่งท่ทางภูมิศาสตร์ โบราณสถาน โบราณวัตถุ สถานที่ บุคคลท่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีโอกาสได้ประสพระหว่างเดินทางในกัมพูชาทำให้พระองค์รำลึกถึงเรื่องราวซึ่งสัมพันธ์กับต้นทางท่ “จากมา” คือสยามอยู่เสมอ ห้วงคิดคำนึงเหล่านั้นส่วนหนึ่งสะท้อนให้เห็นว่า ผู้เล่าเรื่อง “ครวญ” ถึงความยิ่งใหญ่และรุ่งเรืองของสยาม

ก. การแผ่ขยายอาณาจักรที่มีองค์อิราชเป็นศูนย์กลาง

สิ่งที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงประสพระหว่างการเดินทางในกัมพูชาช่วยกระตุ้นเตือนพระองค์ให้ “ใคร่ครวญ” ถึงเรื่องราวในประวัติศาสตร์ซึ่งแสดงถึงการแผ่ขยายอาณาจักรขององค์อิราชให้กว้างขวางออกไปโดยการทำศึกสงครามกับกัมพูชาจนได้ดินแดนนี้มาอยู่ในความปกครอง เช่น ขณะที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพพร้อมด้วยคณะเดินทางเสด็จผ่านเมืองกำปอด พระองค์ทรงบรรยายว่า

เมื่อรถขับมาถึงเมืองกำปอด เขาพารถเล่นเที่ยวดูเมือง เมืองกำปอดนั้นตั้งอยู่ริมลำน้ำหันทะเลขึ้นมาว่าเรือไฟเดิน 2 ชั่วโมง แลเห็นเรือเสาเรือใบจอดอยู่ที่ท่า 2-3 ลำ เป็นเมืองเก่ามีชื่อปรากฏมาในหนังสือพงศาวดารแต่โบราณ กองทัพไทยยกมาตีกรุงกัมพูชาครั้งใด ถ้าเป็นทัพเรือก็มาขึ้นที่เมืองกำปอดนี้ทุกคราว ข้าราชการมาในเวลาปกติ ถ้ามาเรือก็มาขึ้นที่เมืองกำปอดนี้

(สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 14)

ดังนั้นส่วนที่เป็นการเล่าถึงเรื่องราวในอดีตนี้ จึงแสดงให้เห็นการคิดคำนึงถึงความยิ่งใหญ่ซึ่งพ้นไปแล้วของสยาม เนื่องจากช่วงเวลาที่ได้เจียนกัมพูชาขึ้น กัมพูชาเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศส ในขณะที่ไทยก็ไม่ได้อยู่ในฐานะศูนย์กลางอำนาจที่มีประเทศราช-รัฐบริวารมาสวามิภักดิ์อีกต่อไป เพราะดินแดนเหล่านั้นกลายเป็นอาณานิคมของตะวันตกไปแล้ว เมื่อเป็นเช่นนั้น ความยิ่งใหญ่ในด้านอำนาจตลอดทั้งกำลังพลที่แกร่งกล้าจนสามารถโจมตีและครอบครองดินแดนอื่นได้จึงถือเป็น “อดีตอันรุ่งเรือง” ที่ผู้เดินทาง “ใคร่ครวญถึง” ในลักษณะเดียวกันกับที่กวีครวญถึงประสบการณ์ทางอารมณ์ระหว่างตนเองกับนางผู้กวีทิ้งไว้เบื้องหลัง

เมื่อสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงดำเนินไปทอดพระเนตรพระธาตุพนมเปญ หลังจากทรงเล่าเกี่ยวกับความเป็นมาของพระธาตุพนมเปญตามตำนานกัมพูชาแล้ว พระองค์ก็ทรงเล่าประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องในพงศาวดารต่อ

เดินไปดูพระธาตุพนมเพ็ญ อันอยู่ตรงหลังบ้านเรสิดังสุปรีเอที่เราพัก ที่บริเวณพระธาตุนี้ ฝรั่งเศสจัดทำเป็นปาร์ก [park] สำหรับเดินเล่นและเป็นที่พักผ่อน สัตว์มีอยู่ 4-5 กรง น่าดูแต่เสือโคร่งตัวหนึ่ง ใหญ่จริงยังไม่เคยเห็นเสือเป็นใหญ่เท่าตัวนี้

พระธาตุพนมเพ็ญ นั้น เขาบอกเรื่องตำนานว่า เดิมทีมียายแก่คนหนึ่งชื่อเพ็ญ ตั้งบ้านเรือนอยู่ในตำบลนั้นมีความศรัทธาเลื่อมใสในพระศาสนาแก่กล้าปรารถนาจะสร้างวัด แต่ขัดข้องด้วยยากจนจึงตั้งสัตย์อธิษฐาน โดยอำนาจกุศลผลบุญของยายเพ็ญ บันดาลให้มีไม้ซุงลอยลำน้ำโขงลงมาติดอยู่ที่ตรงนั้น มีทั้งพระพุทธรูปแลเทวรูปอยู่ในโพรงไม้ซุงยายเพ็ญจึงได้ไม้ได้พระ แล้วได้กำลังสร้าง “พนม” คือภูเขานั้นในทันที ภูเขานั้นจึงได้ชื่อว่าพนมเพ็ญ ถ้าจะเรียกเป็นภาษาไทยก็เห็นจะเรียกว่า “เขายายเพ็ญ” ครั้นมาสร้างเมืองขึ้นภายหลัง คนทั้งหลายจึงเรียกชื่อภูเขานั้นเป็นสิ่งสำคัญอยู่ในท้องที่ ว่าพนมเพ็ญ ดังนี้

ส่วนเรื่องพระธาตุนั้นมีในพงศาวดาร ว่าเดิมราชธานีของเขมรตั้งอยู่ที่นครธม สมเด็จพระบรมราชาธิราช (สามพระยา) กรุงศรีอยุธยา ยกกองทัพลงมาปราบปรามเมืองเขมร ได้นครธม พระเจ้าธรรมโศกเจ้ากรุงกัมพูชาสิ้นพระชนม์ในระหว่างสงคราม สมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงตั้งราชบุตรองค์หนึ่งทรงพระนามว่าพระอินทราชา ซึ่งครองเมืองสรค้อยู่ก่อน ให้อยู่ครองกรุงกัมพูชาที่นครธม ครั้งนั้นมีเจ้าเขมรองค์หนึ่ง ทรงนามว่าพระยาญาติให้ลอบวางยาพิษปลงพระชนม์พระอินทราชาเสีย (ความนั้นไม่ทราบถึงกรุงศรีอยุธยา สำคัญว่าประชวรสิ้นพระชนม์เพราะทนความไข้ไม่ได้ จึงไม่ตั้งเจ้านายองค์อื่นลงมาอีก) พระยาญาติก็ได้เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา ทรงนามว่าสมเด็จพระบรมราชา รามธิบดีศรีสุริโยประพันธ์ธรรมิกราช แล้วย้ายราชธานี (หนีอำนาจไทย) ลงมาตั้งที่เมืองพนมเพ็ญเมื่อสิ้นพระชนม์สมเด็จพระนารายณ์ราชาธิราชบุตรได้เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา จึงสร้างพระเจดีย์ เป็นที่บรรจุพระอัฐิธาตุของพระบิดาไว้บนยอดเขา ยอดเขาพนมเพ็ญดังนี้ แต่ต่อมาภคตริย์เขมรทิ้งเมืองพนมเพ็ญไปตั้งราชธานีอยู่ที่อื่นคือที่เมืองปาสาน เมืองโพธิสัตว์ เมืองละแวก เมืองศรีสุนทร เมืองอุดงคัมมิชัย ตลอดเวลาหลายร้อยปี กลับมาอยู่เมืองพนมเพ็ญแต่เมื่อเกิดยุคเข็ญเป็นครั้งเป็นคราว

(สมเด็จพระยาตำราธิราชานุภาพ, 2515: 20-22)

สิ่งเร้าที่กระตุ้นให้ผู้เล่าเรื่องแสดงการใคร่ครวญถึงอดีต คือ พระธาตุพนมเพ็ญ ซึ่งผู้เล่าเรื่องประสบในห้วงปัจจุบันขณะระหว่างเดินทาง ทว่าความในพงศาวดารที่สมเด็จพระยาตำราธิราชานุภาพยกมาเล่าในส่วนนี้มีส่วนเกี่ยวข้องกับพระธาตุพนมเพ็ญน้อยมาก ประเด็นสำคัญของบทบรรยายอยู่ที่การทำสงครามระหว่างราชสำนักสยามและกัมพูชาแล้วจึงเชื่อมโยงถึงพระธาตุพนมเพ็ญในตอนท้ายเพียงเล็กน้อยเท่านั้น บทบรรยายข้างต้นส่วนที่เกี่ยวกับการทำศึกสงคราม

ระหว่างสยามกับกัมพูชาสะท้อนให้เห็นความแข็งแกร่งของกองทัพกรุงศรีอยุธยาภายใต้พระราชอำนาจแห่งองค์อิราชา

การเล่าประวัติศาสตร์รวมถึงเรื่องราวในอดีตอื่นๆ ใน **นิราศนครวัด** อาจมีความกำกวมว่า นับเป็นการโหยหาอดีตหรือไม่ เพราะความคิดคำนึงที่มีต่อช่วงเวลาประทับใจควรเป็นเรื่องราวที่มีความเกี่ยวข้องส่วนตัวกับผู้คิดคำนึง จึงจะเกิดการ “โหยหา” ได้เมื่อช่วงเวลาที่ดีจบลงอย่างไรก็ตาม ในทางมานุษยวิทยา อดีตที่โหยหาอาจไม่ใช่เรื่องที่เกิดขึ้นกับตนเองเท่านั้น แต่ยังครอบคลุมไปถึงการโหยหาอภีวัฒนธรรมหรืออดีตที่สูญหายไปของบุคคลอื่น (Berliner, 2015: 21) ความทรงจำต่อการสูญเสียที่ตนไม่เคยประสบจริงและไม่ได้มีความทรงจำร่วมใดๆ ประวัติศาสตร์ที่จินตนาการขึ้นมาเอง (Appadurai, 1996: 78) ดังนั้นสิ่งที่แสดงการโหยหาอดีตของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพใน **นิราศนครวัด** อาจเป็นเรื่องราวที่ทรงประสบเองหรือทรงรับรู้จากแหล่งอื่น เช่น คำบอกเล่า พงศาวดาร ตำนาน ก็ได้

ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า เมื่อกล่าวถึงการแผ่ขยายอาณาเขตโดยเมืองศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางในประวัติศาสตร์ที่ห่างไกล เช่น ในสมัยกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจะทรงใคร่ครวญถึงเรื่องราวที่เกี่ยวกับการรบทัพจับศึกระหว่างราชสำนักอยุธยากับกัมพูชาเท่านั้น และเนื่องจากเป็นเรื่องที่มีอนุภาคเกี่ยวกับการรบพุ่ง การต่อสู้ ภาวลักษณะขององค์อิราชาที่ปรากฏจากคำบอกเล่าเหล่านี้จึงผูกติดอยู่กับบทบาทความเป็นแม่ทัพ เจ้าเหนือหัว คือเป็นกษัตริย์ในอดีตอันห่างไกลซึ่งมีภาพจำจากเรื่องเล่าในประวัติศาสตร์เพียงไม่กี่แบบ และการทำศึกเพื่อขยายอาณาเขตก็เป็นหนึ่งในภาพจำเหล่านั้น ดังนั้นความยิ่งใหญ่รุ่งเรืองในอดีตอันห่างไกลเช่นสมัยอยุธยาในการอนุสรณ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพจึงไม่ได้แสดงให้เห็นถึงพระบารมีของพระมหากษัตริย์ในฐานะปวงชนที่มีเลือดเนื้อ มีความรู้สึก ในขณะที่เมื่อกล่าวถึงพระมหากษัตริย์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พระบารมีของพระมหากษัตริย์จะสะท้อนได้จากสถานภาพของผู้มีพระเมตตา ทรงเป็นที่พึ่งของพสกนิกรรวมไปถึงเจ้าต่างด้าวทั่วต่างเมือง

การเสด็จเยือนกัมพูชาของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพถือเป็นการไปเยือนดินแดนที่มี “ความหลัง” กับไทย น่าสังเกตอย่างยิ่งว่า ผู้เดินทางและเล่าเรื่องจะจัดการ “กรอง” สิ่งที่เราอย่างไร สิ่งใดจึงจะเลือก “เล่า” และสิ่งใดเลือกที่จะ “ละออก” ไปจากบันทึกการเดินทางนี้ ทั้งนี้พบว่า ประเด็นที่เกี่ยวกับความขัดแย้งระหว่างไทย ฝรั่งเศส และกัมพูชาซึ่งเป็นเรื่องราวร่วมสมัยทั้งหมดไม่ได้รับการกล่าวถึงใน **นิราศนครวัด** แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ผู้ทรงพระนิพนธ์จงใจ “ละ” เหตุการณ์ความขัดแย้งออกไปจากเรื่องเล่า อย่างไรก็ตาม แม้ผู้ทรงพระนิพนธ์จะทรงหลีกเลี่ยงการกล่าวถึงความขัดแย้งและความขุ่นข้องแค้นหลัง สิ่งที่ไม่สามารถหลีกเลี่ยงหรือละออกไปจากเรื่องเล่าระหว่างการเดินทางครั้งนี้ได้ก็คือ การกล่าวถึงพระมหากษัตริย์ไทย ความสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์ไทยและกษัตริย์กัมพูชาในสมัยรัตนโกสินทร์

เมื่อแรกประทับอยู่กรุงพนมเปญ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีโอกาสได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์แห่งกรุงกัมพูชา ในการเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นเหตุการณ์ในปัจจุบันขณะระหว่างการเดินทาง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงออกอย่างชัดเจนว่า มิได้ทรงลืมเลือนความสัมพันธ์แบบ “เครือญาติ” ที่พระองค์ทรงมีร่วมกับราชสำนักสยาม นอกจากนี้ยังทรงสันทัดกับสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า พระองค์ไม่ได้ทรงคิดว่า สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ “เป็นคนอื่น” รวมถึงทรงแสดงความยินดีที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จไปให้พระองค์พบถึงกรุงพนมเปญ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในห้วงปัจจุบันขณะนี้ส่งผลให้ตอนต่อมาของเรื่อง ผู้เดินทางและเล่าเรื่องบรรยายพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยสังเขป เหตุการณ์ที่เล่าทั้งหมดเป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นในอดีต ดังนั้นจึงถือว่ามิใช่โครงสร้างเหมือนบทกรรมในนิราศ เพราะเป็นการเล่าย้อนอดีตซึ่งเป็นผลมาจากสิ่งที่ผู้เดินทางและเล่าเรื่องประสบระหว่างเดินทาง

จะกล่าวถึงราชประวัติของสมเด็จพระศรีสวสดีโดยสังเขป พอให้ทราบเหตุที่พระองค์ทรงเคารพนับถือในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระศรีสวสดีเป็นพระราชบุตรของสมเด็จพระศรีสุริเยศรามาธิบดี (พระองค์ด้วง) ประสูติในกรุงเทพฯ ในรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2383 เมื่อพระราชบิดาออกมาครองกรุงกัมพูชายังทรงพระเยาว์ ถึงรัชกาลที่ 4 สมเด็จพระศรีสุริเยศฯ จึงให้เข้าไปถวายตัวรับราชการอยู่ในกรุงเทพฯ พร้อมกับพระองค์วิภา เวลานั้นพระองค์ราชาวดี คือ สมเด็จพระนโรดมซึ่งเข้าไปถวายตัวแต่ในรัชกาลที่ 3 ก็ยังอยู่ในกรุงเทพฯ ด้วย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดฯ ชุบเลี้ยงท่านุบำรุงอย่างเช่นเป็นพระราชบุตรบุญธรรมทั้ง 3 พระองค์ เมื่อพระชันษาครบอุปสมบทก็โปรดฯ ให้ทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามอย่างเจ้านายในพระราชวงศ์แล้วไปอยู่วัดบวรนิเวศ

(สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 33-34)

บทบรรยายพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวข้างต้นล้วนแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ในแง่ “พื้นที่” และ “เวลา” ระหว่างเรื่องราวของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับราชสำนักสยาม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์กัมพูชา แต่เรื่องราวสำคัญที่เกี่ยวข้องกับพระองค์ทั้งหมดเกิดขึ้นใน “พื้นที่” ของราชสำนักสยามทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นการประสูติ การถวายตัวรับราชการ การผนวช และเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับพระองค์ทั้งหมดนี้ก็เป็นไปโดยการ “โปรดเกล้าฯ” โดยพระมหากษัตริย์สยามคือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยตลอด ดังนั้นพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เล่าผ่านมุมมองของผู้เดินทางและเล่าเรื่องในที่นี้คือสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ชานุกภาพ ในมุมหนึ่งจึงสะท้อนให้เห็นถึงพระบารมีและความยิ่งใหญ่ของพระมหากษัตริย์ไทยที่ทรงอุปถัมภ์เจ้านายต่างเมืองไว้ในราชสำนัก สิ่งที่ผู้เล่าเรื่องไม่ได้กล่าวถึงแต่ย่อมเป็นเรื่องราวที่สามารถคิดต่อไปได้จาก “ร่องรอย” ที่พระองค์ทรงทิ้งไว้ก็คือ การที่เจ้านายราชสำนักกัมพูชามาประทับอยู่ในราชสำนักสยามนั้นเป็นผลมาจากการที่กัมพูชาเป็น “รัฐบรรณาการ” ภายใต้ขอบเขตพระราชอำนาจแห่งองค์อิทธิราชสยาม เจ้านายกัมพูชาบางส่วนจึงจำเป็นต้องมาประทับอยู่ในราชสำนักสยามเพื่อประกันความมั่นคงของความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักในฐานะ “องค์ประกัน” (ไกรฤกษ์ นานา, 2563: 14) (Chandler, 2008: 171-172) (Tully, 2018: 45) โดยปริยายจึงสะท้อนให้เห็นความยิ่งใหญ่รุ่งเรืองของอาณาจักรที่แผ่ขยายดินแดนออกไปยังพื้นที่โดยรอบ

ในเมื่อห้วงคิดคำนึงที่มีต่ออดีตดังกล่าวเผยแผ่ให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่รุ่งเรืองของอาณาจักรในด้านขอบเขตพื้นที่ พระบารมีและพระบรมโพธิสมภารของพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นที่พึงพิงให้แก่เจ้านายต่างเมือง และยังสะท้อนถึงพระเมตตาขององค์พระมหากษัตริย์ที่ปฏิบัติต่อ “คนอื่น” เช่นพระราชโอรสพระราชธิดาในอุทร การเล่าเรื่องในส่วนนี้จึงจัดเป็น “การโหยหาอดีต” อย่างชัดเจนเพราะในช่วงเวลาปัจจุบันขณะที่การเดินทางในนิราศนครวัดดำเนินไปข้างหน้า “พื้นที่” ของราชสำนักสยามและราชสำนักกัมพูชาไม่ใช่ส่วนที่ซ้อนทับกันอีกต่อไปแล้ว พระมหากษัตริย์สยามไม่สามารถแสดงความยิ่งใหญ่หรือพระบารมีด้วยการ “โปรดเกล้าฯ” ให้เจ้านายฝั่งกัมพูชากระทำการใดๆ ได้อีก อันเนื่องมาจากการที่กัมพูชาไม่ได้อยู่ในสถานะรัฐบรรณาการของสยาม ห้วงคำนึงนี้จึงแสดงนัยการ “ใคร่ครวญ” ถึงความยิ่งใหญ่และรุ่งเรืองของไทย

ประเด็นที่มีความสำคัญและน่าสนใจอย่างยิ่งคือ บทบรรยายพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์หรือความข้องเกี่ยวส่วนบุคคลกับราชสำนักสยาม เห็นได้ชัดจากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิบัติกับเจ้านายกัมพูชาเหมือน “พระราชบุตรบุญธรรม” และโปรดฯ ให้อุปสมบทตามธรรมเนียมของเจ้านายที่กรุงเทพฯ อันที่จริง น่าจะเป็นที่รับรู้กันอยู่ดีอยู่แล้วว่าสถานภาพเจ้านายกัมพูชาเมื่อมาประทับที่ราชสำนักกรุงเทพฯ นี้เป็นไปในลักษณะเดียวกันกับฐานะของสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเมื่อไปประทับที่ราชสำนักกรุงหงสาวดีของพม่าในรัชสมัยพระเจ้าบุเรงนอง และประวัติศาสตร์ที่เล่าเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างสยามและกัมพูชาทั้งที่เขียนเป็นภาษาไทยและภาษาต่างประเทศก็เห็นแบบเดียวกันนี้

อย่างไรก็ดี ผู้วิจัยเห็นว่า ส่วนที่ถูกกละเลยออกไปจากเรื่องเล่าประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างสยามและกัมพูชาโดยทั่วไปคือประเด็น “ความสัมพันธ์ส่วนบุคคล” แม้ว่าการที่เจ้านายกัมพูชาเข้ามาประทับที่กรุงเทพฯ จะเป็นเรื่องการเมือง แต่ระยะเวลาอันยาวนานย่อมสร้างความคุ้นเคย ความผูกพัน ความรู้สึกสนิทชิดเชื้อราวกับญาติพี่น้องให้เกิดขึ้นด้วย ดังนั้น แม้จะมีความซับซ้อนทางการเมืองระหว่างอาณาจักรเป็นโครงค้ำที่กำหนดปฏิสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามและกัมพูชา แต่ในแง่ความสัมพันธ์ของบุคคล ผู้วิจัยเห็นตามคำของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชที่ตรัสกับสมเด็จพระนเรศวรมหาราชว่า

พระยาดำรงราชานุภาพว่า สำหรับพระองค์ เจ้านายไทยไม่ได้เป็น “คนอื่น” (สมเด็จพระยา ดำรงราชานุภาพ, 2515: 30-31) และบทบรรยายพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชก็ช่วยสนับสนุนข้อนี้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชและเจ้านายของกัมพูชาพระองค์อื่นๆ ก็ไม่ได้เป็น “คนอื่น” เช่นเดียวกันสำหรับ ราชสำนักสยาม

ดังนั้นหากมองว่าการเล่าพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเป็น “บทควาญ” ซึ่งแสดงความยิ่งใหญ่ของราชสำนักสยามและองค์อิสรราช อีกนัยหนึ่งก็แสดงให้เห็นถึง “ความเป็นเครือญาติ” ระหว่างราชสำนักสยามและกัมพูชาที่สูญสิ้นไปแล้วจากการก้าวเข้ามาของลัทธิจักรวรรดินิยม กล่าวได้ว่า ไม่ใช่เพียงแต่ความยิ่งใหญ่รุ่งเรืองของสยามรวมถึงพระบารมีแห่งองค์อิสรราชที่กลายเป็น อดีตจากระเบียบโลกยุคอาณานิคม ความสัมพันธ์ส่วนบุคคลซึ่งมีความขัดแย้งกันมาแต่ก่อนเก่า ระหว่างเจ้านายสองราชสำนักก็เป็นสิ่งที่สูญไปด้วย

ผู้วิจัยเห็นว่า บทบรรยายพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชที่ปรากฏใน บทบรรยายประวัติเมืองกำปอดรวมไปถึงตำนานที่เล่าเกี่ยวกับความเป็นมาของพระธาตุพนมเปญ เนื่องจากสะท้อนให้เห็นการแผ่ขยายเขตแดนอาณาจักรตามประวัติศาสตร์นิพนธ์ของไทยทั้งกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ อย่างไรก็ตาม ความแตกต่างระหว่างภาพสะท้อนดังกล่าวอยู่ที่กลวิธีในการเล่า ในการบรรยายรายละเอียดเกี่ยวกับเมืองกำปอดและพระธาตุพนมเปญ สมเด็จพระยา ดำรงราชานุภาพทรงกล่าวถึงเหตุการณ์ในแบบ “สรุปความ” จาก “มุมมองการเล่าแบบกว้าง” ผู้อ่าน จะรับรู้เพียงว่าเกิดอะไรขึ้นระหว่างความสัมพันธ์ของสองอาณาจักร ซึ่งในที่นี้คือการปราบปรามและการรุกรานของอยุธยาและกัมพูชา โดยที่เรื่องราวเหล่านี้ไม่ได้แสดงให้เห็นถึงความเกี่ยวพันระหว่างปัจเจกบุคคล

ลักษณะดังกล่าวตรงข้ามกับการสะท้อนภาพความยิ่งใหญ่ของอาณาจักร จาก “มุมมองการเล่าแบบแคบ” ซึ่งใช้เล่าพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จะเห็นว่ารายละเอียด ความเกี่ยวข้องระหว่างบุคคลปรากฏอย่างชัดเจนโดยเฉพาะส่วนที่เล่าว่า “ทรงชุบเลี้ยงทำนุบำรุง อย่างเช่นพระราชบุตรบุญธรรม” ภาพความยิ่งใหญ่รุ่งเรืองของราชสำนักในกรุงรัตนโกสินทร์จึง สะท้อนจากการแผ่ขยายอาณาเขตดังเช่นภาพสะท้อนจากเรื่องเล่าในสมัยอยุธยา เพียงแต่ภาพสะท้อน ราชสำนักในสมัยรัตนโกสินทร์แสดงผ่าน “พระเมตตา” ของพระมหากษัตริย์ที่มีต่อเจ้านายจากรัฐ บรรณาการซึ่งส่งผลให้ “ภาพ” ที่ปรากฏมีความเป็นรูปธรรมชัดเจนกว่าภาพ “นักรบ” ในสมัยอยุธยา กลวิธีการเล่าทั้งสองแบบนี้แสดงให้เห็นว่า มุมมองการเล่าเป็นตัวกำหนด “ภาพ” ที่แสดงออกมา (อิ บติ บัวคำศรี, 2552: 188)

ความแตกต่างของกลวิธีการเล่าน่าจะเป็นผลมาจากเงื่อนไขบริบททาง ประวัติศาสตร์และประสบการณ์ร่วมของผู้เล่าเรื่องในที่นี้คือสมเด็จพระยา ดำรงราชานุภาพ ประวัติศาสตร์ความขัดแย้งระหว่างราชสำนักในสมัยอยุธยาและกัมพูชาเป็นอดีตอันห่างไกลซึ่งไม่ว่าจะ

เล่าด้วยมุมมองแบบเรื่องใด หรือแสดงภาพลักษณะใดของพระมหากษัตริย์กัมพูชาที่ไม่น่าจะเป็นประเด็นอ่อนไหวที่ก่อให้เกิดการกระทบกระทั่งกันได้ ดังนั้นผู้เล่าจึงถ่ายทอดเรื่องราวได้อย่างอิสระมากกว่าการถ่ายทอดเรื่องราวร่วมสมัยซึ่งพระองค์ร่วมเป็นประจักษ์พยานอยู่ด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งบุคคลที่มีส่วนร่วมกับความขัดแย้งที่เกิดขึ้นก็ยังมีชีวิตอยู่

จะเห็นว่าการกล่าวถึงพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระนโรดม สีสุวดี ผู้เล่าบรรยายเรื่องราวด้วยน้ำเสียง-มุมมองที่เป็นปกติ และ “ละ” ความซับซ้อนหรือประเด็นอ่อนไหวเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของราชสำนักสยามกับกัมพูชาซึ่งมีบันทึกไว้ในประวัติศาสตร์ออกทั้งหมด แม้ในบริบทร่วมสมัย ความขัดแย้งที่ทรงละออกไปจากการเล่าจะผ่านมาแล้วถึงครึ่งศตวรรษก็ตามที อย่างไรก็ตาม แม้ผู้เล่าจะมีวิธีการนำเสนอเรื่องราวของพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ในราชสำนักกัมพูชาด้วยท่าทีที่ “เป็นกลาง” ปราศจากการใช้ถ้อยคำหรืออนุภาคของเรื่องราวที่แสดงภาพลักษณ์อันเป็นลบดังเหตุการณ์สมัยกรุงศรีอยุธยา ทว่าห้วงคำนึงย้อนหลังเหล่านี้นักเขียนก็ยังสะท้อน “ภาพ” อันยิ่งใหญ่ของราชสำนักสยามอยู่ดี

ครั้นปีมะเมีย พ.ศ. 2401 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาพระองค์ราชวดีราชบุตรพระองค์ใหญ่ของสมเด็จพระศรีสุริยวงศ์ เป็นพระนโรดม พรหมบริรักษ์ มหาอุปราช แลทรงสถาปนาพระองค์ศรีสวัสดิ์เป็นพระหริราชดนัยไกรแก้วฟ้า (ตำแหน่งพระแก้วฟ้า) โปรดฯ ให้กลับออกมาอยู่กรุงกัมพูชา สมเด็จพระศรีสุริยวงศ์จึงถวายพระองค์ศรีสวัสดิ์เข้าไปรับราชการอยู่ในกรุงเทพฯ อีกองค์ 1 ครั้นสมเด็จพระศรีสุริยวงศ์สวรรคตเมื่อปีวอก พ.ศ. 2403 พระองค์วิธิตถากราบถวายบังคมลาออกมาในการพระศพ มาเกิดวิวาทรบพุ่งขึ้นกับพระนโรดมมหาอุปราช เพราะต่างมีพรรคพวกมากด้วยกันทั้งสองฝ่าย แลพรรคพวกไม่เข้ากัน ต้องให้หาเข้าไปกรุงเทพฯ ทั้ง 2 องค์ โปรดฯ ให้สมเด็จพระศรีสวัสดิ์เมื่อยังเป็นพระแก้วฟ้า รักษากรุงกัมพูชาอยู่คราวหนึ่ง ด้วยมีผู้คนนับถือมากกว่าเจ้าเพชรองค์อื่น ๆ ได้ยินว่าถึงมีปัญหาปรึกษากันในกรุงเทพฯ ครั้นนั้น ว่าจะควรโปรดฯ ตั้งให้พระนโรดม หรือพระแก้วฟ้าเป็นพระเจ้ากรุงกัมพูชา แต่ความเห็นข้างมากกว่าควรตั้งพระนโรดม เพราะเป็นราชบุตรองค์ใหญ่ จึงทรงตั้งเป็นสมเด็จพระนโรดมพระเจ้ากรุงกัมพูชา พระแก้วฟ้าก็ได้เป็นที่มหาอุปราช สมเด็จพระศรีสวัสดิ์ได้เข้าไปกรุงเทพฯ ครั้งหลังสุด เมื่อไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในรัชชกาล พ.ศ. 2407 แล้วกลับมาเป็นมหาอุปราชกรุงกัมพูชา อยู่จนสมเด็จพระนโรดมสวรรคต รัฐบาลฝรั่งเศสจึงเชิญขึ้นทรงราชย์ครองกรุงกัมพูชาเมื่อ พ.ศ. 2447 เวลานั้นพระ

ชันษาได้ 64 ปี ต่อมาได้เสด็จไปเมืองฝรั่งเศสครั้งหนึ่ง ทรงราชย์มาจนบัดนี้ได้ 20 ปี
พระชันษาได้ 84 ปี

(สมเด็จพระยาครุฑราชานุภาพ, 2515: 34-35)

บทบรรยายพระราชประวัติข้างต้นเป็นตัวอย่างที่ดียิ่งซึ่งช่วยอธิบายลักษณะการโหยหาอดีตอันรุ่งเรืองของสยามซึ่งมีพระบารมีของกษัตริย์ผู้เป็นศูนย์กลางอำนาจเป็นองค์ประกอบสำคัญของความรุ่งเรืองนั้น เพราะสะท้อนให้เห็นว่า ราชสำนักสยามโดยองค์อธิราชผู้สถิตอยู่ ณ ศูนย์กลางมีอำนาจทางการเมืองเหนือกัมพูชาในเรื่องที่สำคัญที่สุดอย่างการแต่งตั้งและสถาปนาพระมหากษัตริย์รวมถึงอุปราช สะท้อนถึงการ “แผ่” พระราชอำนาจและพระบารมีกษัตริย์ตามคติจักรพรรดิราชอย่างชัดเจน ดังนั้นห้วงคิดคำนึงถึงอดีตดังกล่าวจึงนับว่าเป็นการโหยหาอดีต เพราะภาวะความรุ่งเรืองแห่งพระราชอำนาจและราชสำนักสยามดังที่สมเด็จพระยาครุฑราชานุภาพได้ทรงอนุสรณ์ผ่านการบรรยายข้างต้นนี้ล้วนแต่เป็นสิ่งที่ผ่านพ้นไปแล้วทั้งสิ้น

ลักษณะสำคัญประการหนึ่งที่น่าสนใจคือ “การเล่าอดีต” เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักไทยกับกัมพูชาเป็น “การโหยหาอดีต” ได้คือ เหตุการณ์ทั้งหมดที่ปรากฏในบทบรรยายถูก “เลือก” มาแล้วผ่านมุมมองการเล่าของสมเด็จพระยาครุฑราชานุภาพ นั้นหมายความว่าเหตุการณ์บางส่วนที่ถูก “ละ” ออกไปจากการเล่านี้ด้วย การเลือก “เล่า” หรือ “ไม่เล่า” เหตุการณ์ที่มีความสัมพันธ์โยงใยกันย่อมแสดงให้เห็นว่าเรื่องที่เล่าผ่านกระบวนการ “ประกอบสร้าง” มาแล้ว ดังนั้นจึงสะท้อนให้เห็นถึง “ความคิด” หรือ “อุดมการณ์” ที่อยู่เบื้องหลังสิ่งที่เล่าในตัวบท

นอกจากนี้ จะเห็นว่า เหตุการณ์การติดต่อกันระหว่างฝรั่งเศสกับกัมพูชาถูกละออกไปจากการเล่าของสมเด็จพระยาครุฑราชานุภาพทั้งหมด โดยทรงกล่าวถึงฝรั่งเศสเพียงคำว่า “สมเด็จพระศรีสวดีได้เข้าไปกรุงเทพฯ ครั้งหลังสุด เมื่อไปเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในปีชวด พ.ศ. 2407 แล้วกลับมาเป็นมหาอุปราชกรุงกัมพูชา อยู่จนสมเด็จพระนโรดมสุรคต รัฐบาลฝรั่งเศสจึงเชิญขึ้นทรงราชย์ครองกรุงกัมพูชาเมื่อ พ.ศ. 2447 เวลานั้นพระชันษาได้ 64 ปี” (อ้างแล้ว) นอกจากจะแสดงให้เห็นว่าตัวบทสร้างขึ้นจากการเลือก “เล่า” และ “ละ” แล้ว ยังสะท้อนภาพที่แตกต่างกันอย่างชัดเจนจากการใช้วลี “โปรดเกล้าโปรดกระหม่อม” (โปรดฯ) เพื่อแสดงการกระทำของกษัตริย์สยามในกิจกรรมทางการเมืองกัมพูชา แล้วใช้ “เชิญขึ้นทรงราชย์” กับรัฐบาลฝรั่งเศส องค์ประกอบในบทบรรยายเล่าย้อนที่ผ่านการเลือกสรรมาแล้วสะท้อนภาพความยิ่งใหญ่และบารมีของราชสำนักสยามรวมถึงองค์กษัตริย์ ดังนั้นจึงถือว่าเป็นการไคร่ครวญถึงความยิ่งใหญ่รุ่งเรืองของสยามผ่าน “องค์กษัตริย์” ซึ่งเป็น “ประธาน” (subject) ในเรื่องเล่าชนบทพงศาวดารของสมเด็จพระยาครุฑราชานุภาพ (พรชัย คุ่มทวีพร, 2529: 97) และเป็นส่วนหนึ่งของ “ประ

ศาสตร์นิพนธ์สกุลดำรงราชานุภาพ” ตามคำของนิธิ เอียวศรีวงศ์หรือ “ราชาชาตินิยม” (Royal-National History) ตามคำของธงชัย วินิจจะกุล (ธงชัย วินิจจะกุล, 2559: 6-7)

พระบารมีแห่งองค์อิราชสยามผู้สถิตอยู่ ณ ศูนย์กลางอำนาจไม่เพียงแต่แสดงให้เห็นผ่านส่วนที่เป็นการเล่าย้อนอดีตเท่านั้น ทว่ายังปรากฏในระหว่างที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเดินทางด้วย ขณะที่พระองค์ประทับที่เมืองไซ่ง่อน ประเทศเวียดนาม รัฐบาลเจ้าอาณานิคมนำพระองค์ไปยังสโมสรชาวจีน มีพ่อค้าชาวจีนที่เข้าไปทำมาค้าขายที่กรุงเทพฯ มาเฝ้ารับเสด็จและกล่าวถึงพระบารมีและพระเมตตาของพระมหากษัตริย์สยาม

เขาพาไปแวะที่สโมสรจีน นายกของสภาพาณิชยจีนและกรรมการของสโมสรจีนมาคอยรับอยู่พร้อมกันเตรียมของว่างไว้เลี้ยง พวกจีนที่เป็นหัวหน้าพ่อค้าพูดภาษาอังกฤษได้เกือบทุกคน ตัวผู้เป็นสภานายกสโมสรค้าขายนั้นก็ได้เคยเข้าไปกรุงเทพฯ ด้วยการสนทนากันอยู่ข้างจะสะดวก ผู้เป็นสภานายกบอกว่าพวกจีนรู้สึกขอบพระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามอยู่ทั่วหน้า ด้วยทรงทำนุบำรุงบรรดาจีนที่เข้าไปอยู่ในพระราชอาณาเขตให้มีความสุขสำราญ มิได้กดขี่อย่างหนึ่งอย่างใด

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ: 2515: 92)

บทบรรยายข้างต้นกล่าวถึงทั้ง “พระเดช” และ “พระคุณ” ของพระมหากษัตริย์สยามซึ่งแผ่ปกคลุมให้ราษฎรร่มเย็นเป็นสุขไม่เว้นแม้แต่ชาวต่างชาติที่เข้าไปพึ่งพระบรมโพธิสมภาร สะท้อนภาพลักษณ์แบบเดียวกับการเล่าความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักสยามกับเจ้านายกัมพูชา นอกจากนี้ยังน่าสังเกตว่า หลังจากที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จถึงอาณาเขตกัมพูชาไปจนถึงตอนเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่นั่น พระองค์ไม่ได้ทรงเรียกชื่อประเทศ “กัมพูชา” เลย ทรงใช้คำเรียกอื่นแทน

การรับรองแต่นี้ไป จนตลอดเวลาที่พวกเราอยู่ในดินแดนของฝรั่งเศส เป็นโดยความเอื้อเฟื้อของรัฐบาลฝรั่งเศสทั้งสิ้น ต้องรู้สึกขอบคุณอย่างยิ่ง

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515 : 11)

เรื่องรถยนต์ในเมืองขึ้นของฝรั่งเศส มีพวกที่เคยมาแต่ก่อน กลับไปเล่าในกรุงเทพฯ ว่า โขเฟอร์ญวนขับเร็วยิ่งนัก

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515 : 12-13)

แต่ความรำคาญอย่างยืงก็มาขึ้นอย่างหนึ่งด้วยตัวเราพูดภาษาฝรั่งเศสไม่เป็น ถึงพูดภาษาอังกฤษได้ก็ไม่เป็นประโยชน์เพียงใด รู้สึกอึดอัดขัดขวางรำคาญใจ ในข้อนี้ เป็นเครื่องถ่วงความสำราญตั้งแต่แรกไปถึงจนตลอดเวลาที่อยู่ในดินแดนของฝรั่งเศส

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515 : 11)

เวลาเที่ยง กินกลางวันกับเรสตันซูเปรีเอ แล้วพักประเพณีที่ในเมืองขึ้นฝรั่งเศส เป็นเช่นเดียวกันกับพวกฮอลันดาที่ในชวา คือเวลากลางวันหยุดงาน แลปิดห้างร้านบ้านเรือน กินกลางวันแล้วนอนเสียตื่นหนึ่ง แม้จนบ่าวไพร่หมั่นกินนอน ไปจนบ่าย 3 นาฬิกาจึงทำการงานต่อไปจนค่ำ

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515 : 27)

ชื่อเรียกดังกล่าวสะท้อนการตระหนักรู้เชิงพื้นที่ เป็นผลพวงมาจากความเจริญก้าวหน้าของเทคโนโลยีและวิทยาการต่างๆ ซึ่งช่วยย่อระยะทางและเพิ่มความตระหนักถึง “ตำแหน่งแห่งที่” (place) และ “การพลัดถิ่น” (displacement) ของตนเองมากขึ้น บริบททางสังคมและประวัติศาสตร์ในช่วงที่นิราศนครวัดแต่งขึ้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งความเจริญก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ไม่ว่าจะเป็นการเกิดขึ้นของหัวจักรไอน้ำ โทรเลข โทรศัพท์ โทรทัศน์ การเดินทางด้วยเครื่องบิน ฯลฯ ล้วนแล้วแต่มีส่วนที่ก่อให้เกิดการตระหนักถึงถิ่นที่ของผู้เดินทางทั้งสิ้น (Tally, 2013: 14) ตามกรอบคิดนี้ การออกชื่อกัมพูชาว่า “เมืองขึ้นของฝรั่งเศส” หรือ “ดินแดนของฝรั่งเศส” จึงเป็นการสะท้อนถึงสำนึกสมัยใหม่เกี่ยวกับ “พื้นที่” ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปจากการรับรู้เรื่องพื้นที่แต่เดิมซึ่งผูกอยู่กับขอบเขตอันเลื่อนไหลของรัฐจารีตในอุษาคเนย์ การออกชื่อเรียก “ดินแดนของฝรั่งเศส” ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในตอนต้นเรื่องจึงมีมิติที่ซับซ้อนในแง่การสะท้อนให้เห็นสำนึกเรื่อง “พื้นที่” ซึ่งมาพร้อมกับยุคจักรวรรดินิยม การปักปันเขตแดน การทำแผนที่ การเกิดขึ้นของรัฐสมัยใหม่ที่มีขอบเขตอำนาจแน่ชัด และยังอาจสะท้อนให้เห็นถึงความขุนช่องภายในของผู้เดินทางและเล่าเรื่อง รวมถึงความยากลำบากในการวางตัวซึ่งหลงเหลือจากข้อพิพาทแต่ครั้งหลังด้วย

ข. ความเจริญของพระพุทธศาสนา

การโหยหาอดีตที่แสดงให้เห็นถึงความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาในสยามนั้นปรากฏขึ้นในลักษณะของ “บุคคล” และ “คำบอกเล่า” ซึ่งสะท้อนให้เห็นเรื่องราวและความสัมพันธ์ระหว่างสยามและกัมพูชา โดยเฉพาะในช่วงที่พระมหากษัตริย์กัมพูชาหลายพระองค์ยัง

ประทับอยู่ในราชสำนักสยาม อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์ในอดีตซึ่งเกี่ยวข้องกับอิทธิพลด้านพระพุทธศาสนาที่แผ่มายังกัมพูชานั้นถือเป็นเหตุการณ์ร่วมสมัย เพราะบุคคลรวมถึงเหตุการณ์ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงบรรยายไว้แสดงให้เห็นว่าทรงมีประสบการณ์ร่วมกับบุคคลและเรื่องราวเหล่านั้นด้วยพระองค์เอง การโยนหาอดีตที่เป็นความรู้เรื่องของพระพุทธศาสนาจึงไม่ใช่ “อดีตอันห่างไกล” ในประวัติศาสตร์ดังเช่นเรื่องเล่าจากตำนาน พงศาวดารซึ่งแสดงเรื่องราวการทำสงครามระหว่างไทยกับกัมพูชา

ด้วยลักษณะเช่นนี้ “การประหวัดนึกถึงต้นทาง” ซึ่งแสดงความสัมพันธ์เชิงพื้นที่ (spatial relation) ระหว่างสถานที่ต้นทางกับผู้เล่าเรื่องซึ่งเดินทางห่างไกลออกมาจากต้นทางทุกขณะ น่าจะช่วยอธิบายลักษณะ “การใคร่ครวญ” ซึ่งกลายมาจากนิราศตามขนบในประเด็นนี้ได้ดีกว่า กล่าวคือ ขณะที่ผู้เดินทางเคลื่อนตัวห่างจากสถานที่ต้นทางออกมาเรื่อยๆ ผู้เดินทางได้ประสบกับ “สิ่งเร้า” หรือ “สิ่งกระตุ้นเตือน” ซึ่งทำให้ผู้เล่าหวนนึกถึงเรื่องราวในสถานที่ต้นทางที่สัมพันธ์กับสิ่งที่ประสบตรงหน้า คล้ายกับกวีในนิราศที่แสดงการคร่ำครวญถึงนางผู้อยู่ต้นทางเมื่อระยะห่างเชิงพื้นที่ระหว่างผู้คร่ำครวญกับนางมีมากขึ้น

เมื่อสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีโอกาสได้สนทนาเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในกรุงกัมพูชา ทรงบรรยายว่า

แบบแผนพระธรรมวินัยตามลัทธิธรรมยุติกานั้น พระธรรมยุติในกรุงกัมพูชาส่งกันเข้าไปศึกษาที่วัดบวรนิเวศเสมอ แบบแผนอันใดออกในกรุงเทพฯ ที่นี้ก็ได้มาทั้งนั้น จึงอนุมานว่าทำเช่นนั้นสมควรนัก ด้วยการถือศาสนา ถึงบุคคลจะอยู่ต่างบ้านต่างเมือง ต่างชาติต่างภาษากันอย่างไร เมื่อสมาทานถือลัทธิอย่างใด ก็ควรจะถือให้เหมือนกัน อันลัทธิธรรมยุติกาคือของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดขึ้น นับว่าเป็นต้นแบบแผนอยู่ที่วัดบวรนิเวศ ควรแล้วที่พระสงฆ์ธรรมยุติในกรุงกัมพูชาจะเอาเป็นธุระสืบสวน

(สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515 : 29)

ในบริบทดังกล่าว สิ่งเร้าที่ก่อให้เกิดการย้อนนึกถึงอดีตคือ “แบบแผนพระธรรมวินัยตามลัทธิธรรมยุติกาคือ” จะเห็นว่าเมื่อทรงตั้งแกนขึ้นมาแล้ว ก็ทรงแสดงความคิดเห็นสลับกับห้วงคำนึงย้อนอดีต สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงแสดงให้เห็นว่า แบบแผนของลัทธิธรรมยุติในกัมพูชาได้รับอิทธิพลถ่ายทอดมาจากสิ่งที่มีจุดกำเนิดในกรุงเทพฯ นอกจากจะสะท้อนว่ากรุงเทพฯ เป็นต้นกำเนิดดั้งเดิมซึ่งมีความเป็น “ของแท้” เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นผู้ทรงจัดตั้งขึ้นแล้ว ยังแสดงให้เห็นถึงทัศนคติของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า

อิทธิพลด้านศาสนาที่ถ่ายทอดจากกรุงเทพฯ ไปยังกัมพูชาเป็นสิ่งถูกต้องเหมาะสมอย่างยิ่ง เห็นได้จากที่ทรง “อนุโมทนาว่าทำเช่นนั้นสมควรนัก” เพราะ “การถือศาสนา ถึงบุคคลจะอยู่ต่างบ้านต่างเมือง ต่างชาติต่างภาษากันอย่างไร เมื่อสมათานถือลัทธิอย่างใด ก็ควรจะถือให้เหมือนกัน” ผู้วิจัยเห็นว่าเมื่อพิจารณาเนื้อหาส่วนอื่นของ**นิราศนครวัด**ประกอบโดยเฉพาะส่วนที่เป็นการเล่าย้อนอดีตซึ่งโดยมากเป็นการกล่าวถึงความยิ่งใหญ่และความรุ่งเรืองของไทย ตัวบทข้างต้นได้รับการบอกเล่าด้วยน้ำเสียงภาคภูมิใจกับสถานะการเป็น “เจ้าของ” สิ่งซึ่งเป็นของแท้ดั้งเดิม ความพึงพอใจของผู้เล่าเรื่องไม่ได้อยู่ที่ข้อเท็จจริงที่ว่า ไทยและกัมพูชามีความเชื่อและลัทธิธรรมเนียมเป็นแบบแผนเหมือนกันเท่านั้น แต่ความเหมือนกันนั้นเกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขที่ว่ากัมพูชาได้รับอิทธิพลจากไทย และสิ่งที่มีอิทธิพลนั้นก็ให้กำเนิดโดยพระมหากษัตริย์ไทย ดังนั้นการ “อนุโมทนา” ซึ่งแปลตามตัวว่า ยินดี ของสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ จึงเป็นความยินดีต่อ “อิทธิพล” ของประเทศตัวเองที่มีมากพอจนสามารถแผ่อิทธิพลไปยังดินแดนอื่น

กัมพูชาไม่เพียงแต่ส่งพระสงฆ์เข้าไปเล่าเรียนพระพุทธศาสนา “ธรรมยุติกนิกาย” จากวัดบวรนิเวศในกรุงเทพฯ เท่านั้น แต่สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพยังทรงแสดงให้เห็นว่า แม้แต่พระมหากษัตริย์แห่งกรุงกัมพูชาเองก็เคยผ่านการบวชในกรุงเทพฯ มาก่อน ในบทบรรยายที่ทรงเล่าเกี่ยวกับพระราชประวัติของพระบาทสิริสวดีถึงรวมถึงเจ้านายกัมพูชาพระองค์อื่นๆ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงกล่าวถึงการบวชของเจ้านายกัมพูชาในกรุงเทพฯ ว่า

เวลานั้นพระองค์ราชาวดี คือสมเด็จพระนโรดมซึ่งเข้าไปถวายตัวแต่ในรัชกาลที่ 3 ก็ยังอยู่ในกรุงเทพฯ ด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดฯ ชุบเลี้ยงทำนุบำรุงอย่างเช่นเป็นพระราชบุตรบุญธรรมทั้ง 3 พระองค์ เมื่อพระชันษาครบอุปสมบทก็โปรดฯ ให้ทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามอย่างเจ้านายในพระราชวงศ์แล้วไปอยู่วัดบวรนิเวศ ด้วยเหตุนี้เจ้านายกรุงกัมพูชา ทั้งที่เป็นราชบุตรของสมเด็จพระนโรดม และที่เป็นราชบุตรของสมเด็จพระศรีสวดี จึงทรงผนวชเป็นธรรมยุติตามเยี่ยงอย่างต่อมาจนกาลบัดนี้

(สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, 2515: 33-34)

บทบรรยายพระราชประวัติพระบาทสิริสวดีข้างต้นเกิดขึ้นภายหลังจากที่สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพได้เข้าเฝ้าพระบาทสิริสวดี ส่งผลให้พระองค์เกิดการย้อนรำลึกถึงความหลัง ดังนั้นในที่นี้ จึงกล่าวได้ว่า “พระบาทสิริสวดี” หรือ “การเข้าเฝ้าพระบาทสิริสวดี” เป็นสิ่ง

กระตุ้นเตือนผู้เดินทางและเล่าเรื่องให้เกิดการย้อนคิดถึงสิ่งที่สัมพันธ์กับประสบการณ์ ณ ปัจจุบันขณะ ในสถานที่ที่จากมา บทบรรยายพระราชประวัติตอนนี้จึงถือเป็นการโหยหาอดีตซึ่งเป็นผลมาจากสิ่งเร้า ในเวลาปัจจุบันระหว่างเดินทาง

ก่อนหน้านี้จะได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี และสมเด็จพระศรีสุริเยศราเชษฐาธิราช ในราชนครวัด สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ทรงสนทนากับพระสงฆ์ในกรุงเทพมหานครและได้ความว่า “แบบแผนพระธรรมวินัย ตามลัทธิธรรมยุติกานั้น พระธรรมยุติกในกรุงเทพมหานครส่งกันเข้าไปศึกษาที่วัดบวรนิเวศเสมอ แบบแผน อันใดออกในกรุงเทพฯ ที่นี้ก็ได้มาทั้งนั้น” (อ้างแล้ว) ดังนั้นในตอนต่อมาเมื่อเข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงเล่าต่อว่า เจ้านายกัมพูชาต่างก็บวชเป็นธรรมยุติกในราชสำนักสยามโดยการทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ โดยกษัตริย์สยามจึงถือเป็นการลัทธิ “อิทธิพล” ทางด้านศาสนาที่สยามมีต่อกัมพูชาอีก คารบหนึ่ง ยิ่งไปกว่านั้นยังสื่อนัยว่า ไม่เพียงแต่พระสงฆ์ทั่วไปในกัมพูชาเท่านั้นที่นับถือ ธรรมยุติกนิกายจากไทย แต่พระมหากษัตริย์ทั้งในอดีตและปัจจุบันก็เลื่อมใสพระพุทธศาสนาแลัทธิ เดียวกัน ไม่ใช่แค่เพียงได้รับอิทธิพลมาจากราชสำนักในกรุงเทพฯ แต่มีความพิเศษยิ่งกว่า เพราะทรง ได้รับการโปรดเกล้าฯ ให้ผนวชในวัดพระศรีรัตนศาสดารามโดยพระมหากษัตริย์ไทยตามธรรมเนียม ปฏิบัติของพระบรมวงศานุวงศ์ในราชสำนักสยาม

นอกจากนี้ สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี ยังแสดงให้เห็นว่า “พระ ผู้ใหญ่” ในกรุงเทพมหานครแล้วแต่เคย “เข้าไปเรียน” ที่กรุงเทพฯ ทั้งสิ้น แม้จะไม่ได้กล่าวอย่าง ตรงไปตรงมา แต่ก็ทำให้ตีความหรือเข้าใจว่า ในเมื่อสมณะระดับสูงของกัมพูชามีโอกาสได้วนเวียนไป มาอยู่ในกรุงเทพฯ เป็นปกติ ก็ไม่ใช่เรื่องแปลกหากลัทธิธรรมเนียมเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาของไทยจะ มีอิทธิพลต่อกัมพูชา

เวลาบ่าย 3 นาฬิกา พระวันรัต ราชคณเฑาะว์ผู้ใหญ่วัดอุณาโลมมาหา พระ วันรัตองค์นี้ชื่อจันทร์ เมื่อบวชเป็นสามเณรเข้าไปเรียนพระปริยัติธรรมอยู่ใน กรุงเทพมหานคร แล้วไปบวชเป็นพระอยู่ที่วัดจักรวรรดิ เธอไปเรียนหนังสือในสำนักพระ ยารธรรมปริชา (บุญ) ที่พระพุทธปรางค์ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อครั้งเรายังเป็นอธิบดีกระทรวงธรรมการ จึงได้คุ้นเคยกันมาแต่ครั้งนั้น

(สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี, 2515: 53-54)

เมื่อกลับมาบ้านเรสติกังสุเปรีเอ พระมหาพิมลธรรม (ทอง) อยู่วัดอุณา โลมมาหา พระมหาพิมลธรรมองค์นี้เป็นอาจารย์ใหญ่ในบาลีวิทยาลัยเมืองพนม เพ็ญ ได้เคยเข้าไปกรุงเทพฯ หลายครั้ง คุ้นเคยกับเรามาแต่ก่อน เมื่อสนทนากันได้

ได้ถามเรื่องทำเนียบคณะสงฆ์ และประเพณีการบำเพ็ญพระราชกุศลในกรุงเทพมหานคร
 ได้ความรู้บางอย่างจะพรรณนาในที่อื่นต่อไปข้างหน้า

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 29-30)

สมณะที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพกล่าวถึงล้วนแล้วแต่มี
 ตำแหน่งใหญ่ในกรุงพนมเปญทั้งสิ้น ทั้ง “พระราชอาคันตุกะ” และ “อาจารย์ใหญ่ในบาลีวิทยาลัย” คำ
 บอกเล่าที่ว่าทั้งสองรูปเคยเข้าไปกรุงเทพฯ หลายครั้งและโดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนของพระราชอาคันตุกะ
 ผู้ใหญ่ได้เคยบวชเรียนอยู่ที่กรุงเทพฯ ด้วย ย่อมช่วยส่งเสริมให้ภาพความมีอิทธิพลของ
 พระพุทธศาสนาซึ่งแผ่จากสยามมายังกรุงเทพฯ นั้นแน่นชัดเจนนั่น

กล่าวได้ว่าในขณะที่การรับรู้เรื่องอิทธิพลด้านพระพุทธศาสนาของสยามที่
 แผ่ขยายมายังกรุงเทพฯ ค่อยๆ ปรากฏเป็นภาพชัดเจนจากคำบอกเล่าของสมเด็จพระยาดำรง
 ราชานุภาพนั้น พระบารมีขององค์อิสรราชสยามในฐานะที่เป็นศูนย์กลางอำนาจก็ปรากฏขึ้นควบคู่กันไป
 ด้วย เพราะพระราชกรณียกิจที่สำคัญอย่างหนึ่งของพระมหากษัตริย์ไทยคือการทำนุบำรุง
 พระพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง ปรากฏชัดเจนโดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุคต้นรัตนโกสินทร์

ค. ความเจริญของศิลปวัฒนธรรมและสถาปัตยกรรม

คำบอกเล่าจากการเดินทางในนิราศนครวัดของสมเด็จพระยาดำรง
 ราชานุภาพโดยเฉพาะในกรุงพนมเปญล้วนแต่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลทางด้านศิลปวัฒนธรรมและ
 สถาปัตยกรรมที่ราชสำนักสยามมีต่อกรุงเทพฯ เช่น เมื่อเสด็จไปทอดพระเนตรพระราชวังในกรุงเทพฯ
 ทรงมีพระวินิจฉัยเกี่ยวกับพระที่นั่งเทวาวินิจฉัยว่า

พระที่นั่งเทวาวินิจฉัยที่ทำใหม่นี้ ตามความเห็นของเราเห็นว่าฝีมือทำนั้น
 ควรชมว่าทำหมดจดมั่นคงดี แต่ถ้าถามว่าด้วยแบบอย่างออกจะน่าเสียดาย เห็นควร
 จะทำได้งามกว่านี้ ถ้าหากนายช่างฝรั่งเศษ ผู้คิดอย่างรู้ตำนานการช่างของกรุง
 กรุงเทพฯ อันการช่างของกรุงเทพฯ ว่าที่แท้มีอย่างเก่าแต่อย่างใหม่ อย่างเก่านั้นคือ
 แบบปราสาทหิน ถ้านายช่างถ่ายแบบอย่างและลดทอนกระบวนช่างเช่นที่นครธม
 นครวัดมาคิดทำให้เป็นแบบช่างกระบวนเก่าเสียก็จะงาม แบบช่างอย่างใหม่ของกรุง
 กรุงเทพฯ นั้น ที่จริงเลียนแบบอย่างของไทยมาแต่กรุงเทพฯ เมื่อครั้งสมเด็จพระนโรดม
 ดังกล่าวมาแล้ว ถ้าจะทำอย่างใหม่นายช่างก็ควรไปดูแบบอย่างทีกรุงเทพฯ เสียก่อน
 แล้วจึงมาคิดทำ เช่นนั้นก็งาม นี่ไปหลงสำคัญเสียว่าของที่กรุงเทพฯ เลียนแบบไทย
 มาทำนั้นเป็นแบบอย่างของกรุงเทพฯ เอง ไปทำเลียนของเลียนก็เลยเลอะ จะดูยอด

ปราสาทหรือข้อฟ้าใบระกาเป็นเครื่องรำคาญตาทั้งนั้น ถึงพวกฝรั่งที่ได้ไปรู้เห็น
แบบอย่างการช่างที่ในกรุงเทพฯ ก็เห็นเช่นเดียวกันดังกล่าวนี

(สมเด็จพระยาตำรากราชานุภาพ, 2515 : 45-46)

ผู้วิจัยจำแนกการคิดคำนึงดังกล่าวให้อยู่ในกลุ่มที่แสดงการโหยหาอดีต
เนื่องจากการเป็นประหวัดนึกถึง “ต้นทาง” คือสิ่งก่อสร้างในพระบรมมหาราชวังที่กรุงเทพมหานคร
จากการได้ประสบกับสิ่งเร้าคือ “พระที่นั่งเทวาวินิจฉัย” ในพระราชวังกรุงธนบุรี ดังนั้นกล่าวได้ว่า
ในขณะที่การเคลื่อนตัวเชิงพื้นที่และเวลาดำเนินไปข้างหน้า ผู้เดินทางและเล่าเรื่องก็เกิดการสะท้อน
นึกถึงสถานที่ที่ตนเองจากมาเสมอ

ในบทบรรยายดังกล่าว “พระที่นั่งเทวาวินิจฉัย” ถือเป็นสิ่งเร้าที่ก่อให้เกิด
ห้วงคำนึงต่างๆ สมเด็จพระยาตำรากราชานุภาพนอกจากจะทรงมองว่าไทยเป็นต้นกำเนิดของ
ศิลปวัฒนธรรมที่มีอิทธิพลต่อกัมพูชาแล้ว ยังทรงวิจารณ์ฝีมือรวมถึงความไม่รู้ของช่างชาวฝรั่งเศสด้วย
โดยเฉพาะการขาดความเข้าใจเรื่องการถ่ายเทอิทธิพลทางวัฒนธรรมของสยามมาสู่กัมพูชา ในเมื่อ
ไม่ได้มีความเข้าใจอย่างถ่องแท้ ศิลปะ สถาปัตยกรรมต่างๆ ที่ปรากฏในการรับรู้ของสมเด็จพระ
ยาตำรากราชานุภาพจึง “เลอะ” และ “เป็นเครื่องรำคาญตา” ทั้งสิ้น และแม้ว่าในขณะนั้นกัมพูชาจะ
เป็นดินแดนในความปกครองของฝรั่งเศสอย่างสมบูรณ์ แต่ความไม่รู้ ความไม่เข้าใจรากฐานดั้งเดิมของ
กัมพูชาน่าจะแสดงให้เห็นว่าฝรั่งเศสครอบครองหรือมีอิทธิพลเหนือกัมพูชาได้โดยทาง “นิตินัย”
เท่านั้น แต่โดย “พฤตินัย” ซึ่งเห็นได้จากสิ่งที่ผู้เล่าเรื่องสังเกตเห็นทางกายภาพระหว่างเดินทาง
อิทธิพลทางวัฒนธรรมของสยามยังคงปรากฏชัดเจนอยู่

สิ่งที่สมเด็จพระยาตำรากราชานุภาพทรงพบเห็นในกัมพูชาล้วนแล้วแต่
มี “รอยประทับ” ของสยามซึ่งทำให้ประหวัดนึกถึงถิ่นที่จากมาทั้งสิ้น

...ยังมีชื่อพระที่นั่งต่าง ๆ ซึ่งสร้างครั้งสมเด็จพระนโรดม ปรากฏอยู่ใน
ทำเนียบอีกหลายหลัง ว่ารื้อเสียบ้างแล้ว ยังอยู่แต่อยู่ข้างในตอนที่เรายังไม่ได้เข้าไปดู
บ้าง สังเกตชื่อที่ขนานเลียนชื่อพระที่นั่งในกรุงเทพฯ โดยมากถามพวกกรมวังเขมร
บอกลำดับให้ฟังดังนี้คือ

1. พระที่นั่งมหาราชฐาน

[...]

7. พระที่นั่งโสภาส ที่ถูกนำจะเป็นอำไพนารี จึงได้สัมผัสต่อกับเท

วา วินิจฉัย

8. พระที่นั่งมณเฑียร

9. พระที่นั่งนงคราญภิรมย์ ที่ถูกน่าจะเป็นสถานงคราญจึงจะได้
- สัมผัสต่อกับมณเฑียร
10. พระที่นั่งวิมานดุสิต
11. พระที่นั่งโกชนิสภา
12. พระที่นั่งกัลยาไสยณ ที่ถูกน่าจะเป็นกัลยาสถาน หรือกัลยา
- สคราญจึง จะได้สัมผัสต่อกับพิมานอากาศ
13. พระที่นั่งพิมานอากาศ
- [...]
19. พระที่นั่งเบญจเกษตร (ที่ไว้ราชกฤชภัณฑ์) พระที่นั่งองค์นี้กับ
- ต่อไปอีก 2 องค์ เห็นจะเป็นข้อปลักไม่เข้าลำดับ
20. พระที่นั่งมณเฑียรดาศพระรูป
21. พระราชโอรส (โอรสละคร)
- พระที่นั่งต่างๆ ที่อยู่ตอนด้านหน้าวัง ฝรั่งเศสหรือของเก่าสร้างถวายสมเด็จพระ
- พระศรีสวสดีใหม่โดยมากยังเหลือของสมเด็จพระนโรดม คงอยู่แต่พระที่นั่งบรรยงก์
- กับพระที่นั่งโอภาส แลตึกอื่นอีกหลัง 1 หรือ 2 หลัง...
- (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 49-52)

เมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จไปทอดพระเนตรวัดพระแก้วซึ่งตั้งอยู่ในพระราชวังกัมพูชาซึ่งเป็น “อย่างเดียวกันกับวัดพระศรีรัตนศาสดารามที่ในกรุงเทพฯ” (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 51) รายละเอียดเกือบทั้งหมดที่พระองค์ทรงเล่าเป็นการเปรียบเทียบกับสิ่งที่ปรากฏในวัดพระศรีรัตนศาสดารามในพระบรมมหาราชวังที่กรุงเทพฯ โดยมีการบรรยายกำกับไว้เป็นระยะว่า ศิลปกรรม จิตรกรรมที่พบเห็นในวัดพระแก้วล้วนแล้วแต่มีคู่เทียบที่กรุงเทพฯ เนื่องจากเจตนาทำให้เหมือนกัน เช่น พระแก้วมรกต

พระแก้วนั้นสมเด็จพระนโรดมสั่งให้ไปทำเป็นพระแก้วมรกตที่หางปักษะรัตฝรั่งเศส ขอนี้ทราบมานานแล้ว มาได้ความรู้เพิ่มเติมเมื่อเห็นตัวจริง ว่าตั้งใจจะจำลองให้เหมือนพระแก้วมรกตที่ในกรุงเทพฯ สมเด็จพระนโรดมเห็นจะให้ไปสืบแล้ววัดมาได้ขนาดเท่ากัน แต่รูปสัณฐานนั้นผิดกันห่างไกล สีแก้วมรกตที่ฝรั่งหล่อเขียวใสเป็นอย่างขูดเขียวสีเหลี่ยม ที่มักใช้ใส่น้ำอบกันแต่ก่อน เครื่องประดับก็ทำแต่ทองครอบกระเกตุมาลา แล้วติตรศมีต่อขึ้นไป สองข้างบุษบกตั้งลับแลบังบัน ที่เป็นข้างหน้าข้างในอย่างวัดพระศรีรัตนศาสดารามในกรุงเทพฯ

(สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 52-53)

ตัวบทข้างต้นสะท้อนให้เห็นว่า ฝ่ายเจ้านายกัมพูชาเองก็มีความเคารพนับถือและประทับใจพระแก้วมรกตมากจนเกิดแรงบันดาลใจ “จำลอง” ขึ้นอีกหนึ่งองค์เพื่อประดิษฐานในวัดที่สร้างขึ้นในบริเวณพระบรมมหาราชวังเช่นเดียวกับที่กรุงเทพฯ การที่ราชสำนักกัมพูชาจำลองพระแก้วมรกตไปจากวัดพระศรีรัตนศาสดารามที่กรุงเทพฯ จึงแสดงถึงการถ่ายทอดทางวัฒนธรรมจากพื้นที่ซึ่งเป็นศูนย์กลางอำนาจขององค์อิทธิราชไปสู่ดินแดนที่อยู่ห่างออกไป นอกจากนี้ การที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเน้นว่า วัตถุที่พบเห็นล้วนมี “รอยประทับ” ของไทยอยู่และยังทรงกล่าวถึงสมเด็จพระนโรดมด้วยยังเป็นการกระตุ้นเตือนให้ผู้อ่านตระหนักถึงเรื่องราวช่วงที่เจ้านายกัมพูชาพำนักอยู่ในราชสำนักสยามซึ่งเป็นที่มาของแรงบันดาลใจในการผลิตข้าพุทธประติมาคู่บ้านคู่เมือง ยิ่งไปกว่านั้นเมื่อพิจารณาจากข้อเท็จจริงที่ว่า พระแก้วมรกตเป็นสัญลักษณ์หนึ่งของสถาบันกษัตริย์ในสถานการณ์เป็นศาสนูปถัมภก การทำซ้ำในถิ่นอื่นก็แสดงนัยถึงอิทธิพลทางวัฒนธรรมของสถาบันกษัตริย์ไทยด้วย

3.2.3.3 บริบทและนัยสำคัญของการโยยหาอดีต

ในบทที่ 2 ผู้วิจัยได้นำเสนอความหมายและความสำคัญของอารมณ์โยยหาอดีตในสาขาวิชาการจิตวิทยาและมานุษยวิทยา การบริทัศน์ดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าอารมณ์โยยหาอดีตไม่ได้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างเลื่อนลอย หากแต่นัยสำคัญที่สัมพันธ์กับบริบทแวดล้อม อาจเป็นเรื่องราวส่วนตัวของปัจเจกบุคคล สภาพเศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรม ดังนั้นเมื่อเกิดการโยยหาอดีตขึ้น จึงเป็นประเด็นน่าสนใจที่จะพิจารณาว่า อดีตที่โยยหาที่สะท้อนให้เห็นถึงเงื่อนไขใดของบริบทสังคมร่วมสมัยซึ่งการโยยหาเกิดขึ้น ในส่วนก่อนหน้า ผู้วิจัยเสนอว่า การที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพเล่าความหลังของสยามในแง่มุมต่าง ๆ ถือเป็นการโยยหาอดีต เพราะเรื่องราวที่ทรงพรรณาถึงถึงล้านแล้วแต่เป็น “อดีตที่ดี” ซึ่งสะท้อนภาพความยิ่งใหญ่ขององค์อิทธิราชสยามจากความสามารถในการทำศึกเพื่อแผ่ขยายอาณาเขต ความเจริญรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนา วัฒนธรรม ศิลปกรรม สถาปัตยกรรม เมื่อนับว่าการสะท้อนคิดใคร่ครวญดังกล่าวเป็นการโยยหาอดีตอันรุ่งเรืองของสยาม จึงน่าสนใจอย่างยิ่งว่า การโยยหานี้มีความสัมพันธ์กับบริบทร่วมสมัยที่**นิราศนครวัด**แต่งขึ้นอย่างไร

ปี พ.ศ. 2467 ที่**นิราศนครวัด**แต่งขึ้นนับเป็นปีสุดท้ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2453 และเสด็จสวรรคตใน พ.ศ. 2468 เป็นเวลาประมาณ 8 ปีก่อนการอภิวัฒน์สยามใน พ.ศ. 2475 ซึ่งได้เปลี่ยนระบอบการปกครองจากสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย ช่วงเวลาที่**นิราศนครวัด**แต่งขึ้นจึงถือเป็นช่วงบนปลายของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ซึ่งกระแสดความเปลี่ยนแปลงทางสังคมการเมืองมีพลวัตสูง ทั้ง

การเรียกร้องความเปลี่ยนแปลงทางการเมือง การเรียกร้องให้มีรัฐธรรมนูญ ให้กษัตริย์อยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญจากกลุ่มปัญญาชนหัวก้าวหน้า การมีพื้นที่สาธารณะ (public sphere)²⁰ ซึ่งหนังสือ หนังสือพิมพ์ สื่อสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ เปิดโอกาสให้ประชาชนทั่วไปสามารถตั้งคำถาม วิพากษ์วิจารณ์ชนชั้นนำได้อย่างเปิดเผย ในขณะที่ชนชั้นนำก็สามารถตอบโต้ความคิดเห็นเหล่านั้นผ่านวิธีการเดียวกัน พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจำนวนมากแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนถึง กระแสความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสยาม เช่น ใน “อารัมภกถา” ของเรื่อง**พระนลคำหลวง** พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวถึงเรื่องการเอาอย่างตะวันตกไว้ว่า

อย่าพะวงหลงเชื่อถ้อย	ฟังคำ
คนห้ามกระเท่อทำ	อวดรู้
นักพูดซักระยำ	ยับเปล่า พ่อเอย
นักปราชญ์ลัทธิ	จิตให้หรรษา ฯ
อย่ามัวคิดแข่งบ้าน	เมืองไหน หน้อยเลย
ติดแต่ถึงเมืองไทย	บัดนี้
เมืองเราศรีวิไล	ควรอยู่ แล้วนา
นักพูดจะชวนชี้	ชักบ้าย่าฟัง ฯ
ระวังตั้งจิตเอื้อ	เอาดี เกิดพ่อ
เอาเยี่ยงอย่างกะวี	พิริยแผ้ว
เปนข้าแผ่นดินดี	เลี้ยงชีพ ดีเทอญ
เราจะนับเปรียบแก้ว	รุ่งเรืองเมืองไทย ฯ

CHULALONGKORJIT (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2459: ค-ข)

กล่าวได้ว่าในสมัยที่**นิราศนครวัด**แต่งขึ้นสยามอยู่ในช่วงเปลี่ยนผ่านอย่างชัดเจนในทุกมิติ โดยเฉพาะเรื่องการเมืองภายในประเทศ การที่สยามต้องเข้าสู่ระเบียบโลกสมัยใหม่ในยุคจักรวรรดินิยมซึ่งส่งผลให้เกิดรัฐชาติซึ่งมีขอบเขตชัดเจน ต่างไปจากรูปแบบรัฐจารีตในอุษาคเนย์โบราณซึ่งปราศจากเขตแดนเป็นรูปเป็นร่าง มีเพียงดินแดนสุดปลายเขตพระราชอำนาจซึ่งอาจเหลื่อม

²⁰ ประเด็นเรื่องการเกิดขึ้นของพื้นที่สาธารณะสามารถดูเพิ่มเติมได้จากข้อเขียนเรื่อง The Royal Society of Literature, or, the Birth of Modern Cultural Authority in Thailand ของ Thanapol Limapichart (2014) ใน *Disturbing Conventions* หรือในงานวิจัยเรื่อง The Prescription of Good Books: The Formation of the Discourse and Cultural Authority of Literature in Modern Thailand (1860s-1950s) ของ Thanapol Limapichart (2008)

ซ้อนทับดินแดนในพระราชอำนาจแห่งองค์อิราชนั้น ๆ ลักษณะดังกล่าวดำเนินสืบต่อมาถึงช่วงต้นรัตนโกสินทร์ก่อนที่สยามจำเป็นต้องปักปันเขตแดนร่วมกับเจ้าอาณานิคมตะวันตกหลายครั้งจนประเทศมีสถานะเป็นขวานทองดังเช่นปัจจุบันนี้ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้จะยึดตามการตีความของประวัติศาสตร์สำนักก่อสร้าง สยามจะไม่เคยเสียดินแดนในความปกครองให้แก่ตะวันตก เพราะตามตรรกะของรัฐธรรมนูญโบราณ การเป็นรัฐบรรณาการไม่ได้เท่ากับว่าดินแดนนั้น ๆ เป็นของเจ้าอิราซ แต่การเกิดขึ้นของเขตแดนของรัฐส่วนหนึ่งก็แสดงถึงจุดสิ้นสุดของพระราชปณิธานตามคติจักรพรรดิราชซึ่งหากแผ่ขยายอาณาเขตออกไปได้กว้างไกลจากการมีรัฐบรรณาการมากเท่าใด ก็แสดงว่าเจ้าอิราซหรือกษัตริย์ ณ ศูนย์กลางอำนาจมีพระปณิธานมากเท่านั้น

เมื่อเข้าสู่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ระบอบการปกครองจะยังคงเป็นสมบูรณาญาสิทธิราชย์ดังเช่นรัชสมัยก่อนหน้า แต่พระราชสถานะและบทบาทของพระมหากษัตริย์รวมถึงสถาบันพระมหากษัตริย์ก็เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมอย่างมากด้วยเงื่อนไขทางสังคมการเมือง สยามไม่ได้อยู่ในสถานภาพที่ “ทุกไท่น้าวมาลัยน้อม ขอออกอ้อมมาอ่อน” (นายนิรินทธีเบศร์ (อิน), 2468: 1) เพราะองค์กษัตริย์ไม่ใช่ “เจ้าอิราซ” ที่สามารถ “ผ่อนแผ่นดินให้ฝ่ายขยายแผ่นดินฟ้าให้แผ้ว เลี้ยงทแกล้วให้กล้า” (นายนิรินทธีเบศร์ (อิน), 2468: 1) ดังเช่นสมัยรัฐธรรมนูญงานเขียนจำนวนมากของชนชั้นนำที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานี้โดยเฉพาะพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแสดงให้เห็นถึงความพยายามของชนชั้นนำที่จะต่อสู้กับกระแสความเปลี่ยนแปลง²¹ อารังรักษาคุณค่าที่มีมาแต่เดิมให้คงอยู่ต่อไป เนื้อหาที่ปรากฏในงานเขียนเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงความรู้สึกไม่มั่นคง ความเปลี่ยนแปลงด้านสถานภาพของชนชั้นปกครอง นอกจากนี้กิจกรรมทางวรรณคดีที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าว เช่น การกำเนิดของวรรณคดีสโมสร การพยายามกำหนดชี้แนะว่าสิ่งใดที่สาธารณชนสมควรอ่านยังแสดงให้เห็นถึงความพยายามของชนชั้นนำที่จะช่วงชิงอำนาจทางวัฒนธรรมในพื้นที่สาธารณะกลับคืน

พลวัตทางสังคม การเมือง สถานภาพของชนชั้นนำสยามแสดงให้เห็นชัดเจนว่าในช่วงเวลาที่**นิราศนครวัด**แต่งขึ้น สยามอยู่ท่ามกลางสายธารแห่งความเปลี่ยนแปลง การโยกหาอดีตอันรุ่งเรืองของสยามใน**นิราศนครวัด**ของผู้เดินทางและเล่าเรื่องจึงสื่อแย้งว่า ความยิ่งใหญ่รุ่งเรืองของสยามในช่วงเวลาที่เจ้าอิราซสามารถแผ่ขยายพระราชอำนาจ พระบารมีออกไปได้อย่างกว้างขวางผ่านการรบทัพจับศึก อิทธิพลทางด้านศาสนา ศิลปวัฒนธรรม สถาปัตยกรรม ฯลฯ เป็น “อุดมคติ”

²¹ ความสัมพันธ์ระหว่างพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับกระแสความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าวสามารถศึกษาเพิ่มเติมได้จากงานวิจัยเรื่อง **พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว : วรรณคดีกับการสร้างชาติของอัญชลี ภูผะกา (2553)**

ซึ่งสิ้นสุดลงแล้ว เนื่องจากในขณะนั้นสยามมีเขตแดนชัดเจนตามแบบรัฐชาติสมัยใหม่ นอกจากนี้สถานภาพของชนชั้นปกครองในบริบทร่วมสมัยก็ไม่ได้สะท้อนถึงอำนาจและบารมีดังเช่นที่เป็นมาในรัชสมัยก่อนๆ ในอีกแง่หนึ่ง ในช่วงเวลาดังกล่าว ดินแดนรายรอบซึ่งเคยเป็นรัฐบรรณาการของสยามคือเป็นดินแดนภายใต้ขอบเขตพระราชอำนาจเจ้าอธิราช ล้วนแต่กลายเป็นเมืองขึ้นของประเทศเจ้าอาณานิคมทั้งสิ้น มีเพียงสยามเท่านั้นที่สามารถรักษาอำนาจอธิปไตยเหนือดินแดนไว้ได้²² ความสัมพันธ์ของสยามที่เกิดขึ้นกับดินแดนรายรอบโดยเฉพาะความสัมพันธ์ที่มีมิติซับซ้อนทั้งยังประกอบด้วยความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลอย่างความสัมพันธ์ของราชสำนักไทยกับกัมพูชาก็แปรเปลี่ยนไปด้วย การโยกย้ายที่ดีของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุภาพในนิราศนครวัดนอกจากจะแสดงให้เห็นการใคร่ครวญถึงความยิ่งใหญ่ของสยาม ขณะเดียวกันจึงสะท้อนให้เห็นการทอดอาลัยถึงสัมพันธ์ภาพระหว่างบุคคลระหว่างราชสำนักทั้งสองที่เปลี่ยนรูปแบบไปด้วยเงื่อนไขทางสังคมการเมือง

3.2.4 ความเป็นเรื่องเล่าของนิราศนครวัด

ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยมุ่งนำเสนอประเด็นที่ว่า นิราศนครวัดมีลักษณะเป็น “เรื่องเล่า” (narrative) ซึ่งแตกต่างจากนิราศร้อยกรองในสมัยก่อนหน้า นิราศเหล่านั้นมีลักษณะสำคัญพ้องกับ “คีตกานต์” (lyric / lyric poetry) ในวรรณคดีตะวันตกซึ่งเป็นบทประพันธ์ขนาดสั้นมุ่งพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกและการสะท้อนคิดใคร่ครวญโดยปราศจาก “เรื่องราว” (story) ความเป็นเรื่องเล่าของนิราศนครวัดเป็นการขยายขอบเขตงานเขียนประเภทนิราศให้กว้างขึ้น

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

²² ข้อคิดเห็นที่ว่าสยามเป็นเพียงชาติเดียวในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ยุคจักรวรรดินิยมที่ “สามารถรักษาเอกราชไว้ได้” หรืออีกนัยหนึ่งคือ “ไม่เคยเป็นเมืองขึ้น” ในยุคจักรวรรดินิยมเป็นประเด็นซับซ้อนซึ่งยังคงมีข้อโต้แย้งหลากหลาย นักวิชาการไทยศึกษาคนนอกประเทศไทยหลายคนเห็นพ้องกันว่า สยามอยู่ใน “ภาวะอาณานิคม” หรือ “อาณานิคมอำพราง” เช่น Anderson (1978) เห็นว่า สยามมีลักษณะหลายอย่างคล้ายกับประเทศอาณานิคมและรัฐกันชนอื่นๆ Kesbunchoo-Mead (2004) ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า แม้สยามจะมีอิสระทางการเมือง แต่สยามถูกผนวกเข้าสู่อำนาจระบบเศรษฐกิจอาณานิคม ซึ่งทำให้สยามกลายเป็นส่วนหนึ่งของลัทธิอาณานิคมอย่างแน่นอน

3.2.4.1 ความสัมพันธ์ระหว่างนิราศกับคิตกานต์²³

แม้งานเขียนประเภทนิราศจะเป็นกลุ่มงานที่ปรากฏเฉพาะในประวัติศาสตร์ไทย ทว่าก็มีลักษณะบางประการที่สามารถเทียบได้กับประเภทงานเขียนในวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์อื่นๆ รวมถึงร้อยกรองคิตกานต์ของตะวันตก คิตกานต์ไม่ใช่งานเขียนประเภทเดียวกันกับนิราศแต่ก็สามารถเปรียบเทียบกันได้เนื่องจากมีลักษณะร่วมหลายประการ น้ำผึ้ง ปัทมะกลางคูล (2560: 208-210) เห็นว่า ทั้งคิตกานต์และนิราศต่างก็เป็นข้อเขียนที่ไม่มี “เรื่องราว” (story) ดังนั้นนิราศจึงไม่ใช่ “เรื่องเล่า” งานเขียนทั้งสองกลุ่มเป็นบทพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกหรือบทร้อยกรองจินตวิสัย (subjective poetry) อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตในเบื้องต้นว่า แม้คิตกานต์และนิราศจะเป็นร้อยกรองพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกเหมือนกัน แต่ลักษณะที่แตกต่างกันอย่างชัดเจนคือความยาวของร้อยกรองนิราศแต่งเป็นบทพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกขนาดยาว ส่วนคิตกานต์โดยมากแต่งเป็นร้อยกรองขนาดสั้น เช่น คิตกานต์ Sonnet บทที่ 73 ของ William Shakespeare ซึ่งหม่อมเจ้าจันทร์จิรายุ รัชนิทรง แปลเป็นภาษาไทยโดยใช้ฉันทลักษณ์กาพย์ยานี

เริ่มช่วงใบร่วงฤดู	คือพี่ผู้ผ่านกลางวัย
ใบเหลืองไม่ก็ใบ	บนต้นไม้ยังไม่ร่วง
เหลือติดอยู่กับกิ่ง	หนาวสั้นยิ่งกว่าหนาวทรวง
นกน้อยเียบทั้งปวง	ว่างวัดวาทามีเสียง
โพล่พลั่วเวลาพี่	ใกล้ชีวิตจะจบเพียง
ชั่วครู่อยู่ข้างเคียง	แต่สุรย์ดับลับเหลี่ยมเขา
ความมืดจะตามมา	พรากชีวาพาสู่เงา
ความตายหมายมุ่งเฝ้า	ที่จะเอาตัวพี่ไป
ดูเถิดดูตัวพี่	ก่อนชีวิตจะสิ้นไฟ
ผ่านพ้นคนกลางวัย	ช่วงไฟมอดวอดชีวิต
เมื่อครั้งพลั้งหนุ่ม	คือไฟสุ่มรมแรงฤทธิ์
ไฟนั้นเมื่อดับสนิท	ชีวิตปลิดไปกับไฟ
รักพี่เถิดมากมาก	จวนจะพรากจากกันไกล

²³ ข้อสังเกตเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างนิราศและคิตกานต์ได้รับการอภิปรายครั้งแรกโดยน้ำผึ้ง ปัทมะกลางคูล (2560) ในข้อเขียนเรื่อง **ความฝันและจินตนาการในร่ำพันพิลาป: สุนทรภู่กับการประกอบสร้างเรื่องเล่าในวรรณคดีนิราศ** ผู้วิจัยเห็นว่าข้อเขียนเรื่องดังกล่าวนำเสนอประเด็นเกี่ยวกับนิราศและคิตกานต์ไว้ครอบคลุมชัดเจน หัวข้อนี้จึงเป็นการสังเคราะห์ข้อสังเกตของน้ำผึ้งประกอบการอภิปรายเพิ่มเติมเพื่อนำไปสู่การอธิบายว่า ลักษณะความเป็นเรื่องเล่าของนิราศนครวัดแตกต่างจากนิราศแต่เดิมซึ่งมีลักษณะร่วมกับคิตกานต์อย่างไร

ไปแล้วจะเลยไป

ไม่มีวันหันกลับมา²⁴

(พ.ณ. ประมวลุมารค, 2532: 19)

จะเห็นว่าคีตกานต์ข้างต้นเป็นแต่เพียงการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกและการสะท้อนคิดที่ไม่มี “เรื่องราว” ซึ่งมีองค์ประกอบสำคัญคือ “ลูกโซ่ของเหตุการณ์” (chains of events) คือการที่เหตุการณ์ในเรื่องเรียงร้อยเชื่อมโยงเข้าหากันด้วยความสัมพันธ์เชิงเหตุ-ผลหรือตรรกะ ลักษณะของคีตกานต์ที่ปราศจากเรื่องราวนี้เมื่อนำมาพิจารณานิราศจะพบว่าคล้ายคลึงกัน เพราะนิราศก็เป็นร้อยกรองพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกที่ห้วงคำนึงในเรื่องไม่ได้เรียงร้อยเข้าหากันด้วยระบบของตรรกะ ไม่ว่าจะเป็น **ทวาทศมาส** ซึ่งกวีใช้ “เวลา” เป็นระบบในการพรรณนาความรู้สึกหรือ **กำสรวลโคลง** ดั้งเดิมซึ่งกวีใช้ “การเดินทาง” เป็นระบบในการครวญถึงนางต่างก็เป็นร้อยกรองที่ไม่มีเรื่องราวเพราะหาก “สลับ” ลำดับของเหตุการณ์ สถานที่ หรือเวลาในเรื่อง การสื่อความหมายของตัวบทก็ไม่ได้เปลี่ยนแปลงไป (น้ำผึ้ง ปัทมะกลางคุล, 2560: 209) ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า ความสัมพันธ์ระหว่างลำดับเหตุการณ์ สถานที่ และเวลาในงานเขียนเป็นข้อบ่งชี้หรือพิสูจน์ว่า ข้อเขียนนั้นมี “เรื่องราว” หรือมีลักษณะเป็น “เรื่องเล่า” หรือไม่ เมื่อใช้เกณฑ์ดังกล่าวเป็นกรอบในการพิจารณางานเขียนประเภทนิราศที่แต่งตามขนบหรือดำเนินรอยตามนิราศแม่แบบซึ่งใช้ “เวลา” เป็นระบบในการพรรณนา เช่น **นิราศเดือน** หรือใช้ “การเดินทาง” เป็นระบบในการพรรณนา เช่น **นิราศนรินทร์** **คำโคลง** **นิราศตามเสด็จลำน้ำน้อย** การครวญของกวีถึงนางผู้เป็นที่รักในตัวบทเหล่านี้ต่างก็ปราศจาก

24

That time of year thou mayst in me behold
When yellow leaves, or none, or few, do hang
Upon those boughs which shake against the cold,
Bare ruined choirs, where late the sweet birds sang.
In me thou see'st the twilight of such day
As after sunset fadeth in the west;
Which by and by black night doth take away,
Death's second self, that seals up all in rest.
In me thou see'st the glowing of such fire,
That on the ashes of his youth doth lie,
As the death-bed, whereon it must expire,
Consumed with that which it was nourish'd by.
This thou perceiv'st, which makes thy love more strong,
To love that well, which thou must leave ere long.

(Burrow (ed), 2002: 527)

ความเชื่อมโยงกันในแง่ของเหตุผล คือไม่ได้แสดงให้เห็นว่า “การกระทำ” (actions) หรือ “เหตุการณ์” (events) ในห้วงคำนึงแต่ละห้วงส่งผลให้เกิดการกระทำหรือเหตุการณ์ในตอนต่อไปอย่างไร

ลักษณะดังกล่าวยังครอบคลุมถึงตัวบทนิราศที่ไม่มีการครวญหรือไม่เน้นการครวญ แต่เน้นถ่ายทอดประสบการณ์การเดินทางเป็นหลักเช่น **นิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีน (นิราศ กวางตุ้ง) นิราศลอนดอน** ทั้งนี้เนื่องจากสิ่งที่กวีบรรยายในตัวบทเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ ตามสถานที่ที่เดินทางผ่าน สิ่งที่เล่าในช่วงก่อนหน้าไม่ได้สัมพันธ์ในเชิงตรรกะหรือก่อให้เกิดการบรรยายในช่วงต่อไป ดังนั้นตัวบทเหล่านี้แม้ว่าจะขยายขอบเขตจากการแต่งนิราศแต่เดิมซึ่งเน้นพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกมาเป็นการเล่าประสบการณ์จริงก็ยังไม่ใช่ “เรื่องเล่า” อยู่ดี รวมไปถึงกลุ่มนิราศของสุนทรภู่ด้วย แม้นิราศของสุนทรภู่จะมีลักษณะที่ต่างไปจากนิราศแต่เดิมคือเป็นการเล่าประสบการณ์การเดินทางผสมผสานกับการสะท้อนคิดใคร่ครวญถึงประสบการณ์ส่วนตัว แสดงทัศนคติ การวิพากษ์วิจารณ์ แต่การเล่าประสบการณ์การเดินทางในปัจจุบันและห้วงคำนึงหลากหลายของสุนทรภู่มิใช่มีลักษณะเป็น “ชิ้นส่วนกระจัดกระจาย” (fragments) ที่เชื่อมโยงกับสถานที่ที่เดินทางผ่าน ไม่ได้เรียงร้อยเข้าด้วยกันเป็น “เอกภาพ” ด้วยระบบตรรกะ

อย่างไรก็ตาม น้ำผึ้ง ปัทมะกลางคูล (2560) เสนอว่า **ร่ำพันพิลาป** เป็นการประกอบสร้าง “เรื่องเล่า” โดยมีองค์ประกอบสำคัญคือ “ความฝัน” และ “จินตนาการ” ซึ่งเรียงร้อยเข้าด้วยกันผ่านการกระทำและเหตุการณ์ในเรื่องด้วยความสัมพันธ์แบบเหตุ-ผล การ “ปรุง” ประสบการณ์จริงในชีวิตเข้ากับจินตนาการและกำหนดให้เกิดขึ้นในความฝันเป็นการสร้างพื้นที่ที่สุนทรภู่จะเล่าความในใจได้อย่างอิสระโดยไม่มีข้อจำกัดหรือเกิดข้อครหา (น้ำผึ้ง ปัทมะกลางคูล, 2560: 213) ผู้วิจัยเห็นด้วยกับน้ำผึ้งว่า **ร่ำพันพิลาป** มีลักษณะเป็น “เรื่องเล่า” แม้สิ่งที่เล่าในเรื่องจะเชื่อมโยงกับชีวิตจริงของสุนทรภู่เอง ทว่าก็มีส่วนสำคัญที่เชื่อมร้อยกันอยู่ภายในตัวบทคือจินตนาการและความฝันซึ่งร้อยเข้าด้วยกันผ่านกลวิธีทางเรื่องเล่า ตามความเห็นของผู้วิจัย **ร่ำพันพิลาป** น่าจะเป็นเรื่องเล่าที่มีลักษณะเป็น “เรื่องแต่ง” (fiction) คล้ายนิทาน นิยาย นวนิยาย เรื่องสั้นซึ่งจินตนาการเป็นองค์ประกอบสำคัญในการสร้างเรื่องราวในตัวบท ดังนั้นจึงมีพื้นที่ให้พูดถึง “เรื่องเล่า” ซึ่งไม่ได้ประกอบสร้างขึ้นจากจินตนาการในกลุ่มงานเขียนประเภทนิราศเหลืออยู่

3.2.4.2 ลักษณะความเป็นเรื่องเล่าของนิราศนครวัด

จากที่ได้อภิปรายในหัวข้อก่อนหน้านี้ ลักษณะของนิราศที่เป็นการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกด้วยระบบเวลาหรือการเดินทางน่าจะทำให้นิราศโดยทั่วไปในวรรณคดีไทยเป็นบทร้อยกรอง ไม่มีเรื่องราว เทียบได้กับร้อยกรองศตกานต์ของตะวันตก นิราศจึงไม่ใช่ “เรื่องเล่า” ซึ่งน่าจะครอบคลุมลักษณะของตัวบท **นิราศนครวัด** ด้วยเนื่องจากการเล่าใน **นิราศนครวัด** ดำเนินไปด้วยสถานที่

และการเดินทางเช่นเดียวกันกับนิราศเรื่องอื่นๆ ซึ่งใช้การเดินทางเป็นระบบในการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกไม่ว่าจะเป็นนิราศของสุนทรภู่ **นิราศนรินทร์คำโคลง** **นิราศลอนดอน** **เพลงยาวไปรบพม่าที่ท่าดินแดง** ฯลฯ อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเห็นว่า **นิราศนครวัด** มีลักษณะของตัวบทแตกต่างจากนิราศเรื่องอื่นๆ คือไม่ได้ประกอบด้วยการสะท้อนคิด-ห้วงคำนึงกระจัดกระจายหรือการเล่าเหตุการณ์ที่สามารถสลับลำดับเรื่องแล้วตัวบทยังสื่อความหมายคงเดิมได้อยู่ **นิราศนครวัด** จึงมีความเป็นเรื่องเล่าซึ่งถือเป็นเอกลักษณ์ของนิราศอีกประการหนึ่งตามที่ผู้วิจัยจะได้อภิปรายดังต่อไปนี้

ก) การสะท้อนคิดใคร่ครวญที่มีเอกภาพ

นิราศนครวัด มีการสะท้อนคิดใคร่ครวญเช่นเดียวกับนิราศเรื่องอื่นๆ ที่เน้นการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึก แต่มีลักษณะที่แตกต่างออกไปคือ ไม่ได้เป็นการครวญถึงหญิงคนรัก ทว่าเป็นการใคร่ครวญถึงความเจริญรุ่งเรืองของสยามในอดีต ไม่เพียงสิ่งที่ถูกครวญถึงใน**นิราศนครวัด** เท่านั้นที่ทำให้**นิราศนครวัด** แตกต่างจากนิราศเรื่องอื่นๆ แต่ความเป็นเอกภาพหรือความเป็นเรื่องราวเดียวกันของห้วงคำนึงใน**นิราศนครวัด** ก็เป็นประเด็นที่ทำให้ลักษณะความเป็นเรื่องเล่าของ**นิราศนครวัด** ปรากฏชัดเจน

การพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกของกวีถึงหญิงคนรักหรือชีวิตส่วนตัวของตนเองในนิราศไม่ได้มีความสัมพันธ์กันในเชิงเหตุผล แต่ใน**นิราศนครวัด** การใคร่ครวญหรือห้วงคำนึงที่ปรากฏในบทสะท้อนคิดระหว่างการเดินทางปรากฏเป็นเรื่องราวเดียวกันทั้งหมด คือ เป็นเรื่องราวเกี่ยวกับกัมพูชาไม่ว่าจะเป็นด้านภูมิประเทศ ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองต่างๆ ลักษณะผู้คน ศิลปวัฒนธรรม สถาปัตยกรรม ความสัมพันธ์ระหว่างกัมพูชากับสยามแต่โบราณจนถึงบริบทร่วมสมัย อิทธิพลของสยามที่มีต่อกัมพูชาในด้านต่างๆ ฯลฯ รายละเอียดเหล่านี้เมื่อเทียบกับห้วงคำนึงสะท้อนคิดในนิราศเรื่องอื่นๆ อาจดูเหมือนว่าเป็น “ชิ้นส่วนที่กระจัดกระจาย” เพราะยึดโยงเข้าหากันด้วยสถานที่ที่เดินทางผ่าน อย่างไรก็ตาม ด้วยเงื่อนไขการเดินทางซึ่งเกิดขึ้นในประเทศกัมพูชาเกือบทั้งหมดและด้วยประเด็นความสนใจของผู้ทรงพระนิพนธ์ สิ่งที่ทรงสะท้อนคิดเกี่ยวกับกัมพูชาและสยามในแง่มุมหลากหลายจึงเชื่อมโยงกันเป็นเอกภาพและค่อยๆ ประกอบกันขึ้นเป็นภาพ ความเข้าใจหรือคำอธิบายซึ่งเชื่อมโยงเป็นเนื้อเดียว นอกจากนี้เรื่องราวที่ทรงสะท้อนคิดในบางตอนก็มีความสัมพันธ์ในลักษณะที่ช่วยเติมเต็ม ต่อยอด หรือเป็นส่วนขยายความจากเรื่องที่เล่าในห้วงคำนึงก่อนหน้า เรื่องที่ทรงเล่าในห้วงคำนึงซึ่งประกอบด้วยข้อมูล เหตุการณ์ ผู้คนหลากหลายจึงไม่ได้ดำรงอยู่อย่างเป็นเอกเทศ

ความเป็นเอกภาพของการสะท้อนคิดใคร่ครวญจะเห็นได้ชัดเจนจากหัวข้อ “วาทกรรมและความรับรู้เกี่ยวกับกัมพูชาในนิราศนครวัด” ในส่วนต่อไป เนื่องจากเป็นการแสดงให้เห็นว่าสิ่งที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าเกี่ยวกับกัมพูชาใน**นิราศนครวัด** เมื่อนำมาเรียงร้อยเชื่อมโยงเข้าหากันแล้วฉายให้เห็นภาพกัมพูชาแบบใดบ้าง

ข) การกระทำและเหตุการณ์ระหว่างการเดินทาง

เนื่องจากนิราศเป็นบทพรรณนาอารมณ์ความรู้สึก การเล่าในนิราศจึงมักไม่ค่อยปรากฏการกระทำของกวีหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับกวี เช่น ใน **นิราศนรินทร์คำโคลง** ผู้อ่านจะรับรู้เพียงแค่ว่า กวีเดินทางถึงสถานที่ใดแล้วจากการที่กวีนำชื่อสถานที่ตั้งไว้พรรณนาอารมณ์ความรู้สึกถึงหญิงคนรัก แต่จะไม่รับรู้วาระระหว่างการเดินทางเกิดสิ่งอื่นใดขึ้นกับกวีบ้าง ลักษณะเช่นนี้ทำให้กล่าวได้ว่า นิราศปราศจาก “การกระทำ” และ “เหตุการณ์” ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของเรื่องเล่า และแม้ว่าจะพิจารณาตัวบทนิราศที่มุ่งเล่าการเดินทางอย่าง **นิราศลอนดอน** การกระทำและเหตุการณ์ก็ไม่ปรากฏชัดเจนอยู่ดี เพราะตลอดทั้งเรื่อง กวีมุ่งถ่ายทอดสิ่งที่มองเห็นด้วยตานอก โดยที่ไม่ได้แสดงให้เห็นว่าตนเองเข้าไปมีปฏิสัมพันธ์กับพื้นที่ปลายทางอย่างไรบ้าง

ขึ้นรถไฟไปเมืองลิเวอร์พูล

กำปั่นพวงลูกค้าในสาคร
บางอันนั้นมีหลังคาบังหาไม่
เหล็กทำเสาช่อออกโกไม่ไม่เจือ
ครั้นกำปั่นเข้าอยู่ประตูปิด
สูบน้ำออกแห้งสนิทด้วยปิดบัง
คนทำการนั่งยืนกับพื้นหิน
ชาตอังกฤษติดฉลาตรู้จัดแจง
ริมแม่น้ำสองข้างสร้างเสาย
สุดจะนับคณนาจนตาลาย

เที่ยวชมอุโมงค์กระแสน้ำลอนดอน

ได้พักผ่อนเฝ้ายาพาเรื่อ
หลังคาใส่แก้วสว่างกระจ่างเหลือ
ข้างอุโมงค์ก่อหินกันดินพัง
ก็มีดซิดเหมือนใส่ไว้ในถัง
เรือก็นั่งอยู่กับหมอนไม่โคลนแคลง
ไม่มีดินโคลนติดด้วยที่แห้ง
ในตำแหน่งลิเวอร์พูลมีอยู่ราย
ดังพงอ้อกอเล้าเหล่าเหลือหลาย
ดูมากมายสับสนพันประมาณ
(หม่อมราโชทัย, 2505: 51-52)

ในคำประพันธ์ข้างต้น จะเห็นว่ามีเพียงคำกลอนแรกเท่านั้นที่ปรากฏการกระทำของกวี นอกนั้นเป็นการบรรยายสิ่งที่กวีสังเกตเห็นทั้งหมด ลักษณะเช่นนี้ทำให้นิราศลอนดอน แม้จะเล่าการเดินทางที่เกิดขึ้นจริงทั่วก็ปราศจากเรื่องราว เพราะตัวบททั้งเรื่องเล่าเพียงแค่ว่ากวีเดินทางไปไหนบ้างและแต่ละพื้นที่ที่กวีเดินทางไปนั้นมีสภาพเป็นอย่างไร โดยไม่ได้บรรยายการมีส่วนร่วมหรือปฏิสัมพันธ์ของกวีที่มีต่อสถานที่ ผู้คน หรือเหตุการณ์ขณะเดินทาง ลักษณะดังกล่าวทำให้ตัวบทตอบคำถามได้ไม่ชัดเจนนักว่า “เกิดอะไรขึ้นบ้างระหว่างการเดินทาง” ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการไม่มี “เรื่องราว” ของตัวบท อย่างไรก็ตาม **นิราศนครวัด** มีคุณสมบัติในประเด็นดังกล่าวแตกต่างไปจาก **นิราศลอนดอน**

ระหว่างการเดินทางในนิราศนครวัด นอกจากสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพจะทรงมีปฏิสัมพันธ์ทางความคิดกับสถานที่ที่ทรงเดินทางผ่านแล้ว พระองค์ยังทรงเล่าเหตุการณ์ระหว่างการเดินทางโดยเฉพาะปฏิสัมพันธ์กับผู้คนในพื้นที่ปลายทางโดยตลอดทั้งเรื่อง

วันที่ 21 พฤศจิกายน เวลารุ่งสางเรือถึงตำบลชนกรูปากช่องทะเลสาบ แลดูชายชาวเป็นที่น่าสนใจพาเกือบถึงยอดไม้ คล้ายกับที่บึงบรเพ็ดไปทุกด้าน เมื่อแล่นมาในตอนกลางคืนเรือหยุดรับคนโดยสารสามแห่ง มาในตอนกลางวันวันนี้ก็หยุดรับคนเป็นระยะมา เมื่อถึงที่รับคนเป็นแต่หยุดเรือ แล้วเปิดประตูเป็นสัญญาณ แต่ไม่ต้องลงสมอเพราะคนโดยสารลงเรือแจวของบริษัทรับบรรทุกมาคอยอยู่แล้ว บางแห่งเห็นมาแต่ไกลๆ ด้วยน้ำท่วมเข้าไปมากตามทางที่น้ำมีประภาคารยอๆ รายหนทางตลอดทุกระยะที่ในทะเลสาบนั้น เวลาสมจืดอาจมีคลื่นจนเรือเผลอใหญ่แครง เรือเราแล่นมาเห็นฝั่งทางตะวันออกแต่ข้างเดียวตลอดทาง กินอาหารเช้าและอาหารกลางวันในเรือ อาหารอยู่ข้างเลวเรือเป็นเรือเก่าไม่สู้สะอาด พนักงานในเรือดูไม่ถึงสามคารวะ เป็นต้นว่ากับตันฝรั่งก็ไม่แต่งตัวเป็นระเบียบไม่รู้จักต้อนรับคนโดยสาร เป็นแต่เกรงใจก็เลียงๆ ไปไม่เห็นมารอหน้า ฝรั่งคนโดยสารที่มาพร้อมกับพวกเราอีกคนหนึ่งนั้น จะเป็นชาติใดหาทราบแน่ไม บอกแต่ว่ามีตำแหน่งอยู่ในกรมศุลกากรเมืองจีน พูดภาษาอังกฤษคล่องก็เลยคุ้นกัน แต่ไปนครวัดอยู่วันเดียวก็กลับ ดูเสียเที่ยวที่มาเปล่าๆ เขาเล่าว่ามีอเมริกันบางคนยังเก่งกว่านี้ ไปนั่งดูนครวัดอยู่เพียงที่ไฮเตลและเลือกซื้อไปรษณียบัตรรูปนครวัดได้แล้วก็กลับ แต่เรื่องนี้จริงเท็จอยู่กับผู้กล่าว

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 79-80)

จะเห็นว่าในบทบรรยายข้างต้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเริ่มต้นด้วยการบรรยายบรรยากาศระหว่างการเดินทางแล้วค่อยๆ กำหนดให้เห็นตำแหน่งแห่งที่ของตนเองในการเล่า เริ่มตั้งแต่ “เรือเราแล่นมาเห็นฝั่งทางตะวันออกแต่ข้างเดียวตลอดทาง กินอาหารเช้าและอาหารกลางวันในเรือ” ไปจนจบส่วนที่ตัวหนา ซึ่งเป็นการบรรยายที่ตีวงแคบเข้ามาจากตอนต้นโดยกล่าวถึงเหตุการณ์ใกล้ตัวและปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้เล่ากับบุคคลที่อยู่ในพื้นที่นั้น

เนื่องจากนิราศนครวัดไม่ได้เล่าเฉพาะสิ่งที่เป็นข้อมูลความรู้ แต่ปรากฏการกระทำ เหตุการณ์ การสะท้อนคิดตลอดทั้งอารมณ์ความรู้สึกของผู้เดินทางในเรื่อง ตัวบทจึงแสดงให้เห็นว่าการเดินทางซึ่งประกอบด้วยการสัมผัสกับเหตุการณ์มากมายมีอิทธิพลต่อตัวตนและพัฒนาการของผู้เดินทางและเล่าเรื่อง พัฒนาการหรือความเปลี่ยนแปลงของผู้เดินทางและเล่าเรื่องอันเป็นผลมา

จากประสบการณ์การเดินทางนี้เองที่เป็นข้อพิสูจน์ว่า **นิราศนครวัด** แตกต่างจากบทพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกหรือบทบรรยายการเดินทางอย่างนิราศเรื่องอื่นๆ ที่แต่งก่อนหน้า แต่มีลักษณะเป็นเรื่องเล่าชัดเจนตามที่จะได้อภิปรายในหัวข้อต่อไป

ค) ความเปลี่ยนแปลงของผู้เดินทาง

ความเป็นเหตุและผลของเหตุการณ์หรือห้วงคำนึงที่เกิดขึ้นใน **นิราศนครวัด** อาจไม่ปรากฏชัดเจนอย่างเรื่องเล่าที่มี “โครงเรื่อง” (plot) ซึ่งการกระทำของตัวละครและเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเรื่องสัมพันธ์กับสิ่งที่เกิดขึ้นในตอนต่อไปในลักษณะลูกโซ่ของเหตุการณ์ อย่างไรก็ตามหากยึดจากเกณฑ์ที่ว่าความเป็นเหตุและผลของโครงเรื่องซึ่งทำให้เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเรื่องไม่สามารถสลับลำดับได้เนื่องจากจะทำให้การสื่อความหมายเปลี่ยนไปเป็นส่วนสำคัญของความเป็นเรื่องเล่า **นิราศนครวัด** ก็มีความเป็นเรื่องเล่าอย่างชัดเจน เพราะแม้จะใช้การเดินทางเป็นระบบในการเล่าประสบการณ์และสะท้อนคิดใคร่ครวญ แต่ปฏิสัมพันธ์ระหว่างตัวผู้เล่ากับประสบการณ์การเดินทางโดยเฉพาะอย่างยิ่งประสบการณ์ทางอารมณ์ทำให้ผู้เดินทางและเล่าเรื่องมีพัฒนาการหรือความเปลี่ยนแปลงในระหว่างที่การเดินทางเกิดขึ้น ส่งผลให้เนื้อหาแต่ละส่วนใน **นิราศนครวัด** ไม่สามารถสลับตำแหน่งกันได้ เพราะจะทำให้การแสดงอารมณ์ความรู้สึกและพัฒนาการของผู้เดินทางไม่สมเหตุสมผล

การเดินทางใน **นิราศนครวัด** เป็นโอกาสที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงพบปะผู้คนมากมายไม่ว่าจะเป็นเจ้านายกัมพูชา ตัวแทนของรัฐบาลฝรั่งเศสหลายคนที่ทำหน้าที่รับรองคณะของพระองค์ การคลุกคลีอยู่กับคนกลุ่มนี้โดยเฉพาะตัวแทนของรัฐบาลฝรั่งเศสเป็นเวลาหลายวันในกรุงกัมพูชา ได้ทำกิจกรรมต่างๆ ร่วมกันทั้งการเดินทางทางท่องเที่ยว ร่วมโต๊ะอาหาร พุดคุย อำนวยความสะดวกยอมนำให้เกิดความผูกพันและไม่ตรีจิตที่ดีต่อกัน น่าสังเกตว่าในช่วงแรกของการเดินทางในกัมพูชา สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพไม่ได้เล่ารายละเอียดหรือแสดงความรู้สึกของพระองค์ที่มีต่อคณะผู้ให้การรับรองนัก ต่อเมื่อเวลาผ่านไปหลายวัน ก็สังเกตได้ว่ากิจกรรมต่างๆ ที่ทรงทำร่วมกับคณะผู้ให้การรับรองมีมากขึ้นและเห็นได้อย่างชัดเจนว่าทรงมีความสนิทสนมผูกพันกับผู้คนกลุ่มนี้ขึ้นมาก จนถึงขั้นที่ “กลางวันเวลาเที่ยงไปกินพร้อมกัน แล้วเล่นหัวอยู่ด้วยกันจนถึงเวลาพัก เวลาบ่าย 4 นาฬิกา มีน้ำชาและชอกโกเลตกับขนมเลียงที่ๆ อยู่ เวลาค่ำ 8 นาฬิกาไปกินพร้อมกัน แล้วเล่นหัวอยู่ด้วยกันอีก คือเล่นบิลเลียด และมาชองไฟนกระจอกเป็นต้น” (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 241) นอกจากนี้ในการร่วมโต๊ะเสวยมื้อกลางวันกับชาวฝรั่งเศส พระองค์ก็ทรงเล่าว่า

ในเวลาเมื่อกินมื้อกลางวัน เมอซิเออร์บอดูเองยกถ้วยกล่าวว่า จะขอโอกาส เป็นพิเศษกล่าวความอีกครั้งหนึ่งว่า ธรรมเนียมของฝรั่งเศสนั้น ถ้าได้ขอบพอกันแล้ว ไม่เยี่ยมกันแต่ครั้งเดียว เราตอบว่า เราจะจำภาษิตนั้นไว้ไม่ลืม และหวังใจว่า จะได้อีกในวันหน้า ถ้าและเมอซิเออร์บอดูเองได้ขึ้นไปเยี่ยมกรุงเทพ ฯ ด้วยก็จะมี ความยินดี

(สมเด็จพระยาตำรากราชานุภาพ, 2515: 251)

สมเด็จพระยาตำรากราชานุภาพก็ทรงกล่าวถึงความผูกพันที่เกิดขึ้นจากการเดินทางไว้ว่า

เมื่ออยู่กินด้วยกันหลายวันก็ยิ่งขอบพอกันสนิทสนมขึ้นทุกที สังเกตเห็นได้ ว่า ในตอนเมื่อแรกไปถึง แม้เขาตั้งใจจะรับรองให้พอใจเราในทุกอย่างที่จะพึงทำได้ ก็ อยู่ในเป็นฐานรับแขกเมือง ครั้นอยู่ด้วยกันนานวันเข้าก็เกิดถูกอิจฉาสัยกัน การ รับรองเห็นได้ว่าเป็นฐานมิตรทำให้แก่มิตร ยกตัวอย่างดังการที่เราจะกลับ ที่จริงเรลิดังสุเปรีเอไม่จำเป็นเลยที่จะต้องไปส่งถึงนอกเมืองพนมเปญ หากเขาเต็มใจเอง ถึงคิด อ่านชักชวนให้ไปเที่ยวที่เขาโบกโค และเปลี่ยนทางไปลงเรือที่บ้านเรียม ตัวเรลิดังสุเปรีเอจะออกไปพาเที่ยวเองให้ตลอดทางดังนี้ ส่วนเมอซิเออร์บอดูเองคือช่างปั้น นั้น เกิดชอบหญิงพูนพิสมัยถึงขออนุญาตปั้นรูปหญิงพูน เพื่อจะหล่อเป็นแผ่น ทองแดงให้ดูฝีมือสักรูปหนึ่ง ยังนายร้อยโทคอนเนนายทหารคนสนิทของเรลิดังสุเปรีเอ ได้เรียนภาษาอังกฤษเมื่ออยู่ในโรงเรียน แต่มีใครมีโอกาสจะได้พูด ภาษาอังกฤษก็ รือเมื่อเราแรกไปถึงเวลาไม่มีคนอื่นเป็นล่าม นายร้อยโทคอนเน ต้องเป็นล่ามให้เรา กับเรลิดังสุเปรีเอสนทนากัน ดูได้ความลำบากประดักประเดิด แต่หลายวันเข้าพูด ภาษาอังกฤษก็คล่องขึ้น จนเมื่อถึงวันเรามาลงเรือ ตัวดิตรุระอยู่เมืองพนมเปญมาส่ง ไม่ได้ อดสำห้เขียนหนังสือภาษาอังกฤษมาอำนวยความสะดวก ยังมีผู้ซึ่งเรารู้สึกชอบใจอย่างยิ่ง อีกคนหนึ่ง คือนางสาวซีซานคาบูลส์ ที่ได้มาอยู่เป็นเพื่อนเจ้าหญิงและได้ไปเที่ยว ด้วยกันตลอดทาง เมื่อครั้งเข้าไปพักอยู่ในกรุงเทพฯ ตัวเราและลูกได้ช่วยอุปการะเขา บ้างอยู่ก็จริง แต่ที่เขาอุปการะตอบแทนครั้งนี้ ดูเหมือนจะเหน็ดเหนื่อยยิ่งกว่าที่ เราได้อุปการะแก่เขาเป็นอันมาก การที่เราได้อยู่เมืองพนมเปญทั้งสองคราว นับว่ามีความสุขสบายและมีความพอใจทุกอย่าง นึกเสียดยไม่หายอย่างเดียวกับที่พูดภาษา ฝรั่งเศสไม่ได้สู้หญิงพูนพิสมัยก็ไม่ได้ นั่นเธอพอพยัพไปได้บ้าง แต่ตัวเราเองก็ขัดสน เป็นพันคิด

(สมเด็จพระยาตำรากราชานุภาพ, 2515: 242-243)

และเมื่อสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ พระองค์ก็ทรงปิดเรื่อง**นิราศนครวัด**ในลักษณะที่ทำให้เห็นความอึดอ้อมใจจากประสบการณ์การเดินทาง คือ “อันผู้ที่ไปทางไกล ดูเหมือนจะไม่มีเวลาไหนที่สนใจยิ่งกว่าเมื่อกลับมาเห็นหน้าญาติมิตร” (สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 257)

ความรู้สึกปลาบปลื้มใจ ประทับใจ การผูกมิตรภาพย่อมค่อยๆ เกิดขึ้นระหว่างการเดินทางในเรื่องแต่ละตอน ตัวตนของผู้เดินทางและเล่าเรื่องจึงถือว่ามี “พัฒนาการ” จากการได้สัมผัสกับผู้คน เหตุการณ์ เรื่องราวระหว่างทาง ลักษณะดังกล่าวทำให้ตัวบท**นิราศนครวัด**ไม่สามารถสลับลำดับเหตุการณ์ได้ หากตัวบทมีเพียงแค่ข้อมูลความรู้และบทเล่าการเดินทางโดยปราศจากการแสดงตัวตน ประสบการณ์ทางอารมณ์ของผู้เดินทางและเล่าเรื่อง ข้อมูลความรู้เหล่านั้นยังสามารถสลับลำดับกันได้โดยไม่ทำให้ความหมายหรือการสื่อสารของเรื่องเป็นปัญหา แต่ในเมื่อการเดินทางในเรื่องนี้ผูกอยู่กับความเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาการของผู้เดินทางและเล่าเรื่อง ลำดับจึงไม่สามารถสลบได้ เพราะการสื่อความหมายของเรื่องย่อมไม่สมเหตุสมผล เช่น ความประทับใจของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่มีต่อมิตรภาพและความผูกพันกับชาวฝรั่งเศสไม่สามารถสลบมาไว้ในตอนต้นของเรื่องได้เพราะความรู้สึกดังกล่าวจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อเกิดการเดินทางและการคลุกคลีกับคนกลุ่มนี้ระหว่างการเดินทางเสียก่อน ดังนั้นเมื่อพิจารณาในแง่ความเปลี่ยนแปลงของผู้เดินทางและเล่าเรื่องซึ่งเกิดจากอิทธิพลของการเดินทาง **นิราศนครวัด**ก็มีลักษณะความเป็นเรื่องเล่าอย่างชัดเจน

3.2.4.3 ลักษณะความเป็นวาทกรรมของความรู้ในนิราศนครวัด

นิราศไม่ใช่ตัวบทที่มีจุดประสงค์เพื่อนำเสนอความรู้ความเข้าใจ แต่มุ่งพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม เนื่องจากนิราศมีขอบเขตกว้างขวางและค่านิยมใดๆ ที่มีต่องานเขียนประเภทนิราศก็ไม่สามารถครอบคลุมตัวบทนิราศได้ทุกเรื่อง (น้ำผึ้ง ปัทมะกลางคุล, 2561: 63) จึงกล่าวได้ว่า ลักษณะตัวบทที่เป็นการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกแม้จะเป็นคุณสมบัติสำคัญในการบ่งชี้ลักษณะความเป็นนิราศในความเห็นของนักวรรณคดีหลายท่าน แต่ก็อาจมีข้อโต้แย้งว่า กรอบนี้เป็นเพียงข้อสังเกตหรือเป็นเพียงค่านิยมหนึ่งของนิราศเท่านั้น ยิ่งไปกว่านั้นในบางกรณี ค่านิยมงานเขียนประเภทนิราศจากบุคคลเดียวกันยังอาจเปลี่ยนแปลงเมื่อเวลาผ่านไปด้วย เช่น สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ในเรื่อง “อธิบายการไปเที่ยว” ในหนังสือ**ชิรญาณ**ว่า ในการเดินทางไปตามที่ต่างๆ คนไม่ค่อยบันทึกสิ่งที่เป็วิชาความรู้ันัก “ที่มีก็มักปนแต่นิราศพรรณนา เห็นต้นนั้นเหมือนนั้น ถึงบางโน้นเหมือนนี้ ลงปลายแปลว่าคิดถึงเมื่อยไม่มีแก่นสารอันใด” (กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ, 2437: 184) อย่างไรก็ตามต่อมาทรงอธิบายลักษณะของนิราศว่า

หนังสือจำพวกที่เรียกว่านิราศ คนมักเข้าใจกันว่าเป็นแต่แต่งคร่ำครวญถึง
คู่ครอง ซึ่งผู้แต่งต้องพรากไป และถึงจะแต่งดี ก็ดีแต่ในกระบวนกลอนสัງวาส หา
วิเศษไปกว่านั้นไม่ ความเข้าใจเช่นนี้เข้าใจผิด ความจริงไม่เช่นนั้น ถ้าใครอ่าน
พิเคราะห์ดูนิราศชั้นเก่า เช่นนิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีนครั้งกรุงธนบุรี ซึ่ง
พิมพ์เมื่อเร็วๆ นี้ก็ดี หรือนิราศชั้นใหม่ซึ่งผู้แต่งเข้าใจระเบียบเช่นนิราศลอนดอน
หม่อมราชวงศ์ถนัดถนีในรัชกาลที่ 4 ก็ดี จะเห็นได้ว่าเขาแต่งว่าด้วยการที่ไปและ
พรรณนาถึงถิ่นฐานบ้านเมืองตลอดจนกิจการที่ได้ไปรู้เห็นเป็นหลัก เอาความ
คร่ำครวญในทางสัງวาสอดสลัไว้เป็นแต่เครื่องประดับ ถึงนิราศของสุนทรภู่ ซึ่ง
แต่งแปลกกว่าของคนอื่นในสมัยเดียวกัน ก็ไม่ออกไปนอกระเบียบที่กล่าวนี้ **นิราศที่
แต่งดีจึงมีข้อความที่ควรรู้ในทางโบราณคดีบ้าง ในทางภูมิประเทศและกิจการ
ต่างๆ บ้าง มีมากก็น้อยทุกๆ เรื่อง**

(กรมศิลปากร, 2528: 25)

ทัศนะส่วนพระองค์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพสะท้อนให้เห็นว่า ใน
แง่ความเป็นประเภท มุมมองหรือกรอบคิดที่คนทั่วไปมีต่องานเขียนประเภทนิราศมีหลากหลาย
พระองค์เองก็มีความเห็นแบบหนึ่งเกี่ยวกับนิราศทั้งในแง่คำจำกัดความและในแง่การประเมินค่าว่า
นิราศที่ดี จะต้อง **“มีข้อความที่ควรรู้ในทางโบราณคดีบ้าง ในทางภูมิประเทศและกิจการต่างๆ บ้าง มี
มากก็น้อยทุกๆ เรื่อง”** ซึ่งปรากฏอย่างชัดเจนจากทัศนะข้างต้นว่า สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุ
ภาพทรงมองว่า **นิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีนและนิราศลอนดอน**เป็นแบบอย่างที่ดีของงาน
เขียนประเภทนิราศ

ในบรรดาความหลากหลายของค่านิยามงานเขียนประเภทนิราศ ดูเหมือนว่า
ลักษณะตัวบทที่เป็นการ “นำเสนอข้อมูลความรู้” ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพก็เป็น
หนึ่งในความคิดเห็นที่มีการเสนอไว้และได้รับการอ้างอิงถึงในงานวิจัยหลายเรื่องที่ศึกษานิราศ จึงกล่าว
ได้ว่า “ความรู้” ก็อาจนับเป็นองค์ประกอบหนึ่งของนิราศได้เช่นเดียวกันกับ การเดินทาง การแสดง
อารมณ์ความรู้สึกผ่านบทครวญ หรือการโหยหาอดีต ซึ่งไม่จำเป็นต้องปรากฏในตัวบททุกเรื่องเสมอ
ไป ในลักษณะเดียวกันกับที่ตัวบทนิราศจำนวนหนึ่งก็ไม่ได้มีการครวญ ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งก็ไม่ได้มีการ
เดินทาง หมายความว่า ในตัวบทนิราศเรื่องหนึ่ง ไม่จำเป็นต้องมีลักษณะตรงตามนิยามทุกข้อ

ข้อคิดเห็นที่ว่า นิราศเป็นตัวบทที่แสดงความรู้ นั้น เมื่อยึดตามตัวบทที่สมเด็จพระเจ้า กรม
พระยาดำรงราชานุภาพทรงระบุกำกับไว้ทั้ง **นิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีนหรือนิราศลอนดอน**
อาจไม่ครอบคลุมความรู้หลากหลายลักษณะตามที่ปรากฏจริงในงานเขียนประเภทนิราศ เพราะชัดเจนว่า
“ความรู้” ที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพหมายถึงคือ ข้อเท็จจริง เหตุการณ์ เรื่องราวที่ผู้

เดินทางได้ประสบขณะเคลื่อนย้ายตำแหน่งผ่านมุมมองของ “ผู้เห็นเหตุการณ์” ในนิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีนและนิราศลอนดอน

อย่างไรก็ตาม ในความเป็นจริงแล้ว สิ่งที่น่ายามว่าเป็นความรู้ความเข้าใจได้มีขอบข่ายกว้างกว่านั้นมาก และน่าจะไม่ได้จำกัดอยู่เพียงแค่ว่าการเดินทางตามจริงอย่างเที่ยงตรงเท่านั้น หากแต่ยังปรากฏอยู่ในนิราศซึ่งมีองค์ประกอบสำคัญเป็นจินตนาการและแสดงอารมณ์ความรู้สึกของกวีด้วย เช่น ความรู้เรื่องพระราชพิธีและขนบประเพณีต่างๆ ในรอบ 1 ปีที่ปรากฏในโคลงทวาทศมาส หรือในเรื่องเดียวกัน อาจอ้างได้ว่า โคลงทวาทศมาสมีสถานภาพเป็น “ตำรา”²⁵ ก็ทำให้ตีความได้ว่าตัวบทนำเสนอสิ่งที่เป็นความรู้เช่นกัน นอกจากนี้ความรู้ทางธรรมชาติวิทยายังปรากฏในงานเขียนที่มีลักษณะส่วนหนึ่งเป็นนิราศอย่างกาพย์ห่อโคลงประพาสธารทองแดงของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ ในเรื่องกาพย์เห่เรือของกวีคนเดียวกัน แม้ความโดดเด่นของตัวบทจะผูกติดอยู่กับรสคำของกวีเป็นหลัก แต่ก็มีส่วนที่นับว่าเป็นความรู้ ไม่ว่าจะเป็น ประเภทของเรือ ปลา หรือแม้กระทั่งโวหารความเปรียบและขนบการครวญ และเมื่อนิราศขยายขอบเขตในกลุ่มนิราศของสุนทรภู่ ลักษณะตัวบทที่ให้ข้อมูลความรู้ก็แตกต่างออกไปอีก ในกรณีของนิราศสุนทรภู่ สมเด็จฯ กรมดำรงราชานุภาพไม่ได้แสดงทัศนะไว้ชัดเจนว่า มีลักษณะที่เป็นความรู้อย่างไร เพราะก็มีความแตกต่างไปจากนิราศพระยามหานุภาพไปเมืองจีนและนิราศลอนดอน แต่ก็พอจะสันนิษฐานได้ว่า คุณค่าของความรู้และความเข้าใจจากนิราศของสุนทรภู่มาจากความเป็น “บันทึกการเดินทาง” (travelogue) ซึ่งนอกจากจะบอกเล่าเรื่องราวที่กวีพบเห็นระหว่างการเดินทางโดยผนวกรวมกับความเป็นนิราศอย่างลงตัวแล้ว สุนทรภู่ยังเชื่อมโยงภาพที่ตาเห็นกับ “ความหมาย” ทั้งความหมายตรง ความหมายแฝง และความลุ่มลึกเชิงปรัชญา เหมือนเป็น “สารคดีบันทึกการเดินทาง” (ตรีศิลป์ บุญขจร, 2559: 71)

เป็นอันว่า สิ่งที่น่าเป็นความรู้ในนิราศนั้นกว้างขวางหลากหลายมากจนกล่าวได้ว่าแง่มุมใดๆ ในงานเขียนประเภทนิราศก็นับว่าเป็นความรู้ได้ ขึ้นอยู่กับมุมมองและหลักเกณฑ์ในการตีความ อย่างไรก็ตาม ตัวบทนิราศนครวัดแสดงให้เห็นลักษณะความรู้ที่ต่างออกไปจากความรู้ในนิราศแต่เดิม ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยจะแสดงให้เห็นว่า ข้อมูล ความรู้ความเข้าใจที่ปรากฏในนิราศนครวัดมีลักษณะเป็น “วาทกรรม” (Discourse)

²⁵ มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์ (2548: 96) เสนอว่า โคลงทวาทศมาสมีลักษณะเป็น “ตำราการประพันธ์” มากกว่าการเป็นนิราศตามที่เข้าใจกันโดยทั่วไป เนื่องจากลักษณะการแต่งโคลงทวาทศมาสหลายประการพ้องกับรูปแบบของวรรณคดีสันสกฤตทั้งเรื่องเมฆุตและฤตสังหาร ที่น่าสังเกตคือมีการใช้กลวิธีเดิม เช่น การกล่าวเกินจริง การอ้างถึง ข้ำติดต่อกันหลายบทจนดูราวกับว่ากวีตั้งใจให้เป็นระบบแบบแผน นอกจากนี้กวีที่แต่งโคลงทวาทศมasyังมีความรู้ลึกซึ้งเกี่ยวกับประเพณี ไตรภูมิ พระราชพิธี เห็นได้ชัดจากการถ่ายทอดไว้ในตัวบท ดังนั้นวรรณคดีเรื่องนี้แต่เดิมกวีน่าจะตั้งใจให้เป็นแบบแผนการประพันธ์ (มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์, 2548: 89-96)

ก. ความรู้ที่ปรากฏทั่วไปในงานเขียนประเภทนิราศ

เนื่องจากการเล่าในนิราศใช้การเคลื่อนตัวเชิงพื้นที่เป็นโครง (framework) ในการดำเนินเรื่องผ่านมุมมองการเล่าสรรพนามบุรุษที่ 1 โลกทัศน์ของผู้เล่าเรื่องจึงมีความต่อเนื่องเชื่อมโยงกันไปตลอดทั้งเรื่องในแง่ที่ว่า สิ่งที่ได้รับการถ่ายทอดในตัวบทเป็นมุมมองจากผู้เล่าบุรุษที่ 1 เพียงคนเดียวอย่างสม่ำเสมอ แตกต่างจากงานเขียนประเภทนวนิยายซึ่งมุมมองการเล่าอาจสลับไปมาระหว่างตัวละครหรือผู้เล่าเรื่อง อย่างไรก็ตาม เนื่องจากเนื้อหาในนิราศที่กวีถ่ายทอดจำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงไปตามสถานที่ การรายงานสภาพความเป็นจริงของบรรยากาศ เหตุการณ์ สถานที่ ผู้คน ข้อมูลเกี่ยวกับภูมิประเทศ อากาศ จึงต้องหมุนเวียนสลับเปลี่ยนไปด้วย ดังนั้นสิ่งที่บรรยายในนิราศซึ่งใช้สถานที่ที่เป็น “โครง” จึงมีลักษณะ “กระจัดกระจาย” (fragments) ปราศจากเอกภาพหรือไม่ใช้ประเด็นที่เชื่อมโยงกันเป็นหน่วยเดียวไปตลอดทั้งเรื่อง กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ กวีผู้เล่าเรื่องบรรยายสิ่งที่พบเห็นระหว่างทางโดยไม่ได้มีความเชื่อมโยงกับสถานที่ก่อนหน้านี้ เช่น เมื่อเดินทางผ่านสถานที่หนึ่ง กวีอาจเล่าตำนานหรือที่มาซึ่งเกี่ยวข้องกับชื่อของสถานที่ เมื่อเดินทางต่อไปอีก กวีอาจเปลี่ยนมาบรรยายลักษณะของผู้คนซึ่งไม่ได้มีความข้องเกี่ยวกับประวัติของสถานที่ในบทบรรยายก่อนหน้านี้ ดังนั้นแม้จะนับว่างานเขียนประเภทนิราศนำเสนอสิ่งที่ป็นความรู้ความเข้าใจต่อสถานที่ที่กวีเดินทาง ความรู้หรือข้อมูลในนิราศก็ไม่เป็นความรู้แบบวาทกรรม เพราะขาดความเชื่อมโยงเป็นเอกภาพ

ในทำนองเดียวกัน นิราศอีกส่วนหนึ่งอาจนำเสนอความรู้ที่เป็นระบบและมีเอกภาพ เช่น ความรู้เกี่ยวกับพระราชพิธีรวมถึงเครื่องประกอบพระราชพิธีใน **โคลงทวาทศมาส** หรือคลังความรู้เกี่ยวกับพืชและสัตว์ในพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ซึ่งข้อมูลต่างๆ ผู้กรอัยเข้ากันได้อย่างเป็นระเบียบ แต่ความรู้ความเข้าใจเหล่านี้ก็ไม่อาจนับว่าเป็นวาทกรรมได้เนื่องจากสัตว์ พรรณพืช เรือพระที่นั่งประเภทต่างๆ ในพระนิพนธ์ของเจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์มิได้มีผลในทางที่ทำให้เกิด “จินตภาพ” หรือ “ความรู้” ที่ถืออำนาจในฐานะชุดความคิดที่ถูกต้องเหมาะสมเกี่ยวกับเรื่องใดเรื่องหนึ่งในขณะที่ความรู้เกี่ยวกับพระราชพิธีหรือขนบประเพณีในรอบหนึ่งปีซึ่งเรียงร้อยเข้าหากันอย่างมีแบบแผนชัดเจนใน **โคลงทวาทศมาส** แม้จะเป็นประเด็นที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมและในความเป็นจริงตัวบทก็นำเสนอ “ภาพ” วิถีชีวิตของชาวอยุธยาในรอบหนึ่งปีไว้อย่างแจ่มชัด ทำให้ผู้อ่านรับรู้ว่าเป็นรอบหนึ่งปีเป็นเวลาหมุนเวียนเปลี่ยนผ่าน เกิดอะไรขึ้นบ้างในกรุงศรีอยุธยา แต่ **ทวาทศมาส** ก็ไม่อาจนับเป็นตัวบทที่สร้างวาทกรรมได้เนื่องจากในความเป็นจริงแล้ว วัตถุความรู้ที่กวีกล่าวถึงจนกลายเป็นภาพหรือการรับรู้เกี่ยวกับวิถีชีวิตในรอบหนึ่งปีของชาวอยุธยาไม่ได้รับการ “ผลิตซ้ำ” หรือ “สืบทอด” มา มีอิทธิพลต่อ “ความเข้าใจ” หรือ “การรับรู้” ของคนในยุคปัจจุบันโดยภาพรวม กล่าวได้ว่า ภาพหรือความรู้ใน **โคลงทวาทศมาส** ไม่ได้มี “อำนาจ” หรือ “อิทธิพล” ต่อมนทัศน์ของคนในสมัยต่อมารวมถึงในปัจจุบัน

ความแตกต่างของ**นิราศนครวัด**กับนิราศเรื่องอื่นๆ ประการหนึ่งคือ สิ่งที่บรรยายใน**นิราศนครวัด**สร้าง “การรับรู้” เกี่ยวกับกัมพูชาอย่างมีเอกภาพ แตกต่างไปจากนิราศโดยทั่วไปที่บรรยายข้อมูลความรู้ถูกกำหนดโดยเส้นทางที่กวีเคลื่อนตัว ส่งผลให้เนื้อหา ประเด็น โดยเฉพาะอย่างยิ่งสิ่งที่อาจนับได้ว่าเป็น “ข้อมูลความรู้” ที่ปรากฏในตัวบทมีลักษณะเป็น “ชิ้นส่วนกระจัดกระจาย” (fragments) สิ่งที่มีความต่อเนื่องเป็นเอกภาพตลอดทั้งเรื่อง (linage perspective) ในตัวบทนิราศทุกเรื่องจึงเป็นมุมมองการเล่าเรื่องบุรุษที่ 1 เท่านั้น

อย่างไรก็ตาม ธรรมชาติของข้อมูลความรู้รวมไปถึงสิ่งที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้ใน**นิราศนครวัด**นั้นต่างไปจากลักษณะการเป็น “ชิ้นส่วนกระจัดกระจาย” ในนิราศทั่วไป กล่าวคือ ข้อมูลความรู้ที่พระองค์ทรงบรรยายไว้ใน**นิราศนครวัด**เชื่อมโยงกันเป็นหน่วยที่มีเอกภาพ (unity) ลักษณะดังกล่าวเป็นคุณสมบัติสำคัญต่อการสร้างความรู้ความเข้าใจ การรับรู้ หรือวาทกรรมเกี่ยวกับเรื่องหนึ่งๆ ซึ่งต้องประกอบด้วย “statement”²⁶ ซึ่งคือ “ถ้อยแถลง” (ชัยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2560: 79) (ฐานิดา บุญวรรณ, ผู้แปล, 2565: 23) หรือ “ถ้อย-ความ” (ธีรยุทธ บุญมี, 2557: 89) ซึ่งเป็นหน่วยพื้นฐานของวาทกรรมที่กำหนดให้การพูดมีความหมายขึ้นมา ถ้อยแถลงคือชุดหรือเครือข่ายของกฎที่กำหนดสิ่งหนึ่งสิ่งใดให้มีความหมาย (ชัยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2560: 79) วาทกรรมตามความหมายของ Michel Foucault จึงประกอบด้วย “กลุ่มของถ้อยแถลง” ที่จัดให้มีภาษาสำหรับการพูดถึงวิธีในการแสดงความรู้เกี่ยวกับประเด็นใดประเด็นหนึ่งในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งที่เจาะจงทางประวัติศาสตร์ (ธัญญา สังขพัฒน์ธานนท์, 2559: 132) กลุ่มข้อถ้อยแถลงจำนวนมากส่งผลให้ผู้คนในวัฒนธรรมเดียวกันเกิดการ “รับรู้” “เชื่อ” หรือ “เข้าใจ” ว่าความรู้ทางสังคม (social knowledge) เรื่องหนึ่งเป็น “ความจริง”

ในเบื้องต้น ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า ความเป็นหน่วยที่มีเอกภาพของข้อมูลความรู้ใน**นิราศนครวัด**สัมพันธ์อยู่กับบริบทการกำเนิดของตัวบทอยู่แล้ว **ประการแรก** การเดินทางใน**นิราศนครวัด**เกือบทั้งหมดเกิดขึ้นในกัมพูชา จึงหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่บรรยายในเรื่องต้องเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับดินแดนที่ผู้เล่ากำลังเดินทาง **ประการที่สอง** “ผู้เล่า” มี “ความตื่นตัว” ต่อสิ่งที่พบตลอดเส้นทาง หมายความว่า ไม่ว่าผู้เล่าพบเจอสิ่งใดระหว่างทาง ผู้เล่าก็มีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับสิ่งนั้นเป็นทุนเดิม หรือหากไม่รู้จัก ไม่แน่ใจ ก็มีมุมมอง มีความสามารถที่จะถ่ายทอดสิ่งที่ตนพบเห็นให้เป็นที่เข้าใจได้ ดังนั้นปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้เล่ากับวัตถุระหว่างทางจึงเกิดขึ้นอยู่เสมอ **ประการที่สาม** ดินแดนที่ผู้เล่าไปเยือนเต็มไปด้วยสิ่งที่ผู้เล่ามีความรู้ความสนใจ ไม่ว่าจะเป็นโบราณสถาน โบราณวัตถุ พิพิธภัณฑสถาน สถาปัตยกรรม ประวัติศาสตร์ พระพุทธศาสนา วัฒนธรรม ฯลฯ ตัวบทจึงประกอบด้วย

²⁶ คำว่า statement แปลมาจากคำว่า énoncé ในภาษาฝรั่งเศส (ฐานิดา บุญวรรณ, ผู้แปล, 2565: 23) ซึ่งเป็นภาษาต้นของข้อเขียนมิเชล ฟูกูต์

รายละเอียดเกี่ยวกับประเด็นเหล่านี้เป็นหลัก **ประการที่สี่** ไทยและกัมพูชาความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดและซับซ้อนร่วมกันมาก่อน ดังนั้น การอ้างถึงทั้งสองประเทศเพื่อบรรยายประเด็นต่างๆ จึงเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้ องค์ประกอบทั้งหมดที่ว่ามานี้ร่วมกันสร้างเงื่อนไขแรกเริ่มให้**นิราศนครวัด**เป็นตัวบทที่มี “เอกภาพ” คือ เป็น “เรื่องราวการเดินทางซึ่งเต็มไปด้วยข้อมูลความรู้เกี่ยวกับกัมพูชาในส่วนที่สัมพันธ์กับสยาม” ส่วนเอกภาพในอีกชั้นหนึ่งนั่นคือ การเชื่อมโยงความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับกัมพูชาให้เป็นหน่วยเดียวกัน ซึ่งผู้วิจัยจะได้อภิปรายต่อไป

ข. ความเป็นวาทกรรมของนิราศนครวัด

1) อำนาจทางวัฒนธรรมของสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยราชานุภาพ

สถานภาพของสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยราชานุภาพที่ทรงเป็นบุคคลสำคัญในฐานะ “ปราชญ์” แห่งกรุงรัตนโกสินทร์นั้นดูเหมือนจะเป็นที่รับรู้กันอย่างกว้างขวางแพร่หลายอยู่แล้ว เพราะนอกจากพระองค์จะได้รับการยกย่องจากองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (UNESCO) ให้เป็นบุคคลสำคัญของโลกแล้ว ยังทรงได้รับการยกย่องให้เป็นพระบิดาแห่งประวัติศาสตร์และโบราณคดีไทยด้วย นอกจากนี้แล้วยังทรงงานในด้านอื่นๆ อีกมากมายโดยเฉพาะในเรื่องการบริหารราชการแผ่นดินจนการหยิบยกพระกรณียกิจด้านหนึ่งด้านใดขึ้นมากล่าวถึงอาจเป็นการลดทอนความสำคัญสิ่งที่พระองค์ทรงปฏิบัติในด้านอื่นๆ ไปหมด อย่างไรก็ตาม ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยจะแสดงอย่างสังเขปให้เห็นภาพว่า สมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยราชานุภาพทรงเป็นบุคคลที่มีความสำคัญและทรงมีอำนาจทางวัฒนธรรมในสังคมไทยอย่างไรบ้างเพื่อเชื่อมโยงกับการวิเคราะห์ในหัวข้อต่อไปซึ่งมุ่งอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจ ความรู้ และวาทกรรมในนิราศนครวัด

น่านึงได้ว่า การกล่าวถึงบทบาทของสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยราชานุภาพจากมุมมองประวัติศาสตร์นิพนธ์กระแสหลักรวมถึงวรรณกรรมศึกษาจะเน้นแสดงให้เห็นถึงพระอัจฉริยภาพ พระปรีชาสามารถในด้านการสร้างสรรค์ผลงานจำนวนมากที่มีคุณูปการต่อการศึกษาทางวิชาการในสมัยหลังโดยเฉพาะในด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี รวมไปถึงการศึกษาเชิงประวัติในด้านอื่นๆ เช่น วรรณคดี เป็นต้น แต่ในกลุ่มงานศึกษาประวัติศาสตร์แนวรัฐสร้าง แม้จะยอมรับความเป็นบุคคลสำคัญของสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยราชานุภาพเช่นเดียวกันกับมุมมองประวัติศาสตร์นิพนธ์กระแสหลัก แต่งานศึกษากลุ่มนี้เน้นแสดงให้เห็นบทบาทของสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยราชานุภาพว่าทรงงานและพระนิพนธ์ของพระองค์มี “อิทธิพล” ต่อความเข้าใจ การรับรู้ เรื่องราวต่างๆ เกี่ยวกับประเทศ สังคม ความเป็นมาของสิ่งต่างๆ ทั้งภายในและภายนอกประเทศที่สัมพันธ์กับการอธิบายสถานภาพและการดำรงอยู่ของชาติไทย ฯลฯ

แนวทางการเขียนประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยราชานุภาพซึ่งนิธิ เอียวศรีวงศ์ ให้ชื่อว่า “ประวัติศาสตร์สกุลดำรงราชานุภาพ” หรือ “ประวัติศาสตร์ราชาชาตินิยม” (Royal Nationalism) ตามการนิยามของธงชัย วินิจจะกูล (ธงชัย วินิจจะกูล, 2559: (12)) นับเป็นจุดเปลี่ยนของการเขียนประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทยซึ่งแต่เดิมอิงอยู่กับการเขียนพงศาวดารมาเป็นการเขียนแบบ “ภาษาความเรียง” ตามคำของนิธิ เอียวศรีวงศ์ (พรชัย คุ่มทวีพร, 2529: 91) ที่เน้นความสมเหตุสมผลของเหตุการณ์ (พรชัย คุ่มทวีพร, 2529: 95-96) และสร้างคำอธิบายจากสมมติฐานบนพื้นฐานความเป็นไปได้แทนอนุภาคอิทธิปาฏิหาริย์ที่แสดงบุญญาธิการของกษัตริย์ตามขนบพงศาวดาร (ธงชัย วินิจจะกูล, 2563: 7) อย่างไรก็ตาม แม้ประวัติศาสตร์นิพนธ์สกุลดำรงราชานุ

ภาพจะเป็นจุดเริ่มต้นของการเขียนประวัติศาสตร์แบบใหม่ ทว่าวิธีการเขียนในบางลักษณะก็ยังคงได้รับอิทธิพลจากการเขียนพงศาวดารอยู่ กล่าวคือ เป็นการเขียนเรื่องราวของมหาบุรุษ (Great Man Theory) ซึ่งมีพระมหากษัตริย์เป็น “ประธาน” ของการกระทำในเรื่องเล่า (พรชัย คุ่มทวีพร, 2529: 97)

ข้อมูลความรู้ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสร้างขึ้น ได้รับการยอมรับยึดถือในฐานะ “ความรู้ที่ถูกต้อง” (สายชล สัตยานุรักษ์, 2550: 107) ดังนั้นจึงได้รับการเผยแพร่ ผลิตซ้ำ อ้างอิงในฐานะแหล่งความรู้ที่มีความน่าเชื่อถือสูงเรื่อยมาแม้กระทั่งในยุคปัจจุบัน “เรื่องเล่า” ที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีส่วนสำคัญในการสถาปนาขึ้นมาก็ยังคงมีอิทธิพลต่อการรับรู้ของคนในสังคมอย่างมาก เช่น กรณีของ “วังหน้า” หรือกรมพระราชวังบวรสถานมงคลซึ่งตามการรับรู้ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ถือเป็น “อุปราช” ผู้มีพระราชสถานะเสมอพระมหากษัตริย์วังหลวง อย่างไรก็ตาม เมื่อสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงชำระ **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค)** วังหน้าก็มีภาพเป็นเพียงพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูงพระองค์หนึ่งเท่านั้น

บทบาทของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพในส่วนที่เกี่ยวข้องกับงานวรรณกรรมปรากฏชัดเจนจากการดำเนินงานของหอสมุดวชิรญาณซึ่งมีหน้าที่รวบรวมเรียบเรียง คัดเลือก ชำระต้นฉบับไปจนถึงการเขียนค่านาวรรณคดีแต่ละเรื่องก่อนเผยแพร่ แสดงให้เห็นว่า ความรู้-การรับรู้เรื่องใดๆ ก่อนที่จะออกสู่สาธารณะได้รับการตรวจสอบกลั่นกรองจากชนชั้นนำมาแล้วถนัดหนึ่ง แสดงให้เห็นถึง “อำนาจทางวัฒนธรรม” (cultural authority) ที่จะชี้แนะว่าสิ่งใดเหมาะสมหรือไม่เหมาะสมแก่สาธารณชน การดำเนินงานของหอสมุดวชิรญาณในการชำระ ตัดแปลงแก้ไขต้นฉบับต่างๆ ก่อนเผยแพร่สู่สาธารณะส่วนใหญ่กำกับดูแลโดยสมเด็จเจ้าพระยาบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ อย่างในกรณีของ **เสภาขุนช้างขุนแผน** สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นผู้ตัดสินพระทัยว่า จะเลือกสำนวนใดมาไว้ในฉบับหอสมุดวชิรญาณบ้าง และมีการตัดทอนข้อความหรือสำนวนภาษาที่ผู้ชำระเห็นว่า “ไม่เหมาะสม”

พระนิพนธ์รวมถึงปาฐกถาของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพยังมีส่วนในการสร้างความเข้าใจและการรับรู้เกี่ยวกับสถานภาพและบทบาทของคนในสังคมไทยด้วย พระนิพนธ์จำนวนมากสร้างคำอธิบายว่า พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ข้าราชการ ราษฎรคือใคร ต้องมีลักษณะที่ได้อย่างไร มีบทบาทอย่างไรในสังคม ฯลฯ แม้คำอธิบายเหล่านี้จะสร้างขึ้นนานแล้ว ทว่าบางส่วนก็ยังคงมีอิทธิพลต่อการรับรู้ของคนในสังคมจนกระทั่งปัจจุบัน เพราะได้รับการเลือกสรรมาผลิตซ้ำเพื่อตอบสนองอุดมการณ์ทางการเมืองร่วมสมัย (สายชล สัตยานุรักษ์, 2456: (7))

นอกจากกรณีตัวอย่างข้างต้นแล้ว สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพยังมีบทบาทในกิจกรรมทางปัญญาของชนชั้นนำในการสร้างและสถาปนาความรู้ซึ่งถืออำนาจ

นำ (hegemony) ในสังคมไทยมาจนถึงปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นบทบาทในหอสมุดวชิรญาณซึ่งเป็นส่วนสำคัญในการคัดเลือกชำระต้นฉบับงานเขียนหลากหลายรูปแบบก่อนเผยแพร่สู่สาธารณะ การเขียนอธิบายคำนำหนังสือแต่ละเรื่อง การพิจารณาคัดเลือก “หนังสือดี” ที่ควรได้รับยกย่องจากวรรณคดีสโมสร นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพยังทรงมีพระนิพนธ์ “อธิบาย” เรื่องราวหลากหลายแขนงจำนวนมากไม่เพียงแต่ด้านประวัติศาสตร์หรือโบราณคดีเท่านั้น พระนิพนธ์เหล่านั้นล้วนได้รับการยอมรับ ผลิตซ้ำ อ้างถึงในฐานะแหล่งข้อมูลความรู้ที่น่าเชื่อถือนับเนื่องมาจนกระทั่งปัจจุบัน

ดังนั้นจึงน่าจะสรุปได้ว่า การรับรู้ของคนในสังคมนับแต่อดีตจนถึงปัจจุบันเกี่ยวกับเรื่องต่างๆ ซึ่งสัมพันธ์กับตนเอง ไม่มากนักย่อมมีส่วนได้รับอิทธิพลจากคำอธิบายที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสร้างไว้หรือพระกรณียกิจในบทบาทที่เกี่ยวข้อง ความสำคัญของพระนิพนธ์และบทบาทของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพจึงไม่ได้จำกัดอยู่แค่ว่าสิ่งเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถของพระองค์ในฐานะปราชญ์ผู้สร้างคุณูปการต่อการแสวงหาความรู้เกี่ยวกับไทยคดีศึกษา หากแต่ยังมีความสำคัญในแง่ที่พระกรณียกิจของพระองค์ได้ทิ้งมรดกที่มีอิทธิพลต่อความรู้สึกรักชาติของคนไทยในสมัยต่อมาเป็นอย่างมาก

2) ความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจ การสร้างความรู้ และวาทกรรม

ข้อมูลความรู้ ความเข้าใจที่ปรากฏในนิราศนครวัดถือเป็นความรู้ทางสังคม (social knowledge) ไม่ใช่สัจธรรม (truth) วิทยาศาสตร์ (science) หรือความรู้ทางวิทยาศาสตร์ (scientific knowledge) (Lyotard, 1984: 18) นั้นหมายความว่า แม้สิ่งที่ปรากฏในตัวบทจะเป็นการบรรยายตามความจริงที่ผู้เล่าประสบและตัวบทนิราศนครวัดในการรับรู้โดยทั่วไปก็น่าจะมีความเป็นวัตถุวิสัยอยู่ในระดับหนึ่งเนื่องจากนิราศนครวัดนำเสนอสิ่งที่เป็นข้อมูลความรู้ แต่สิ่งเหล่านั้นล้วนผ่านการ “กรอง” ด้วยตัวผู้เล่าเรื่องซึ่งมีโลกทัศน์ ค่านิยม ความเชื่อ อคติส่วนตัว (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2545: 4) ก่อนสื่อสารกับผู้อ่านแล้ว ดังนั้นเรื่องราวความรู้ที่เล่าไว้ในนิราศนครวัดไม่ว่าจะเป็นประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ของไทยกับกัมพูชา ข้อมูลเกี่ยวกับสถานที่ โบราณวัตถุ โบราณสถาน จึงเป็นแต่เพียง “ความรู้ที่เป็นเรื่องเล่า” (narrative knowledge) ซึ่งเกิดจากการเชื่อมโยงและเรียงร้อยหน่วยความรู้ที่ปรากฏอย่างเป็นเอกเทศหรือกระจัดกระจายเข้าหากันเป็น “เรื่อง” ที่ผูกกัน (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2545: 3-4) จนราวกับว่า หน่วยของความรู้หลากหลายซึ่งสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้นั้น “เชื่อม” กันเป็นหน่วยเดียว สะท้อนธรรมชาติการรับรู้ของมนุษย์ซึ่งไม่สามารถ “รู้” สิ่งที่ไม่ได้รับการผูกโยงเข้าหากันจนเป็น “เรื่อง” ได้ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2545: 4)

ข้อมูลความรู้ที่ปรากฏใน**นิราศนครวัด**ได้ “สร้างการรับรู้” หลายประการเกี่ยวกับ “กัมพูชา” กล่าวคือ ทำให้เห็นภาพว่า ประเทศกัมพูชามีลักษณะอย่างไร ตำแหน่งที่ตั้งทางภูมิศาสตร์อยู่ห่างไกลจากไทยเท่าใด บรรยากาศในเมืองหลวงเป็นอย่างไร ปราสาทราชวัง วัด โบราณสถาน โบราณวัตถุมีมากเพียงใด เป็นศิลปะแบบใด กัมพูชามีความสัมพันธ์อย่างไรกับไทย ชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ในกัมพูชาคือคนกลุ่มใดบ้าง ฯลฯ “ภาพ” และ “ความเข้าใจ” ในประเด็นเหล่านี้เป็นสิ่งที่ได้จาก**นิราศนครวัด** ดังนั้นตัวบทจึงประกอบด้วยถ้อยแถลง (statements) หลากหลายซึ่งสร้างการรับรู้เกี่ยวกับกัมพูชาในด้านต่างๆ ลักษณะของความรู้ความเข้าใจทางสังคมเกี่ยวกับเรื่องหนึ่งๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องที่มีความเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมคือ “วาทกรรม” (Discourse) ตามแนวคิดของ Edward Said ซึ่งประยุกต์มาจากแนวคิดเรื่อง discourse ของ Michel Foucault เพื่ออธิบายการสร้างความรู้เกี่ยวกับ “โลกตะวันออก” โดยชาวตะวันตกในงานเขียนเรื่อง Orientalism อย่างไรก็ตาม ประเด็นที่**นิราศนครวัด**มีส่วนช่วยในการสร้างการรับรู้หรือทำให้เกิดมโนทัศน์ที่เจาะจงเกี่ยวกับประเทศกัมพูชาไม่ใช่ลักษณะสำคัญเพียงอย่างเดียวที่ทำให้ความรู้ความเข้าใจใน**นิราศนครวัด** เป็นวาทกรรม ปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่ทำให้สิ่งที่กล่าวไว้ใน**นิราศนครวัด**เป็นวาทกรรมคือ “อำนาจ” (power) ที่ผูกพันอยู่กับ “ตัวบท” “ความรู้ที่ปรากฏในตัวบท” และ “ผู้ทรงพระนิพนธ์”

องค์ประกอบสำคัญที่ทำให้ความรู้เรื่องกัมพูชาใน**นิราศนครวัด**มีลักษณะเป็นวาทกรรมคือ “อำนาจ” ที่ผูกติดอยู่กับตัวบทและผู้ทรงพระนิพนธ์อย่างที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ ลักษณะดังกล่าวสอดคล้องกับแนวคิดเรื่อง วาทกรรม (discourse) ความรู้ (knowledge) และอำนาจ (discourse) ของ Michel Foucault ที่เสนอความสัมพันธ์ระหว่าง “อำนาจ” และ “ความรู้” ว่า สิ่งที่เป็นความรู้นั้นผูกพันอยู่กับอำนาจเสมอ (Foucault, 1977: 27) เป็นไปไม่ได้ที่อำนาจจะถูกใช้โดยปราศจากความรู้ และในทำนองเดียวกันก็เป็นไปไม่ได้ที่ความรู้จะไม่ก่อให้เกิดอำนาจ (Foucault, 1980: 52) เขาเห็นว่า ไม่มีความสัมพันธ์เชิงอำนาจใดที่ปราศจากการสร้างระบบความรู้ และไม่มีความรู้ใดที่อยู่ได้โดยปราศจากอำนาจ ในทางกลับกันก็ไม่มีอำนาจใดที่อยู่ได้โดยปราศจากการรับรองความถูกต้องจากระบบความรู้ และไม่มีระบบความรู้ใดที่สามารถดำรงอยู่ได้โดยปราศจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจ (ธัญญา สังขพัฒน์ธานนท์, 2559: 133) ในความเห็นของ Sara Mills ข้อเสนอดังกล่าวของ Michel Foucault ถือเป็นความก้าวหน้าทางทฤษฎีในแง่ที่แสดงให้เห็นว่าความรู้มิได้เป็นเพียงสิ่งปราศจากความยึดโยงกับความปรารถนาหรือแรงจูงใจ แต่ความรู้คือส่วนสำคัญสำหรับ “การช่วงชิงอำนาจ” (Mills, 2003: 69) พูโกต์เชื่อว่า ผู้ใดก็ตามที่มีสิทธิ์กำหนดว่าสิ่งใดคือ “ความรู้” นับว่าผู้นั้นมีอำนาจในการกำหนดกรอบความคิดของสังคมเพื่อให้สังคมเห็นพ้องไปในทางเดียวกัน (สุรเดช โชติอุดมพันธ์, 2560: 110)

เมื่อนำกรอบคิดดังกล่าวมาพิจารณาการสร้างหรือสถาปนาความรู้ในวัฒนธรรมไทยตั้งแต่อดีต จะเห็นตัวอย่างที่ชัดเจนยิ่ง ในบริบทของการแสวงหาและการสร้างความรู้

บันทึกไว้เป็นลายลักษณ์ มีเพียงชนชั้นปกครองและชนชั้นนำของสังคมเท่านั้นที่สามารถ “สร้าง” หรือ “สถาปนา” ความรู้ขึ้นมา ก่อนไทยได้รับอิทธิพลจากตะวันตก แหล่งความรู้ไม่ว่าจะเป็น ศิลาจารึก ตำรา พงศาวดาร จดหมายเหตุ ปุ้มโหร บันทึกหรือเอกสารที่ต้องอาศัยการจดจำด้วยตัวอักษรล้วนแล้วแต่ผูกขาดอยู่กับชนชั้นปกครองทั้งสิ้น และลายลักษณ์เหล่านี้ก็เป็นเพียงส่วนหนึ่งของการสืบทอดความรู้และวัฒนธรรมเท่านั้น เนื่องจากสังคมไทยก่อนพุทธศตวรรษที่ 25 ไม่ได้เป็นสังคมที่อาศัยตัวอักษรในการจัดตั้ง (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2555: 6) นั่นหมายความว่า ความรู้หรือคำบอกเล่าที่ได้รับการจดบันทึกไว้มีโอกาสที่จะคงอยู่ในวัฒนธรรมมากกว่าการถ่ายทอดภูมิปัญญาด้วยมุขปาฐะ ดังนั้นเรื่องราว เหตุการณ์ และความรู้มากมายในยุคสมัยที่ความสามารถในการจดจำเป็นไปอย่างจำกัด จึงเป็นการ “เล่า” หรือ “สถาปนา” ขึ้นผ่านโลกทัศน์ของชนชั้นปกครองทั้งสิ้นดังที่สายชล สัตยานุรักษ์ (2546) ชี้ให้เห็นว่า ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น หลักฐานทางประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่เป็นหลักฐานของราชสำนัก ทำให้ไม่สามารถศึกษาความคิดทางศาสนาหรือการเมืองของคนทุกกลุ่มได้ (สายชล สัตยานุรักษ์, 2546: 5) กล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า การสร้างความรู้เป็นสิ่งที่ผูกขาดอยู่กับชนชั้นนำหรือชนชั้นปกครอง ความรู้จึงเกิดขึ้นได้ด้วยอำนาจซึ่งเป็นธรรมชาติที่มีมากับชนชั้น

แนวคิดดังกล่าวยิ่งปรากฏชัดเจนขึ้นอีกเมื่อใช้เป็นกรอบในการพิจารณากรณีของ**นิราศนครวัด**และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพมิได้เป็นเพียงผู้มีอำนาจจากการสังกัดอยู่ในชนชั้นสูงหรือชนชั้นปกครองจากชาติกำเนิด ทว่าพระองค์ยังทรงมี “อำนาจทางวัฒนธรรม” จากการทรงงานที่เกี่ยวกับการรวบรวม เรียบเรียง ชำระ นิพนธ์ข้อเขียนหลากหลายประเภท ไม่ว่าจะเป็นความรู้ด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี วรรณคดี บทบาทในหอพระสมุดวชิรญาณซึ่งส่วนหนึ่งทำหน้าที่ “แก้ไข” (edit) ตัวบทหนังสือจำนวนมากด้วยวิธีการตัดข้อความ สลับตำแหน่งข้อความต่างสำนวนในกรณีงานวรรณกรรม การเขียนคำนำหนังสือ ฯลฯ นอกจากนี้ยังทรงมีบทบาทสำคัญในคัดเลือก “หนังสือดี” ของวรรณคดี สโมสร การชำระ**พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์** ซึ่งสร้างการรับรู้ในเรื่องสำคัญ เช่น บทบาทของวังหน้าในประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ พระนิพนธ์และปาฐกถาจำนวนมากยังมีส่วนสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับกลุ่มคนในสังคมจำแนกตามสถานภาพ ดังที่ปรากฏในข้อเขียนเรื่อง **สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย” และ “ชน” ของชาวสยาม** ของสายชล สัตยานุรักษ์ (2546) ว่า ลักษณะใดเป็นอัตลักษณ์ของเมืองไทย ใครคือพระมหากษัตริย์ เจ้า ราษฎร พระสงฆ์ ผู้หญิง พ่อค้าและชาวจีน คนแต่ละกลุ่มมีอัตลักษณ์ บทบาท และหน้าที่รวมไปถึงลักษณะอันพึงประสงค์อย่างไรบ้าง ความเข้าใจและการรับรู้เหล่านี้ในหลายประเด็นก็ยังคงสืบทอดมาจนถึงปัจจุบันนี้

บทบาทของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพล้วนมีอิทธิพลต่อการรับรู้ในเรื่องต่างๆ ของคนในสังคมไทย บทบาทการทรงงานที่หลากหลายเป็นผลมาจากการที่ทรง

สังกัดอยู่ในชนชั้นปกครองโดยชาติกำเนิด ส่งผลให้พระองค์ได้มีส่วนร่วมในกิจกรรมซึ่งเป็นการสร้างและการสถาปนาความรู้ กรณีนี้นอกจากจะแสดงให้เห็นว่า “อำนาจ” เป็นธรรมชาติที่ผูกติดอยู่กับชนชั้นปกครองซึ่งส่งผลให้การสร้างความรู้เป็นไปแบบผูกขาดแล้ว ยังแสดงถึงอำนาจของปัจเจกบุคคลด้วย กล่าวคือ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวางในฐานะ “ปัญญาชน” และโดยเฉพาะอย่างยิ่งในฐานะ “พระบิดาแห่งประวัติศาสตร์ไทย” ข้อเขียนที่เป็นข้อมูลความรู้ ทศนะ บทวิพากษ์วิจารณ์ ฯลฯ ซึ่งพระองค์ทรงสร้างขึ้นล้วนแล้วแต่ได้รับการกล่าวถึง อ้างอิง และสร้างบทสนทนาขนาดใหญ่ต่อเนื่องยาวนานมาจนถึงปัจจุบันโดยเฉพาะในด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดี สะท้อนให้เห็นว่า ทรงเป็นบุคคลที่มีอำนาจและอิทธิพลทางวัฒนธรรมอย่างยิ่ง ดังนั้น สิ่งที่พระองค์กล่าวไว้หรือตัวบทพระนิพนธ์จึงมี “อำนาจ” ในการสร้างความรู้หรือการรับรู้มากกว่าตัวบทที่นำเสนอประเด็นเดียวกันแต่ผลิตโดยผู้อื่น

ผู้วิจัยเสนอว่า อำนาจของแต่ละตัวบทมีไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับว่าใครเป็นคนเขียน ดังที่ฟูโกต์แนะนำให้ตั้งคำถามว่า ใครเป็นผู้ที่สามารถกล่าวถ้อยแถลงได้ท่ามกลางบุคคลมากมายที่ส่งเสียงออกมาได้ ใครได้รับอภิสิทธิ์ที่จะเจรจา บุคคลนี้ได้รับการรับรองหรือการรับประกันจากใคร สถานภาพของเขาคืออย่างไร เป็นบุคคลที่มีสิทธิ์ตามประเพณี ตามกฎหมายสูงสุด หรือได้รับสิทธิ์โดยบังเอิญให้สามารถกล่าวถ้อยแถลงได้ (ฐานิดา บุญวรรณ, ผู้แปล, 2565: 29) “อำนาจแห่งตัวบท” แต่ละตัวบทที่มีไม่เท่ากันหรือ “เสียงพูด” ของผู้แต่งที่ตั้งไม่เท่ากันเห็นได้ชัดเจนจากบันทึกการเดินทางไปกัมพูชาในช่วงเดียวกันซึ่งมีถึง 2 เรื่องและชื่อเหมือนกันคือ **นิราศนครวัดคำกลอน** โดยพระยาอนุศาสน์จิตรกร²⁷ แต่งขึ้นก่อน**นิราศนครวัด**ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพในปีเดียวกันคือ พ.ศ. 2467 ทว่า**นิราศนครวัดคำกลอน**กลับไม่เป็นที่รู้จักกันแม้แต่ในกลุ่มผู้ศึกษาวรรณคดี แสดงให้เห็นว่า “อำนาจ” ของตัวบทที่มีไม่เท่ากัน ส่งผลต่อการสร้างความรู้ การผลิตซ้ำ และลักษณะความเป็นวาทกรรมของสิ่งที่กล่าวไว้ในตัวบท

อำนาจที่ผูกติดอยู่กับพระนิพนธ์และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพส่งผลให้สิ่งที่พระองค์กล่าวไว้ได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่ อ้างถึง และหมุนเวียนอยู่ในการรับรู้

²⁷ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพน่าจะทรงพระนิพนธ์**นิราศนครวัด**ในลักษณะของการ “แต่งแก้” หรือ “ประชัน” **นิราศนครวัดคำกลอน**ของพระยาอนุศาสน์จิตรกร เนื่องจากก่อนหน้าที่พระยาอนุศาสน์จิตรกรจะเดินทางไปกัมพูชาก็ได้เข้าเฝ้าฯ เพื่อขอคำแนะนำจากสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (พระยาอนุศาสน์จิตรกร, 2493: (31)-(32)) แสดงว่าพระองค์ทรงรับรู้ถึงการเดินทางและน่าจะรวมถึงการแต่ง**นิราศนครวัดคำกลอนด้วย** แม้จะทรงรู้อยู่แล้วว่าการใช้ชื่อใกล้เคียงกันเช่นนี้ต้องสร้างความสับสน แต่กลับทรงเลือกใช้ชื่อ**นิราศนครวัด** นอกจากนี้ในเวลาต่อมาเมื่อ**นิราศนครวัดคำกลอน**พิมพ์ซ้ำโดยภริยาและบุตรธิดาในงานพระราชทานเพลิงศพพระยาอนุศาสน์จิตรกร ปรากฏว่าชื่อหนังสือได้เปลี่ยนเป็น**เที่ยวนครวัด นครธม เมื่อพุทธศักราช 2467** นับว่าเป็นการหลีกทางให้พระนิพนธ์**นิราศนครวัด**

ของสังคมผ่านระยะเวลาอันยาวนานโดยมีระบบสถาบัน (institution) อันได้แก่ สถาบันการศึกษา ไม่ว่าจะเป็น โรงเรียน มหาวิทยาลัย หน่วยงานองค์กร เช่น ราชบัณฑิตยสภาซึ่งถือเป็นสถาบันทางวิชาการชั้นสูงของชาติที่สืบทอดจารีตทางปัญญา (intellectual tradition) ของชนชั้นนำ (สายชล สัตยานุรักษ์, 2556: 7) สยามสมาคม เข้ามามีบทบาทในการทำให้ความรู้และการรับรู้ที่พระองค์สร้างขึ้นนั้นมีอายุต่อไปเรื่อยๆ สำหรับ Michel Foucault กระบวนการเหล่านี้คือการ “กรอง” ให้เกิดสิ่งที่เป็น “ความจริง” (true) และ “ความลวง” (false) โดยสิ่งที่มีอายุยืนยาวต่อไปได้จากการผลิตซ้ำแล้วซ้ำเล่าคือสิ่งที่ “ระบบ” เลือกไว้ในฐานะ “ความจริง” และคัดสิ่งที่เห็นว่าเป็น “ความลวง” ออกจากสารบบ (Mills, 2003: 58) Foucault เห็นว่า ความรู้ที่ยอมรับกันว่าเป็น “ความจริง” จะสามารถดำรงอยู่ได้ด้วยการส่งเสริมจากการจัดการอำนาจ (arrangements of power) (Feder, 2011: 56) และเขายังเห็นว่าเราควรมองว่าความจริงเป็น “ระบอบแห่งความจริง” (regime of truth) ทั้งนี้เนื่องจากการที่คนกลุ่มหนึ่งเชื่อว่าสิ่งใดเป็นความจริงนั้นต้องการระเบียบวินัยและข้อบังคับที่ทำให้ทุกคนเห็นในทิศทางเดียวกัน (Foucault, 1984: 74) ระเบียบข้อบังคับเหล่านั้นอาจแสดงออกผ่าน “ปฏิบัติการทางวาทกรรม” (discursive practices) ซึ่งเคลือบแฝงมาในรูปของตัวบทที่รายล้อมและมีอิทธิพลต่อชีวิตของเราอย่างไม่อาจหลีกเลี่ยงได้โดยเฉพาะอย่างยิ่งละครโทรทัศน์หรืองานวรรณกรรมที่ตอกย้ำมายาคติหนึ่งๆ (สุรเดช โชติอุดมพันธ์, 2560: 110)

ลักษณะและกระบวนการที่กล่าวมาทั้งหมดนี้เป็นปัจจัยที่ทำให้ความรู้ความเข้าใจที่กล่าวไว้ใน**นิราศนครวัด**นั้นมีลักษณะเป็น วาทกรรม เห็นได้อย่างชัดเจนในประเด็นที่ว่า ตัวบทเรื่องนี้ผูกพันอยู่กับอำนาจอย่างเข้มข้นซึ่งส่วนหนึ่งเกิดจากผู้ทรงพระนิพนธ์ ส่งผลให้ตัวบทได้รับการผลิตซ้ำ อ้างอิง กล่าวถึง ศึกษาค้นคว้าผ่านบทบาทและกลไกของสถาบันทางสังคมที่เกี่ยวข้อง ในเมื่อความรู้ รวมไปถึงภาพของกัมพูชาที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสร้างไว้ใน**นิราศนครวัด**ตามที่ผู้วิจัยจะอภิปรายในส่วนต่อไปยังคงได้รับการผลิตซ้ำอยู่เสมอและมีส่วนที่เหมือนกับความรู้ ความเข้าใจ ทศนคติที่คนไทยโดยทั่วไปมีต่อกัมพูชา ผู้วิจัยจึงเสนอว่า “กัมพูชา” ใน**นิราศนครวัด**เป็น วาทกรรม ตามแนวคิดของ Michel Foucault และ Edward Said (Foucauldian/Saidian Discourse) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของ “เรื่องเล่าหลัก” (Grand Narratives) ในสังคมไทย โดยที่เรื่องเล่าหลักของสังคมเป็นเรื่องเล่าที่ผู้คนในสังคมมักจะมองว่ามีความเป็นสากลและมีความชอบธรรม สามารถครอบงำเรื่องเล่าอื่นๆ ในสังคมที่ไม่มีอำนาจหรือมีความชอบธรรมเทียบเท่าได้ (สุรเดช โชติอุดมพันธ์, 2560: 131)

อนึ่ง ลักษณะความเป็นวาทกรรมของความรู้ความเข้าใจที่กล่าวไว้ใน**นิราศนครวัด**นั้นแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ วาทกรรม ตามการใช้ของ Edward Said ซึ่งคือชุดความรู้ ความเข้าใจ ความเชื่อที่คนในสังคมมีต่อกันหรือวัฒนธรรมหนึ่งๆ ลักษณะดังกล่าวปรากฏอย่างชัดเจนใน**นิราศนครวัด**ว่า วาทกรรม ในอีกลักษณะมาจากแนวคิดของ Michel Foucault ซึ่ง

เป็นแม่แบบเรื่องราวกรรมของ Edward Said ผู้วิจัใช้แนวคิดของ Michel Foucault ในการอธิบายว่า ชุดความรู้ ความเข้าใจ ความเชื่อเกี่ยวกับกัมพูชาตามนิยามของ Edward Said นั้นมีกลไกการทำงานอย่างไรจึงได้มีอิทธิพลต่อความรู้ความเข้าใจของคนไทยเกี่ยวกับพูชาอย่างต่อเนื่องยาวนานมาจนถึงปัจจุบัน กล่าวโดยสรุปคือ ผู้วิจัใช้แนวคิดเรื่องราวกรรมของ Edward Said ในการพิจารณาว่าสิ่งที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าใน **นิราศนครวัด** สร้างความรู้ใดเกี่ยวกับกัมพูชาบ้าง และใช้แนวคิดเรื่องราวกรรมของ Michel Foucault ในการอธิบายอิทธิพลของวาทกรรมใน **นิราศนครวัด**

ค. วาทกรรมและความรับรู้เกี่ยวกับกัมพูชาที่ปรากฏในนิราศนครวัด

1) ดินแดนที่ถูกปกครอง

“ภาพ” หรือ “ความรู้” เกี่ยวกับกัมพูชาที่ปรากฏใน **นิราศนครวัด** อย่างชัดเจนคือ การเป็นพื้นที่ที่ถูกปกครองโดยคนชาติอื่นนับแต่อดีตสืบต่อมาจนถึงบริบทของสังคมร่วมสมัย ความรู้เกี่ยวกับกัมพูชาในฐานะผู้ถูกกระทำในอดีตสะท้อนผ่านการเล่าเรื่องราวในประวัติศาสตร์ไม่ว่าจะเป็นจากตำนาน พงศาวดารในสมัยกรุงศรีอยุธยา หรือจากความทรงจำของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเองในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ส่วนภาพการเป็นผู้ถูกปกครองในบริบทร่วมสมัยสะท้อนจากคำบอกเล่าผ่านบทบรรยายเหตุการณ์และเรื่องราวขณะเดินทาง เรื่องราวจากตำนานและพงศาวดารที่ผู้เล่าเรื่องบรรยายสร้างการรับรู้ว่า ในอดีตไทยและกัมพูชาความสัมพันธ์แบบปฏิปักษ์ มีการรบพุ่งกันอยู่ไม่ขาด โดยที่ฝ่ายไทยอยู่ในฐานะเหนือกว่า สามารถตีกัมพูชาได้ในหลายยุคสมัย ส่วนคำบอกเล่าในห้วงเวลาปัจจุบันขณะเดินทางสะท้อนให้เห็นว่า กัมพูชาเป็นประเทศที่มีได้มีอำนาจเป็นของตนเอง กิจกรรมแทบทุกอย่างที่เกิดขึ้นในเขตแดนกัมพูชาเป็นไปโดยการบริหารจัดการและตัดสินใจของฝรั่งเศสซึ่งเป็นรัฐบาลประเทศเจ้าอาณานิคม ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ภาพหรือความรู้หนึ่งเกี่ยวกับกัมพูชาใน **นิราศนครวัด** คือ “ดินแดน” ที่ถูกปกครองโดยชาติอื่นมาโดยตลอด ไม่มีอำนาจเป็นของตนเอง ซึ่งจะได้ยกตัวอย่างพร้อมอภิปรายประกอบดังต่อไปนี้

1.1) ดินแดนในอำนาจของไทย

เมืองกำปอดนั้นตั้งอยู่ริมลำน้ำห่างทะเลขึ้นมาว่าเรือไฟ
เดิน 2 ชั่วโมง แลเห็นเรือเสาเรือใบจอดอยู่ที่ท่า 2-3 ลำ เป็นเมืองเก่ามีชื่อปรากฏมา
ในหนังสือพงศาวดารไทยแต่โบราณ กองทัพไทยยกมาตีกัมพูชาครั้งใด ถ้าเป็น
ทัพเรือก็มาขึ้นที่เมืองกำปอดนี้ทุกคราว

(สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 14)

ส่วนเรื่องพระธาตุนั้นมีในพงศาวดาร ว่าเดิมราชธานีของเขมรตั้งอยู่ที่นครธม สมเด็จพระบรมราชาธิราช (สามพระยา) กรุงศรีอยุธยา ยกกองทัพไทยมาปราบปรามเมืองเขมร ได้นครธม พระเจ้าธรรมโศกเจ้ากรุงกัมพูชาสิ้นพระชนม์ในระหว่างสงคราม สมเด็จพระบรมราชาธิราชทรงตั้งราชบุตรองค์หนึ่งทรงพระนามว่าพระอินทราชา ซึ่งครองเมืองสร้อยก่อน ให้อยู่ครองกรุงกัมพูชาที่นครธม ครั้งนั้นมีเจ้าเขมรองค์หนึ่ง ทรงนามว่าพระญาณาทิให้ลอบวางยาพิษปลงพระชนม์พระอินทราชาเสีย (ความนั้นไม่ทราบถึงกรุงศรีอยุธยา สำคัญว่าประชวรสิ้นพระชนม์เพราะทนความไข้ไม่ได้ จึงไม่ตั้งเจ้านายองค์อื่นลงมาอีก) พระญาณาทิก็ได้เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา ทรงนามว่าสมเด็จพระบรมราชา งามาธิบดินทร์สุริโยประพันธ์ธรรมิกราชแล้วย้ายราชธานี (หนีอำนาจไทย) ลงมาตั้งที่เมืองพนมเปญเมื่อสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระนารายณ์ราชาธิราชบุตรได้เป็นเจ้ากรุงกัมพูชา จึงสร้างพระเจดีย์ เป็นที่บรรจุพระอัฐิธาตุของพระบิดาไว้บนยอดเขาพนมเปญดังนี้ แต่ต่อมา กษัตริย์เขมรทิ้งเมืองพนมเปญไปตั้งราชธานีอยู่ที่อื่นคือที่เมืองปาสาณ เมืองโพธิสัตว์ เมืองละแวก เมืองศรีสุนทร เมืองอุดงค์มีชัย ตลอดเวลาหลายร้อยปี กลับมาอยู่เมืองพนมเปญแต่เมื่อเกิดยุคเข็ญเป็นครั้งเป็นคราว

(สมเด็จพระยาตำราธิราชานุภาพ, 2515: 21-22)

จากตัวอย่างที่เล่าความตามพงศาวดารข้างต้น ไทยมีอำนาจเหนือกัมพูชามาโดยตลอดจากการ “ยกทัพมาตี” “ยกกองทัพไทยมาปราบปราม” “ตีได้นครธม” นอกจากนี้เมื่อได้เมืองแล้วกษัตริย์ไทยก็มีพระราชอำนาจสถาปนาพระราชโอรสให้ครองเมืองกัมพูชา ในขณะที่การกระทำของฝ่ายกัมพูชาซึ่งปรากฏในบทบรรยายนี้สะท้อนภาพที่เป็นคู่ตรงข้ามกับความแข็งแกร่ง ความทรงอำนาจของฝั่งไทย ไม่ว่าจะเป็น “สิ้นพระชนม์ในระหว่างสงคราม” “ลอบวางยาพิษปลงพระชนม์” “ย้ายราชธานี (หนีอำนาจไทย)” “ทิ้งเมืองพนมเปญ” การบรรยายในลักษณะนี้เป็นการสร้างความรับรู้ว่าไทยและกัมพูชาอยู่ในสภาวะ “ทวิลักษณ์” (dualism) ซึ่งเป็นขั้วตรงข้ามที่แตกต่างหรือตัดกัน (contrast) อย่างเด่นชัด (รีนฤทัย สัจจพันธุ์, 2538: 73-74) ในเรื่องของความแข็งแกร่ง คุณธรรม ความซื่อตรง

ในความเป็นจริงแล้ว กล่าวได้ว่า เรื่องราวในพงศาวดารที่สมเด็จพระยาตำราธิราชานุภาพทรงเล่าในบทบรรยายประวัติศาสตร์ข้างต้นไม่ได้มีความเกี่ยวข้องใดๆ กับประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์หรือประวัติศาสตร์ร่วมสมัยกับผู้ทรงพระนิพนธ์เนื่องจากเป็นอดีตอันห่างไกล และยิ่งไปกว่านั้นคือ แม้ความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรอยุธยาและรัตนโกสินทร์จะเป็นไปในลักษณะการสร้างขึ้นหรือเกิดขึ้นมาเพื่อทดแทนและสร้างความต่อเนื่องให้แก่กัน นัยว่าราชอาณาจักร

รัตนโกสินทร์สร้างขึ้นจากมรดกทางประวัติศาสตร์ของราชอาณาจักรธนบุรีและอยุธยา (สายชล สัตยานุรักษ์, 2546: 9) แต่ก็มี ความซับซ้อนในแง่ “ประวัติศาสตร์นิพนธ์” (historiography) ที่ทำให้ไม่สามารถสรุปหรือตีความได้ว่า ความจากพงศาวดารที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่านั้นถือการเล่า “ประวัติศาสตร์” ของ “ไทย” หรือ “สยาม” เพราะเมื่อพิจารณาในแง่พื้นที่และเวลาดินแดนที่เป็นประเทศไทยและกัมพูชาในบริบทร่วมสมัยกับ **นิราศนครวัด** หรือแม้กระทั่งในปัจจุบันนี้ในอดีตเป็นพื้นที่ซึ่งมีขอบเขตเลื่อนไหลและมีอำนาจเหลื่อมซ้อนกันระหว่างอาณาจักรซึ่งมีมากกว่าแค่ “อยุธยา” หรือพื้นที่ซึ่งสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพเรียกรวมว่า “กัมพูชา” แต่กลายเป็นว่าผู้เล่าเรื่องกลับเรียงร้อยอนุภาคเหตุการณ์จากพงศาวดารนี้ขึ้นมาผ่านมุมมองการเล่าของตนเองโดยขับเน้นให้ “ไทย” เป็น “คู่ขัดแย้ง” โดยตรงกับ “กัมพูชา” ทั้งๆ ที่ความจริงแล้วน่าจะกล่าวได้ว่า การรบบพุ่งดังกล่าวเกิดขึ้นระหว่าง “อาณาจักรสองอาณาจักรซึ่งอยู่ในพื้นที่ประเทศไทยและกัมพูชาปัจจุบัน”

แม้เหตุการณ์ในสมัยอยุธยาที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าจะไม่ได้มีความเกี่ยวข้องใดๆ กับบริบทสังคมร่วมสมัยของทั้งไทยและกัมพูชา ทว่าผู้เล่ากลับสร้างให้เรื่องราวมีลักษณะเป็น “เส้นตรง” ที่เชื่อมอดีตและปัจจุบันซึ่งคือช่วงเวลาตั้งแต่ **นิราศนครวัด** และอาจรวมถึงช่วงเวลาต่อมาเข้าหากัน ทรงใช้ชื่อเรียก “ไทย” ใน “*กรุงศรีอยุธยาเยกกองทัพไทยมาปราบปรามเมืองเขมร*” โดยปริยายจึงหมายความว่า “กองทัพไทย” เป็นของ กรุงศรีอยุธยา และดังนั้น “ฝ่ายไทย” จึงมีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีซึ่งก็คือ “ไทย” เดียวกันกับราชธานีต่อมาไม่ว่าจะเป็นกรุงธนบุรีหรือรัตนโกสินทร์ ส่วนการเรียกคู่ปฏิบัติกับราชสำนักอยุธยาว่า “กัมพูชา” ก็เป็นการสร้างความเชื่อมโยงเวลาในอดีตและปัจจุบันให้เป็นเส้นตรงต่อเนื่องเช่นเดียวกัน การเชื่อมโยงนี้เองที่ทำให้เรื่องราวจากพงศาวดารที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่านั้นกลายเป็น “ที่มา” หรือ “ประวัติ” ของไทยและกัมพูชาในบริบทร่วมสมัยไปโดยปริยาย นับว่า ทั้งไทยและกัมพูชาในยุคสมัยที่ **นิราศนครวัด** แต่งขึ้นต่างก็เป็น “พื้นที่” ซึ่งเป็นผลหรือเป็นความต่อเนื่องมาจากเหตุการณ์ที่เล่าตามพงศาวดาร “การเล่า” ที่หมายความว่าประวัติศาสตร์ที่กล่าวถึงนี้เป็น “อดีต” รวมของ “ทุกคน” คือสิ่งที่นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2557: 79) เห็นว่า เป็นลักษณะของประวัติศาสตร์ที่ “สร้างขึ้น” โดยรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์และรัฐชาติเพื่ออธิบายการดำรงอยู่และความเป็นมาของรัฐ

ลักษณะการทำให้มิติของพื้นที่และเวลา “เชื่อม” เข้าหากันเป็นเส้นตรงและเป็นหน่วยที่มีเอกภาพนี้เองเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ลักษณะความรู้ในเรื่อง **นิราศนครวัด** เป็นวาทกรรมและเป็นการประกอบสร้าง “ภาพ” กัมพูชาและไทยขึ้นมาโดยละความซับซ้อนรวมถึงพลวัตที่เกิดขึ้นกับพื้นที่รวมถึงกลุ่มคนที่อยู่ในพื้นที่ที่ผู้เล่ากล่าวถึงออกไปทั้งหมด นอกจากนี้ ผู้เล่ายังสร้างความน่าเชื่อถือให้แก่สิ่งที่เล่าด้วยการอ้างที่มาของเรื่องเล่า จะเห็นว่าในส่วนการเล่ารายละเอียดเมืองกำแพงและพระธาตุพนมเปญ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวนำก่อนเสมอว่าสิ่งที่ทรง

เล่ามาจากแหล่งข้อมูลใดซึ่งในที่นี้คือ “พงศาวดารไทย” ยิ่งเป็นการเน้นย้ำว่า เหตุการณ์ที่ทรงเล่ามีสถานะภาพเป็นประวัติศาสตร์ของ “ไทย” เพราะมาจากแหล่งข้อมูลที่ผู้ทรงพระนิพนธ์ “ประทับตรา” แล้วว่าเป็นของไทย ดังนั้นนอกจากสิ่งที่ทรงเล่าจะมีความน่าเชื่อถือของข้อมูลเพิ่มมากขึ้นในแง่ที่ว่า เป็นเรื่องเล่าที่ปรากฏในเอกสารทางประวัติศาสตร์ร่วมสมัย (พงศาวดาร) ยังเป็นการละความซับซ้อนในแง่พลวัตของพื้นที่และเวลาออกไป ทำให้เรื่องที่เล่ามีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในแง่องค์ประกอบ นอกจากนี้เมื่อพิจารณาจากข้อเท็จจริงที่ว่า สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงใช้คำว่า “พงศาวดาร” ในความหมายเดียวกับคำว่า “ประวัติศาสตร์”²⁸ (พรชัย คุ่มทวีพร, 2529: 107) ก็ยิ่งทำให้เชื่อได้ว่า “พงศาวดารไทย” ของพระองค์ส่วนหนึ่งน่าจะมีความหมายเหมือนกับ “ประวัติศาสตร์ไทย” ด้วย ดังนั้นเรื่องที่พระองค์ทรงเล่า แม้จะเป็นประวัติศาสตร์อันห่างไกล แต่ก็ถือเป็นเรื่องราวที่สัมพันธ์กับพื้นที่และเวลาในกรุงรัตนโกสินทร์และเมื่อพิจารณาร่วมกับวิธีการเล่าประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่ทรงทำให้เรื่องที่เล่ามีความน่าเชื่อถือขึ้นจากการต่อนุภาคอิทธิพลหรือเรื่องราวเหนือธรรมชาติตามขนบพงศาวดารออกทั้งหมดแล้วเรียบเรียงใหม่ในแบบเรื่องที่อาศัยความเป็นเหตุเป็นผลของเหตุการณ์และการกระทำซึ่งมีหลักฐานได้แก่ เกิดเหตุการณ์อย่างไร ทำไมจึงเกิดเหตุการณ์เช่นนั้นขึ้น และเหตุการณ์นั้นทำให้เกิดผลอย่างไร (สมเด็จพระเจ้านิราศนาถวดีวงศ์ และ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505: 269) ก็ยิ่งทำให้มองเห็นชัดเจนขึ้นว่า เพราะเหตุใดเรื่องเล่าที่เป็นพระนิพนธ์ซึ่งรวมถึง **นิราศนครวัด** จึงมีอิทธิพลสำคัญในประวัติศาสตร์นิพนธ์กระแสหลักของไทย การเล่าประวัติความเป็นมาของพระธาตุพนมเปื้อนด้วยเรื่องราวการศึกสงครามระหว่างไทยกับกัมพูชาล้วนโยงใยเข้าหากันด้วยระบบเหตุผล ทุกสิ่งที่เกิดขึ้นล้วนมีเหตุปัจจัย ผู้วิจัยเห็นว่า การเล่าที่ให้ความสำคัญแก่ความน่าเชื่อถือ ความเป็นเหตุเป็นผลของเรื่องราวเหตุการณ์เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เรื่องที่ทรงเล่าช่วยสร้าง “การรับรู้” “ภาพ” หรือ “วาทกรรม” เกี่ยวกับกัมพูชา รวมไปถึงความสัมพันธ์ระหว่างกัมพูชาและไทยได้อย่างสัมฤทธิ์ผล

นอกจากตัวอย่างที่ได้อภิปรายในข้างต้นแล้ว การเรียกชื่อเมืองในกัมพูชาว่า “เสียมราชรัฐ” แทนที่จะออกชื่อเรียกอย่างถูกต้องว่า “เสียมเรียบ” (Siam Reap, សៀមរាប) ยังแสดงให้เห็นชัดเจนว่า สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพต้องการสร้างความรับรู้เกี่ยวกับสถานะภาพของไทยและกัมพูชาตามรูปแบบความสัมพันธ์ทางอำนาจดังที่ได้อภิปรายมาแล้ว “เสียมราชรัฐ” เกิดจากคำว่า เสียม ซึ่งหมายถึง สยาม ประสมกับ ราชรัฐ ซึ่งหมายถึง รัฐ หรือ ราชวร

²⁸ คำว่า ประวัติศาสตร์ เป็นคำที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบัญญัติขึ้นจากคำว่า history ในภาษาอังกฤษ ความจริงแล้วสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพก็ทรงยอมรับแนวคิดของคำว่าประวัติศาสตร์ แต่โปรดที่จะใช้ “ประวัติ” หรือ “พงศาวดาร” เพื่อหมายความอย่างเดียวกันกับประวัติศาสตร์มากกว่า พรชัย คุ่มทวีพร (2529: 107) สันนิษฐานว่า ที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพไม่ทรงใช้คำว่า ประวัติศาสตร์ ทั้งๆ ที่เห็นด้วยกับแนวคิดและความหมายน่าจะเป็นเหตุผลทางการเมือง

แปลตรงตัวว่า ดินแดนหรือผู้คนของไทย การเรียกชื่อเมืองว่า เสียมราชู ขัดแย้งกับชื่อที่กัมพูชาเรียก และชื่อที่ไทยนิยมเรียกเมืองนี้กันมาแต่เดิมว่า “เสียมเรียบ” ซึ่งแปลตามตัวว่า สยามแพ้ ปรากฏการใช้ในเอกสารฝั่งไทยตั้งแต่พระราชพงศาวดารสมัยกรุงธนบุรีและรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะ **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1** ของ **เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค)** เป็นต้นมาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวภายหลังกรณีข้อพิพาทเรื่องดินแดนกับฝรั่งเศส “เสียมราชู” ถูกนำมาใช้แทน “เสียมเรียบ” ซึ่งใช้กันมาแต่เดิม (ศานติ ภัคดี คำ, 2563: ออนไลน์)

ความจริงแล้วชื่อเมืองเสียมเรียบหรือ “เสียมราบ” ตั้งขึ้นตามตำนานโบราณซึ่งน่าจะแปลจากเอกสารเขมรเป็นภาษาไทยในช่วงสมัยรัชกาลที่ 4-รัชกาลที่ 5 (ศานติ ภัคดี คำ, 2563: 56) เป็นเรื่องเล่าว่า พระร่วงผู้นำชาวเสียม (สยาม) ไปหมอบราบด้วยความเกรงกลัวอำนาจพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ของกัมพูชา สถานที่บริเวณดังกล่าวจึงถูกเรียกกันว่า “เสียมราบ” อย่างไรก็ตาม คำบอกเล่าดังกล่าวอยู่ในลักษณะของ “ตำนาน” แสดงให้เห็นว่า แม้แต่ผู้เขียนพงศาวดารเองก็ไม่สามารถอธิบายชื่อเรียกดังกล่าวได้จึงต้องแต่งตำนานอธิบายสถานที่ (ศานติ ภัคดี คำ, 2563: 56) ในพงศาวดารเขมรฉบับออกญาพระคลัง (ง) ซึ่งบันทึกในสมัยสมเด็จพระบรมราชาธิราช (พระองค์ จันท) กล่าวไว้ว่า ไทยยกทัพมาตีเมืองเขมรและพากลับไปที่บริเวณเมืองนครหลวง ศานติ ภัคดี คำ (2563) สันนิษฐานว่าชื่อ เสียมราบ น่าจะปรากฏในเอกสารฝั่งไทยตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาในรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชหรือรัชกาลสมเด็จพระเจ้าท้ายสระในพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับความพิสดารเกือบทุกฉบับ เช่น **พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพระพนรัตน์ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา** (ศานติ ภัคดี คำ, 2563: 68) “เสียมราบ” มักใช้สลับกับคำว่า “เมืองพระนครวัด” ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ จากนั้นในสมัยรัชกาลที่ 3 “เสียมราบ” จึงถูกใช้เป็นหลัก²⁹ เรื่อยไปจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 จึงได้เปลี่ยนมาใช้คำว่า “เสียมราชู” แทนในภายหลัง

ตลอดการเดินทางใน **นิราศนครวัด** และในเมืองเสียมเรียบ สมเด็จพระยามหาราชราชนาภาพไม่ได้ทรงกล่าวถึงที่มา ตำนาน หรือความซับซ้อนใดๆ ของชื่อเรียกเมืองเสียมเรียบแม้แต่บ่อย ทั้งๆ ที่ในส่วนอื่นของเรื่อง ทรงอธิบายประวัติความเป็นมาของสถานที่แต่ละแห่งอย่างละเอียดลออ ผู้วิจัยเห็นว่า ผู้ทรงพระนิพนธ์คงจะคำอธิบายหรือข้อมูลที่เกี่ยวข้องออกจากการบรรยายเนื่องจากตำนานที่มาจากชื่อเมืองเสียมเรียบมีอนุภาคที่แสดงให้เห็นถึงความพ่ายแพ้ของสยาม และยังขัดแย้งกับชื่อ เสียมราชู ที่พระองค์ทรงใช้ในเรื่อง นอกจากนี้ เมื่อพิจารณาจากข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ที่ว่า เมืองเสียมเรียบรวมถึงตัวปราสาทนครวัดเคยเป็นดินแดนในความ

²⁹ มียกเว้นบ้างเช่นเรื่อง “ประกาศเรื่องแผ่นดินเขมร” พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 ที่ใช้คำว่า “เมืองนครวัด” แทน “เสียมราบ”

ปกครองของไทยก่อนที่จะพิพาทเรื่องดินแดนจะทำให้ไทยเสียพื้นที่ส่วนนี้ไป การออกชื่อเมืองว่า เสียมราชบุรี แสดงนัยถึงความ “โหยหา” ความกว้างใหญ่ของอาณาเขตที่พระราชอำนาจแห่งองค์อิสรราชสยามแผ่ไปถึง และในแง่การสร้างความรู้เกี่ยวกับกัมพูชา การออกชื่อเรียกดังกล่าวก็เป็นการทำให้รับรู้ว่ายามอยู่ในสถานภาพเหนือกว่าเสมอ

ความซับซ้อนของการออกชื่อเรียกเมืองเสียมเรียบแสดงให้เห็นว่า ชื่อสถานที่ใน**นิราศนครวัด**แตกต่างไปจากชื่อสถานที่ในนิราศที่แต่งตามชนบ ในนิราศซึ่งใช้สถานที่ที่เดินทางผ่านเป็นระบบในการพรรณนาอารมณ์ความรู้สึกถึงนาง ชื่อสถานที่เป็นเพียง “คำ” ที่กวีใช้เพื่อแสดงกลวิธีทางภาษาในด้านเสียงและความหมายเท่านั้น แม้จะมีการเล่าเรื่องราวที่มาของสถานที่ประกอบ แต่เรื่องเล่านั้นก็ไม่ได้แสดงมิติที่ซับซ้อนของการเมือง ประวัติศาสตร์ และความทรงจำ แต่การออกชื่อ เสียมราชบุรี ใน**นิราศนครวัด**แสดงแง่มุมที่ซับซ้อนของสิ่งเหล่านี้ไว้อย่างครบถ้วน ซึ่งอาจจัดได้ว่าเป็นเอกลักษณ์ของนิราศอีกอย่างหนึ่งใน**นิราศนครวัด**ด้วย

ดังที่ได้อภิปรายไปในส่วนต้นของหัวข้อนี้ว่า **นิราศนครวัด**เป็นตัวบทที่ผูกพันอยู่กับอำนาจ ทั้งอำนาจของตัวบทเองและอำนาจทางวัฒนธรรมของผู้ทรงพระนิพนธ์ ตัวบทและสิ่งที่กล่าวไว้ใน**นิราศนครวัด**จึงได้รับการกล่าวถึงครั้งแล้วครั้งเล่าสืบต่อมาจนกระทั่งปัจจุบัน ผู้วิจัยเสนอว่า ภาพ การรับรู้ หรือวาทกรรมเกี่ยวกับกัมพูชาที่เสนอไว้ใน**นิราศนครวัด**เป็นส่วนหนึ่งที่ประกอบสร้างเรื่องเล่าหลักของสังคม (Grand Narratives) ที่ส่งผลต่อความความรู้สึกนึกคิด ความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับกัมพูชา โดยมีระบบสถาบัน ระบบการศึกษา การพิมพ์ ฯลฯ เป็นส่วนสำคัญให้การรับรู้นี้มีอายุต่อไป เช่นในกรณีของแบบเรียนที่เขียนเกี่ยวกับกัมพูชา ธิปติ บัวคำศรี เห็นว่า “เมื่อกล่าวถึงกัมพูชาในแบบเรียนจะใช้ทางเสียงแบบเหยียดๆ” (ธิปติ บัวคำศรี, 2553: 187) และกล่าวสรุปภาพรวมการประกอบสร้างภาพกัมพูชาในหนังสือแบบเรียนไว้ว่า

ในขณะที่ความรู้เกี่ยวกับกัมพูชาในประวัติศาสตร์ไทยสมัยสุโขทัยมีความเปลี่ยนแปลงค่อนข้างสูง กัมพูชาในประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ กลับค่อนข้างคงที่ทางหนึ่ง กัมพูชาในประวัติศาสตร์ไทยในสมัยอยุธยานั้นอยู่ในฐานะประเทศราชที่ “เมื่อใดเขมรเข้มแข็งขึ้นก็จะแข็งเมือง ไทยก็ต้องยกทัพไปปราบ” และ “ยามใดก็ตามที่ไทยทำศึกกับพม่า เขมรจะต้องส่งกองทหารมารุกราน” คำอธิบายอย่างนี้อยู่มาจนปัจจุบัน แบบเรียนตามหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พ.ศ. 2544 เล่มหนึ่งจึงจัดความสัมพันธ์ไทยกับกัมพูชาไว้ว่าเป็นความสัมพันธ์กับประเทศที่มีฐานะอ่อนแอกว่า โดยกัมพูชาอยู่ในฐานะที่เป็น “ประเทศราชของไทย” ส่วนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น นอกจากกัมพูชาจะถูกกล่าวถึงว่าเป็น “เมืองประเทศราชของไทยแล้ว” คำบรรยายหนึ่งที่เพิ่มเติมเข้ามาคือ “เหตุการณ์ในประเทศ

เขมรมักจะมีเรื่องยุ่งยาก เพราะเจ้าในราชวงศ์เขมรแตกสามัคคีกันและแย่งราชบัลลังก์กันเสมอ” นอกจากนั้นแล้ว สิ่งหนึ่งที่เห็นได้เป็นปกติในแบบเรียนรวมถึงสิ่งพิมพ์อื่นๆ คือ กล่าวถึงพระเจ้ากรุงกัมพูชาอย่างไม่ไว้พระเกียรติ³⁰

(จิปตี บัวคำศรี, 2553: 183)

ภาพการเป็นดินแดนที่ถูกปกครองโดยราชสำนักสยามของกัมพูชา ยังดำเนินต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ ซึ่งสะท้อนผ่านการเล่าพระราชประวัติพระเจ้าแผ่นดินกรุงกัมพูชา สองพระองค์ ได้แก่ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชซึ่งมีความสัมพันธ์กับราชสำนักสยามและพระราชอำนาจ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งผู้วิจัยได้วิเคราะห์ประเด็นดังกล่าวไว้ในส่วนที่แสดงให้เห็นการโหยหาอดีตในนิราศนครวัดแล้ว ดังนั้นจะไม่กล่าวซ้ำอีก

1.2) ดินแดนในอำนาจของฝรั่งเศส

การเล่าเรื่องราวในประวัติศาสตร์ร่วมสมัยซึ่งเป็นช่วงที่ลัทธิจักรวรรดินิยมเข้ามามีอิทธิพลในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ระหว่างการเดินทางในกัมพูชาของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์ซึ่งแสดงให้เห็นว่ากัมพูชาเป็นดินแดนที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจการควบคุมของฝรั่งเศส ไม่มีสิทธิ์หรืออำนาจในการดำเนินการใดๆ เอง กิจกรรมและความเปลี่ยนแปลงในทุกแง่มุมที่เกิดขึ้นในบ้านเมืองล้วนเป็นไปในนามรัฐบาลฝรั่งเศส ประเทศเจ้าอาณานิคม ภาพการเป็นดินแดนที่ถูกปกครองโดยประเทศฝรั่งเศสนี้แสดงความต่อเนื่องของสถานภาพผู้ถูกปกครองจากยุคก่อนหน้าคือช่วงที่กัมพูชาอยู่ภายใต้อำนาจของราชสำนักสยามและราชสำนักกอยุธยาซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์ทรงแสดงให้เห็นจากการเล่าความตามพงศาวดารและจากความทรงจำส่วนพระองค์

อนุภาคเรื่องราวที่สะท้อนให้เห็นว่ากัมพูชาตกอยู่ภายใต้การควบคุมปกครองโดยรัฐบาลฝรั่งเศสแตกต่างไปจากการสะท้อนภาพความสัมพันธ์แบบคู่ปฏิปักษ์ของราชสำนักกอยุธยาและกัมพูชา สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำราบปรปักษ์ทรงบรรยายสิ่งที่ทรงพบเห็นระหว่างการเดินทางในลักษณะที่ทำให้รับรู้ “พลวัต” ที่เกิดขึ้นในกัมพูชาแล้วแต่ดำเนินการโดยฝรั่งเศสทั้งสิ้น การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพที่เกิดขึ้นกับดินแดน ความเจริญ ความก้าวหน้า ล้วนแต่ปรากฏเป็นรูปแบบซ้ำกันตลอดทั้งเรื่องว่าเกิดขึ้นได้โดยรัฐบาลเจ้าอาณานิคม ส่วนกัมพูชาแทบไม่ปรากฏบทบาทในฐานะผู้กระทำการใดๆ

³⁰ เน้นตัวเอียงตามรูปแบบการพิมพ์ในเอกสารต้นฉบับ

ตัวอย่างที่ 1

ที่ตำบลแก่งป็นี่ เป็นหมู่บ้านน้อยอยู่ชายทะเลในแขวงเมืองกำปอดไปข้างใต้ เป็นที่ที่ดีด้วยที่ริมทะเลเป็นเนินเขา แลที่บนเขาข้างหลังนั้นมีน้ำจืดทำเป็นประปา ลงมาใช้ตามบ้านได้กล่าวกันว่า **เดิมพระเจ้ากรุงกัมพูชาสร้างตำหนักไว้สำหรับเป็นที่ประพาสที่บ้านแก่งป็นี่แห่งนี้** มีความปรากฏในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ครึ่งหนึ่งทรงพระราชดำริจะเสด็จลงมาประพาสถึงกรุงกัมพูชา สมเด็จพระนโรดมเตรียมปลูกพลับพลาเสด็จที่เมืองกำปอดก็เห็นจะเป็นที่ตำบลแก่งป็นี่ แต่ครั้งนั้นหาได้เสด็จไม่ ครั้นเมืองกัมพูชาตกอยู่ในความป้องกันของฝรั่งเศส เรลิตังสุปรีเอแต่ก่อนมาเที่ยวเล่น ชอบใจที่ตำบลแก่งป็นี่จึงสร้างบ้านที่พักขึ้นสำหรับลงมาเปลี่ยนอากาศในฤดูร้อน ภายหลังข้าราชการฝรั่งเศสตำแหน่งอื่นๆ ก็มาสร้างที่พักขึ้นตามกัน แลทำถนนหลายสาย จึงกลายเป็นพื้นที่ชายทะเลสำหรับพวกข้าราชการเมืองพนมเปญและเมืองกำปอด มาพักเปลี่ยนอากาศ เดียวนี้เลยมีโรงพยาบาลแลโฮเต็ล ทั้งบ้านที่พักหลายหลัง ครั้นทำถนนขึ้นไปถึงเมืองพนมเปญ ตำบลแก่งป็นี่ก็เลยเป็นท่าเรือสำหรับผู้เดินทางลงมาจากกรุงเทพฯ หรือจะไปกรุงเทพฯ เหตุด้วยว่าหนานี้หลบคลื่นใหญ่ได้ แลเร็วขึ้นกว่าไปมาทางเมืองไซ่ง่อน จึงมีผู้พอใจไปมาทางตำบลแก่งป็นี่โดยมาก

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 11-12)

ตัวอย่างที่ 2

เมืองกำปอดเดี๋ยวนี้เป็นที่ตั้งของเรลิตังบังคับการมณฑลกำปอด มีอาณาเขตทางชายทะเล ตั้งแต่ต่อแดนไทยลงไปจนถึงเมืองฮาเตียนต่อแดนญวน ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของไซ่ง่อน หัวเมืองซึ่งรวมอยู่ในมณฑลกำปอดนี้ 3 เมือง คือ เมืองกำปอด เมืองเกาะกง (ประจันตคีรีเขต) แลเมืองไผทมาศ ออกจากเมืองกำปอดสองข้างทางเป็นที่ทำนาบริบูรณ์ พอขึ้นที่ดอนเข้าเชิงเขาเป็นป่าไม้เต็งรัง เขาบอกว่า เป็นป่าไม้ของรัฐบาล เห็นไม้ท่อนทำเป็นไม้เหลียมบรรทุกเกวียนอยู่ริมทาง 4-5 เล่ม

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 14-15)

บทบรรยายในตัวอย่างที่ 1แสดงให้เห็นชัดเจนเป็นอย่างยิ่งว่า ฝรั่งเศสสามารถดำเนินการใดๆ ในดินแดนกัมพูชาก็ได้ เพียงแค่มา “เที่ยวเล่น” แล้ว “ชอบใจ” ก็สามารถสร้างบ้านพักไว้เพื่อตากอากาศอย่างง่ายดาย ไม่เพียงแต่ข้าราชการตำแหน่งใหญ่ของรัฐบาลคือเรลิตังสุปรีเอเท่านั้นที่สามารถทำเช่นนั้นได้ เพราะในภายหลังข้าราชการตำแหน่งอื่นๆ ก็ทำใน

ลักษณะเดียวกัน การหาสถานที่เพียงเพื่อเที่ยวเล่นและพักผ่อนหย่อนใจของรัฐบาลฝรั่งเศสในบทบรรยายข้างต้นจึงแสดงให้เห็นบทบาทของรัฐบาลฝรั่งเศสในฐานะ “ผู้กระทำ” ซึ่งเป็นบทบาทเดียวกันกับฝั่งไทยในประวัติศาสตร์อันห่างไกลและประวัติศาสตร์ร่วมสมัยก่อนที่ลัทธิจักรวรรดินิยมจะนำฝรั่งเศสเข้ามาในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

นอกจากนี้ในตัวอย่างที่ 2ยังแสดงให้เห็นว่าอาณาบริเวณของเมืองกำปอด “เดียนี” เป็นพื้นที่บังคับการของฝรั่งเศสซึ่ง “มีอาณาเขตทางชายทะเล ตั้งแต่ต่อแดนไทยลงไปจนถึงเมืองฮาเตียนต่อแดนญวน ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของไซ่ง่อน หัวเมืองซึ่งรวมอยู่ในมณฑลกำปอดนี้ 3 เมือง คือ เมืองกำปอด เมืองเกาะกง (ประจันตคีรีเขต) และเมืองไผทมาศ” (อ้างแล้ว) แม้ดินแดนที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพบรรยายจะมีอาณาเขตกว้างขวาง ทว่าดินแดนเหล่านี้ไม่ใช่ของกัมพูชาเอง หากแต่อยู่ในอำนาจบังคับของ “เรลิตังบังคับการมณฑลกำปอด” แสดงความต่อเนื่องจากเรื่องเล่าอดีตที่ว่าเมืองกำปอดนี้ “เป็นเมืองเก่ามีชื่อปรากฏมาในหนังสือพงศาวดารแต่โบราณ กองทัพไทยยกมาตีกัมพูชาเมื่อใด ถ้าเป็นทัพเรือก็มาขึ้นที่เมืองกำปอดนี้ทุกคราว” (อ้างแล้ว) ดังนั้นภาพหรือความรู้เกี่ยวกับเมืองกำปอดและหมายความรวมไปถึงดินแดนกัมพูชาทั้งหมดจึงเป็นภาพดินแดนที่ถูกชาติอื่นปกครองมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน

ตลอดการเดินทางในกัมพูชา บทบรรยายของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพสร้างความรับรู้อยู่เสมอว่า ฝรั่งเศสอยู่ในฐานะ “ผู้กระทำการ” ที่สร้างความเปลี่ยนแปลงต่างๆ ให้เกิดขึ้นในกัมพูชา ในขณะที่กัมพูชานั้นปรากฏภาพเป็นเพียง “ฉากพื้นหลัง” ของเหตุการณ์และการกระทำต่างๆ ที่เกิดขึ้นโดยรัฐบาลเจ้าอาณานิคมเท่านั้น

ตัวอย่างที่ 3

ออกจากวัดพาสขึ้นรถเที่ยวไปอีกไกล แปลว่าจะให้ดูถนนที่สร้างไปตามหัวเมือง สังเกตดูไปตามทาง ในหมู่บ้านใหญ่มักจะมีตลาดสร้างเป็นของถาวรทุกแห่ง บางตำบลก็มีโรงเรียนและมีโอสถศาลาและสถานีโทรศัพท์ ตลาดนั้นเมอซิเออร์เมลิเยบอกว่าที่แห่งใดควรจะมีตลาด รัฐบาลก็ให้สร้างขึ้นด้วยทุนของรัฐบาลแล้วให้มีผู้ผูกไปเก็บค่าเช่าตามอัตราของรัฐบาล ที่ทำเช่นนั้นเพื่อให้สะอาดหมดจด

(สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 73)

ตัวอย่างที่ 4

เวลาค่ำ 7 นาฬิกาครึ่ง กินอาหารเย็นกับเรลิตังสุปรีเอแล้ว พอ 9 นาฬิกา ก็ลงเรือเมล์ ชื่อว่าเรือแม่โขงของบริษัทเมสซาจรีฟลูเวียล ออกจากท่าหน้าเมืองพนมเปญ บริษัทเมสซาจรีฟลูเวียลนี้ได้รับสัญญาอนุญาตของรัฐบาลฝรั่งเศสให้เดินเรือ

เมล็ดในลำแม่น้ำเหล่านี้ได้บริษัทเดียวเรือไฟที่เดินรับส่งไปรษณีย์ และคนโดยสาร
ทางลำน้ำโขงฝ่ายเหนือที่ต่อมณฑลอุดรและมณฑลอุบลก็เรือบริษัทนี้

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 77-78)

ตัวอย่างที่ 5

สังเกตดูฝรั่งเศสตั้งใจจะให้การปกครองสนิทสนมกันในระหว่างฝรั่งเศส
กับเขมร เป็นต้นว่าตัวผู้เป็นเรลิตัง จะต้องพูดภาษาเขมรได้ไม่ให้อ้อมอย่างแต่
ก่อน และต้องเที่ยวเตร่ให้รู้จักคุ้นเคยกับราษฎร ส่วนเจ้าเมืองนั้น เจ้าเมืองชั้นเก่า
ปลดเปลื้องออกไปแล้วโดยมาก เจ้าเมืองชั้นใหม่เลือกผู้ที่ได้ศึกษาในโรงเรียนและ
รู้ภาษาฝรั่งเศสทุกคน ชื่อนายอำเภอที่ตั้งใจจะเลือกสรรเช่นนั้น เจ้าเมืองรุ่นใหม่ซึ่ง
เราได้พบหลายคนเป็นคนชั้นหนุ่มพูดไทยคล่องแทบทุกคน วิธีที่ฝรั่งเศสจัดตั้งกล่าว
มา ว่าตามความคิดของเราเห็นว่าดีควรชม

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 74-75)

ตัวอย่างที่ 6

ถนนตอนพรมแดนเมือง เสียมราชรัฐต่อกับมณฑลกำแพงมยังไม่แล้วสำเร็จดี
ได้เห็นเวลากำลังทำถนน พอรู้เค้าเงื่อนวิธีทำถนนของฝรั่งเศสบ้าง ได้ยินว่าถนนที่
ทำนั้นเขากำหนดเป็น 3 ชนิด ชนิดที่ 1 ถนนสำหรับโคลนนี่ คือทำเพื่อประโยชน์
ร่วมกันทุกอาณาเขต รัฐบาลกลางเมืองฮานอยเป็นผู้คิดว่าควรจะทำไปทางไหน
และใช้เงินของรัฐบาลกลางก่อสร้าง ชนิดที่ 2 เป็นถนนสำหรับอาณาเขตคือคิดทำ
เพื่อประโยชน์เฉพาะอาณาเขต อาณาเขตตั้งเกี่ยวก็ส่วนหนึ่ง อาณาเขตญวนก็ส่วน
หนึ่ง อาณาเขตไซ่ง่อนก็ส่วนหนึ่ง อาณาเขตกัมพูชาก็ส่วนหนึ่ง อาณาเขตลาวก็ส่วน
หนึ่งรัฐบาลอาณาเขตนั่นๆ คิดและก่อสร้างและใช้เงินของอาณาเขตนั่นๆ ชนิดที่ 3
เป็นถนนสำหรับมณฑลซึ่งทำมาต่อกับถนนอาณาเขต รัฐบาลมณฑลนั้นๆ เป็นผู้คิด
ผู้ทำและใช้เงินของมณฑลนั้นๆ

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 169-170)

กิจกรรมทุกอย่างที่เกิดขึ้นในดินแดนกัมพูชาล้วนกระทำโดยรัฐบาล
เจ้าอาณานิคมคือประเทศฝรั่งเศสทั้งสิ้น ไม่ว่าจะเป็นการสร้างตลาด การเก็บค่าเช่าตลาดตามที่รัฐบาล
กำหนด การสัมปทานเดินเรือในแม่น้ำ การจัดระเบียบการปกครองใหม่ รวมไปถึงการสร้างถนน
หนทาง สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่สร้างความเจริญและความสมัยใหม่มาสู่ดินแดนกัมพูชา แต่ลักษณะการเล่าของ

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพซึ่งไม่เปิดโอกาสให้กัมพูชามีบทบาทกับกิจกรรมที่เกิดขึ้นในดินแดนตนเองแล้ว ทรงเล่าเพียงในส่วนของฝรั่งเศส ทำให้เข้าใจว่า ภายในดินแดนนี้ พลวัตที่นำความเจริญก้าวหน้าใดๆ เข้ามาเป็นการริเริ่มโดยประเทศเจ้าอาณานิคมทั้งสิ้น

ตัวอย่างที่ 7

วันที่ 30 พฤศจิกายน เวลาเช้า เมอซีเออมาร์ซาลพาไปดูประตูผี คือประตุนครธมด้านตะวันออก อยู่นอกตรงเทวสถานบรียงก์ออกไปห่างกับประตูชัย (ซึ่งอยู่ตรงหน้าพระราชวัง) ประมาณ 5 เส้น แบบอย่างเหมือนประตูชัยไม่ผิดกัน แต่ภาพเดิมยังอยู่มาก ฝรั่งเศสกำลังพยายามยกศิลาที่หักพังขึ้นไปตั้งอย่างเดิม

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 127-128)

ตัวอย่างที่ 8

ออกจากเทวสถานบรียงก์ ขึ้นรถไปดูพนักสะพานทางประตูชัย ซึ่งฝรั่งเศสกำลังเพียรต่อรูปเทวดาและรูปอสูรที่ผุแตกให้ต้ออย่างเดิม แล้วกลับมากินกลางวันที่โฮเต็ล

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 100)

ตัวอย่างที่ 9

เวลาค่ำ 8 นาฬิกา กินอาหารเย็นกับเรลิตังสุปรีเอ มีแต่พวกเรากับผู้ที่ไม่อยู่ด้วย นอกจากนั้นมีช่างปั้นฝรั่งเศสคนหนึ่ง ชื่อเมอสิเออดีอูแองเป็นช่างมีชื่อเสียงในฝรั่งเศส ได้เป็นตำแหน่งนายช่างปั้นในโรงทำเครื่องถ้วยชาม “เซฟร์” ของรัฐบาลฝรั่งเศส แลได้ทำรูปอนุสาวรีย์ที่ในเมืองฝรั่งเศสหลายแห่ง รัฐบาลฝรั่งเศสให้ทำรูปพระเจ้ากรุงกัมพูชา รูปพระเจ้าแผ่นดินญวน แลอนุสาวรีย์ทหารเขมรที่ได้ไปร่วมมหายุทธสงคราม ซึ่งจะประดิษฐานไว้ในเมืองพนมเปญนี้

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 16)

บทบรรยายใน ตัวอย่างที่ 7-9 แสดงให้เห็นถึงบทบาทของฝรั่งเศสในด้านศิลปกรรมและสถาปัตยกรรมในกรุงกัมพูชา และใน ตัวอย่างที่ 9 ยังแสดงให้เห็นว่า นอกจากฝรั่งเศสจะเข้ามามีอำนาจทางกายภาพเหนือดินแดนกัมพูชาแล้ว ฝรั่งเศสยังมีความพยายามที่จะกำหนดหรือสถาปนาความทรงจำร่วมของคนในชาติผ่านการสร้างรูปปั้นและอนุสาวรีย์ซึ่งเป็นสิ่งก่อสร้างที่รัฐเลือกมาจากประวัติศาสตร์ตอนที่ต้องการใช้ประโยชน์แล้วนำมาสร้างในพื้นที่สาธารณะให้เป็นรูปธรรม

เข้าถึงง่าย และเร้าอารมณ์ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2557: 79) ดังนั้นประติมากรรมที่จะสร้างขึ้นและประดิษฐานเอาไว้ในเมืองพนมเปญตามคำบอกเล่าของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพจึงเป็นการกำกับโดยรัฐบาลประเทศเจ้าอาณานิคมว่า ดินแดนกัมพูชาควรมีความทรงจำหรือให้คุณค่าแก่เหตุการณ์ใดที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์บ้าง กัมพูชามิได้มีสิทธิในการเลือกสร้างความทรงจำร่วมด้วยตัวเอง เมื่อเป็นเช่นนั้น “รูปพระเจ้าแผ่นดินญวน” ซึ่งเป็นชาติที่กัมพูชาต้องการหลีกเลี่ยงหรือปลดแอกพอกันกับอำนาจสยามจนถึงขั้นทำข้อตกลงกับฝรั่งเศสเพื่อที่จะได้ตัดความสัมพันธ์กับทั้งสยามและเวียดนาม (ศานติ ภักดีคำ: 2554, 305) จึงจะประดิษฐานอยู่กลางกรุงพนมเปญแบบเดียวกับพระรูปพระเจ้ากรุงกัมพูชา อำนาจที่ฝรั่งเศสมีเหนือกัมพูชาจึงมิได้เป็นความเหนือกว่าในแง่แสนยานุภาพของกองทัพเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงอำนาจที่จะกำหนดควบคุมการรับรู้ ความรู้สึกนึกคิด ความทรงจำร่วมเกี่ยวกับเรื่องราวในประวัติศาสตร์ของกัมพูชาด้วย

ยิ่งไปกว่านั้น คำบรรยายจากมุมมองของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพยังสร้างความรับรู้ว่า แม้แต่พระเจ้ากรุงกัมพูชา รวมไปถึงพระบรมวงศานุวงศ์ในราชสำนักกัมพูชาซึ่งอยู่ในตำแหน่งสูงที่สุดของลำดับอำนาจตามจารีตเดิมก็ยังถูกควบคุมหรือนำทางโดยรัฐบาลประเทศเจ้าอาณานิคม

ตัวอย่างที่ 10

ก่อนที่จะพรรณนาถึงพระราชวังกรุงกัมพูชา จำจะต้องเล่าเรื่องตำนานการสร้างพระราชวังที่เมืองพนมเปญนี้ให้ทราบเป็นเค้าเสียก่อน คือสมเด็จพระนโรดมย้ายราชธานีกรุงกัมพูชาจากเมืองจตุสดมภ์ชัยลงมาตั้งที่เมืองพนมเปญ ตามคำแนะนำของฝรั่งเศส เมื่อปีฉลู พ.ศ. 2408

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 37-38)

ตัวอย่างที่ 11

วันที่ 10 ธันวาคม วันนี้ได้ยินว่าสมเด็จพระศรีสวสดีให้มาถามเรisdั่งสุปริเอว่า มีพระประสงค์จะใคร่มีการเลี้ยงประทานพวกเรากอีกสักครั้งหนึ่ง จะกะวันถวายได้หรือไม่เรisdั่งสุปริเอ สั่งให้ทูลว่าวันโนโปรแกรมกะการเต็มเสียหมดแล้วหาว่ามีว่างไม่ ก็เป็นอันงดกันไป

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 235)

ตัวอย่างที่ 12

เรากลับมาที่บ้านเรลิสต์สปีริเอ สักประเดี๋ยวหนึ่งพระแก้วฟ้าก็มาเยี่ยมตอบต่างพระองค์ มากับนักพระองค์สิงห์ราบุตรเขย แลออกญาวังวรเวียงชัย การที่สมเด็จพระศรีสวสดีไม่ได้เสด็จมาเยี่ยมตอบเองนี้ ฝรั่งเศสอธิบายว่าเป็นด้วยเดิยนี้ทรงพระชรามาก เวลาฤดูหนาวระวังพระองค์มิใคร่ไปไหน **พระองค์มณีนวศ์³¹**ซึ่งเป็นพระแก้วฟ้านี้ เป็นราชบุตรองค์ใหญ่ ได้ไปเรียนวิชาทหารที่เมืองฝรั่งเศส 3 ปี ฝรั่งเศสให้มียศเป็นนายพันตรีทหารบกของฝรั่งเศส ทำนองจะเป็นรัชทายาทแต่ยังไม่ได้ประกาศ

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 35-36)

ตัวอย่างที่ 10 และ ตัวอย่างที่ 11 แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า พระเจ้ากรุงกัมพูชา ซึ่งอยู่ในสถานภาพ “สมมติเทพ” ตามคติกษัตริย์ของรัฐโบราณที่ภูมิภาคอุษาคเนย์มีร่วมกัน ไม่สามารถตัดสินใจหรือออกคำสั่งได้เองตั้งแต่สิ่งที่เป็นเรื่องใหญ่อย่างการ “ย้ายเมืองหลวง” ไปจนถึงเรื่องเล็กน้อยอย่างการ “พระราชทานเลี้ยงอาหาร” ก็เป็นไปตามแนวทางที่รัฐบาลประเทศเจ้าอาณานิคมเห็นสมควรทั้งสิ้น “ภูมิภาค” ทั้งหมดของกัมพูชาจึงเป็นขอบเขตที่ “อำนาจ” ของรัฐบาลเจ้าอาณานิคมสถาปนาขึ้นเต็มรูปแบบและมีผลต่อทุกชีวิตในเขตแดนไม่เว้นแม้แต่พระเจ้ากรุงกัมพูชา ยิ่งไปกว่านั้นในตัวอย่างที่ 12 ก็ปรากฏชัดเจนขึ้นอีกว่า ฝรั่งเศสไม่เพียงมีอิทธิพลและอำนาจเหนือกัมพูชาเพียงแค่ว่าในช่วงเวลาปัจจุบันเท่านั้น แต่เหมือนว่าอำนาจและอิทธิพลนี้จะคงอยู่เรื่อยไปจากการส่งให้ว่าที่รัชทายาทไปศึกษาวิชาความรู้ที่ประเทศฝรั่งเศส นอกจากนี้ยังให้มียศตามระบบของฝรั่งเศส ไม่เพียงแต่เป็นสร้างความรับรู้ว่า ฝรั่งเศสมีอิทธิพลและอำนาจในการกำหนดปัจจุบันและอนาคตของราชวงศ์กัมพูชา รวมถึงการสืบสันตติวงศ์เท่านั้น แต่ยังสะท้อนให้เห็นว่าเจ้านายกัมพูชาที่มีความสำคัญจนถึงขั้นเป็นว่าที่รัชทายาทซึ่งจะขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ในอนาคตก็ยังเป็นเพียงผู้ได้รับแต่งตั้งจากรัฐบาลประเทศเจ้าอาณานิคม

2) ดินแดนแห่งอารยธรรมโบราณ

การเสด็จเยือนกัมพูชาของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ พร้อมคณะเดินทางเป็นโอกาสให้พระองค์ได้เยี่ยมชมสถานที่ต่างๆ โดยเฉพาะส่วนที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์และโบราณคดี น่าสนใจเป็นอย่างยิ่งว่า สิ่งที่พระองค์ไปเยี่ยมชมไม่ว่าจะเป็นปราสาทนครวัด ปราสาทนครธม รวมไปถึงปราสาทขอมอื่นๆ โบราณวัตถุที่จัดแสดงในพิพิธภัณฑ์ล้วนแล้วแต่

³¹ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระยศในขณะนั้น) (ประจักษ์ศิลปาคม, 2515: 35-36)

แสดงให้เห็นว่า กัมพูชามีอารยธรรมอันรุ่งเรืองซึ่งสามารถนับย้อนกลับไปได้เป็นพันปี อย่างไรก็ตาม ทุกสิ่งที่แสดงถึงอารยธรรมอันสูงส่งซับซ้อนของกัมพูชานั้นล้วนแต่กลายเป็นอดีตไปแล้วทั้งสิ้น วัตถุและสถานที่เหล่านี้ จากมุมมองการเล่าของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ บอกเล่าเรื่องราวในอดีตมากมาย ไม่เฉพาะแค่ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับกัมพูชาเท่านั้น แต่ยังแสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างชาติพันธุ์ อาณาจักร การถ่ายเททางศิลปวัฒนธรรมในดินแดนอุษาคเนย์โบราณ แต่ถึงที่สุดแล้ว สถานที่และวัตถุเหล่านี้ก็ไม่ได้เป็นสิ่งที่มียลลลลล หากแต่เป็นสถานที่และวัตถุที่อยู่หนึ่งให้ผู้คนมาเยี่ยมชมเพื่อรับรู้ถึงความยิ่งใหญ่ที่พ้นไปแล้วในอดีตของกัมพูชาเท่านั้น ดังนั้นในแง่หนึ่งจึงกล่าวได้ว่าการเสด็จไปทอดพระเนตรโบราณสถาน โบราณวัตถุในกัมพูชาของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพเป็นการไปทอดทัศนาร่องรอยของอารยธรรมโบราณที่จับสิ้นไปแล้วในบริบทร่วมสมัย แตกต่างจากพลวัตของความเจริญสมัยใหม่ที่ฝรั่งเศสสร้างขึ้นในดินแดนเดียวกันนี้

ตัวอย่างที่ 1

แต่เมื่อนครธมร้างมาช้านานกว่าห้าร้อยปี บ้านเรือนราษฎร ตลอดจนราชมณเฑียรที่พระมหากษัตริย์เสด็จอยู่สูญเสียมืดแล้ว ยังเหลือแต่สิ่งที่สร้างด้วยอิฐและศิลาเป็นถาวรวัตถุ แม้สิ่งเหล่านั้นก็หักพังทำลายเสียโดยมาก ในบรรดาโบราณสถานถาวรนี้ยังนับว่าคงดี (คือหักพังน้อย) มีแต่นครวัด ส่วนนครมนนั้นทั้งตัวเมืองและวัดวาปราสาทกลายเป็นเหมือนซ่อนอยู่ในป่าสูงอันรกชัฏ แต่ก่อนนี้ใครจะไปดูของโบราณในนครมณก็ต้องขี่ช้างบุกป่าหาคนไปช่วยเฉาะถางทางจึงไปได้

(สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 91)

CHULALONGKORN UNIVERSITY

ตัวอย่างที่ 2

การแผ้วถางค่อยทำไปทีละแห่งๆ แห่งใดที่แผ้วถางแล้วก็รักษาไว้มิให้กลับรก บางแห่งก็ถึงพยายามขุดค้นขึ้นศิลาที่หักพังกระจายอยู่เอากลับขึ้นเรียบเรียงให้ดูอย่างเดิมแต่ทำเช่นนั้นเฉพาะที่เป็นของงามแปลกประหลาด ถ้าเป็นของสามัญก็เป็นแต่ถางไว้ให้เตียน

(สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 93)

ตัวอย่างที่ 3

ข้อนี้ได้ยืนยันว่าโบราณสถานที่เขาจดทะเบียนไว้แล้วในเขตแดนกรุงกัมพูชามีถึง 600 แห่ง การค้นโบราณสถานที่ยังไม่พบนั้นตั้งสินบนไว้ ถ้าคนในพื้นที่เมือง

ใครไปพบปะมาบอกผู้จัดการและเขาไปตรวจพบได้ความจริงแล้ว เป็นเครื่องล่อให้คนอื่นช่วยค้นหาด้วย ส่วนโบราณสถานที่พบแล้วนั้น ชั้นแรกเขาไปตรวจดูให้รู้ชนิดว่าเป็นของฝีมือที่ก่อสร้างอย่างดี หรือเป็นแต่ปานกลางและอย่างเลว เลือกรักษาแต่สิ่งที่ดีมีให้เป็นอันตรายหายสูญหรือหักพังเสียชิ้นหนึ่งก่อน ของดีที่ยกชนได้เก็บส่งไปรักษาไว้ยังพิพิธภัณฑสถาน

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 91-92)

คำบรรยายเกี่ยวกับปราสาทนครมในตัวอย่างที่ 1และการอธิบายเกี่ยวกับแนวทางการจัดการโบราณวัตถุโบราณสถานในกัมพูชาตามตัวอย่างที่ 2รวมไปถึงจำนวนโบราณสถานในกัมพูชาตามตัวอย่างที่ 3 สร้างภาพและการรับรู้ว่ากัมพูชาเป็นดินแดนอันเต็มไปด้วยโบราณสถานที่ชอบตัวอยู่ในเงื้อมเงาของป่าอันรกชัฏ โดยเฉพาะในตัวอย่างที่ 1ซึ่งบรรยายปราสาทนครมว่า “ร้างมาช้านานกว่าห้าร้อยปี บ้านเรือนราษฎร ตลอดจนราชนครณเฑียรที่พระมหากษัตริย์เสด็จอยู่สูญเสียมดแล้ว ยังเหลือแต่สิ่งที่สร้างด้วยอิฐและศิลาเป็นถาวรวัตถุ แม้สิ่งเหล่านั้นก็หักพังทำลายเสียโดยมาก” (อ้างแล้ว) และ “ทั้งตัวเมืองและวัดวาปราสาทกลายเป็นเหมือนซ่อนอยู่ในป่าสูงอันรกชัฏ แต่ก่อนนี้ใครจะไปดูของโบราณในนครมก็ต้องชี้ข้างบุกป่าหาคนไปช่วยเฉาะทางจึงไปได้” สร้างจินตภาพและบรรยากาศแห่งความวังเวงจากซากปรักได้ชัดเจน และยิ่งชัดเจนมากขึ้นอีกเมื่อพิจารณาพร้อมกับตัวอย่างที่ 2ซึ่งฉายภาพความไม่สมบูรณ์ ความกระจัดกระจายของโบราณวัตถุโบราณสถานที่ไม่ได้รับความสนใจนัก เมื่อผนวกรวมเข้ากับตัวอย่างที่ 3ซึ่งกล่าวถึงจำนวนโบราณสถานขึ้นทะเบียนจำนวนมากถึง 600 แห่งและยังมีกลุ่มที่ยังค้นไม่พบด้วย ก็ทำให้กัมพูชาปรากฏเป็นภาพแหล่งอารยธรรมที่ถูกทิ้งร้างมาเป็นเวลายาวนานชัดเจนขึ้น

ซากปรัก ความรกร้างของโบราณสถาน โบราณวัตถุที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงแสดงให้เห็นด้วยถ้อยคำนี้ถือเป็น “ถ้อยแถลง” (statements) ซึ่งเป็นองค์ประกอบ (constituents) ที่ทำให้ภาพหรือความรู้ที่ปรากฏใน**นิราศนครวัด**มีลักษณะเป็นวาทกรรมตามแนวคิดที่เสนอไว้โดย Michel Foucault อย่างไรก็ตาม สิ่งที่สามารถจัดว่าเป็น statement ได้นั้นไม่ได้จำกัดอยู่เพียงแค่ความหมายที่แสดงผ่านรูปอักษรหรือประโยคที่ใช้สื่อสารเท่านั้น แต่ยังรวมถึงสิ่งใดๆ ก็ตามที่สามารถสื่อความหมายถึงการเป็นตัวแทน (representation) ได้ เช่น แผนที่ ซึ่งเป็นตัวแทนของพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ (representations of a geographical area) (Dreyfus and Rabinow, 1982: 45) ดังนั้น “statement” ที่ประกอบสร้างภาพและการรับรู้เกี่ยวกับกัมพูชาขึ้นใน**นิราศนครวัด**จึงไม่ใช่เพียงคำบรรยาย แต่ยังรวมถึงภาพประกอบซึ่งผู้ทรงพระนิพนธ์ได้จัดพิมพ์ไว้ในตอนต้นของเรื่องหลังจาก “กลอนนิราศนครวัด” น่าสนใจว่า ที่ผ่านมา ในการกล่าวถึงตัวบท**นิราศนครวัด** ภาพประกอบไม่ได้เป็นส่วนที่นำมาศึกษาวิเคราะห์เลย และในตัวบทบางสำนวนเช่น วัช

รณานออนไลน์ (<https://vajirayana.org/>) ก็ไม่ได้นำภาพประกอบที่พิมพ์ไว้ในตัวบท**นิราศนครวัด** ลงด้วย ซึ่งอาจเป็นเพราะข้อจำกัดด้านระบบ แต่ผู้วิจัยเห็นว่า การละภาพประกอบของ**นิราศนครวัด** ออกและไม่ได้มีการนำมาศึกษาวิเคราะห์ก็น่าไปสู่ประเด็นที่น่าสนใจอย่างยิ่งหลายประการ เช่น ภาพประกอบถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของตัวบทวรรณกรรมหรือไม่ หากนับว่าภาพประกอบเป็นส่วนหนึ่งของตัวบท ภาพเหล่านั้นจะช่วยสื่อความหมายของเรื่องราวในตัวบทหรือเป็นสิ่งที่ช่วยสนับสนุนการตีความตัวบทได้อย่างไรบ้าง และหากตัดภาพประกอบออกจากตัวบท จะยังถือว่าตัวบทมีความสมบูรณ์อยู่หรือไม่

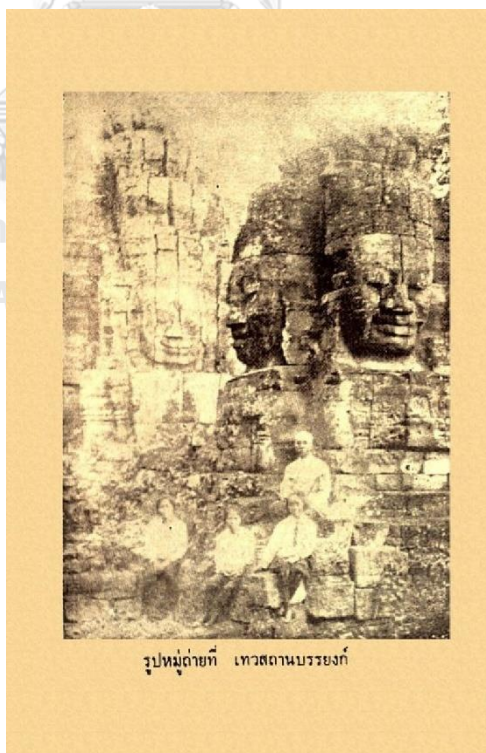
ผู้วิจัยเห็นว่า ภาพประกอบที่ผู้ทรงพระนิพนธ์ใส่มาใน**นิราศนครวัด** นั้นเป็นส่วนหนึ่งของตัวบท ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ เนื่องจากเป็นองค์ประกอบที่อยู่ร่วมกันมาตั้งแต่ต้นตามเจตนารมณ์ของผู้แต่ง³² ภาพประกอบใน**นิราศนครวัด**มีส่วนช่วยขับเน้นให้ “ภาพ” และ “การรับรู้” เกี่ยวกับกัมพูชาในฐานะดินแดนแห่งอารยธรรมที่ถูกทิ้งร้างมีความแจ่มชัดขึ้นกว่าการบรรยายผ่านข้อความตัวอักษร

แม้กัมพูชาจะเป็นดินแดนในขอบเขตพระราชอำนาจแห่งองค์ อธิราชสยามมาแต่โบราณและเป็นดินแดนที่ถือว่าเป็นคู่ปรับกับฝั่งสยามมาโดยตลอด แต่ดูเหมือนว่า ภาพ การรับรู้ หรือความรู้ที่สยามมีต่อกัมพูชาจะไม่ได้มีความชัดเจนเป็นระบบระเบียบนัก เพราะการรวบรวมสิ่งสมองค์ความรู้เกี่ยวกับดินแดนใกล้เคียงรวมถึงกัมพูชานับแต่สมัยโบราณเป็นการประมวลจากกลุ่มคนที่เคลื่อนตัวระหว่างเขตแดน เช่น ผู้คงแก่เรียนซึ่งกวาดต้อนมาในฐานะเชลยศึก ไม่ว่าจะ เป็น พรหมณ์ พระสงฆ์ นายทหารผู้ชำนาญการศึก ช่างฝีมือ หรือไม่เช่นนั้นการนำเข้าความรู้ก็อาจอยู่ในรูปของหนังสือหรือตำรา เช่น คำให้การขุนหลวงหาวัด นิราศทัพ (สุนทร ชูตินทรานนท์, 2552: 44) การถ่ายทอดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับดินแดนใกล้เคียงเหล่านี้เป็นลักษณะของการประมวลความรู้ ในช่วงที่เทคโนโลยีการพิมพ์และอิทธิพลตะวันตกยังไม่แพร่เข้ามาในภูมิภาคอุษาคเนย์ซึ่งรวมถึงสยาม

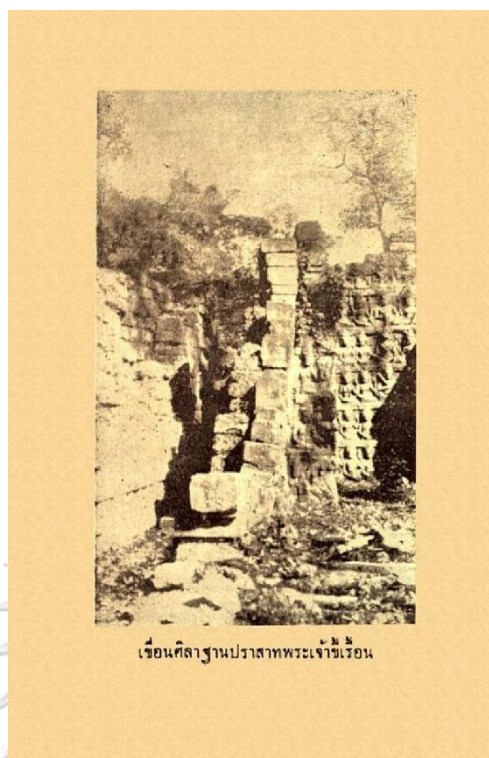
³² **นิราศนครวัด**ได้รับการจัดพิมพ์หลายครั้ง ในแต่ละครั้งที่จัดพิมพ์ ภาพประกอบมีจำนวนแตกต่างกัน เช่น ฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2468 ซึ่งเป็นการตีพิมพ์ครั้งแรก นอกจากภาพถ่ายส่วนตัวระหว่างการเดินทางแล้ว ภาพ บางส่วนน่าจะเป็นการจัดหาโดยโรงพิมพ์หรือผู้ทรงพระนิพนธ์ (ไม่ได้เป็นภาพที่ถ่ายจากการเดินทาง) เช่น พระบรมฉายาลักษณ์ทางการของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนฉบับพิมพ์พิเศษของสำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม พ.ศ. 2545 หอสมุด ตำราราชานุภาพได้มอบภาพถ่ายของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่เสด็จกัมพูชาในครั้งเดียวกันมาจัดทำ เป็นภาพประกอบเพิ่ม สำหรับการวิเคราะห์ภาพประกอบในหัวข้อนี้จะยึดตามภาพที่ปรากฏในฉบับที่ใช้ศึกษา คือ ฉบับ พ.ศ. 2515 ซึ่งปรากฏเฉพาะภาพประกอบจากการเดินทางไปกัมพูชาใน พ.ศ. 2467 และเป็นการเผยแพร่ตาม เจตนารมณ์ของผู้ทรงพระนิพนธ์เนื่องจากตรงกับภาพในการจัดพิมพ์ครั้งแรก สอดคล้องกับพระนิพนธ์ต้นฉบับซึ่งเป็น ฉบับที่ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงแก้ไขให้สมบูรณ์ที่สุดใน พ.ศ. 2481 ก่อนจะเสด็จขึ้นครองราชย์ โดยไม่มีการจัดทำเชิงอรรถคือ คำอธิบายใด ๆ เพิ่มเติมโดยบุคคลอื่น

อาจกล่าวได้ว่า การถ่ายทอดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับดินแดนโดยรอบเกิดขึ้นอย่างจำกัด ดังนั้นภาพหรือการรับรู้ที่ปรากฏจึงอาจไม่ชัดเจนในแง่ที่สามารถสร้างความตระหนักแก่ชาวสยามในสมัยนั้นว่า กัมพูชาหรือเขมรคือใคร อยู่ไกลจากไทยมากน้อยเพียงใด มีภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ศิลปวัฒนธรรม สถาปัตยกรรมอย่างไร ข้อมูลเหล่านี้ปรากฏชัดเจนยิ่งขึ้นหลังอิทธิพลตะวันตก ลัทธิจักรวรรดินิยม และเทคโนโลยีการพิมพ์แพร่เข้ามายังภูมิภาคอุษาคเนย์ ดังที่มีหลักฐานปรากฏในส่วนของการรู้เกี่ยวกับ กัมพูชาว่า มีการแปลข้อมูลเกี่ยวกับพระราชพิธีบรมราชาภิเษกของพระบาทศรีสุวัถ์ใน พ.ศ. 2449 จากภาษาฝรั่งเศสเป็นภาษาไทยในหนังสือวชิรญาณวิเศษ (สุนทร ชุตินทรานนท์, 2552: 44)

นอกจากนี้ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพยังทรงอธิบายเพิ่มเติมว่า สถานทูตฝรั่งเศสเอื้อเพื่อให้ “เจ้าพนักงานโปรเตกโตรัล [protectoral] และเจ้าพนักงานหอสมุดฯ ราชบรรณालย์กรุงกัมพูชา” ดำเนินการส่งเอกสารเกี่ยวกับพระราชพิธีบรมราชาภิเษกพระบาทศรีสุวัถ์ มณีนวศ์มาให้หอสมุดวชิรญาณด้วย (สุนทร ชุตินทรานนท์, 2552: 47-48) ในยุคที่เทคโนโลยีการพิมพ์มีความก้าวหน้า และการถ่ายทอดข้อมูลความรู้ต่างๆ ระหว่างดินแดนเป็นไปได้มากกว่าสมัยก่อนได้รับอิทธิพลจากตะวันตกนี้เองที่ภาพและความรับรู้เกี่ยวกับกัมพูชาปรากฏเป็นรูปเป็นร่างชัดเจนขึ้น

ภาพที่ 2 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและพระธิดา ณ เทวสถานบรยงก์

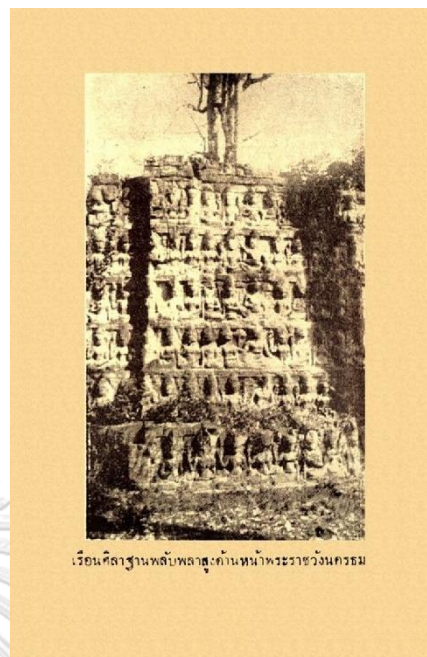
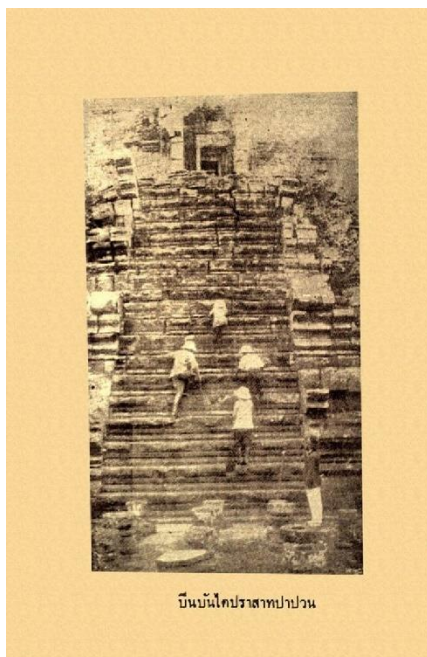
เขื่อนศิลาฐานปราสาทพระเจ้าไชยเรือน

ภาพที่ 2 ภาพเขื่อนศิลาฐานปราสาทพระเจ้าไชยเรือน พระราชวังปราสาทหิน ตั้งอยู่ที่เมืองเสียมเรียบ

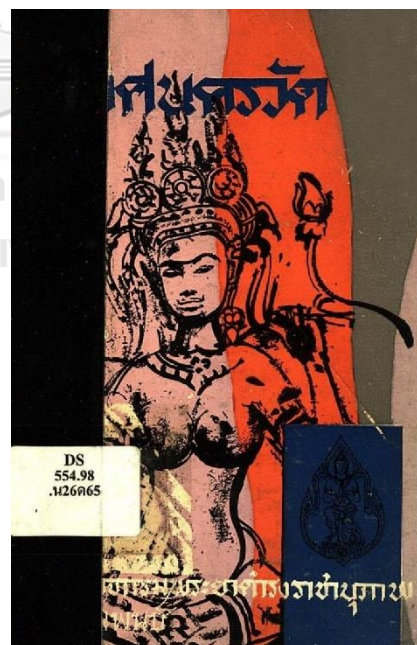
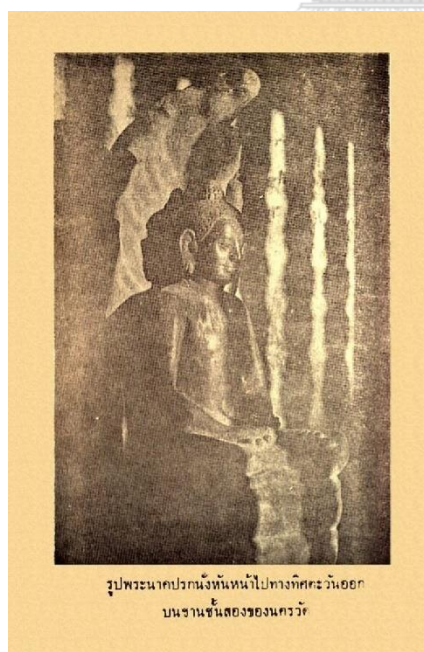
รูปหล่อด้วยทองคำพระมหามุนี ๑. นามสมบุญ ไรศิริกร ๒. หลวงสุริยพงษ์พิสัยไพฑูริ ๓. พระยา
พนมปรีชา ๔. หม่อมเจ้าหญิงพินนาศ ๕. หม่อมเจ้าหญิงพิไลเสนา ๖. ศาสตราจารย์ ออริ เซเค็ค
๗. กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ๘. หม่อมเจ้าหญิงพินนาศ ๙. นางสาวชื่อนานคาเปเล็ค

ภาพที่ 3 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและคณะเดินทางพร้อมนางสาวชื่อนานคาเปเล็คที่
รัฐบาลฝรั่งเศสส่งมาเป็นล่ามและเป็นเพื่อนพระธิดาสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ภาพที่ 4 ภาพโบราณสถานทางขึ้นปราสาทปวนและกลุ่มคนที่กำลังปีนขึ้นยังปราสาท

ภาพที่ 5 ภาพโบราณสถานเรือนศิลาฐานพลับพลาสูงด้านหน้าพระราชวังนครธม

ภาพที่ 6 พระพุทธรูปปางนาคปรกที่ปราสาทนครวัด

ภาพที่ 7 หน้าปกนิราศนครวัดฉบับพิมพ์พุทธศักราช 2515

ปราชญ์ เครือทอง (2546: (6)-(7)) แสดงทัศนะถึงความสำคัญ
ของภาพถ่ายในประวัติศาสตร์ไว้อย่างน่าสนใจว่า

คำถามที่ดูเหมือนง่ายในประวัติศาสตร์ เช่น สมเด็จพระนเรศวรฯ ชนช้าง
กับพระมหาอุปราชนั้น ทรงเครื่องอย่างไร ทรงฉลองพระบาทหรือไม่ พระคชาธาร
รูปร่างหน้าตาเป็นอย่างไร มีอาวุธอะไรบ้าง เกราะทองประดับพลอยของพระมหา
อุปราชดงามแค่ไหน พระพักตร์ของทั้งสองพระองค์เป็นอย่างไร คำถามเหล่านี้อาจ
ต้องใช้เอกสารหลายร้อยหน้า แต่คำถามง่ายๆ เหล่านี้ตอบได้ด้วยภาพถ่ายเพียงภาพ
เดียว

ภาพถ่ายเป็นยานพาหนะให้เราไปพบกับเหตุการณ์ในอดีตของจริง อย่างน้อยก็
เสียวินาทีที่กล้องบันทึกภาพนั้นไว้ แต่มีประโยชน์มหาศาลเมื่อนำมาใช้ประกอบกับ
หลักฐานเอกสาร เราก็จะได้เรื่องราวที่ถูกต้องแม่นยำขึ้น

(ปราชญ์ เครือทอง, 2546: (6)-(7))

ทัศนะข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของภาพถ่ายในฐานะ
“หลักฐานทางประวัติศาสตร์” อย่างชัดเจนและน่าจะสะท้อนว่า ในแง่ความน่าเชื่อถือ ความถูกต้อง
เที่ยงตรง ภาพถ่ายน่าจะมีน้ำหนักมากกว่าหลักฐานประเภทอื่นๆ ความจริงแล้ว สมเด็จพระ
ดำรงราชานุภาพก็ทรงกล่าวไว้ใน **นิราศนครวัด** หลายแห่งขณะที่เสด็จไปทอดพระเนตรปราสาทหินว่า
“จะพรรณนาว่าด้วยรูปสัณฐานแลลวดลายของนครวัดว่าเป็นอย่างไรในหนังสือนี้เห็นว่าไม่มีประโยชน์
ด้วยผู้อ่านที่เคยเห็นรูปถ่ายแล้วก็มีมาก ที่ไม่เคยเห็นรูปถ่ายจะพรรณนาให้เข้าใจจริงก็ได้” (สม
เด็จพระดำรงราชานุภาพ, 2515: 83) และ “อนึ่งโบราณสถานที่ได้ไปดูครั้งนี้ มากแห่ง
ด้วยกันเหลือที่จะพรรณนารูปพรรณสัณฐานและลวดลายโดยพิสดารได้ในหนังสือนี้ และที่จริงก็ไม่
จำเป็น เพราะเขาได้พิมพ์รูปไว้แล้วโดยมาก ผู้ซึ่งยังไม่เคยเห็น ถ้าหารูปดูจะเข้าใจได้ดีกว่าถ้อยคำ
พรรณนา” (สมเด็จพระดำรงราชานุภาพ, 2515: 95-96) ทัศนะของสมเด็จพระดำรงราชานุภาพ
ดำรงราชานุภาพแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของภาพถ่ายเช่นเดียวกันกับความเห็นของปราชญ์
เครือทอง แต่ไม่ใช่ในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ หากแต่เป็นสิ่งที่ช่วยให้เห็นภาพหรือ
สนับสนุนการทำความเข้าใจถ้อยความที่บรรยายให้ชัดเจนขึ้น

ในความเป็นจริงแล้ว การบรรยายด้วยอักษรก็พอจะทำให้ผู้อ่าน
เกิดมโนภาพ (imagery) เกี่ยวกับดินแดนที่บรรยายได้แล้ว แต่ภาพที่คิดคำนึงขึ้นก็เป็นเพียงสิ่งที่
ประกอบสร้างหรือจินตนาการขึ้นเองจากข้อความซึ่งอาจใกล้เคียงกับความเป็นจริงหรือไม่ก็ได้ ดังนั้น
ตัวบทที่เป็นการถ่ายทอดสภาพจริงของบรรยากาศ สถานที่ เหตุการณ์ด้วยข้อความอย่าง **นิราศนครวัด**

จึงมีพื้นที่เปิดกว้างให้จินตนาการถึง “ภาพจริง” การมีภาพถ่ายจากสถานที่จริงประกอบช่วยส่งเสริมให้จินตภาพที่เกิดขึ้นในโน้ตของผู้อ่านมีความชัดเจน ใกล้เคียงกับความเป็นจริงมากยิ่งขึ้น หรือในกรณีที่ผู้อ่านไม่สามารถจินตนาการจากตัวอักษรได้เลย เนื่องจากไม่มีพื้นความรู้เกี่ยวกับเรื่องราวของกัมพูชาอยู่แต่เดิม ภาพประกอบก็น่าจะช่วยให้พอมองเห็นว่า บรรยากาศในกัมพูชารวมถึงสิ่งที่ผู้ทรงพระนิพนธ์กล่าวถึงในเรื่องเป็นอย่างไร และแม้ว่าภาพประกอบที่ปรากฏในเรื่องจะมีจำนวนไม่มาก เป็นเพียงภาพถ่ายของสถานที่บางแห่งจากทั้งหมดที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จไปเยือนในกัมพูชาเท่านั้น ทว่าภาพเหล่านั้นย่อมมีส่วนช่วยให้ผู้อ่านที่ร่วมเดินทางไปในตัวพบกับผู้ทรงพระนิพนธ์สามารถเชื่อมโยงและมีแหล่งอ้างอิงหรือภาพแทนที่ทำให้สามารถจินตนาการส่วนที่ผู้เดินทางและเล่าเรื่องบรรยายไว้ด้วยตัวหนังสือได้ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ภาพประกอบในนิราศนครวัดคือส่วนเติมเต็มที่ช่วยให้ตัวบทมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

น่าสนใจอย่างยิ่งว่า ทุกภาพที่ปรากฏในนิราศนครวัดฉบับที่ผู้วิจัยใช้ศึกษาล้วนเป็นภาพโบราณสถาน มีเพียงภาพพระพุทธรูปปางนาคปรกเท่านั้นที่เป็นการถ่ายด้วยกล้องมุมแคบ จึงทำให้ความเป็นโบราณสถานซึ่งอยู่ด้านหลังไม่ปรากฏชัดเจนนัก แต่ภาพที่เหลือทั้งหมดได้แก่ “รูปถ่ายหมู่ที่เทวสถานบรยงก์” “เขื่อนศิลาฐานปราสาทพระเจ้าชัยวรมัน” “รูปหมู่ถ่ายที่วัดตาพรหม” “ปิ่นบันไดปราสาทบวน” “เขื่อนศิลาฐานพลับพลาสูงด้านหน้าปราสาทนครธม” ล้วนเป็นภาพโบราณสถานที่เป็นเศษซากปรัก เมื่อประกอบเข้ากับคำบรรยายในเรื่องซึ่งเน้นการไปเยี่ยมชมโบราณสถาน โบราณวัตถุแล้ว ก็ทำให้กัมพูชาเกิดเป็นภาพดินแดนแห่งอารยธรรมโบราณชัดเจนยิ่งขึ้น

ซากของโบราณสถานโบราณวัตถุที่พบในกัมพูชาที่น่าจะมีมากมายจนกลายเป็นเรื่องปกติที่แม้แต่คนในพื้นที่เองก็ไม่ได้ให้ความสนใจหรือให้ความสำคัญว่าเป็นสิ่งที่ควรต้องอนุรักษ์

CHULALONGKORN UNIVERSITY

พวกกรมโยธาเอาแต่ตรงเป็นประมาณ มิใครจะเอาใจใส่ให้แะไปหาโบราณสถานต่างๆ และเมื่อพบศิลาของโบราณทั้งอยู่ก็มักชอบเอาไปใช้ทำถนน พนักงานรักษาของโบราณร้องคัดค้าน รัฐบาลจึงตั้งข้อบังคับในการทำถนนในแขวงเมืองเสียมราฐให้พนักงานทุกคนโยธาต้องหารือเจ้าพนักงานรักษาของโบราณที่จะกรุณน และให้พนักงานรักษาของโบราณมีอำนาจหวงกันศิลาของโบราณได้ทั่วไป ถนนที่ทำในจังหวัดนครธมและนครวัดจึงมักผ่านโบราณสถานทุกสายและมักทำตามแนวถนนของขอมโบราณเป็นพื้น แต่ถนนที่เขาดัดในแควนนครธมนั้นน่าชม ด้วยท้องที่เป็นดงดิบอยู่เดิม ดังกล่าวมาแล้วเขาตัดต้นไม้ใหญ่แต่เฉพาะตรงที่ทำถนน หรือที่ตัดเป็นทางเดินเข้าไปหาโบราณสถานซึ่งอยู่ห่างถนน กับที่ใน

บริเวณโบราณสถานซึ่งจะแผ้วถางนอกจากนั้นยังคงปล่อยให้เป็นดงไม้ยางสูงตระหง่านอยู่อย่างเดิม

(สมเด็จพระยาตำรากราชานุภาพ, 2515: 93-94)

สิ่งที่แสดงถึงอารยธรรมโบราณอันรุ่งเรืองนอกจากจะแสดงให้เห็นผ่านซากปราสาทหิน โบราณสถาน โบราณวัตถุตามสถานที่ซึ่งสมเด็จพระยาตำรากราชานุภาพเสด็จไปทรงเยี่ยมชมแล้ว ยังสะท้อนให้เห็นผ่านของเก่าเก็บในพิพิธภัณฑสถานกรุงกัมพูชาซึ่งผู้เล่าเรื่องทรงบรรยายวัตถุที่จัดแสดงไว้อย่างละเอียด

ตัวพิพิธภัณฑสถานนั้นเป็นตึกชั้นเดียวทำใหม่ใหญ่โต ตั้งใจจะทำแบบเขมรคือฐานล่างอย่างนครวัด หลังคามุงกระเบื้องมีข้อฟ้าแลใบระกาแลแถมมียอดปราสาทด้วย ของในพิพิธภัณฑสถานรวบรวมของเขมรรักษาไว้ทั้งของเก่าของใหม่ของเก่ามีเครื่องศิลา เครื่องสัมฤทธิ์แลเครื่องดินเผาเป็นต้น เครื่องศิลาเก็บรวบรวมมาจากปราสาทหินต่างๆ ของดิน่าชมมีมาก ผิดกับที่พบในประเทศของเราชอบกลอยู่อย่างหนึ่งที่ทางกรุงกัมพูชา เป็นเทวรูปข้างศาสนาพราหมณ์เป็นพื้นพระพุทธรูปมีน้อย แต่ที่พบในประเทศของเรา เป็นพระพุทธรูปเป็นพื้น มีเทวรูปน้อยกว่า แต่ถ้าจะว่าข้างเป็นของดีโดยกระบวนฝีมือช่าง เครื่องศิลาที่พบในแดนกรุงกัมพูชา ของฝีมือดีมีมากกว่าในประเทศของเรา แต่เครื่องสัมฤทธิ์ แม้ของฝีมือขอมที่ในประเทศของเรามีมากกว่าแลดีกว่าที่มีในพิพิธภัณฑสถาน ณ เมืองพนมเปญ

(สมเด็จพระยาตำรากราชานุภาพ, 2515: 24-25)

ออกจากหอพระปริตร ไปดูมิวเซียม (คือตึกประพาสพิพิธภัณฑ) ซึ่งเก็บของต่างๆ ชั้นล่างไว้เสถียรทรง และวอสำหรับพระอัศรมเหสี และมีพระกลดยอดหน้าพรหมใส่ถุ้งตั้งไว้หลายองค์ ราชยานที่เอาไปไว้ที่พิพิธภัณฑสถานได้เห็นแต่วันก่อน 2 องค์ คือยานมาศซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานกับยานทองคำ ซึ่งสมเด็จพระนโรดมสร้างขึ้น เดิมก็คงอยู่ที่ในตึกนี้ (ราชยานทองคำนั้น พวกเขมรบอกว่าทำมาแต่กรุงเทพฯ แต่เราเห็นว่าลวดลายเป็นฝีมือช่างเขมร และเชื่อว่าคงไม่ปล่อยให้ทำในกรุงเทพฯ) ของที่เก็บรักษาไว้ชั้นบนมีเครื่องเพชรพลอยของบรรณาการต่างประเทศ แลของสร้างในเมือง เป็นของดีมีราคาหลายอย่าง ว่าเป็นของสมเด็จพระนโรดมทั้งนั้น เขาบอกว่าเมื่อจะสวรรคต ได้สั่งให้เก็บของเหล่านี้ไว้เป็นมิวเซียม สมเด็จพระศรีสวสดีจึงจัดตามพระประสงค์

(สมเด็จพระยาตำรากราชานุภาพ, 2515: 50-51)

พิพิธภัณฑ์เป็นสถานรวบรวมความรู้และความทรงจำที่ผ่านการประมวล ผ่านการเลือกสรรมาเป็นอย่างดีแล้ว สิ่งที่จัดแสดงในพิพิธภัณฑ์จึงเป็นการประกอบสร้างเรื่องราวที่สะท้อนความเป็นมาของชาติ ตัวตนในอดีต ตลอดจนความทรงจำร่วมที่สถาปนาโดยเรื่องเล่ากระแสหลักของสังคม เช่นเดียวกันกับโบราณวัตถุและโบราณสถานที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จไปเยี่ยมชมใน**นิราศนครวัด** วัตถุที่จัดแสดงในพิพิธภัณฑ์แม้จะแสดงให้เห็นถึงอารยธรรมโบราณราชประเพณีที่แสดงประวัติความเป็นมาอันต่อเนื่องยาวนานของชาติ และมีคุณค่าประมาณไม่ได้ แต่เมื่อมาอยู่ในพิพิธภัณฑ์ สิ่งเหล่านี้ก็ถือว่าไม่มีบทบาทต่อพลวัตของเวลาที่หมุนไปข้างหน้าของความเจริญก้าวหน้า หรือสะท้อนความยิ่งใหญ่ตลอดทั้งอารยธรรมของกัมพูชาในบริบทร่วมสมัยแต่อย่างใด

นิราศนครวัดสร้างการรับรู้สำคัญเกี่ยวกับกัมพูชาในฐานะดินแดนที่ถูกปกครองและแหล่งอารยธรรมโบราณ สิ่งที่ถูกกล่าวไว้ในตัวบทไม่ได้มีอิทธิพลต่อบทอื่น ๆ หรือความรู้สึกนึกคิดของผู้คนโดยอัตโนมัติ หากแต่ต้องอาศัยอำนาจของตัวบทที่ถูกติดอยู่กับตำแหน่งแห่งที่ของผู้ทรงพระนิพนธ์ให้เกิดการผลิตซ้ำผ่านการตีพิมพ์ การอ้างอิง การวิเคราะห์ การกำหนดให้เป็นแบบเรียน การใช้ในฐานะตำราอ้างอิง ส่งผลให้ความรู้เรื่องกัมพูชาใน**นิราศนครวัด**มีลักษณะเป็นวาทกรรม

3.2.5 การสร้างความกำกวมให้ตัวบท

นิราศนครวัดมีลักษณะตัวบทเป็นบันทึกการเดินทางเช่นเดียวกับพระนิพนธ์อีกหลายเรื่องของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไม่ว่าจะเป็นโดยสารเรือเมล์ไปยุโรป เสด็จประพาสต้น เทียวตามรางรถไฟ เทียวเมืองเตอร์กิก เทียวเมืองพม่า เล่าเรื่องไปชวา ฯลฯ การตั้งชื่อแต่ละเรื่องมีความสมบูรณ์ชัดเจนในแง่ที่ช่วยอธิบายลักษณะของตัวบทที่มีสาระเป็นบันทึกประสบการณ์การเดินทางของผู้ทรงพระนิพนธ์ มีเพียง**นิราศนครวัด**เรื่องเดียวเท่านั้นที่ผู้ทรงพระนิพนธ์กำหนดประเภทเป็น “นิราศ” และชื่อเรื่อง “**นิราศนครวัด**”เองก็ไม่ได้ช่วยอธิบายรูปแบบการแต่งหรือลักษณะของเรื่องได้ชัดเจนครอบคลุมดังเช่นชื่อพระนิพนธ์บันทึกการเดินทางเรื่องอื่น ลักษณะดังกล่าวชวนให้ตั้งคำถามว่า เพราะเหตุใดผู้ทรงพระนิพนธ์จึงเลือกทำเช่นนั้น

ความแตกต่างในแง่ “พื้นที่” หรือ “จุดหมายปลายทาง” ใน**นิราศนครวัด**กับพระนิพนธ์เรื่องอื่น ๆ นั้นปรากฏอย่างชัดเจน **นิราศนครวัด**เป็นการเดินทางไปกัมพูชา ณ ขณะนั้นเหตุการณ์ข้อพิพาทเรื่องดินแดนระหว่างไทย ฝรั่งเศส และกัมพูชาเพิ่งคลี่คลายลงได้ไม่นานนักหลังจากเป็นปัญหายืดเยื้อมาตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ 3 ต่อเนื่องมาอีกหลายสิบปีจนจบลงในปลายสมัยรัชกาลที่ 5 ระหว่างช่วงเวลาดังกล่าวเกิดเหตุการณ์สำคัญๆ ขึ้นมากมาย ไม่ว่าจะเป็นการยกดินแดนหลายส่วนที่อยู่ในบังคับของไทยให้แก่ฝรั่งเศสในต่างวาระกัน หรือการที่เจ้านายกัมพูชาหลายพระองค์เสด็จกลับกัมพูชาอย่างถาวรหลังจากมาพำนักในราชสำนักที่กรุงเทพฯ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1 ฯลฯ เหตุการณ์

เหล่านี้ถือเป็นประวัติศาสตร์ร่วมสมัยซึ่งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีส่วนรับรู้โดยตลอด ในฐานะประจักษ์พยาน ดังนั้น “กัมพูชา” ใน พ.ศ. 2467 ซึ่งพระองค์เสด็จไปเยือนจึงเป็นพื้นที่ที่มีความอ่อนไหวในทางการเมืองอย่างยิ่ง จะเห็นว่า ในตัวบท**นิราศนครวัด** แม้เป็นการเดินทางไปในพื้นที่ที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งเศสและกัมพูชาซึ่งเป็นคู่ขัดแย้งในข้อพิพาทที่เคยเกิดขึ้นโดยตรง แต่ผู้ทรงพระนิพนธ์ไม่ทรงกล่าวถึงความขัดแย้งร่วมสมัยใดๆ นั่นหมายความว่า ในการรับรู้ของบุคคลร่วมสมัย เรื่องราวความสัมพันธ์ระหว่างไทย ฝรั่งเศส และกัมพูชาเป็นประเด็นละเอียดอ่อน

แม้เหตุการณ์ที่เป็นความขัดแย้งจะถูกละออกไปจากเรื่องเล่า แต่ก็ยังมีเนื้อหาหลายส่วนใน**นิราศนครวัด**ที่เป็นการบรรยายเชิงเปรียบเทียบไทยกับกัมพูชาอยู่ดี นั่นอาจทำให้มีการตีความที่ก่อให้เกิดปัญหาตามมาภายหลังได้ ดังนั้นแทนที่จะกำหนดให้ตัวบทเป็น “บันทึกการเดินทาง” ซึ่งมีข้อตกลงในแง่ประเพณีผูกพันให้ผู้เดินทางต้อง “รายงาน” หรือ “เล่า” สิ่งประสบให้ “ตรง” หรือ “ใกล้เคียง” กับความเป็นจริงมากที่สุด สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพก็ทรงสร้าง “ความกำกวม” ให้แก่ตัวบท**นิราศนครวัด**เพื่อลดความเป็นทางการ ความชิงชัง ตลอดจนเพื่อเปลี่ยนลักษณะที่เป็นการให้ข้อมูลความรู้-ข้อเท็จจริงของตัวบท ซึ่งเป็นการป้องกันไม่ให้เกิดข้อครหาหรือมีการตีความ ประเด็นละเอียดอ่อนที่อาจสร้างความยุ่งยากขึ้นในภายหลัง โดยพระองค์ทรงมีกลวิธีที่ทำให้ความหนักแน่นจริงจังของตัวบทเบาบางลง ดังนี้

3.2.5.1 การกำหนดผู้ฟังในเรื่องเพื่อสร้างพื้นที่ส่วนตัว

ใน “กลอนนิราศนครวัด” ซึ่งเป็นส่วนนำของ**นิราศนครวัด** สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงให้เหตุผลว่า **นิราศนครวัด**แต่งขึ้นเพื่อเป็น “ของฝาก” แก่ “บรรดามิตรสหายทั้งหลาย” ทั้งนี้เพราะทุนทรัพย์ไม่มากพอที่จะซื้อของกลับมาฝากทุกคน ตามทฤษฎีการเล่าเรื่อง (Narratology) บรรดามิตรสหายทั้งหลายที่ผู้ทรงพระนิพนธ์กำหนดไว้ในตอนต้นเรื่องถือว่าเป็น “ผู้ฟังในเรื่องเล่า” (narratee) หมายถึงบุคคลซึ่งข้อความในเรื่องเขียนให้อ่าน อาจเป็นเพื่อนที่สมมติขึ้นมา ไม่ได้อยู่ในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเรื่องเล่า ผู้ฟังในเรื่องเล่าไม่มีบทบาทและในหลายกรณีก็ไม่ได้ปรากฏชัดเจน (Fludernik, 2009: 23)

เที่ยวสนุกขุกคิดถึงมิตรสหาย
ให้นึกอยากฝากของต้องฤทัย
จะซื้อหาสิ่งไรมาให้เล่า
ด้วยเพื่อนฝูงคนนาเห็นกว่าร้อย
อย่าเลยจะเลี้ยงทำเยี่ยงปราชญ์
ลองเล่าเรื่องกันไปเมืองกัมพูชา

ทั้งหญิงชายอยู่หลังยังกรุงใหญ่
แต่คิดไปก็ลำบากยากไข่น้อย
ทุนของเราก็ไม่พอต้องท้อถอย
จะแจกย่อยไปทุกคนพันปัญญา
แต่งนิราศสักทีจะดีกว่า
ให้บรรดามิตรสหายทั้งหลายฟัง

แล้วพิมพ์แจกเช่นทำนองเป็นของฝาก เห็นโดยมากจะสมอารมณ์หวัง
(สมเด็จพระยาตำรากราชาภาพ, 2515 : 14-15)

ตามปกติในเรื่องเล่าทุกเรื่องจะมีผู้ฟังอยู่แล้ว แต่ผู้แต่งไม่จำเป็นต้องระบุหรือกำหนดชัดเจนว่าผู้ฟังเป็นใคร หากมีการกำหนดผู้ฟังในเรื่องอย่างชัดเจน ผู้อ่านจำเป็นที่จะต้องตั้งคำถามว่า เพราะเหตุใดผู้ฟังจึงถูกสร้างขึ้นมา และการกำหนดผู้ฟังมีความสำคัญต่อสิ่งที่กล่าวไว้ในเรื่องอย่างไร (อิรวดี ไตลังคะ, 2546: 43) สมเด็จพระยาตำรากราชาภาพกำหนดให้ “เพื่อนฝูงคนนาเห็นกว่าร้อย” เป็นผู้ฟังในเรื่อง นับเป็นการสร้าง “พื้นที่ส่วนตัว” ในการเล่าเรื่องที่ตนเองมีอำนาจแสดงความเห็นหรือกล่าวถึงเรื่องใดก็ได้โดยอิสระเท่าที่สามารถเล่าให้คนในกลุ่มที่กำหนดขึ้นฟังได้ การที่ผู้อ่านซึ่งไม่ได้อยู่ในกลุ่มผู้ฟังที่กำหนดขึ้นจะเข้ามารับรู้การสื่อสารระหว่างผู้เล่าเรื่องและผู้ฟังเป็นเหตุสุดวิสัยซึ่งผู้แต่งไม่สามารถกำหนดควบคุมได้ การกำหนดผู้ฟังขึ้นมา ทำให้ผู้แต่งไม่มีความผิดที่จะแสดงความเห็นต่างๆ ออกไปแม้ว่าจะเป็นเรื่องอ่อนไหวก็ตาม เพราะได้กำหนดไว้ตั้งแต่ตอนต้นแล้วว่า ผู้ฟังข้อความในเรื่องเป็นบุคคลกลุ่มใด

เนื้อหาที่น่าสนใจในบางประเด็นอาจเป็นเรื่องอ่อนไหว ผู้วิจัยเห็นว่า ด้วยข้อจำกัดดังกล่าว จึงทรงเลือกไม่กำหนดประเภทของข้อเขียนนี้ให้เป็นความเรียงอธิบายในแบบพระราชนิพนธ์ พระราชวินิจฉัย หรือบันทึกการเดินทางเหมือนข้อเขียนเรื่องอื่นๆ ของพระองค์ เพราะหากกำหนดให้เป็นงานเขียนประเภทที่ให้ข้อมูลความรู้ ก็แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าพระองค์จงใจสร้างการรับรู้เฉพาะเกี่ยวกับกัมพูชา ในการจัดข้อจำกัดดังกล่าว จึงทรงกำหนด “ผู้ฟัง” ของเรื่องขึ้นมาในตอนต้น

น่าสังเกตอีกว่า แม้เนื้อหาโดยมากของ **นิราศนครวัด** จะมีลักษณะเป็นการให้ข้อมูลความรู้เป็นหลัก แต่สมเด็จพระยาตำรากราชาภาพกลับไม่ได้กล่าวถึงจุดประสงค์ดังกล่าวไว้ในตอนต้น พระองค์ไม่ได้ทรงแสดงความมุ่งหมายว่า ต้องการให้ข้อเขียนนี้เป็นบันทึกสำหรับแสวงหาข้อมูลความรู้หรือต้องการให้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์ใดๆ แต่กลับบอกว่า “*ลองเล่าเรื่องที่ไปเมืองกัมพูชาให้บรรดามิตรสหายทั้งหลายฟัง*” สิ่งทีกล่าวไว้ในเรื่องก็เป็นเพียงการ “ลองเล่า” เท่านั้น ยิ่งเป็นการลดทอนความจริงจังและสถานภาพ “คลังความรู้” ของ **นิราศนครวัด** ลงไปอีก การพยายามอธิบายมูลเหตุของการแต่งรวมถึงการกำหนดประเภทงานเขียนเป็นนิราศประกอบกับการออกตัวว่า “ลองเล่า” ล้วนเป็นองค์ประกอบที่ทำให้ **นิราศนครวัด** เป็นตัวบทที่มีความล้าลองมากขึ้นเมื่อเปรียบเทียบกับพระราชนิพนธ์บันทึกการเดินทางหรือมุ่งให้ข้อมูลความรู้เรื่องอื่นๆ

3.2.5.2 การทำให้ไม่เกี่ยวกับการเมือง

สมเด็จพระยาตำรากราชาภาพทรงออกตัวตั้งแต่ในตอนต้นของเรื่องส่วนที่เป็นกลอนว่า การเดินทางของพระองค์และคณะไปกัมพูชาในครั้งนี้ เป็นการเดินทางเพื่อการท่องเที่ยว ไม่ได้มีจุดประสงค์ในทางการเมืองหรือมีความเกี่ยวข้องกับราชการ

พวกที่ได้ไปเมืองเขมรมา	แต่ฟังเขาเล่าขานนานหนักหนา
ล้วนใหญ่โตมหฬารโบราณสร้าง	ว่าปราสาทศิลาน่าชมนัก
ทำลวดลายหลายอย่างช่างเยื้องยัก	ฝีมือช่างขอมชำนาญการจำหลัก
แต่ยังติดกิจการพานขัดข้อง	เขาชอบชักชวนให้เราไปดู
จนถึงปีชวตนี้มีช่องคู	ก็จำต้องเฝ้าผัดหลายนัดอยู่
	จะไปสู่นครวัดได้บัดนี้

(สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, 2515: (13))

เท่ากับว่าผู้ทรงพระนิพนธ์แจ้งจุดประสงค์ไว้ตั้งแต่ในตอนต้นของเรื่องว่า การเดินทางไปกัมพูชาในครั้งนี้ก็เพื่อไปเที่ยวชม “ปราสาทนครวัด” ซึ่งก็คือการท่องเที่ยวสันถนาการนั่นเอง มิได้เป็นการเดินทางเพื่อไปราชการงานเมือง ในหลายตอนของเรื่อง สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงออกตัวว่า การเดินทางมายังกัมพูชาของพระองค์ในครั้งนี้ ไม่มีความเกี่ยวข้องใดๆ กับการเมืองทั้งสิ้น

เมื่อทักทายปราศรัยกับผู้ที่มารับแลลากักปัดแล้ว เวลา 8 นาฬิกา ลงเรือยนต์ของรัฐบาลไปขึ้นสะพานท่าตำบลแก๊ป มีรถยนต์ของรัฐบาลไปขึ้นที่สะพานท่าตำบลแก๊ป มีรถยนต์สำหรับคน 4 หลัง รถยนต์สำหรับบรรทุกของ 2 หลัง ผู้มารับเชิญขึ้นรถยนต์ ไปพักที่บ้านเรสิดังสุเปรีเอ ภรรยาเรสิดังกำปอดมากอยรับเจ้าหญิงอยู่ด้วย การรับรองแสดงความเอื้อเฟื้อมาก ที่จริงเรามาคราวนี้ คิดว่าจะมาเที่ยวเตร่โดยลำพังตัว มิให้เกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมือง หรือแสดงยศศักดิ์อย่างหนึ่งอย่างใด แม้เมื่อมาในเรือก็ได้ห้ามมิให้ชักธงราชวงศ์ เป็นแต่เพื่อมิให้เสียอรรถาัย จึงได้แจ้งความแก่กระทรวงการต่างประเทศ ขอให้บอกรัฐบาลฝรั่งเศสให้ทราบพอเป็นค่านับ การรับรองแต่ไป จนตลอดเวลาที่อยู่ในดินแดนของฝรั่งเศส เป็นโดยความเอื้อเฟื้อของรัฐบาลฝรั่งเศสทั้งสิ้น

(สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ: 2515, 11)

วันที่ 20 พฤศจิกายน เวลาเช้า 9 นาฬิกา สนทนากับผู้ส่งข่าวของหนังสือพิมพ์อิมปาเซียลที่เมืองไซ่ง่อน การที่สนทนากันนี้ เรสิดังสุเปรีเอได้บอกเราเมื่อวันก่อน ว่าหนังสือพิมพ์นั้นทราบว่าจะมาถึงเมืองพนมเปญ ได้ให้ผู้ส่งข่าวขึ้นมาเพื่อจะขอให้สนทนากับเรา เรสิดังสุเปรีเอเห็นว่า ถ้าเราให้พบปะก็จะเป็นที่

พอใจแก่หนังสือพิมพ์ เราตอบว่าจะพบก็ได้ไม่มีความรังเกียจอันใด แต่ว่าเราลงมาคราวนี้ไม่ได้มีความประสงค์จะเกี่ยวข้องกับเรื่องราชการบ้านเมือง ตั้งใจมาเที่ยวอย่างเป็นคนเดินทางเพื่อจะดูของโบราณ เพราะฉะนั้นการที่จะสนทนากับผู้ส่งข่าวหนังสือพิมพ์ ขออย่าให้เป็นการสนทนาเรื่องราชการบ้านเมืองเลยเข้าใจกันอย่างนี้

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ: 2015: 36-37)

ได้พบผู้ที่คุ้นเคยกันมาแต่ก่อนอยู่ที่เมืองไซ่ง่อนหลายคน ดูเหมือนรู้เข้าก็เป้นมาหา มีนายพันเอก เซ คนหนึ่ง ซึ่งเคยเข้าไปกับข้าหลวงปันแดน เดียวนี้ซื้อหนังสือพิมพ์ชื่อ โอปนียอง ซึ่งพิมพ์ที่เมืองไซ่ง่อนเป็นของตน ได้มาสนทนาด้วย เราก็ได้บอกให้เข้าใจอย่างใดบอกแก่พวกหนังสือพิมพ์อื่น ว่ามานี้เป็นแต่อย่างคนเดินทาง ประสงค์จะมาดูของโบราณในกรุงกัมพูชา ไม่มีกิจเกี่ยวข้องกับราชการบ้านเมืองอย่างหนึ่งอย่างใด ข้างฝ่ายเขาดูก็ประสงค์จะแสดงแต่ว่าหนังสือพิมพ์ของเขาไม่มีประสงค์จะให้ร้ายแก่กรุงสยามอย่างหนึ่งอย่างใด สัญญาที่จะทำกันใหม่นั้น เขาก็เห็นชอบด้วย

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ: 2015: 195)

การออกตัวว่า การเดินทางของตนเองและคณะไม่เกี่ยวข้องกับข้องกับราชการบ้านเมือง หรือต้องการแสดงยศศักดิ์ การไม่ให้ชักธงราชวงศ์บนเรือเพื่อแสดงฐานะเจ้า หรือแม้แต่การแจ้งแก่รัฐบาลฝรั่งเศสให้ทราบพอ “เป็นค่านับ” เท่านั้น ล้วนแสดงให้เห็นถึงเจตนารมณ์ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพที่ไม่ต้องการให้การเดินทางหรือการปรากฏตัวของพระองค์ได้รับการเชื่อมโยงตีความ หรือทำให้เป็นประเด็นที่เกี่ยวข้องกับการเมือง ในแง่หนึ่ง เมื่อพิจารณาบริบทสังคมร่วมสมัยซึ่งเป็นช่วงที่ไทย ฝรั่งเศส และกัมพูชาเพิ่งยุติข้อพิพาทเรื่องการอ้างสิทธิ์เหนือดินแดนที่เป็นปัญหาได้เพียงไม่นาน เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างประเทศโดยเฉพาะความสัมพันธ์ทางการระหว่างรัฐและในระดับราชวงศ์น่าจะเป็นประเด็นอ่อนไหวที่ต้องให้ความสำคัญและระมัดระวังเป็นอย่างยิ่ง

ในโลกของตัวบท การที่ผู้ทรงพระนิพนธ์ออกตัวอยู่เป็นระยะว่า การเดินทางของพระองค์ไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง เป็นแต่เพียงการมาเที่ยวเล่นเพื่อแสวงหาความรู้เท่านั้น ประกอบกับตอนต้นของเรื่องที่ทรงเกริ่นไว้ว่า ต้องการเพียงมาเที่ยวชมปราสาทหิน ไม่ได้กล่าวถึงเรื่องอื่น ส่งผลให้สถานภาพของตัวบท**นิราศนครวัด**มีความไม่เป็นทางการมากกว่าตัวบทที่มีเนื้อหาเป็นบันทึกการเดินทางซึ่งมีจุดประสงค์เพื่อไปราชการหรือมีวาระทางการเมืองโดยตรง ในเมื่อตัวบทเป็นพื้นที่ที่ปราศจากวาระทางการเมืองจากการออกตัวอย่างตรงไปตรงมาโดยผู้ทรงพระนิพนธ์ สิ่งทีกล่าวไว้ในตัว

บทผ่านสายตาและมุมมองการเล่าเรื่องของผู้อ่านย่อมปราศจากประเด็นที่สร้างความอ่อนไหวในทางสังคมการเมืองไปด้วย และทำให้สิ่งที่กล่าวไว้ในตัวบทส่วนใหญ่ซึ่งเกี่ยวกับความสัมพันธ์และเรื่องราวในอดีตของไทยและกัมพูชาดูไม่เป็นเรื่องที่มีนัยสำคัญใดๆ เพราะเป็นเพียงการเล่าจากการคิดคำนึงและถ่ายทอดผ่านการรับรู้อัตวิสัยของผู้อ่านเรื่องเท่านั้น

3.2.5.3 การใช้รูปแบบการแต่งที่ไม่เป็นไปตามขนบ

รูปแบบการประพันธ์ (form) และขนบทางวรรณศิลป์ (literary techniques) เป็นองค์ประกอบสำคัญทั้งในกระบวนการสร้างและการเสพวรรณคดีไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งวรรณคดีไทยโบราณที่มีธรรมเนียมการแต่งเลียนหรือดำเนินตามแบบแผนของงานเขียนชั้นครู

กรอบเกณฑ์ที่เคร่งครัดในแง่รูปแบบการประพันธ์และขนบทางวรรณศิลป์ไม่ได้จำกัดอยู่เพียงแค่กระบวนการสร้างและเสพงานเขียนเท่านั้น แต่ยังใช้เป็นมาตรฐานในการประเมินค่าและการวิพากษ์วิจารณ์ด้วย งานเขียนใดที่สามารถดำเนินตามกรอบเกณฑ์ที่มีมาแต่เดิมได้อย่างเคร่งครัด ก็ถือว่า งานเขียนเรื่องนั้นแต่งได้ดีหรือถูกต้องเหมาะสมด้วยเช่นกัน เมื่อจุดมุ่งหมายของการสร้างผลงานศิลปะคือการผลิตตัวบทที่มีคุณภาพ เป็นที่ยอมรับ กวีผู้แต่งวรรณคดีไทยส่วนใหญ่จึงสร้างสรรค์ผลงานโดยได้รับอิทธิพลจากกวีในสมัยก่อนหน้าซึ่งได้สร้างตัวบทอันเป็นที่ยอมรับไว้เป็นแบบแผนแล้ว ไม่ได้เป็นการละเมิดผลงานหรือแสดงให้เห็นความไม่มีฝีมือของกวีรุ่นหลัง (บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, 2517: 103) แต่เป็นการแสดงความชื่นชมยกย่องครูในรูปแบบหนึ่ง (นิตยา แก้วคัลณา, 2551: 194) ธรรมเนียมปฏิบัตินี้ดูเหมือนจะเป็นสิ่งที่รับรู้กันโดยทั่วไปในกลุ่มผู้สร้างตัวบทวรรณคดีไทยโบราณโดยที่ไม่ได้มีเกณฑ์หรือแนวทางในการประเมินคุณภาพหรือคุณค่าของงานเขียนไว้เป็นลายลักษณ์อักษร

ความสัมพันธ์ระหว่างขนบและการสร้างสรรค์งานเขียนปรากฏชัดเจนในกลุ่มงานนิราศ การดำเนินตามขนบที่สถาปนาขึ้นโดยตัวบทแม่แบบมีความสำคัญอย่างยิ่งในงานเขียนกลุ่มนี้ นิราศที่แต่งขึ้นในสมัยหลัง ล้วนแล้วแต่ดำเนินตามขนบนิราศแม่แบบในสมัยอยุธยาไม่ว่าจะเป็น **โคลงนิราศหริภุญไชย โคลงทวาทศมาส กำสรวลโคลงตัน** รวมไปถึงพระนิพนธ์หลายเรื่องของเจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ นิราศเรื่องใดที่แต่งได้ถูกต้องตามรูปแบบการประพันธ์ที่มีมาแต่เดิม พร้อมต่อยอดสร้างพื้นที่ซึ่งเป็นอัตลักษณ์ของตนเองได้ ก็จะได้รับยกย่องว่าเป็นผลงานชิ้นเอกเทียบเท่านิราศชั้นครู เช่น **นิราศนรินทร์คำโคลง นิราศตามเสด็จลำน่าน้อย** เป็นต้น กล่าวได้ว่า ในแง่ความเป็นประเภทแม้ว่างานเขียนประเภทนิราศจะขยายขอบเขตของเนื้อหาและกลวิธีอย่างกว้างขวางนับแต่ปรากฏครั้งแรกในประวัติศาสตร์วรรณคดีไทย แต่นิราศก็มีกรอบเกณฑ์ที่สถาปนาขึ้นจนกลายเป็นขนบให้กวีสมัยหลังดำเนินรอยตามอยู่เพียงไม่กี่ลักษณะเท่านั้น

การสร้างสรรค์หรือต่อยอดแนวทางการแต่งจากขนบเดิมที่นิยมแต่งกันมาเป็นสิ่งที่ปรากฏมาโดยตลอดระยะเวลาที่มีการแต่งนิราศ แม้ในกลุ่มวรรณกรรมปัจจุบัน การสืบทอดนิราศก็

ยังคงดำเนินอยู่อย่างต่อเนื่อง อย่างไรก็ตาม การขยายขอบเขตหรือการเปลี่ยนแปลงในด้านเนื้อหาจาก ขนบการแต่งแบบหนึ่งไปสู่อีกแบบหนึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นบนพื้นฐานเดิม เช่น นิราศเรื่อง ต่างๆ ของสุนทรภู่ แม้จะมีความเปลี่ยนแปลงจากการแต่งนิราศแต่เดิมในแง่ที่ว่า การครวญและการ สะท้อนคิดในเรื่องแสดงให้เห็นแง่มุมชีวิตส่วนตัวของกวีและแสดงการวิพากษ์วิจารณ์สิ่งที่ผ่านเข้ามาใน การรับรู้ของกวี ทำให้เนื้อหามีความเป็นสมัยนิยมมากขึ้น แต่การเปลี่ยนแปลงเหล่านั้นก็มีพื้นฐานมา จากสิ่งที่ปรากฏแต่เดิมในนิราศ ไม่ว่าจะเป็นฉันทลักษณ์กลอน การสะท้อนอารมณ์ความรู้สึกของผู้ แต่ง การบรรยายสิ่งที่พานพบระหว่างการเดินทาง ฯลฯ

อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาประเด็นดังกล่าวในตัวบท **นิราศนครวัด** พบว่ามีความ เปลี่ยนแปลงและการขยายขอบเขตแตกต่างไปจากพลวัตของนิราศเรื่องอื่นๆ กล่าวคือเป็นการ เปลี่ยนแปลงที่แทบไม่เหลือเค้าเดิมของความเป็นนิราศอยู่ และเมื่อพิจารณาการสืบทอดและการ สร้างสรรค์ตามที่ปรากฏในนิราศเรื่องอื่นๆ เป็นเกณฑ์ กล่าวได้ว่า **นิราศนครวัด** แทบไม่ได้แสดงให้เห็น การสืบทอดขนบหรือความต่อเนื่องจากวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์แต่เดิม เช่น ในประเด็นซึ่งเป็นเรื่อง พื้นฐานที่สุดอย่างเรื่องฉันทลักษณ์การแต่ง **นิราศนครวัด** ได้ละทิ้งกรอบเกณฑ์เดิมที่แต่งนิราศด้วยฉันท ลักษณ์โคลงและกลอน หรือในบางกรณีที่เป็นบทเข้านิราศแทรกในวรรณคดีต่างประเภท บทครวญ หรือการเข้านิราศก็อาจปรากฏในฉันทลักษณ์อื่นนอกเหนือไปจากโคลงและกลอนบ้าง แต่ก็ยังอยู่ใน พื้นที่ของร้อยกรองอยู่ดี แต่ **นิราศนครวัด** แต่งเป็นร้อยแก้วเกือบทั้งหมดโดยมีกลอนนำเพียงไม่กี่บท เท่านั้น ถือเป็นการปฏิเสธขนบในการแต่งนิราศแต่เดิม ไม่เพียงปฏิเสธการดำเนินรอยตามขนบการ แต่งนิราศแต่เดิมเท่านั้น สมเด็จพระยาตากษัตริย์ราชานุกาพย์ยังล้อขนบเดิมด้วยการแต่ง “ผสม” ร้อยกรองและร้อยแก้วเข้าด้วยกันซึ่งไม่เคยปรากฏมาก่อนในการแต่งนิราศ ดังนั้นแทนที่จะแต่งเป็น ร้อยแก้วหรือความเรียงเพียงอย่างเดียว ก็กลายเป็นว่าตัวบท **นิราศนครวัด** มีความซับซ้อนขึ้นไปอีกชั้น เพราะมีร้อยกรองซึ่งแสดงถึงการดำเนินรอยตามขนบเดิมรวมอยู่ในตัวบทด้วย ไม่เพียงเท่านั้น ตัวบทนี้ ยังประกอบด้วยการเล่นด้วยรูปภาพ บทแทรกความรู้ในรูปแบบบัญชีรายการ การแบ่งเนื้อหาออกเป็น บท ฯลฯ ทั้งหมดนี้รวมกันอยู่ในงานเขียนที่ผู้ทรงพระนิพนธ์กำหนดประเภทให้เป็นนิราศ ดังนั้นตัวบท **นิราศนครวัด** จึงเป็น “พื้นที่ประสมประสาน” ของเนื้อหาและการนำเสนอที่หลากหลายซึ่งไม่ได้เป็นไป ตามขนบที่นิยมแต่งกันมาแต่เดิม

ลักษณะทั้งสามประการที่กล่าวมา ได้แก่ การสร้างพื้นที่ส่วนตัวในเรื่องเล่าโดยการกำหนด ผู้ฟัง การทำให้ตัวบทไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง และรูปแบบการแต่งที่ไม่เป็นไปตามขนบ ช่วยสร้าง ความไม่เป็นทางการให้แก่ตัวบท **นิราศนครวัด** เนื่องจากลักษณะทั้งสามล้วนมีอิทธิพลต่อปฏิสัมพันธ์ที่ ผู้อ่านมีต่อตัวบท ในเมื่อผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงระบุไว้อย่างชัดเจนว่าตัวบทนี้เป็นการสื่อสารระหว่าง พระองค์และผู้ฟังในเรื่องคือ เป็นตัวบทที่บอกเล่าการเดินทางซึ่งไม่มีความเกี่ยวข้องกับการเมือง และ

ทรงใช้รูปแบบการแต่งรวมไปถึงกำหนดประเภทแบบผสมผสานซึ่งไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน ตัวบทจึงได้รับการ “ห่อหุ้ม” ไว้จากการทำความเข้าใจ ตีความ หรือถอดรหัสระหว่างบรรทัดจากมุมมองวรรณกรรมศึกษาซึ่งให้ความสำคัญแก่ “ชนบ” ในกระบวนการอ่านตีความ จนกลายเป็นว่า ข้อมูลความรู้ ข้อเท็จจริงในตัวบทเป็นสิ่งที่ได้รับการสกัดออกมาแต่เพียงอย่างเดียวจากมุมมองการศึกษาประวัติศาสตร์และโบราณคดี ส่งผลให้ความเป็นวรรณกรรมของตัวบทอาจถูกละเลยไปด้วย

3.3 สรุป

การสร้างนวลักษณ์ใน**นิราศนครวัด**เป็นการสร้างสรรค์ต่อยอดจากชนบเดิมของนิราศ นวลักษณ์ของนิราศใน**นิราศนครวัด**ปรากฏหลายลักษณะ ในด้านรูปแบบการแต่ง **นิราศนครวัด**แต่งเป็นร้อยแก้วบันทึกการเดินทางรายวันโดยมีฉันทลักษณ์กลอนขึ้นต้นในลักษณะของ “คำนำ” การใช้ร้อยแก้วถ่ายทอดเรื่องราวการเดินทางใน**นิราศนครวัด**แสดงให้เห็นถึงการออกจากชนบการแต่งนิราศซึ่งแต่เดิมนิยมใช้ฉันทลักษณ์โคลงและกลอน การขึ้นต้นด้วยร้อยกรองแสดงให้เห็นว่าผู้ทรงพระนิพนธ์ยังคงชนบไว้ ซึ่งเป็นการประนีประนอมกับชนบเพื่อสร้างความตระหนักแก่ผู้อ่านในเบื้องต้นว่าข้อเขียนเรื่องนี้เป็น “นิราศ” การแต่ง**นิราศนครวัด**ด้วยรูปแบบร้อยแก้วเป็นพื้นฐานสำคัญที่ทำให้เกิดการสร้างสรรค์นวลักษณ์ด้านอื่น ๆ เนื่องจากการเลือกใช้ร้อยแก้วเล่าเรื่องทำให้ตัวบทปราศจากข้อจำกัดในเรื่องของคำและเสียงจากฉันทลักษณ์ร้อยกรอง เมื่อไม่มีข้อบังคับดังกล่าวแล้ว ผู้ทรงพระนิพนธ์ก็สามารถถ่ายทอดเรื่องราวในนิราศนี้ได้อย่างอิสระ นวลักษณ์อีกประการหนึ่งคือ การลำดับเวลาใน**นิราศนครวัด**แตกต่างไปจากเวลาในนิราศตามชนบ ในตัวบทนิราศที่แต่งตามชนบซึ่งเป็นพื้นที่แห่งจินตนาการและอุดมคติของกวี เวลาในนิราศทางเดียวคือเคลื่อนไปข้างหน้าอยู่เสมอและปราศจากพันธะผูกพันกับโลกภายนอกตัวบท หมายความว่า ความเป็นจริงในโลกภายนอกตัวบทไม่ได้ส่งผลต่อความล้าสมัย ความน่าเชื่อถือ หรือข้อมูลภายในตัวบท แตกต่างจากเวลาใน**นิราศนครวัด**ซึ่งผูกพันกับโลกจริงจากลักษณะเนื้อหาที่มุ่งถ่ายทอดข้อเท็จจริงและกระบวนการจัดเตรียมต้นฉบับของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวคือ เนื่องจากเนื้อหาที่ผู้ทรงพระนิพนธ์ทรงเล่าใน**นิราศนครวัด**สัมพันธ์อยู่กับความเป็นจริงขณะเดินทาง เมื่อเวลาผ่านไป ข้อมูลความรู้บางอย่างอาจล้าสมัย ผู้ทรงพระนิพนธ์จึงต้องสื่อสารกับผู้อ่านในทางใดทางหนึ่งเพื่อแจ้งข้อมูลที่ใหม่กว่าในรูปแบบของการแทรกข้อความในตัวบทหรือเชิงอรรถ หรือไม่เช่นนั้นก็เป็นกรเล่าสรุปจากมุมมองในอนาคต ลักษณะดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าการลำดับเวลาใน**นิราศนครวัด**ไม่ได้เป็นเส้นตรงในทิศทางเดียวดังเช่นนิราศที่แต่งตามชนบ แต่มีการลำดับที่ต่างออกไป คือมีมุมมองการเล่าจากอนาคตและผูกพันอยู่กับโลกจริง

นวลักษณ์ส่วนสำคัญคือการไคร่ครวญและการโหยหาอดีต การเดินทางใน**นิราศนครวัด**แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอนุสรณ์ถึงความยิ่งใหญ่และรุ่งเรืองของสยามผ่านการไคร่ครวญถึงความยิ่งใหญ่ของอาณาจักรอันมีองค์อิทธิราชเป็นศูนย์กลาง ความเจริญของ

พระพุทธศาสนา รวมถึงความเจริญในด้านศิลปวัฒนธรรมและสถาปัตยกรรม ความยิ่งใหญ่ของอาณาจักรอันเมืองคืออิราขเป็นศูนย์กลางสะท้อนผ่านการใคร่ครวญถึงการทำศึกสงครามระหว่างสยามและกัมพูชาในสมัยกรุงศรีอยุธยาซึ่งสะท้อนภาพความแข็งแกร่งขององค์อิราขและกำลังพลซึ่งสามารถรบพุ่งและมีชัยเหนือกัมพูชา นอกจากนี้ยังสะท้อนผ่านพระเมตตาและพระบารมีของพระมหากษัตริย์ต้นกรุงรัตนโกสินทร์ที่โปรดชุบเลี้ยงเจ้านายกัมพูชาหลายพระองค์ไว้ในราชสำนักที่กรุงเทพฯ จากการที่กรุงกัมพูชาเป็นรัฐบรรณาการของสยาม ความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนาสะท้อนผ่านการใคร่ครวญถึงอิทธิพลทางศาสนาซึ่งกัมพูชาได้รับจากไทยเป็นอันมากจากการที่เจ้านายกัมพูชาหลายพระองค์มีโอกาสได้พำนักในราชสำนักสยามและบวชในวัดที่กรุงเทพฯ รวมถึงพระผู้ใหญ่หลายรูปในกรุงกัมพูชาที่ได้รับการศึกษาและคุ้นเคยกับธรรมเนียมพุทธที่กรุงเทพฯ เป็นอย่างดี ความยิ่งใหญ่ของวัฒนธรรมและสถาปัตยกรรมสะท้อนจากการบรรยายสิ่งที่พบเห็นในกรุงกัมพูชาโดยเปรียบกับคู่เทียบในสยามว่าได้รับอิทธิพลจากสยามอย่างไรบ้าง ไม่ว่าจะเป็นศิลปะ วัฒนธรรม สถาปัตยกรรมล้วนแต่มีรอยประทับของสยามอยู่ทั้งสิ้น ความยิ่งใหญ่ทั้งหมดนี้เกิดขึ้นได้ด้วยความยิ่งใหญ่และพระบารมีแห่งองค์อิราขซึ่งสามารถแผ่ขยายพระราชอำนาจออกมายังพื้นที่โดยรอบได้ การใคร่ครวญใน**นิราศนครวัด**ถือเป็นเอกลักษณ์ของนิราศเพราะห้วงคำนึงถึงอดีตและพื้นที่ต้นทางเกิดจากการที่ผู้เดินทางได้ปะทะหรือสัมผัสกับสิ่งเร้าซึ่งกระตุ้นเตือนให้เกิดการโหยหาขึ้น แต่ไม่ใช่การโหยหาถึงหญิงคนรักแบบนิราศ

เอกลักษณ์อีกประการหนึ่งของ**นิราศนครวัด**คือลักษณะของเรื่องเล่าแทนศัตถกานต์ **นิราศนครวัด**ไม่ใช่บทบรรยายการเดินทางและอารมณ์ความรู้สึกกระจัดกระจายดังปรากฏในนิราศที่แต่งตามชนบท หากแต่นำเสนอเรื่องราวที่มีเอกภาพเกี่ยวกับกัมพูชาโดยเรียงร้อยเข้ากับประสบการณ์ทางอารมณ์และความรู้สึกของผู้ทรงพระนิพนธ์ระหว่างที่เล่าการเดินทางซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงคลี่คลายหรือมีพัฒนาการตามสิ่งที่ประสบ **นิราศนครวัด**จึงเป็นเรื่องเล่าที่นำเสนอความรู้เกี่ยวกับพูชาและความรู้เหล่านั้นก็มีลักษณะเป็นวาทกรรม กล่าวคือ องค์ประกอบใน**นิราศนครวัด**ทั้งข้อความและรูปภาพช่วยสร้างความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับกัมพูชาในประเด็นต่างๆ โดยเฉพาะในส่วนที่สัมพันธ์กับไทย ชุดความรู้ ความคิด ความเข้าใจเกี่ยวกับ “กัมพูชา” ใน**นิราศนครวัด**ได้รับการกล่าวถึง อ้างถึง ถ่ายทอด ผลิตซ้ำในฐานะข้อมูลความรู้ที่ถูกต้องและเชื่อถือได้ผ่านระยะเวลาอันยาวนานจนกระทั่งปัจจุบันจากอำนาจที่ผูกพันอย่างแนบแน่นกับตัวบทและผู้ทรงพระนิพนธ์คือสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ กลไกดังกล่าวสะท้อนว่าความรู้ วาทกรรม และอำนาจเป็นสิ่งที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ ความเป็นวาทกรรมของความรู้ใน**นิราศนครวัด**ถือเป็นเอกลักษณ์ เนื่องจากนิราศแต่เดิมไม่ได้นำเสนอชุดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องหนึ่งๆ ซึ่งได้รับการผลิตซ้ำจนมีอิทธิพลต่อความรู้สึกนึกคิดของคนในสังคมผ่านระยะเวลาอันยาวนาน

นิราศนครวัดมีกลวิธีสำคัญในการสร้างความไม่เป็นทางการแก่ตัวบท ประกอบด้วย การกำหนดผู้ฟังในเรื่องเพื่อสร้างพื้นที่ส่วนตัวซึ่งผู้เล่ามีสิทธิ์ที่จะสื่อสารเรื่องใดๆ ก็ได้กับผู้ฟังในเรื่อง การทำให้ตัวบทไม่เกี่ยวข้องกับการเมืองโดยกล่าวหลายแห่งว่า การเสด็จไปกัมพูชาของผู้ทรงพระนิพนธ์ไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง เป็นแต่เพียงการไปเที่ยวเล่นตามความสนใจส่วนตัว และการสร้างรูปแบบที่ไม่เป็นไปตามขนบ เช่น การใช้ร้อยแก้วผสมกับร้อยกรองเพื่อแต่งนิราศ รูปแบบดังกล่าวทำให้ตัวบทอ่านตีความได้ยาก เพราะขนบเป็นองค์ประกอบสำคัญของการอ่านและการตีความในวัฒนธรรมการสร้างและการเสพวรรณคดีไทย การสร้างความกำกวมให้แก่ตัวบทด้วยวิธีการต่างๆ นี้เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ **นิราศนครวัด**อยู่พ้นไปจากพื้นที่การอ่านทำความเข้าใจในฐานะตัวบทวรรณกรรม ซึ่งถือเป็นนวลักษณ์อีกประการหนึ่งเนื่องจากเป็นกลวิธีที่ซับซ้อนและแสดงการประสานกันของการเล่าเรื่อง ข้อจำกัดของบริบททางสังคมการเมือง ขนบและวัฒนธรรมทางวรรณศิลป์ ไม่ได้เป็นกลวิธีที่ผูกติดอยู่กับความงามเชิงสุนทรียะดังเช่นนิราศตามขนบ

บทที่ 4

ความสัมพันธ์ระหว่างนิราศนครวัด

กับวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางสมัยหลัง

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะใช้สัญลักษณ์ของนิราศรวมถึงความเป็นนิราศเป็นกรอบในการพิจารณาความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างสัญลักษณ์ของนิราศในนิราศนครวัดกับวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชาในสมัยต่อมาเพื่อแสดงให้เห็นถึงแนวโน้มการคลี่คลายของรูปแบบการแต่งและเนื้อหาของกลุ่มวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทาง และแสดงให้เห็นว่าการอ่านโดยใช้สัญลักษณ์ของนิราศเป็นกรอบในการพิจารณา จะช่วยให้เห็นการสื่อความหมายของตัวบทที่แตกต่างออกไปอย่างไรบ้าง

4.1 วรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชา

วรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชาที่แต่งขึ้นหลังนิราศนครวัดมีจำนวน 6 เรื่อง ได้แก่

- 1) ไปกรุงกัมพูชาของเลอสรรร ธรรมพิชา (2495)
- 2) ถกเขมรของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช (2496)
- 3) เทียวเมืองเขมรและเมืองญวนของจรัส แดงน้อย (2510)
- 4) มุดทะเลไปแลเขมรของไขแสง สุกใส (2532)
- 5) เขมรสามยกพระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี (2537)
- 6) ตามเสด็จเขมรของไพรัตน์ สุนทิกัญญ์ (2544)

ผู้เขียนวรรณกรรม 6 เรื่องนี้มีสถานภาพหลากหลาย และแม้จะเป็นร้อยแก้วเหมือนกัน ทว่าตัวบทแต่ละเรื่องก็มีลักษณะเฉพาะของร้อยแก้วแตกต่างกันออกไป คือมีทั้งที่เป็นบันทึกรายวันหรืออนุทินตามความนิยมดั้งเดิมในช่วงรัชกาลที่ 4-รัชกาลที่ 6 การเขียนในลักษณะคอลัมน์หรืองานเขียนเชิงสร้างสรรค์ซึ่งใช้กลวิธีการเล่าเรื่องแต่งที่หลากหลายเพื่อถ่ายทอดประสบการณ์การเดินทาง การแทรกข้อมูลความรู้อย่างซึ่งจริงจรงสลับกับการเล่าประสบการณ์การเดินทาง รวมทั้งตัวบทมีลักษณะเป็นหนังสือภาพซึ่งรูปถ่ายเป็นองค์ประกอบสำคัญของตัวบทที่ช่วยเติมเต็มการเล่าด้วยตัวอักษร

4.1.1 ภูมิหลังของวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชา

1) ไปกรุงกัมพูชาของเลอสรร ธรรมพิชา

ไปกรุงกัมพูชาของเลอสรร ธรรมพิชาแต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2495 เป็นบันทึกการเดินทางขนาดยาวของผู้เขียนที่ไปปฏิบัติภารกิจในฐานะตัวแทนของพุทธสมาคมในวาระที่ “รัฐบาลเขมรได้เชื้อเชิญทางคณะสงฆ์และสมาคมให้จัดผู้แทนไปร่วมในงานฉลองพระบรมสารีริกธาตุ และพระอรรคสาวก (พระสารีบุตร และพระโมคคัลลานะ) ที่กรุงพนมเปญ” (เลอสรร ธรรมพิชา, 2502: 1)

เลอสรรและคณะเดินทางไปกัมพูชาในฐานะแขกของรัฐบาล ซึ่งในงานฉลองพระบรมสารีริกธาตุนี้ ษัตริย์-พระราชินีรวมถึงพระบรมวงศานุวงศ์กัมพูชาพระองค์อื่น ๆ ทรงมีส่วนร่วมด้วย ตั้งแต่การเสด็จมารับพระบรมสารีริกธาตุที่สนามบินและทรงมาร่วมส่งด้วยตอนอัญเชิญกลับ ฯลฯ ในเมื่อคณะเดินทางของเลอสรรเป็นแขกของรัฐบาลและเป็นการทำกิจกรรมที่ราชวงศ์กัมพูชามีส่วนร่วมและให้ความสำคัญ นอกจากนี้ยังมี “ท่านชายอุปทูต”³³ แห่งราชอาณาจักรไทยรับเป็นธุระในเรื่องต่าง ๆ ให้ การเดินทางในกัมพูชาของเลอสรรและคณะจึงเป็นไปโดยสะดวก

ตัวบทเล่าประสบการณ์ในประเทศกัมพูชาโดยมีรายละเอียดครอบคลุมเรื่องราวหลากหลาย ไม่ได้เน้นเฉพาะรายละเอียดการเดินทาง ได้แก่ การเตรียมตัวเข้าเฝ้ากษัตริย์กัมพูชา พระเมตตาที่พระบรมวงศานุวงศ์กัมพูชามีต่อชาวไทย การแสดงความเลื่อมใสศรัทธาพระพุทธศาสนาของชาวกัมพูชา ผู้คน สถานที่ และบรรยากาศในกรุงกัมพูชา ข้อมูลเกี่ยวกับกรุงพนมเปญ ระบบการเมือง การปกครอง สถานการณ์การเมืองร่วมสมัย การเตรียมตัวไปเที่ยวชมปราสาทนครวัด นครธม ศิลปวัฒนธรรม สถาปัตยกรรมในกรุงกัมพูชา อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนออกตัวไว้หลายแห่งว่า ตนเองไม่มีความรู้ประวัติศาสตร์ จึงให้ความเห็นได้อย่างจำกัด

พระที่นั่งองค์นี้เป็นห้องโถง มีผู้เล่าให้ฟังว่าได้จำลองแบบไปจากประเทศไทย แม้แต่ชื่อก็จำลองไปจากพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยของเขา ฟังๆ ดูก็น่าจะเป็นได้จริง ส่วนที่ว่าจำลองแบบสร้างไปจากของเราหรือไม่ข้าพเจ้าเองก็ไม่ทราบ เพราะตัวนั้นจะเข้าตำราอยู่ใกล้เกลือกินด่าง คือยังไม่เคยได้เข้าไปดูพระบรมมหาราชวังในกรุงเทพฯ นี่เหมือนอย่างที่ได้ไปดูของเขมรเขามาเลย แต่ถ้าจะว่าในอายุกันดูของเขมรก็มีอายุน้อยกว่าพระที่นั่งต่าง ๆ ของเรา ฉะนั้นที่ว่าจำลองแบบไปจากเราก็คงเป็นไปได้

³³ หม่อมเจ้าวงษ์มณี ชาญกุล

เรื่องการลอกแบบเลียนแบบกันสำหรับประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียงกันนี้เป็นเรื่องพูดยากกว่าใครเอาแบบใคร แม้แต่เรื่องการนุ่งผ้าซึ่งจนบัดนี้ก็ยังไม่แน่ใจว่าใครเอาแบบใคร หรือว่าของไทยเท่านั้นเป็นอย่างไร นุ่งจะต้องนุ่งอย่างไรอย่างหนึ่งละ แต่จะแบบอย่างไหนนี้เป็นปัญหา ผ้าโจงกระเบนที่เราเคยพูดว่าเอามาจากเขมร ครั้นไปเห็นเข้าก็รู้สึกว่ที่แบบไทยเรานุ่งเป็นคนละอย่างกัน **เป็นเรื่องที่อยู่เหนือเขตความรู้ของข้าพเจ้า**

(เลอसर ธรรมพิชา, 2502: 46-47)

เนื้อหาที่โดดเด่นในเรื่องไปกรุงกัมพูชาคือการบรรยายพิธีอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุซึ่งผู้แต่งบรรยายไว้อย่างละเอียดลออ ใช้สำนวนภาษาที่ทำให้เห็นภาพชัดเจน

เช้าวันเสาร์นั้นเราได้เตรียมตัวและออกจากโฮเต็ลไปสู่สนามบินในเวลาเช้าตรู่ ตอนตึกของคืนวันศุกร์นั้นมีฝนตก ทำให้อากาศตอนเช้าชุ่มฉ่ำเป็นพิเศษ แต่ที่สนามบินพื้นเปียกไปหน่อย ที่สนามบินนั้นมีคนที่มีความเห็นอย่างเดียวกันกับเราไม่น้อยทีเดียว เพราะก่อนหน้านี้เราก็มีรถไปจอดรออยู่แล้ว และในระหว่างที่เราไปรอนั้นก็มีรถทยอยไปเรื่อยๆ ข้าพเจ้าได้ทราบต่อมาว่ากระบวนพระธาตุที่yekกลับมาเคลื่อนที่ได้ช้ามาก เพราะราษฎรมีความเสียตายเป็นเสียใจ ต่างได้มาดักถนนมัสการกันอีก บางคนถึงกับร้องไห้ลงนอนเกลือกกับถนนก็มี

ความรู้สึกเลื่อมใสศรัทธาของราษฎร ประชาชน ชาวเขมรต่อพระบรมธาตุ และพระศาสนานั้นเป็นที่น่าจับใจมาก การกระทำของเขานั้นถ้าจะพูดกันอย่างสมัยใหม่ ก็ว่าเป็นการกระทำที่ไม่มีเหตุผล แต่เป็นการกระทำซึ่งยากที่การมีอยู่ของเหตุผลอย่างใดจะชักจูงได้เป็นกลุ่มเป็นก้อนเหมือนอย่างที่เราได้เห็นที่พนมเปญ เช่นเมื่อวันไปถึงก็มีผู้คนล้มหลามอย่างที่ได้เล่าไปแล้ว และตลอดเวลาที่พระบรมธาตุและพระสาวกธาตุได้ประดิษฐานอยู่ที่วัดพระแก้วนั้น ก็มีราษฎรไปคอยเกาะเกาะรั้วในระหว่างที่เขายังไม่เปิดให้มัสการ รอตลอดวัน ไม่ว่าข้าพเจ้าจะไปวัดนั้นในเวลาใด จะต้องได้เห็นราษฎรคอยอยู่ตลอดเวลา

(เลอसर ธรรมพิชา, 2502: 83-84)

ขณะที่เลอसरเดินทางไปกัมพูชาใน พ.ศ. 2495 กัมพูชายังคงเป็นรัฐในอารักขาของประเทศฝรั่งเศส มีเหตุการณ์ทางการเมืองสำคัญหลายเหตุการณ์ซึ่งนำไปสู่การได้รับเอกราชจากรัฐบาลฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2496 เช่น การที่พระบาทสมเด็จพระนโรดมสีหนุประกาศถอดถอน

คณะรัฐมนตรี ชะลอรัฐธรรมนูญ การกลับมาควบคุมการดำเนินงานของรัฐบาลในฐานะนายกรัฐมนตรี ฯลฯ เลอสรร์ได้กล่าวถึงประเด็นดังกล่าวไว้ใน **ไปกรุงกัมพูชาด้วย**

รัฐธรรมนูญของเขมรผิดกว่าของเราในเรื่องอำนาจอธิปไตย ของเรานั้น อำนาจอธิปไตยมาจากปวงชนชาวไทย แต่ของเขมรอำนาจอธิปไตยมาจาก พระมหากษัตริย์ การบริหาร ทำไปในนามของพระองค์โดยรัฐสภา โดยคณะรัฐบาล และโดยศาลยุติธรรม โดยบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญนี้เอง จึงได้มีเรื่อง ที่พระมหากษัตริย์ทรงยึดอำนาจการปกครองคืนจากคณะรัฐบาลได้ เพราะอำนาจ อธิปไตยนั้นอยู่กับพระมหากษัตริย์ตามแถลงการณ์ปรากฏว่าภายหลังการเลือกตั้งทั่ว ประเทศ เมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. 2494 พรรคประชาธิปไตยได้เสียงข้างมากในสภา จึงได้รับหน้าที่จัดตั้งรัฐบาล แต่รัฐบาลที่ได้ตั้งขึ้นมิได้ดำเนินการตามนโยบายที่แถลง ต่อรัฐสภา เป็นการทรยศต่อประชาชน มิได้คำนึงถึงทุกข์สุขของราษฎรในส่วนรวม และทำการอันไม่สมควรอย่างอื่นจนถึงกับพระมหากษัตริย์แห่งกัมพูชาประเทศไม่ สามารถจะปล่อยให้โชคชะตาของบ้านเมืองเป็นไปตามบุญตามกรรม จึงทรง ประกาศยึดอำนาจคืนมาและเปลี่ยนรัฐบาลใหม่โดยพระองค์เข้าดำรงตำแหน่ง นายกรัฐมนตรีในคณะรัฐบาลชุดใหม่เสียด้วยพระองค์เอง

(เลอสรร์ ธรรมพิชา, 2502: 99-100)

2) เอกเขมร ของ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช

เรื่อง **เอกเขมร** ของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมชเล่าประสบการณ์การเดินทางไป ท่องเที่ยวที่ประเทศกัมพูชาเมื่อ พ.ศ. 2496 ซึ่งเป็นการเดินทางพร้อมกับ “ชาวคณะหนังสือพิมพ์ สยามรัฐ” ได้แก่ อบ ไชยวสุ (เจ้าของนามปากกา ฮิวเมอริสต์) ประยูร จรรย์วรงค์ (เจ้าของนามปากกา จรรย์) และประหยัด ศ. นาคะนาท นอกจากจะเป็นเรื่องเล่าผ่านตัวอักษรแล้ว **เอกเขมร** ยังมีภาพถ่าย และภาพวาดประกอบ (การ์ตูน) ด้วย ภาพถ่ายในเล่มถ่ายโดยหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช ส่วน ภาพประกอบวาดโดยประยูร จรรย์วรงค์

เอกเขมร เป็นผลงานเรื่องสำคัญของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช เมื่อพิจารณาจาก บรรดางานเขียนของผู้แต่งคนเดียวกัน และหากพิจารณาจากกลุ่มบันทึกการเดินทางไปกัมพูชาโดย นักเขียนชาวไทย กล่าวได้ว่านอกจาก **นิราศนครวัด** ซึ่งได้รับการยอมรับและยกย่องอย่างกว้างขวาง แพร่หลายแล้ว **เอกเขมร** ก็เป็นตัวบทสำคัญอีกเรื่องหนึ่ง ในพระราชนิพนธ์เรื่อง **เขมรสามยก** ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีก็กล่าวถึงเรื่อง **เอกเขมร** ไว้ แสดงให้เห็นว่า บันทึกการ

เดินทางไปกัมพูชาทั้งสองเรื่องเป็นผลงานชิ้นสำคัญในการแสวงหาความรู้และทำความเข้าใจเกี่ยวกับประเทศกัมพูชาในแง่มุมต่างๆ

ชื่อของปราสาทบันทายศรี แปลว่าป้อมสตรี ที่เรียกเช่นนี้เพราะว่าปราสาทสร้างด้วยหินทรายสีชมพูเนื้อละเอียดสลักลวดลายสวยงาม ปาร์มองติเอร์ (Parmentier) เป็นผู้ขุดค้น อองรี มาร์ซาล เป็นผู้เรียงอิฐตามวิธี Anastylose พุดถึงนายมาร์ซาล ข้าพเจ้าไม่เคยรู้จักท่านแต่อ่านหนังสือ “ถกเขมร” ของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ก็ารู้จัก “คุณปู่” มาร์ซาล ผู้มี “การเสียสละอันยิ่งใหญ่ของคุณปู่ เพื่อความรู้ของมนุษยชาติด้วยวิธีเอาชีวิตของคุณปู่ทั้งชีวิตมาจมอยู่ในกองหิน ปริกหักพังในป่า...”

(สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2537: 260)

ถกเขมรเล่าประสบการณ์การเดินทางท่องเที่ยวในกัมพูชาของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมชพร้อมกับผู้ร่วมเดินทางอีกสองคน โดยเริ่มด้วยมูลเหตุที่ทำให้เกิดการเดินทางครั้งนี้ขึ้น คือต้องการเปลี่ยนบรรยากาศ ไปในสถานที่ที่ไม่มีคนรู้จัก มีการระบุดำเนินการขอหนังสือเดินทาง การขอเข้าประเทศกัมพูชา การไปกัมพูชาครั้งนี้เป็นการเดินทางโดยเครื่องบินจากสนามบินดอนเมืองสู่สนามบินเสียมเรียบ เมื่อถึงกัมพูชาแล้ว หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์และคณะไปชมปราสาทนครวัด นครธม โดยใช้เวลาอยู่กับปราสาทหินตั้งแต่วันแรกจนถึงวันที่ 3 ของการเดินทาง จากนั้นเข้าไปชมเมืองเสียมเรียบ แล้วขึ้นรถประจำทางเข้ากรุงพนมเปญ คณะเดินทางโดยสารเครื่องบินจากกรุงพนมเปญกลับกรุงเทพฯ

จุดเด่นของถกเขมรคือการเล่าประสบการณ์การเดินทางในกัมพูชาควบคู่ไปกับการแสดงทัศนะเชิงพิพากษ์ ข้อคิดเห็น ข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับประเด็นที่สัมพันธ์กับไทยและกัมพูชาไม่ว่าจะเป็นเรื่องประวัติศาสตร์ โบราณคดี ตำนาน เรื่องเล่า ภาษา การเมือง ฯลฯ มีการกล่าวถึงเรื่องราวในบันทึกของเจียวต้าก้วนซึ่งมีโอกาสดำเนินทางมาที่อาณาจักรขอมโบราณในช่วงที่รุ่งเรืองที่สุด หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมชออกตัวไว้ในตอนต้นของเรื่องว่า ถกเขมรนั้น “ไม่มีวัตถุประสงค์ในการเมืองแม้แต่น้อย” (หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 10) และเห็นว่า “ความคิดเห็นทางการเมืองเป็นความคิดเห็นที่ชั่วร้าย” (หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 10-11) แต่ก็ยอมรับว่า “ผมอาจมีอคติในทางการเมืองอยู่บ้างไม่มากนักน้อย” (หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 10-11) พร้อมให้เหตุผลว่า “ถึงแม้ว่าจะเป็นอคติ ก็เกิดจากเจตนาอันบริสุทธิ์ของผมที่มีต่อสังคมมนุษย์” (หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 11)

ปี พ.ศ. 2496 ที่หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์เดินทางไปกัมพูชาเป็นปีที่กัมพูชาได้รับเอกราชจากประเทศฝรั่งเศส เปลี่ยนชื่อประเทศเป็น ราชอาณาจักรกัมพูชา (The Kingdom of Cambodia หรือ The First Kingdom of Cambodia) มีพระบาทสมเด็จพระนโรดมสีหนุเป็นกษัตริย์ ตรงกับรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร ในรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม

3) เทียวเมืองเขมรเมืองญวนของ จรัส แดงน้อย

เทียวเมืองเขมรและเมืองญวนของจรัส แดงน้อยเป็นบันทึกการเดินทางขนาดสั้นที่เขียนขึ้นในโอกาสไปเที่ยวประเทศกัมพูชาและเวียดนามใน พ.ศ. 2498 และ พ.ศ. 2502 ตามลำดับ คำนำการจัดพิมพ์กล่าวถึงประโยชน์ที่ผู้อ่านจะได้รับจากเทียวเมืองเขมรและเมืองญวนว่า

คงจะเป็นการเหมาะแก่เหตุการณ์ เพราะสถานการณ์ในปัจจุบันนี้กำลังมีข่าวกล่าวขวัญเกี่ยวกับเมืองเขมรและเมืองญวนอยู่เสมอ ซึ่งเป็นเรื่องที่มีความสัมพันธ์ทางการทูตเขมรบ้าง และเป็นเรื่องการรบพุ่งกันในญวนหรือเวียดนามบ้างเกือบจะทุกวัน และเนื่องจากสถานการณ์ดังกล่าวนี้จึงเป็นเหตุให้การเดินทางของคนธรรมดาเข้าไปในประเทศทั้งสองในขณะนี้ยากมาก หรือเกือบจะเป็นไปไม่ได้เลย ฉะนั้น การที่นำเอาเรื่องนี้มาจัดพิมพ์ก็คาดว่าจะเป็นที่สนใจแก่บางท่าน และจะเป็นการเหมาะสมยิ่งขึ้นด้วย

(จรัส แดงน้อย, 2510: ข)

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

การไปกัมพูชาของจรัส แดงน้อยเป็นการเดินทางกับบริษัททัวร์ทางบกผ่านทางชายแดนอรัญประเทศ แวะค้างคืนที่กรุงพนมเปญ ผู้เขียนร่วมชมงานแสดงสินค้านานาชาติซึ่งกษัตริย์และพระราชินีเขมรเสด็จพระราชดำเนินไปทรงเปิดงาน จึงมีโอกาสดูได้เฝ้าฯ รับเสด็จด้วย นอกจากนี้ยังได้ไปชมตลาดของกรุงพนมเปญ พระราชวังเขมรินทร์และวัดพระแก้ว จากนั้นเดินทางสู่จังหวัดเสียมเรียบเพื่อไปชมปราสาทนครวัด นครธม และเดินทางกลับประเทศไทยในวันต่อมา

เทียวเมืองเขมรและเมืองญวนมีการบรรยายสภาพทางภูมิประเทศ สภาพถนนหนทาง ลักษณะของผู้คน ลักษณะและบรรยากาศของเมือง ชุมชน ตลอดจนศิลปะและสถาปัตยกรรมที่ปรากฏในโบราณสถานซึ่งผู้เล่าเรื่องไปเยี่ยมชม มีการแสดงความคิดเห็น ความรู้สึกนึกคิดประกอบบ้างเป็นระยะ แต่เนื้อหาส่วนใหญ่เป็นการเล่าสิ่งที่ผู้เดินทางประสบตรงหน้ามากกว่าทั้งผู้คน เหตุการณ์ สถานที่ ไม่ปรากฏการสะท้อนคิดใคร่ครวญ การเล่าตำนานแทรก การแสดงความคิดเห็นทัศนคติ ข้อวิพากษ์เกี่ยวกับเรื่องราวต่างๆ ที่พบในกัมพูชา

จรัส แดงน้อยเกิดแรงบันดาลใจไปเที่ยวประเทศกัมพูชาจากการได้อ่านเรื่องลกเขมร
ของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช

จากการอ่านหนังสือเรื่อง “ลกเขมร” ของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ทำให้มีความตั้งใจที่จะหาโอกาสไปเที่ยวเมืองเขมรให้ได้ และวัตถุประสงค์สำคัญยิ่ง ก็อยากจะได้เห็น “นครวัด” ซึ่งกล่าวกันว่าเป็นสิ่งมหัศจรรย์สิ่งหนึ่งของโลก จนเป็นเหตุให้ฝรั่งมั่งค่านักทัศนาจรที่อยู่ห่างไกลคนละมุมโลกหาโอกาสไปชมกัน ก็เมื่อเราอยู่เมืองไทยใกล้เคียงกับเขมรอย่างยิ่งจึงไม่ควรจะพลาดโอกาสนี้ แต่ที่ต้องคอยโอกาสมาเนิ่นนานถึงปานนี้ ก็เพราะปัญหาเศรษฐกิจส่วนตัวและช่องทางที่จะไปได้

(จรัส แดงน้อย, 2510: 5)

เที่ยวเมืองเขมรและเมืองญวนได้รับอิทธิพลบางส่วนจากลกเขมร เช่น เมื่อเห็นความยิ่งใหญ่ของปราสาทนครวัด หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์กล่าวว่า ความยิ่งใหญ่นี้แสดงให้เห็นถึงอำนาจและความเห็นแก่ตัวของมนุษย์ที่ต้องการแสดงความยิ่งใหญ่ตนเอง มนุษย์คนอื่นจึงถูกเกณฑ์มาใช้แรงงานยิ่งกว่าทาส ความคิดเห็นอย่างเดียวกันนี้ก็ปรากฏตอนที่จรัส แดงน้อยบรรยายความยิ่งใหญ่ของปราสาทนครวัด นอกจากนี้ยังมีการอ้างถึงสิ่งที่กล่าวไว้ในเรื่องลกเขมร เช่น มัคคุเทศก์ที่หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ตั้งชื่อให้ว่า “นายพุตซ็อน”

ผู้ที่พาเราไปนั้นเป็นผู้นำเที่ยวทางราชการหรือ “Guide Official” ท่านผู้นี้เป็นคนอายุกลางคนชนิดเกือบจะถึงปลายคนอยู่แล้วเป็นคนอารมณ์ดีอารีรอบ แก เป็นชาวเขมรชื่อนาย “พุต ซอร์” หรืออะไรเทือกนั้น แต่โดยเหตุที่ภาษาเขมรไม่มีวรรณยุกต์แกจึงเรียกชื่อตัวเองว่า นาย “พุต ซอน” ซึ่งเป็นเหตุให้เราเรียกกันว่า “นายพุตซ็อน” แต่นั่นมา

(หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 34)

ในเรื่องเที่ยวเมืองเขมรและเมืองญวน จรัส แดงน้อยกล่าวถึงมัคคุเทศก์คนเดียวกัน
นี้ว่า

นอกจากบริษัทจะมีพนักงานของบริษัทเป็นผู้นำเที่ยวแล้ว ยังได้จัดให้นายพุตซ็อน เจ้าหน้าที่นำเที่ยวผู้ชำนาญการของรัฐบาลเป็นผู้นำเที่ยวด้วย พอเห็นหน้านายพุตซ็อนก็รู้ทันทีว่าไม่ผิดตัว เพราะคุณประยูรเขียนไว้ในหนังสือ “ลกเขมร” นั้น

เหมือนมาก นายพุดซ้อนเป็นข้าราชการเขมรสังกัดในกรมส่งเสริมการท่องเที่ยวและ
ประจำอยู่ที่โรงแรมนี้ ซึ่งแล้วแต่โรงแรมจะส่งให้ไปนำเที่ยวผู้ใด

(จรัส แดงน้อย, 2510: 16)

นอกจากเที่ยวเมืองเขมรและเมืองญวนแล้ว จรัส แดงน้อยยังมีผลงานเป็นเรื่องเล่า
การเดินทางอื่นๆ อีก ได้แก่ เที่ยวไปในยุโรป ออสเตรเลีย นิวซีแลนด์ อินโดนีเซีย และสิงคโปร์ ทอง
มาลาญ และสิงคโปร์ ไปดูของดีที่อินเดีย ฯลฯ

4) มุดชะแมร์ไปแลเขมรของไขแสง สุกใส

มุดชะแมร์ไปแลเขมรของไขแสง สุกใสเป็นบันทึกการเดินทางขนาดสั้น เล่า
ประสบการณ์การเดินทางไปกัมพูชาในปี พ.ศ. 2532 เนื้อหาแบ่งออกเป็นตอนๆ รวมทั้งสิ้น 4 ตอน
ข้อเขียนนี้ลงพิมพ์ครั้งแรกในหนังสือพิมพ์ไทยรัฐ และพิมพ์รวมเล่มในหนังสือคำสั่งพ่อซึ่งเป็นอนุสรณ์
เนื่องในโอกาสบรรจุนิติของนายทับทิม สุกใส บิดาของผู้เขียน ไขแสงเป็นอดีตสมาชิกสภาผู้แทน
ราษฎรจังหวัดนครพนม 3 สมัย เป็นอดีตคนเดือนตุลา และอดีตรองหัวหน้าพรรคสังคมนิยมแห่งประเทศไทย มุดชะแมร์ไปแลเขมรผู้แต่งมีคำอธิบายกำกับไว้ว่าเป็น “สารคดีเยือนต่างแดน โดย...
อดีต ส.ส.ไขแสง สุกใส” (ไขแสง สุกใส, 2532: 35) เป็นการเดินทางไปกรุงเทพมหานคร “กับคณะ
นักการเมืองซื้อค่าน้ำดื่มกลุ่มหนึ่ง โดยมีหัวหน้าคณะสังกัดพรรคฝ่ายค้านค่อนข้างใหญ่และคงจะ
ใหญ่โตต่อไปในอนาคต” (ไขแสง สุกใส, 2532: 35) ร่วมเดินทางด้วย การเดินทางไปกัมพูชาครั้งนี้จึง
เป็นการเดินทางของ “นักการเมือง” สัมพันธ์กับเนื้อหาในเรื่องซึ่งแทนที่ “จะอยากดูนครวัดหรือนคร
วัด ซึ่งเป็นหนึ่งในเจ็ดของสิ่งมหัศจรรย์เก่าของโลกอย่างที่ทัวร์อื่นเขาอยากดูกันก็กลับขออนุสรณ์
ความโหดร้ายของรัฐบาลพอลพตเป็นสิ่งแรก” (ไขแสง สุกใส, 2532: 37) และสรุปว่าการเดินทางมา
กัมพูชาในครั้งนี้เหมือน “การมาชมนิทรรศการ ‘มาตรการประชาชน’ ดิๆ นี่เอง” (ไขแสง สุกใส,
2532: 38)

มุดชะแมร์ไปแลเขมรเป็นข้อเขียนที่มีการผสมผสานระหว่างสารคดี คือ นำเสนอ
ความรู้ความเข้าใจเชิงประจักษ์เกี่ยวกับเรื่องต่างๆ ในลักษณะที่ไม่ได้มีความชิงชังอย่างวิชาการ บันทึก
ประสบการณ์ส่วนตัว การบรรยายเกร็ดประวัติศาสตร์ และข้อวิพากษ์สังคมการเมือง น่าสังเกตว่า
ข้อเขียนเรื่องนี้ไม่ได้เล่ารายละเอียดของการเดินทางนัก คือไม่มีการบรรยายเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น
ระหว่างการเดินทาง หรือปฏิสัมพันธ์ระหว่างตัวของผู้เล่นเรื่องกับพื้นที่ปลายทางหรือบุคคลที่ร่วม
เดินทาง เนื้อหาส่วนใหญ่เป็นการเล่าเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่ปลายทางและความคิดเห็น-ข้อ
วิพากษ์ประกอบ

ไขแสงเล่าถึงเส้นทางการเดินทางในเรื่องมุดชะแมร์ไปแลเขมรว่า

เส้นทาง “มุดชะแมร์” ของพวกเรา ทั้งที่แะบอกเหี่ยวๆ ไปอย่างเปิดเผย เพียงแต่ไม่ได้ถือหนังสือเดินทางของประเทศใดประเทศหนึ่งรวมทั้งไทยแลนด์ก็อย่าง ที่หัวหน้าคณะร่างกะจัดรถให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์มาแล้วนั่นเอง คือ ออกเดินทาง ไปทางคลองใหญ่จังหวัดตราด ขึ้นบกที่บ้านเสาธง เกาะกงของกัมพูชาเลยทีเดียว จากนั้นก็ขึ้นเฮลิคอปเตอร์เขมรถึงกรุงพนมเปญ โดยนายหนูเบ็ง รองประธานสภา กัมพูชาให้การต้อนรับแทนนายฮุนเซ็น [...] รองนายกรัฐมนตรีของเขาก็ก็นำที่ แพนในการสนทนาปราศรัยกันด้วยอัธยาศัยไมตรีตลอดทั้งในการต้อนรับอีกหลาย เมือง เช่น เสียมราฐ สวายเรียง กำปงโสม และมุด³⁴

(ไขแสง สุกใส, 2532: 35)

และยังกล่าวถึงผู้ร่วมเดินทางว่าประกอบด้วย

อดีต ส.ส.และอดีตรัฐมนตรีหลายสมัย คือ **คุณวีระ มุสิกพงษ์** เลขาธิการ พรรคประชาชน **คุณสมาน พิมพานนท์** อดีตผู้สมัคร ส.ส.มาแล้วสมัยหนึ่ง และ**คุณ วิสา คัญทัพ** กวีหนุ่มเจ้าของสำนวน “เมื่อสีฟ้าสีทองผ่องอำไพ” สมัย 14 ตุลาคม รวมเบ็ดเสร็จทั้งผมก็เจ็ดคนพอดิบพอดี³⁵

(ไขแสง สุกใส, 2532: 35)

มุดชะแมร์ไปแลเขมรไม่ได้เน้นบรรยายเส้นทางการเดินทางหรือเล่าประสบการณ์ที่ เกิดขึ้นระหว่างการเดินทาง แต่เน้นเล่าเรื่องราว เกร็ดความรู้ ความเชื่อมโยงทางสังคมการเมืองซึ่ง สัมพันธ์กับสถานที่ที่เดินทางไปมากกว่า ดังนั้นตัวบทจึงเต็มไปด้วยห้วงคิดคำนึงและการแสดงความ คิดเห็น ส่วนการบรรยายประสบการณ์ “เชิงประจักษ์” ซึ่งแสดงให้เห็นว่าผู้เขียนได้เยี่ยมชมสถานที่ นั้นๆ มาแล้วเป็นเพียงส่วนประกอบเท่านั้น เช่น

³⁴ เน้นตัวหนาตามที่ปรากฏในต้นฉบับ

³⁵ เน้นตัวหนาตามที่ปรากฏในต้นฉบับ

ดูๆ ไป กะโหลกที่รัฐบาลเขมรใหม่เก็บเป็นอนุสรณ์หรือเครื่องเตือนใจที่เราได้เห็นในวันนั้น เหมือนจะประจานความโหดร้ายของคอมมิวนิสต์คณะพอลพตยิ่งกว่าจะพูดหรือเขียนเป็นตัวหนังสือบรรยายความเคียดแค้นให้เราฟังเสียอีก

ผมเอื้อมมือไปแตะกะโหลกหนึ่ง แล้วก็รำพึงอย่างคนที่เคยบวชมาแล้วว่า
 “ไปสู่ที่ขอบ ๆ เกิดนะ ผมเป็นคนไทยคนหนึ่งได้มาเห็นแล้ว และจะนำเรื่องของพวกคุณไปบอกพี่น้องไทยของผมต่อไป รวมทั้งจะบอกชาวโลกด้วยว่า พวกคุณตายเกือบจะสูญพันธุ์สูญชาติทีเดียว แต่คณะบุคคลที่ฆ่าคุณก็รับกรรมของเขาแล้ว ความชั่วร้ายจะไม่มีวันชนะอยู่ได้ตลอดกาลหรอก”

(ไขแสง สุกใส, 2532: 38)

การบรรยายในลักษณะที่แสดงให้เห็นว่าผู้เดินทางและเล่าเรื่องเข้าไปมีส่วนร่วมหรือมีปฏิสัมพันธ์กับพื้นที่ปลายทางอย่างส่วนที่พิมพ์ตัวหนาปรากฏให้เห็นเพียงเล็กน้อยเท่านั้นในเรื่อง

เรื่องที่ไขแสงกล่าวถึงใน**มุดชะแมร์ไปแลเขมร**ประกอบด้วยภูมิหลังทางการเมืองของตนเอง ประวัติศาสตร์การเมืองสมัยใหม่ของกัมพูชา การฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ในกัมพูชา การเมืองในกัมพูชา การเมืองไทยที่สัมพันธ์กับกัมพูชาและภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การทำอาชีพบนเรือประมงของชาวไทยอีสาน

รูปแบบการแต่งและลักษณะการนำเสนอเรื่อง**มุดชะแมร์ไปแลเขมร**คล้ายกับเรื่อง**ถกเขมร**ของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมชเนื่องจากเป็นข้อเขียนที่มีเจตนาเผยแพร่ผ่านสื่อสิ่งพิมพ์เหมือนกัน ดังนั้นท่วงทำนองการเล่าหรือท่าทีของผู้เขียนในเรื่องจึงแสดงลักษณะเฉพาะตัว ไม่มีการรักษาน้ำเสียงหรือพยายามถ่ายทอดเรื่องราวที่ต้องการเล่าด้วยสำนวนภาษาที่เป็นกลาง ยิ่งเมื่อพิจารณาประกอบกับภูมิหลังของผู้แต่งซึ่งมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับพื้นที่ทางการเมืองอย่างหนักแน่น จึงจึงมาเป็นเวลายาวนานหลายทศวรรษ ก็ยิ่งทำให้เห็นอัตลักษณ์ของผู้เขียนในงานเขียนชุดนี้ชัดเจนขึ้น

5) เขมรสยามยกพระราชานิพนธ์ในสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

พระราชานิพนธ์เรื่อง**เขมรสยามยก**เป็นบันทึกการเดินทางของสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้าฯ กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีในการเสด็จพระราชดำเนินเยือนประเทศกัมพูชา 3 ครั้งขณะที่ดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้แก่ ครั้งแรก ระหว่างวันที่ 25-27 สิงหาคม พ.ศ. 2535 (เสด็จฯ เป็นการส่วนพระองค์) วันที่ 8 มกราคม พ.ศ. 2536 (ปฏิบัติพระราชกรณียกิจในฐานะองค์อุปนายิกาสภาภาษาไทย) และระหว่างวันที่ 12-18 มกราคม พ.ศ. 2536 (เสด็จเยือนอย่างเป็นทางการ)

การเสด็จพระราชดำเนินไปกัมพูชาในเรื่อง**เขมรสามยก** สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีทรงเล่าประสบการณ์ระหว่างการเดินทาง สิ่งที่ทรงพบเห็น โดยเฉพาะสถาปัตยกรรม ศิลปวัฒนธรรม อย่างไรก็ตามน่าสังเกตว่า เนื่องจาก**เขมรสามยก**มีภาพประกอบจำนวนมากที่ช่วยทำให้ผู้อ่านเห็นภาพ ผู้ทรงพระราชนิพนธ์จึงไม่ได้เน้นถ่ายทอดลักษณะทางกายภาพของถาวรวัตถุเหล่านั้น แต่เน้นถ่ายทอดความรู้สึก ทศนคติของตนเองและเรื่องราวที่สัมพันธ์กับสิ่งที่ทรงประสบมากกว่า ทรงออกตัวว่า

เรื่องแบบทางศิลปะเป็นเรื่องที่น่าเวียนหัว ไม่รู้ว่าเป็นสมัยอะไรแน่ เช่น
 ทับล้างบางคนก็ว่าเป็นสมัยเคลียง แต่นครศรีธรรมราชตามแบบนครวัดแล้ว มีหน้าบันรูป
 นารายณ์บรรทมสินธุ์ ทับล้างรูปหน้ากาลคายท่อนพวงมาลัยหน้าบันศิวนาฏราช ทับล้าง
 หลังพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณมีจารึกประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 11 **ข้าพเจ้าจด**
ไม่ได้มาก จะบรรยายว่าอะไรอยู่ที่ไหนก็ไม่ได้ เขียนผังไม่เป็นทั้งสิ้น ทางเดินลง
ร้อนมาก เพิ่งซ่อมบันไดปี ค.ศ. 1991 นี่เอง ยังซ่อมไม่เสร็จ เดินค่อนข้างยาก ดี
ว่าเป็นขาลง ถ้าเป็นขาขึ้นจะต้องลำบากกว่านี้แน่

(สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2537: 136)

นอกจากการเสด็จฯ ไปทอดพระเนตรปราสาทและโบราณสถานต่าง ๆ ในประเทศกัมพูชาแล้ว ได้เสด็จฯ ไปทรงดูงานขององค์กรต่าง ๆ ในประเทศกัมพูชา เช่น การจัดการเรียนการสอนของโรงเรียนมัธยมพนมโดนเพ็ญ โรงพยาบาลคามเม็ตต์ โรงเรียนเด็กกำพร้ากุหลาบ ฯลฯ

สมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้าฯ กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีมีพระราชนิพนธ์จากการเสด็จพระราชดำเนินไปเยือนต่างประเทศทั้งวาระทางการและในวาระที่เสด็จพระราชดำเนินเป็นการส่วนพระองค์จำนวนมาก เช่น **ย่าแดนมังกร สิงคโปร์สัญญา ไทยเที่ยวพม่า โรมันสัญญา ม่วนซื่นเมืองลาว ลาวเหนือเมื่อปลายหนาว อนัมสยามมิตร เยือนถิ่นอินเดียนแดง เป็นต้น**

พระราชนิพนธ์บันทึกการเดินทางส่วนหนึ่งของสมเด็จพระกนิษฐาธิราชเจ้าฯ กรมสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีมีความโดดเด่นอยู่ที่พระราชอารมณ์ขันซึ่งสร้างเสน่ห์และความมีชีวิตชีวาให้แก่พระราชนิพนธ์ สะท้อนพระอุปนิสัยสดใสร่าเริง มองโลกในแง่ดี และไม่ถือพระองค์ ทำให้ผู้อ่านรู้สึกเป็นกันเองกับพระองค์ตลอดทั้งมีอารมณ์ร่วม (เกศราพร มากจันทร์, 2551: 38) นอกจากนี้พระราชนิพนธ์บันทึกการเดินทางของพระองค์ยังมีศิลปะการตั้งชื่อที่โดดเด่น มีวรรณศิลป์ ดึงดูดความสนใจผู้อ่านได้เป็นอย่างดี (วรเมธ โกศลวัฒน์, 2561: 24)

สิ่งที่สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีทรงกล่าวไว้ในตัวบทเรื่อง **เขมรสามยก**แสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นส่วนหนึ่งของกิจกรรมรำลึกถึง**นิราศนครวัด**ในวาระพิเศษ และยังทรงแสวงหาความรู้เกี่ยวกับกัมพูชาจากทั้ง**นิราศนครวัด**และ**ถกเขมร**ด้วย แสดงให้เห็นถึงความสำคัญและอิทธิพลของวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชาทั้งสองเรื่องที่มีต่อผู้คนและวรรณกรรมในสมัยต่อมา

ข้าพเจ้ามีกิจอื่นที่ไม่เกี่ยวข้องกับเขมรมานานกว่าสิบปี จนการสงครามเบาบางลง มีผู้ไปทัศนจารเขมรกันหลายกลุ่ม ทำให้ข้าพเจ้านึกอยากบ้าง พอดีในเดือนมิถุนายน 2535 มูลนิธิสมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพและหม่อมเจ้าจิ่งจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดา จัณนิทรศการและจัดพิมพ์**พระนิพนธ์ของสมเด็จพระยายา พระองค์นั้นเรื่องนิราศนครวัด** ข้าพเจ้าจึงกะว่าหลังวันเฉลิมพระชนมพรรษาในเดือนสิงหาคมจะไปเที่ยว

(สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2537: (3))

พักผ่อนจนเข้าที่เข้าทางพักหนึ่งแล้วเดินทางไปพระราชวังหลวง และวัดพระแก้ว เจ้าชายสีหมนีรอรับอยู่ที่วังหลวง แต่แรกคนที่มาอธิบายเขาก็พูดภาษาฝรั่งเศสอยู่ดีๆ แล้ว อาจารย์อุไรศรีมาบอกให้พูดภาษาเขมร ข้าพเจ้าเลยจดได้ไม่รู้เรื่องเท่าไร โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องศักราช จึงต้องอ่านเอาจาก**นิราศนครวัด** พบกับที่ได้ฟังและได้เห็นคือ กษัตริย์เขมรทรงพระนามว่า โปญญาวัต หรือที่**นิราศนครวัด**เรียกว่า พระญาญาติ ย้ายราชธานีจากเมืองนครธมมาที่พนมเปญ ตรงกับสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น (นับว่าเป็นการหนีอำนาจไทยเพราะนครธมใกล้ไทย)

(สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2537: 4)

6) ตามเสด็จเขมรของไพรัตน์ สูงกิจบูลย์

ตามเสด็จเขมรของไพรัตน์ สูงกิจบูลย์ แต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2544 เป็นเรื่องราวการเดินทางตามเสด็จหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล³⁶ไปประเทศกัมพูชา ผู้เขียนออกตัวไว้แต่ในตอนต้นของเรื่องว่า ข้อมูลในเรื่องเป็นการถอดเทปคำบรรยายเกี่ยวกับประวัติศาสตร์และโบราณคดีของหม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดังนั้นเนื้อหาในเรื่องส่วนใหญ่จึงเป็นข้อมูลความรู้ที่ผู้เขียนบันทึกไว้ตามคำบอกเล่าของบุคคลที่ 3

³⁶ พระโอรสของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ไพรัตน์จบการศึกษาระดับปริญญาตรีจากคณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร เมื่อจบแล้วทำงานเป็นมัคคุเทศก์นำเที่ยวในประเทศและต่างประเทศทั่วโลกเป็นเวลานานนับยี่สิบปี นอกจากนี้ยังเป็นนักเขียนอิสระ เป็นนักเขียนประจำคอลัมน์เที่ยวไปกับไกด์โบราณในนิตยสารเที่ยวรอบโลก

ในตอนต้นของหนังสือตามเสด็จเขมร มีการสรุปให้เห็นภาพรวมว่า ที่ผ่านมามีบุคคลสำคัญใดบ้างที่เคยไปกัมพูชา และการเดินทางไปกัมพูชาของบุคคลเหล่านั้นมีข้อเขียนสำคัญเรื่องใดเกิดขึ้น

พ.ศ. 2467 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ “พระบิดาแห่งประวัติศาสตร์ และโบราณคดีไทย” เสด็จยังโบราณสถานเมืองพระนคร และพระนครหลวงโดยเดินทางด้วยเรือจากกรุงเทพฯ ไปยังท่าเมืองกำปอด ประเทศกัมพูชา แล้วนั่งรถยนต์ต่อไปยังกรุงพนมเปญ จากนั้นประทับเรือจากพนมเปญไปยังเมืองเสียมราฐ (เขมรเรียก “เสียมเรียบ”) อันเป็นที่ตั้งของโบราณสถานนครวัดโดยมีนักโบราณคดีฝรั่งเศสคนสำคัญ 2 ท่านคือ อองรี มาร์ชาล และยอร์ช เซเดส์นำชม หลังจากนั้นทรงมีพระนิพนธ์ขึ้นสำคัญคือ “นิราศนครวัด” เป็นหนังสืออ้างอิงทางโบราณคดีเล่มแรก สำหรับนักประวัติศาสตร์โบราณคดีของไทย ในการศึกษาเรียนรู้โบราณสถานของขอม

พ.ศ. 2496 ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช อดีตนายกรัฐมนตรีของไทย เมื่อครั้งยังเป็นนักหนังสือพิมพ์ประจำกองบรรณาธิการหนังสือพิมพ์ “สยามรัฐ” พร้อมเพื่อนนักหนังสือพิมพ์ 3 คน คือประหยัด ศ.นาเคนหา, ประยูร จรรย์วณิช (สุขเล็ก) และอบ ไชยสุ (ฮิวเมอริสต์) เดินทางไปเยือนนครวัด-นครธม โดยเดินทางด้วยเครื่องบินของบริษัท เดินอากาศไทย จำกัด บินตรงจากกรุงเทพฯ ไปยังเมืองเสียมราฐ หลังจากนั้นได้สร้างผลงานสารคดีขึ้นสำคัญในประวัติศาสตร์คือ หนังสือ “ถกเขมร”

(ไพรัตน์ สูงกิจบูลย์, 2544: 50-51)

การกล่าวถึงการเสด็จไปกัมพูชาของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพและการเดินทางไปท่องเที่ยวกัมพูชาของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมชรวมถึงการกล่าวถึงตัวบทซึ่งเป็นผลสำคัญจากการเดินทางแสดงให้เห็นอิทธิพลของนิราศนครวัดและถกเขมรในฐานะข้อเขียนที่จำเป็นต่อการศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับกัมพูชาหรือบันทึกประสบการณ์ไปกัมพูชา และเมื่อพิจารณาจากช่วงเวลาตามเสด็จเขมรแต่งขึ้นซึ่งห่างจากนิราศนครวัดเกือบหนึ่งศตวรรษและห่างจากถกเขมรราวครึ่ง

ศตวรรษก็เป็นข้อยืนยันว่า ตัวบทที่ผูกพันอยู่กับอำนาจจะได้รับการกล่าวถึง อ้างถึง ผลิตซ้ำผ่านระยะเวลาอันยาวนาน

ตามเสด็จเขมรมีการเล่าประสบการณ์การเดินทางเพียงแค่บางตอนของเล่มเท่านั้น นอกนั้นเป็นข้อมูลความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์และโบราณคดีในกัมพูชา และยังมีข้อมูลสำคัญต่อการทำความเข้าใจประเทศกัมพูชาในแง่มุมต่างๆ เช่น อาหารการกิน ในเล่มมีภาพประกอบเป็นรูปถ่ายที่เน้นศิลปะ สถาปัตยกรรม โบราณสถาน โบราณวัตถุ ผู้คน และภูมิประเทศ

4.1.2 ความเชื่อมโยงของนิราศนครวัดกับวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชา

4.1.2.1 ลักษณะของร้อยแก้ว

แม้ตัวบทวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางกลุ่มที่เลือกมาศึกษาทั้ง 6 เรื่อง แต่งด้วยร้อยแก้วเช่นเดียวกันกับนิราศนครวัด แต่ความเป็นร้อยแก้วของงานเขียนแต่ละเรื่องก็มีลักษณะที่แตกต่างกันออกไปตามปัจจัยต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นยุคสมัย อิทธิพลจากการรูปแบบงานเขียนประเภทอื่นๆ ซึ่งเป็นความนิยมในบริบทสังคมร่วมสมัยไม่ว่าจะเป็นนวนิยาย เรื่องสั้น ข้อเขียนแสดงความคิดเห็น ข้อพิพาทกวีวิจารณ์ รวมไปถึงจุดประสงค์ในการแต่ง แหล่งตีพิมพ์ ภูมิหลังของผู้เขียน ปัจจัยเหล่านี้ล้วนแล้วแต่ส่งผลให้ความเป็นร้อยแก้วของวรรณกรรมเล่าการเดินทางแต่ละเรื่องมีลักษณะเฉพาะของตัวเอง

จากการวิเคราะห์รูปแบบการแต่งร้อยแก้วในวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชาทั้ง 6 เรื่อง พบว่าแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือ กลุ่มแรกมีลักษณะเป็นอนุทินหรือบันทึกการเดินทางรายวันซึ่งระบุวันที่และเวลาในการเดินทางอย่างชัดเจนเคร่งครัดตลอดทั้งเรื่อง ส่วนกลุ่มที่สองมีลักษณะประสมประสานบันทึกการเดินทาง สารคดี กลวิธีของเรื่องเล่า และการใช้สำนวนโวหารอย่างงานเขียนเชิงสร้างสรรค์

ก. การเขียนแบบอนุทินหรือบันทึกการเดินทางรายวัน

การเขียนอนุทินหรือบันทึกการเดินทางรายวันมีลักษณะสำคัญอยู่ที่การระบุวันที่และเวลาตลอดการเดินทางอย่างเคร่งครัดสม่ำเสมอตั้งแต่ต้นจนจบ นิราศนครวัดก็มีลักษณะการบันทึกเป็นอนุทินเนื่องจากผู้อ่านจะรับรู้โดยตลอดทั้งเรื่องว่า เหตุการณ์และกิจกรรมที่เกิดขึ้นในเรื่องเกิดขึ้นช่วงเวลาไหนของวันใด

วันอาทิตย์ที่ 16 พฤศจิกายน ปีชวด พ.ศ. 2467 เวลาเที่ยงออกจาก
วังวรดิศ ไปลงเรือสุทธาทิพย์ ของบริษัทสยามสตีมานาวิเคชั่น ที่ท่าเรือบริษัทอีสต์
เอเชียติดข้างวัดเหนือ (พระยาไกร) โขตนาราม มีผู้ไปส่งกันเป็นอันมากทั้งเจ้านาย
เจ้าพระยา แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ผู้มีบรรดาศักดิ์ชายหญิง ฝ่ายชาวต่างประเทศ
ทั้งชายหญิง พวกทูตพวกข้าราชการแลพ่อค้าที่คุ้นเคย

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 3-4)

วันที่ 28 พฤศจิกายน เวลาเช้า ขึ้นรถยนต์ไปดูปราสาทแก้ว ซึ่งมักเรียกกัน
ว่า “ตาแก้ว” อีกนัยหนึ่งสมมติว่าเป็นที่ประดิษฐานพระแก้วมรกต

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 3-4)

ในการบันทึกขึ้นต้นวันใหม่ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงมี
แบบแผน (format) ในการจดบันทึกที่สม่ำเสมอ คือขึ้นต้นด้วยวันที่แล้วตามด้วยเวลาช่วงกว้างของวัน
ว่าเป็นตอนเช้าหรือตอนบ่าย ส่วนในการบรรยายกิจกรรมซึ่งเกิดขึ้นในช่วงอื่นๆ ของวัน สมเด็จพระยา
ดำรงราชานุภาพจะทรงบอกเวลากำกับกิจกรรมต่างๆ โดยละเอียด

ข้ากลับแวะมาดูเทวสถานเจ้าไสยเทวดา เป็นปรังค์ 3 ยอดคล้ายอย่างเช่น
ที่ลพบุรี แต่ทำด้วยศิลาลวดลายที่จำหลักรุ่นเดียวกับที่นครวัด กลับมาถึงโฮเต็ลเวลา
10 นาฬิกา

เวลาบ่าย 3 นาฬิกาเศษ ผู้ว่าราชการเมืองเสียมราชฐ์มาหาบอกว่าเมื่อเรา
มาถึงกำลังไปตรวจราชการจึงมิได้มารับ [...]

วันที่ 30 พฤศจิกายน เวลาเช้า เมอซิเออมาร์ซาลพาไปดูประตูผี คือประตู
นครธมด้านตะวันออก อยู่ตรงเทวสถานบรรยงก์ออกไปห่างกับประตูชัย

(สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2515: 126-128)

วรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชาที่มีลักษณะเป็นอนุทิน
หรือบันทึกการเดินทางรายวันได้แก่ **เที่ยวเมืองเขมรเมืองญวนของจรัส** แดงน้อยและ**เขมรสามยก**
ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี

เที่ยวเมืองเขมรและเมืองญวนมีรูปแบบเป็นการบันทึกประสบการณ์การ
เดินทางที่เกิดขึ้นในแต่ละวัน เช่น **“รุ่งเช้าวันที่ 17 เห็นภูมิภาพของเสียมราชฐ์รอบๆ โรงแรม มีค่าย
ทหารอยู่ใกล้ๆ โรงแรม”** (จรัส แดงน้อย, 2510: 16) และมีการบอกเวลาในการทำกิจกรรมต่างๆ เช่น

การเดินทางเริ่มเมื่อเช้าตรู่ วันที่ 14 พฤศจิกายน 2498 เวลา 05.00 น. บริษัทได้จัดรถยนต์คันใหญ่โอโถงมีที่นั่งอย่างสบายสำหรับเป็นพาหนะในการเดินทางครั้งนี้ ก่อนขึ้นรถได้จัดให้พวกเราได้ดื่มกาแฟรองท้อง พอเวลา 05.30 น. รถก็ออกเดินทางไปตามเส้นทางถนนพหลโยธิน ทางตอนใกล้นครนายกไม่สู้ดีนัก เพราะชำรุดเนื่องจากถูกน้ำท่วมเมื่อฝนที่แล้ว ถึงนครนายกเวลาราว 08.30 น. บริษัทได้จัดให้เราได้รับประทานอาหารเช้า แล้วได้ออกเดินทางผ่าน ปราจีนบุรี กบินทร์บุรี, บ้านสระแก้ว, วัฒนานคร ตรงไปสู่รัฐประเทศ

(จรัส แดงน้อย, 2510: 5)

รูปแบบการบอกวันที่และเวลากำกับการเล่าประสบการณ์การเดินทางมีลักษณะเป็นอนุทินหรือบันทึกการเดินทางรายวัน อย่างไรก็ตาม น่าสังเกตว่าผู้แต่งไม่ได้แบ่งเนื้อหาออกเป็นตอนๆ ตามวันที่ ประเด็น หรือเนื้อหา แต่แต่งยาวต่อกันไปทั้งหมดคราวเดียวภายใต้หัวข้อ “เมื่อเราเที่ยวเขมร ปี 2498” โดยมีหัวข้อ “แผนที่เส้นการเดินทาง” และ “ประวัติความสัมพันธ์ไทยกับเขมร” เป็นข้อเขียนนำเรื่องคร่าวๆ เท่านั้น ตัวบทไม่มีภาพประกอบ

นอกจากเที่ยวเมืองเขมรและเมืองญวนแล้ว เขมรสามยกพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีก็มีลักษณะการแต่งเป็นบันทึกการเดินทางรายวันด้วย เขมรสามยกประกอบด้วยบทบันทึกการเดินทางใน 3 วาระ ทั้งที่เป็นการเสด็จพระราชดำเนินส่วนพระองค์และเสด็จในฐานะพระราชอาคันตุกะของกษัตริย์กัมพูชา ตัวบทนอกจากจะเป็นการบรรยายด้วยตัวหนังสือแล้ว ยังมีภาพประกอบซึ่งเป็นภาพถ่ายฝีพระหัตถ์จำนวนมาก และมี “ชื่อภาพ” กำกับไว้อย่างละเอียดเป็นระบบว่า แต่ละภาพคืออะไรหรือแสดงกิจกรรมใด หนังสือไม่ได้แบ่งออกเป็นบทเหมือนนิราศนครวัดและถกเขมร แต่ใช้วันที่ในการแบ่งเนื้อหา ผู้ทรงพระราชนิพนธ์จะขึ้นต้นบทนั้นๆ ด้วยวันที่ แล้วบรรยายเหตุการณ์ เรื่องราว ข้อมูลความรู้ของแต่ละวันไปจนสิ้นสุดวัน จากนั้นจึงเริ่มบันทึกวันใหม่ในลักษณะเดียวกัน

วันอังคารที่ 25 สิงหาคม 2535

เราเดินทางด้วยเครื่องบิน 737 ของกองทัพอากาศที่ข้าพเจ้าใช้เดินทางไปต่างจังหวัดนี้เอง สักชั่วโมงก็ถึงสนามบินเปเซตงที่พนมเปญ เรื่องชื่อสนามบินนี้ก็เตรียมว่าจะถามคำแปล แต่ยังไม่ได้อ่านสักที

(สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2536: 3)

วันพุธที่ 26 สิงหาคม 2535

ตอนเช้าวิ่งออกกำลังกายไปรอบ ๆ บริเวณที่พัก ท่านอาจารย์ยังออกมาวิ่ง

ด้วย

(สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2536: 39)

เขมรสามยกจึงมีลักษณะการบันทึกแบบอนุทินหรือบันทึกการเดินทางรายวัน อย่างไรก็ตาม การที่ตัวบทประกอบด้วยภาพถ่ายจำนวนมากเท่าๆ กับเนื้อหาที่เป็นตัวหนังสือ น่าจะจัดให้วรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางเรื่องนี้มีลักษณะเป็น “สมุดภาพ” (photobook) ได้ด้วย เพราะภาพที่ปรากฏในตัวบทเป็นส่วนหนึ่งที่จะช่วยส่งเสริมและเติมเต็มถ้อยความเรื่องราวที่ทรงเล่า และนั่นอาจอธิบายเหตุที่ไม่ได้ทรงเล่าหรือบรรยายรายละเอียดบางอย่างเช่น สถาปัตยกรรม ประติมากรรม ฯลฯ เพราะภาพถ่ายจำนวนมากทำหน้าที่นำผู้อ่านให้ได้เห็นสิ่งเหล่านั้นชัดเจนอยู่แล้วโดยไม่ต้องบรรยายเพิ่ม สิ่งนี้น่าจะเป็นเหตุผลเดียวกันกับที่สมเด็จพระยาตำราลักษณ์ภาพไม่ทรงบรรยายลักษณะทางสถาปัตยกรรมของปราสาทนครวัดโดยทรงให้เหตุผลว่ามีภาพปรากฏให้เห็นอย่างแพร่หลายอยู่แล้ว

น่าสังเกตว่า เมื่อพิจารณาร่วมกับ**นิราศนครวัด** พระราชนิพนธ์เรื่อง**เขมรสามยก**รวมถึงพระราชนิพนธ์บันทึกการเดินทางเรื่องอื่นๆ ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีต่างก็มีความเคร่งครัดในเรื่องการระบุวันที่และเวลาเช่นเดียวกันกับ**นิราศนครวัด**รวมถึงบันทึกการเดินทางของเจ้านายในช่วงเวลาเดียวกัน ในส่วนของ**นิราศนครวัด**นั้น ความเคร่งครัดเรื่องรูปแบบของการระบุวันที่และเวลาน่าจะเป็นลักษณะร่วมที่ปรากฏร่วมกันในวรรณกรรมที่มีเนื้อหาบันทึกการเดินทางร่วมสมัย ดังเช่นที่ปรากฏในงานศึกษาของวรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์ (2562)³⁷ ส่วนการระบุวันที่และเวลาใน**เขมรสามยก**นี้น่าจะเป็นพระราชนิยมในการจดบันทึกซึ่งมีลักษณะของบันทึกประจำวัน (diary) ผสมผสานกับบันทึกการเดินทาง รูปแบบดังกล่าวเป็นลักษณะร่วมที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์บันทึกการเดินทางเรื่องอื่นๆ ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ไม่ว่าจะเป็น**ไทยเที่ยวพม่า** **อนัมสยามมิตร** **ย่าแดนมังกร** ฯลฯ

³⁷ วรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์ (2562: 106) เห็นว่า ลักษณะร่วมสำคัญประการหนึ่งของงานเขียนบันทึกการเดินทางที่วรรณวิวัฒน์จัดให้เป็นประเภท “เยอแนล” คือ การระบุวันที่และเวลา วรรณกรรมในกลุ่มนี้นอกจากจะมี**นิราศนครวัด**ของสมเด็จพระยาตำราลักษณ์ภาพแล้วยังประกอบด้วยตัวบทเรื่องอื่นๆ เช่น พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น **พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสจันทบุรี** **ระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน** พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าพระยากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เช่น **เที่ยวเมืองพม่าจดหมายเหตุทางไปพิษณุโลก** พระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาตำราลักษณ์ภาพ เช่น **ไปลังกาทวีป**

อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยเห็นว่า อีกเหตุผลหนึ่งที่ทั้งสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีและสมเด็จพระยาตากสินมหาราชให้ความสำคัญแก่การระบุนวันที่และเวลาในพระราชนิพนธ์และพระนิพนธ์เล่าการเดินทางน่าจะเกิดจากการตระหนักถึงความสำคัญในฐานะพระราชวงศ์ระดับสูงซึ่งเป็น “บุคคลสำคัญ” ไม่ว่าจะทรงเขียนอะไร เสด็จพระราชดำเนิน-เสด็จไปที่ใด มีปฏิสันถารกับผู้ใด แม้ในโอกาสที่ไม่เป็นทางการก็ตาม ข้อมูลเหล่านั้นล้วนแล้วแต่มีความสำคัญ มีประโยชน์และคุณค่าในหลายแง่มุมโดยเฉพาะในเรื่องการศึกษาสืบค้น จึงได้ระบุนวันที่และเวลาอย่างเคร่งครัด โดยเฉพาะอย่างยิ่งในพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นในยุคที่วรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางมีรูปแบบคลี่คลายไปจากสมัยนิราศนครวัดมากแล้ว ทว่ารูปแบบการนำเสนอของพระองค์ก็ยังคงมีลักษณะที่ใกล้เคียงกับการบันทึกแบบอนุทินอยู่

ข. การเขียนที่มีรูปแบบประสมประสาน

งานเขียนในกลุ่มนี้ประกอบด้วยเรื่องถกเขมร ไปกรุงกัมพูชา มุดชะแมร์ไปแลเขมร และตามเสด็จเขมร งานเขียนแต่ละเรื่องมีการประสมประสานรูปแบบวรรณกรรมหลายประเภท เช่น คอลัมน์ หนังสือนำเที่ยว งานเขียนเชิงวิชาการ สารคดี การเล่าเรื่อง ฯลฯ งานเขียนในกลุ่มนี้ไม่มีการระบุนวันที่และเวลาเหมือนในงานเขียนกลุ่มแรกที่เป็นอนุทินหรือบันทึกการเดินทางรายวัน ผู้แต่งแต่ละคนเลือกใช้รูปแบบที่หลากหลายแตกต่างกันไป ถกเขมรและไปกรุงกัมพูชาวิธีวิธีการเล่าเรื่องที่แสดงอัตลักษณ์ของผู้เล่าอย่างชัดเจน การนำเสนอเรื่องราวและประเด็นต่างๆ ในเรื่องมีสีสันน่าติดตาม สะท้อนให้เห็นภูมิหลังของผู้เขียนคือหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมชและเลอसरธรรมพิชาที่ทำงานด้านหนังสือพิมพ์³⁸ ในขณะที่มุดชะแมร์ไปแลเขมรก็มีจุดสนใจระหว่างการเดินทางอยู่ที่ประเด็นเรื่องสังคมการเมืองและประวัติศาสตร์บาดแผลที่รัฐกระทำต่อประชาชน สอดคล้องกับภูมิหลังการเป็นนักเคลื่อนไหวและนักการเมืองของไขแสง สุกใส³⁹ ส่วนตามเสด็จเขมรก็

³⁸ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมชมีงานเขียนลงพิมพ์เป็นตอนๆ ในหนังสือพิมพ์สยามรัฐอย่างต่อเนื่อง หนังสือหลายเรื่องซึ่งเป็นที่รู้จักอย่างแพร่หลายของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมชเคยเป็นข้อเขียนที่ตีพิมพ์เป็นตอนๆ ในหนังสือพิมพ์มาก่อนที่จะพิมพ์รวมเล่ม ส่วนเลอसरธรรมพิชาระบุว่าตนเองเป็นนักหนังสือพิมพ์ นอกจากไปกรุงกัมพูชาแล้วเลอसरยังมีข้อเขียนเล่าการเดินทางเรื่องอื่นและยังมีผลงานแปลอีกด้วย

³⁹ ไขแสง สุกใสเป็นนักการเมืองและมีภูมิหลังทางการเมืองอย่างเข้มข้น ในปี พ.ศ. 2497 เขาถูกจับในข้อหากบฏภายในภายนอกราชอาณาจักรและมีการกระทำเป็นคอมมิวนิสต์ เขามีบทบาทในเหตุการณ์เดือนตุลาฯ ต้องหนีเข้าป่า หนีไปอยู่จีนและกลับมาลงเล่นการเมืองอีกครั้งใน พ.ศ. 2529 ก่อนจะแพ้เลือกตั้งใน พ.ศ. 2531 และยุติบทบาททางการเมืองไป

เป็นตัวบทที่มีการผสมผสานระหว่างบันทึกการเดินทาง หนังสือนำเที่ยว และบทบรรยายวิชาการ สอดคล้องกับอาชีพคหบดีของผู้แต่งคือไพร่สูง กิจบุญ

1) การไม่ให้ความสำคัญแก่วันที่และเวลา

ข้อเขียนในกลุ่มนี้เกือบทั้งหมด ได้แก่ **ถกเขมร ไปกรุงกัมพูชา** และ **มุดขะแมร์ไปแลเขมร** มีประเด็นที่น่าสนใจร่วมกันคือ แต่เดิมเป็นข้อเขียนที่ตีพิมพ์ลงหนังสือพิมพ์ ก่อนนำมารวมพิมพ์เป็นเล่มภายหลัง เจื่อนไขดังกล่าวส่งผลให้ลักษณะร้อยแก้วของข้อเขียนเหล่านี้ ไม่ได้เป็นบันทึกการเดินทางรายวันที่เน้น “รายงาน” ประสบการณ์การเดินทาง เส้นทาง หรือกิจกรรมที่เกิดขึ้นระหว่างการเดินทางเรียงตามลำดับเวลาเป็นสำคัญ เช่น การแบ่งเนื้อหาตามบท **ถกเขมร** ของ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช ไม่ได้ใช้วันที่และเวลาหรือเลขบทในการแบ่ง แต่ตั้งชื่อบทอย่างล้าลอง และต้องตีความว่าสัมพันธ์กับเนื้อหาแต่ละบทอย่างไรบ้าง เช่น บทที่ 1 ชื่อ “เกริ่น” บทที่ 2 ชื่อ “เพลงช้า” บทที่ 3 ชื่อ “เพลงเร็ว” บทที่ 4 ชื่อ “เขมรพระปฐม” บทที่ 5 ชื่อ “เขมรโพธิสัตว์” บทที่ 6 ชื่อ “ปลุกขอม” ฯลฯ จะเห็นว่าการตั้งชื่อบทในลักษณะงานเขียนเชิงสร้างสรรค์เช่นนี้ทำให้ผู้อ่านคาดเดาไม่ได้นักว่า ผู้แต่งจะกล่าวถึงเรื่องไหน ประเด็นใดในบทนั้นๆ แตกต่างจากการตั้งชื่อบทใน **นิราศนครวัด** ซึ่งเป็นไปตามลำดับเวลาและสื่อสารชัดเจนว่าเนื้อหาในบทนั้นๆ ครอบคลุมเรื่องใดบ้าง เช่น “ออกจากกรุงเทพฯ” “ถึงเมืองกำปอด” “อยู่เมืองพนมเปญครั้งแรก” “ออกจากเมืองพนมเปญไปเมืองเสียมราฐ” ฯลฯ

ไปกรุงกัมพูชา แม้จะเป็นการเล่าประสบการณ์การเดินทางอย่างละเอียด แต่ก็ไม่มีการระบุวันที่อย่างอนุทินหรือบันทึกการเดินทางรายวัน ผู้แต่งแบ่งเนื้อหาโดยใช้เลขบท มีทั้งหมด 12 บท และมีบทส่งท้ายปิดเรื่อง เนื้อหาแต่ละบทแบ่งตามเหตุการณ์หรือเรื่องราวที่ต้องการกล่าวถึง เมื่อเล่าเหตุการณ์หรือประเด็นนั้นๆ จบ ก็เริ่มบทใหม่ ดังนั้นความยาวของแต่ละบทจึงมีขนาดไม่เท่ากันคือมีความสั้น-ยาวสลับกันไป ในการเล่าเรื่องอาจมีการระบุเวลาปรากฏอยู่ในเรื่องบ้างประปราย แต่ไม่ได้ปรากฏในลักษณะที่ผู้แต่งจงใจระบุเวลาอย่างใน **นิราศนครวัด** หรือ **เที่ยวเมืองเขมรเมืองญวน** ซึ่งมีเวลากำหนดขึ้นมาเป็นกรอบโครงก่อนบรรยายการทำกิจกรรมต่างๆ

ส่วนในเรื่อง **ตามเสด็จเขมร** เนื้อหาในเล่มแบ่งออกเป็นบทๆ ตามประเด็น ได้แก่ “รู้จักเขมร-ประวัติศาสตร์เขมรโดยสังเขป” “เรื่อนำรู้ก่อนไปเที่ยวเขมร-นักท่องเที่ยวกวารู้ไว้” “การเดินทางไปเขมร-เรื่อนำรู้ของเขมรที่เกี่ยวข้องกับไทย” “เที่ยวกับทัวร์ ‘ตามเสด็จเขมร’ ปราสาทที่สำคัญต่างๆ” “อาหารการกิน” “ความหมายของเมืองพระนคร พระนครธม และนครวัด” “ศัพท์ด้านสถาปัตยกรรมแบบขอมที่ควรทราบ” “รูปเคารพทางศาสนาพราหมณ์ที่พบในศิลปะเขมร” “ศัพท์ที่เกี่ยวข้องกับศิลปกรรม” “ประติมากรรมในศิลปะเขมร” “รูปเคารพในพุทธศาสนา

นิกายมหายาน” “ลักษณะเฉพาะของปราสาทหินเขมรแต่ละสมัย” “วัฒนธรรมการเมืองของเขมร” “ภาษาเขมรที่ควรรู้สำหรับนักท่องเที่ยว”

น่าสนใจว่างานเขียนที่มีลักษณะประสมประสานไม่ได้ให้ความสำคัญแก่การระบุวันที่และเวลาในการเดินทางหรือการทำกิจกรรมต่างๆ ใน**ถกเขมร**ไม่มีการระบุวันที่หรือเวลาเลย ส่วนในเรื่องอื่นๆ แม้อาจมีกล่าวถึงเวลาในการทำกิจกรรมต่างๆ ระหว่างการเดินทางบ้างก็เห็นอย่างชัดเจนว่า ไม่ได้เป็นรูปแบบอย่างบันทึกการเดินทางรายวัน เช่น ในเรื่อง**ไปกรุงกัมพูชา**ของเลอสร ธรรมพิชา ผู้แต่งจะกล่าวถึงเวลาเฉพาะเมื่อเป็นรายละเอียดสำคัญเท่านั้น

ด้วยความช่วยเหลือของคุณจรรยา เราก็สามารถผ่านความขัดข้องที่เหลืออยู่ไปได้ และเราได้ไปยังพระที่นั่งเทวาวินิจฉัยทันเวลาใน**หมายเหตุการคือ 13.00 น.** การเข้าวังวันนี้เป็นการเข้าไปอย่างมีเกียรติ จึงมีเรื่องตำรวจปิดถนนห้ามการจราจรตอนหน้าพระราชวังสำหรับผู้มีเกียรติทั้งปวงจะได้เข้าไปได้โดยสะดวก เวลารถผ่านทหารยืนยามรักษาการณ์ที่ประตูพระราชวังทหารก็ทำความเคารพให้ด้วย ข้าพเจ้ารู้สึกว่าจะยิ่งขึ้นอีกอีกโข

(เลอสร ธรรมพิชา, 2502: 53)

ในเรื่อง**มุดะแมร์ไปแลเขมร**มีการระบุวันที่ที่เดินทางไว้ในตอนต้นเพียงครั้งเดียวว่า “ระหว่างปลายสัปดาห์สุดท้ายของเดือนแรกในปี 2532 นี้เอง ระบุวันที่ให้ชัดเจนลงไปเลยก็ได้ว่า ระหว่างวันที่ 23 ถึง 29 มกราคม ผมได้เดินทางไปกรุงพนมเปญ” (ไชแสง สุกใส, 2532: 35)

ลักษณะที่ตัวบทเหล่านี้ไม่ให้ความสำคัญแก่การระบุวันที่และเวลาแตกต่างจาก**นิราศนครวัด**ซึ่งมีลักษณะเป็นบันทึกการเดินทางรายวันหรืออนุทินอย่างชัดเจนจากรูปแบบการบันทึกที่ผู้ทรงพระนิพนธ์ระบุวันและเวลาของการเดินทางตลอดทั้งการทำกิจกรรมต่างๆ อย่างเคร่งครัด ทำให้ผู้อ่านทราบว่า เหตุการณ์ที่กำลังบรรยายในเรื่องเกิดขึ้น ณ ขณะใด

2) การถ่ายทอดประสบการณ์ด้วยกลวิธีของเรื่องเล่า

แม้ตัวบทเรื่อง**ถกเขมร ไปกรุงกัมพูชา มุดะแมร์ไปแลเขมร** และตาม**เสด็จเขมร**จะเป็นการเดินทางท่องเที่ยวไปประเทศกัมพูชาเช่นเดียวกันกับการเดินทางใน**นิราศนครวัด** ทว่าเนื้อหาที่เล่าและท่วงทำนองการเล่ากลับแตกต่างกันอย่างมาก แม้สิ่งที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าใน**นิราศนครวัด**จะสามารถตีความให้เห็นนัยอันซับซ้อนได้ดังที่ผู้วิจัยแสดงให้เห็นแล้วในบทที่ 3 ไม่ว่าจะเป็นการที่ตัวบทแสดงการโหยหาอดีตอันรุ่งเรืองของสยาม ความสัมพันธ์

อันติระหว่างบุคคลของเจ้านายทั้งสองราชวงศ์ ตลอดทั้งทัศนคติที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีต่อกัมพูชา แต่ตัวบทก็แสดงอย่างชัดเจนว่า ทรงพยายามถ่ายทอดสิ่งต่างๆ “ตามที่ได้รับ” และแม้ว่าจะไม่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่เกิดขึ้นตรงหน้า แต่ก็มีความเชื่อมโยงในทางใดทางหนึ่ง ผู้ทรงพระนิพนธ์ถ่ายทอดสิ่งเหล่านั้นออกมาด้วยการบรรยายที่เน้นวัตถุนิยมและบางตอนก็มีท่าทีอย่างข้อเขียนวิชาการ แตกต่างกับวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชาของกลุ่มที่เป็นงานเขียนประสมประสานซึ่งมีลักษณะการบรรยายที่เน้นอัตวิสัยผ่านการเรียงร้อยด้วยสำนวนภาษาโวหาร ความเปรียบ และกลวิธีการเล่าซึ่งไม่ได้มีจุดประสงค์เพียงแค่ให้ผู้อ่าน “รับรู้” เรื่องราวที่เล่า หรือ “เข้าใจ” สิ่งที่อยู่เบื้องหน้า ทว่ายังมีจุดประสงค์เพื่อสร้างความบันเทิงให้ผู้อ่านด้วย เช่น ในถกเขมร หม่อมราชวงศ์กฤตติ์บรรยายเหตุการณ์ขณะที่ยังดำรงยศโดยสารถีกรุงพนมเปญว่า

“เฮ้ย! นี่อะไรกันไว้ย! อู๊ยยตายแล้ว! ครูครับช่วยผมด้วย!-อ้าย! อย่าทำยังงี้ไว้ย! พ่อแม่พี่น้องทั้งหลายเจ้าข้า ลูกขอบอกกล่าว สามล้อเมืองพนมเปญ จุกจุกกลางวันแสบๆ!!”

ข้อความข้างบนนี้ผมร้องอยู่เร่าๆ ในทันทีที่ก้าวลงจากรถเมื่อรถมาจอดหน้าตลาดเมืองพนมเปญ เพราะคนถีบรถสามล้อดูเหมือนจะหมดเมืองเข้ามาชุมนุม ตุ่มจุกมือจุกแขนจุกขาและจุกอะไรต่ออะไรกันให้กลุ่มไปหมด บังเอิญที่บัสของผมนั้นถูกประเคนขึ้นไปอยู่บนหลังคารถ ฉะนั้นเมื่อลงจากรถแล้วจะออกวิ่งหนีไปเลยก็ไม่ได้ ต้องยืนคอยรับทิ่มเป็นการทูลทูลเส สามล้อพนมเปญเห็นได้ทำก็เข้ามาชุมนุมแน่น ส่งเสียงเรียกให้ไปทางโน้นทางนี้ลั่นไปหมด ผมเรียกให้ครูช่วยครูก็ไม่ช่วย เพราะครูถูกใครมาจับตัวไปตรวจใบต่างด้าวเสียอีกแล้ว ในทันทีทันใดที่ลงจากรถ คุณประยัดก็ดูเหมือนจะตามครูไป เพราะถ้าไม่ตามครูไป คุณประยัดก็อาจเดินหายไปเลย โดยที่ตนเองก็ไม่รู้ว่าได้เดินไปถึงไหนแล้ว ผมแลเห็นคุณประยัดยืนอยู่นอกกลุ่มสามล้อ คุณประยัดก็ทำอะไรไม่ได้ เพราะแฟนผมตอนนั้นมากเต็มท้น เข้ามาห้อมล้อมกันแน่นไป

(หม่อมราชวงศ์กฤตติ์ ปราโมช, 2556: 141-143)

ตัวบทข้างต้นเป็นฉากเปิดของบทที่ชื่อว่า “พนมเปญ” ผู้แต่งไม่ได้เล่าหรือบันทึกเหตุการณ์ตามลำดับเรื่อยไปเช่นที่ปรากฏในวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางหรือบันทึกการเดินทางอย่าง **นิราศนครวัด** หรือตัวบทอื่นเรื่องอื่นๆ ที่แต่งขึ้นในสมัยเดียวกันกับ **นิราศนครวัด** ผู้แต่งเปิดบทด้วยคำพูดในบทสนทนาที่แสดงมโนภาพชัดเจนถึงความรู้สึกตื่นตันทึ่งใจ เต็มไปด้วยเครื่องหมายอัศจรรย์และการถ่ายทอดเสียงให้ใกล้เคียงกับเสียงพูดจริงเพื่อสร้างความสนใจจาก

ผู้อ่านตั้งแต่ต้นบท จากนั้นจึงค่อยๆ เล่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับตนเองด้วยสำนวนภาษาและชุดคำที่พยายามสร้างจินตภาพและอารมณ์ร่วม ไม่ว่าจะเป็น “ผมร้องอยู่เร่าๆ” ซึ่งแสดงถึงอาการไม่สงบของผู้เล่า หรือ “คนถีบรถสามล้อดูเหมือนจะหมดเมืองเข้ามาดมมะต๋มมุดมื่ออุดแขนอุดขาและอุดอะไรต่ออะไรกันให้กลุ้มไปหมด” ซึ่งแสดงให้เห็นว่าจำนวนคนที่รบกวนเข้ามาหาผู้เล่าเรื่องนั้นมีเยอะมาก และอยู่ในลักษณะการที่สร้างความวุ่นวายสับสน จะเห็นว่าในตัวอย่างนี้นอกจากการใช้ความเปรียบแบบกล่าวเกินจริง “เหมือนจะหมดเมือง” หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ยังใช้ชุดคำกริยาต่อเนื่องกันหลายคำเพื่อสร้างจินตภาพที่ชัดเจน นอกจากนั้นแล้วยังใช้คำซ้อนหรือคำที่มีจังหวะเสียงสมดุลไม่ว่าจะเป็น “เป็นการทุลักทุเล” “ทางโน้นทางนี้” “ทันทีทันใด” “ห้อมล้อม” ลักษณะดังว่านี้ทำให้สำนวนภาษาและกลวิธีการเล่าในถกเขมรมีความล้าลองอย่างที่ปรากฏในเรื่องแต่งเช่นนวนิยาย เรื่องสั้น บทละคร

ในเรื่องไปกรุงกัมพูชา ผู้แต่งไม่เพียงบรรยายหรือรายงานสิ่งที่ตานอกเห็น แต่ยังแสดงการสะท้อนคิดใคร่ครวญในประเด็นซึ่งเชื่อมโยงกับสิ่งที่ประสพระหว่างการเดินทางด้วยสำนวนภาษามีวรรณศิลป์

ที่ประตูทางเข้าปราสาทหินที่นครวัดนั้นมีแปลที่น่าสลดใจหลายแปล รอยแปลนั้นเป็นรอยใหม่ เป็นรอยกระสุนปืนในยุคปัจจุบันนี้ เป็นฝีมือของฝ่ายปราบปรามฝ่ายหนึ่งกับพวกเขมรอิสระอีกฝ่ายหนึ่งเกิดยิงกันขึ้น และเหมือนจะมีการตายกันด้วย ตัวปราสาทหินเกิดขึ้นเพราะความสามัคคีร่วมแรงร่วมใจกันคิดกันสร้าง และสลักเสลาให้งดงามประณีตเป็นการแสดงออกแห่งความรู้สึกสูงของมนุษย์ แต่แปลรอยกระสุนปืนนั้นเป็นเครื่องหมายแห่งความเศร้าหมองของอารยธรรมและมนุษยธรรมไม่น่าจะมาประทับเป็นรอยอยู่ที่สถานอันเคยใช้ในการบูชาเลย

CHULALONGKORN UNIVERSITY

(เลอสรร ธรรมพิชา, 2502: 36)

ผู้แต่งใช้คำว่า “แปล” เพื่อบรรยาย “ร่องรอย” ของอาวุธปืนบนตัวปราสาทนครวัด โดยปกติคำว่า แปล ใช้กับร่องรอยบาดเจ็บที่เกิดขึ้นบนร่างกายของมนุษย์หรือสิ่งมีชีวิต การใช้คำนี้กับความเสียหายที่เกิดขึ้นกับตัวปราสาทนครวัดจึงทำให้รู้สึกราวกับว่าสถานที่แห่งนี้มิได้เป็นเพียงสิ่งก่อสร้าง แต่เป็นสิ่งที่มิเลือนเนื้อ บาดแปลนั้นยัง “น่าสลดใจ” เพราะเกิดจากการต่อสู้ห้ำหั่นกันของมนุษย์ เรื่องราวที่น่าเศร้าขึ้นไปอีกเพราะสิ่งก่อสร้างที่เกิดจากการ “สลักเสลาประณีตให้งดงาม” นี้เป็นการแสดงออก “ความรู้สึกสูงของมนุษย์” เพื่อการเคารพบูชาสิ่งที่มองไม่เห็นแต่กลับต้องมามัวหมองด้วย “แปล” จากรอยกระสุนปืนซึ่งเป็น “เครื่องหมายความเศร้าหมองของอารยธรรมและมนุษยธรรม” รอยกระสุนปืนในความรู้สึกของผู้แต่งจึงเป็นประจักษ์พยานความ “ต่ำ

ทราชม” ของมนุษย์ซึ่งได้ฝากรอยประทับไว้บนถาวรวัตถุที่แสดงความ “สูงส่ง” ของมนุษย์ ผู้แต่งนำเสนอคู่ตรงข้ามคือความต่ำทรามและสูงส่งผ่านปราสาทหินและแผลกระสุน โบราณสถานในบทบรรยายจึงไม่ได้เป็นเพียงสถาปัตยกรรมที่ยืนนิ่งอย่างขึงขัง หากแต่เป็นสิ่งก่อสร้างที่ก่อให้เกิดอารมณ์ความรู้สึก การคิดใคร่ครวญที่ลึกซึ้งแก่ผู้พบเห็น

น่าสังเกตว่า ตัวบทกลุ่มที่มีการเขียนแบบประสมประสาน แม้เป็นการบรรยายโบราณสถาน ปราสาทหิน แต่ก็มีการใช้สำนวนภาษา ความเปรียบเพื่อถ่ายทอดสิ่งที่ตนเองประสบอย่างมีชั้นเชิง

ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าจะงานที่ใช้ในการสร้างปูชนียสถานเหล่านี้ได้มาจากไหน จะเป็นชาวขอมล้วนหรือว่ามีชาวอื่นมาด้วย แต่อย่างไรก็ตาม การที่หาช่างฝีมือได้เป็นจำนวนมากพอสำหรับการสลักหินนั้นมิใช่เป็นเรื่องล้อเล่น ฝีมือสลักนั้นสังเกตเห็นว่ามิใช่เป็นการทำงานด้วยความจำใจ หากเป็นการทำด้วยความรัก คือเต็มใจทำเพื่อฝากฝีมือให้ปรากฏอยู่ในแผ่นศิลานั้น มิใช่สักแต่ทำพอให้เสร็จไปเพราะกลัวตายประณิตบรรजनันมีอยู่ทุกแห่ง

(เลอसर ธรรมพิชา, 2502: 29)

ผู้แต่งไม่ได้บรรยายเพียงว่ารอยสลักบนปราสาทหินทำได้สวยงาม น่าชม แต่บรรยายว่าเป็นการ “ทำด้วยความรัก” ซึ่งสื่อความหมายที่ลึกซึ้งเห็นภาพยิ่งกว่าชุดคำงดงาม ประณีต บรรจง วิจิตร ซึ่งเหมือนจะเป็นชุดคำพื้นฐานที่ใช้บรรยายความงามของศิลปะและสถาปัตยกรรม

แม้ตัวบทจะเกิดจากการเดินทางไป “ปฏิบัติหน้าที่” เทียบเท่าได้กับการไปราชการซึ่งก่อให้เกิดจดหมายเหตุระยะทางหรือบันทึกการเดินทางรูปแบบอื่นๆ เช่น จดหมายเหตุเสด็จประพาส (วรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์, 2563: 77-81) ทว่าไปกรุงกัมพูชากลับไม่ได้มีรูปแบบหรือทำที่ที่เป็นทางการ คือ พยายามรายงานสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นด้วยความเที่ยงตรงและรักษาระดับน้ำเสียงการนำเสนอ ผู้แต่งใช้รูปแบบและกลวิธีการเล่าเรื่องที่หลากหลาย ทำให้ตัวบทมีอรรถรส ลักษณะคล้ายกับถกเขมรของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมชซึ่งบางตอนก็อาจให้ความรู้สึกเหมือนอ่านสารคดี บางตอนก็ให้ความรู้สึกตื่นเต้นสนุกสนานเหมือนอ่านนิยาย หรือบางตอนก็อาจมีลักษณะเป็นบทวิจารณ์

ในเรื่องถกเขมร หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมชบรรยายบรรยากาศของนครธมไว้ด้วยภาษาสร้างจินตภาพชัดเจน

นครวัดนั้นถึงจะใหญ่โตมโหฬารน่าพิศวงอย่างไรก็ตาม แต่คนที่ไปดูจะอดนึกไม่ได้ว่านครวัดเป็นปราสาทร้าง สิ่งสถิตอยู่ด้วยวิญญาณของคนที่ยาไปแล้ว นับเป็นพัน ๆ ปี แต่ถ้าคนเดียวกันนั้นไปเดินเที่ยวดูนครวัด ก็จะมีเกิดความรู้สึกอีกอย่างหนึ่ง คือนครวัดนั้นถึงจะเป็นเมืองร้างก็จริง แต่ดูเหมือนจะมีคนเป็น ๆ อาศัยอยู่ ขณะที่เที่ยวชมเดินไปตามวัดวาอารามและทิวสถานที่ตลอดจนปราสาทราชวังในนครวัดนั้น จะรู้สึกคล้าย ๆ กับว่าผู้ที่สร้างนครวัดและเคยอยู่ที่นครวัดนั้น เพิ่งจะปลีกตัวหลบไปเสียก่อนที่นักท่องเที่ยวผู้นั้นจะมาถึงนั่นเอง ผู้ที่เดินดูเหมือนจะยังก้องอยู่ในระเบียงหินของทิวสถานที่ ผุนที่ปลิวขึ้นด้วยแรงเท้าของทหารที่เดินสวนสนามผ่านหน้าพลับพลาสูงแห่งพระราชวังดูเหมือนจะยังลอยอยู่ในอากาศ และเสียงหัวเราะต่อกระซิกของนางใน ดูเหมือนจะยังติดอยู่ใต้ต้นไม้และรอบ ๆ สระใหญ่ในวังเป็นที่สงวน และผู้ที่เดินเที่ยวชมนั้นบางทีก็เคลิ้มไปว่า ถ้าหากว่าตนเดินเลี้ยวมุมปราสาทเบื้องหน้านั้นเข้าไป ตนก็อาจได้พบขบวนนครวัดโบราณนั้นยืนอยู่ทั้งกลุ่ม ที่เป็นเช่นนั้นเห็นจะเป็นเพราะนครวัดนั้นสร้างขึ้นสำหรับคนตายอาศัยอยู่ แต่นครวัดนั้นสร้างขึ้นสำหรับคนเป็น ๆ

(หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 63-64)

และได้กล่าวถึงเรื่องราวเกี่ยวกับนครวัดว่า

ความรู้สึกที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า ทุกอย่างในอาณาจักรขอมที่ดูเหมือนจะสิ้นสุดลงโดยกะทันหัน ดูจะยิ่งแรงขึ้นทุกที เราเดินดูปราสาทราชวังแล้วก็รู้สึกคล้ายกับว่า ความเจริญแห่งนครวัดนี้มีอยู่ตลอดมาหลายร้อยปีอย่างรุ่งโรจน์ แต่อยู่มาวันหนึ่งความเจริญนั้นก็ดับลงโดยฉับพลันเหมือนกับเทียนดับ ไม่มีใครรู้ล่วงหน้ามาก่อน และไม่มีใครคาดหมายได้ถูกผู้ก่อสร้างความเจริญนั้น ดูเหมือนจะหายไปเฉย ๆ ภายในพริบตาเดียว ทั้งปราสาทราชฐานและวัดวาอารามที่สร้างสมมาเป็นเวลานานนั้น ให้จมหายไปใต้น้ำ ซึ่งเดินเข้ามาครองเวียงในทันทีทันใดที่คนทั้งไป

(หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 73)

บทบรรยายทั้งสองแสดงความแตกต่างสำคัญเมื่อเปรียบเทียบกับประสบการณ์การเดินทางในนิราศนครวัด จะเห็นว่าหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์บรรยายบรรยากาศของนครวัดด้วยการใช้ “ความรู้สึก” และ “จินตนาการ” เป็นส่วนสำคัญในการฉายภาพสถานที่ปลายทางลงสู่ตัวบท ส่วนนิราศนครวัดและบันทึกการเดินทางร่วมสมัยเรื่องอื่นๆ การบรรยายด้วยกลวิธีทาง

ภาษาที่สะท้อนถึงจินตนาการและความรู้สึกที่มีความเป็นนามธรรมสูงเหมือนบทบรรยายใน **ลกเขมร** ข้างต้นเป็นลักษณะที่แทบไม่ปรากฏ ดังนั้นในแง่รูปแบบ จินตนาการและความรู้สึกจึงเป็นองค์ประกอบสำคัญที่ปรากฏในวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางสมัยหลัง อย่างไรก็ตาม จินตนาการและความรู้สึกน่าจะไม่ได้เป็นลักษณะที่ปรากฏในวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางอย่างแพร่หลาย หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์เป็นนักเขียนสำคัญของวงการหนังสือ ดังนั้นกลวิธีทางภาษาความสามารถทางภาษาที่หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ใช้ถ่ายทอดประสบการณ์ระหว่างการเดินทางจึงไม่จำเป็นต้องปรากฏในวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางในห้วงเวลาเดียวกันของผู้บันทึกคนอื่นๆ เช่น ในเรื่อง **เที่ยวเมืองเขมรเมืองญวน** ของจรัส แดงน้อยซึ่งแต่งขึ้นใน พ.ศ. 2498 ใกล้เคียงกับ **ลกเขมร** ของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช มีวิธีการเล่าเกี่ยวกับโบราณสถาน ซากปรักหักพังที่ไม่ได้แตกต่างไปจากบันทึกการเดินทางเรื่องอื่นๆ ในสมัยก่อนหน้านัก คือไม่มีบทสะท้อนคิด ไม่มีองค์ประกอบที่เป็นจินตนาการและความรู้สึก

รูปแบบและวิธีการดังกล่าวแตกต่างไปจาก **นิราศนครวัด** รวมถึงวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางที่แต่งขึ้นในช่วงรัชกาลที่ 4-รัชกาลที่ 6 อย่างยิ่ง งานเขียนที่เกิดจากการเดินทางในระยะดังกล่าว แม้จะมีการแสดงความคิดเห็น ตัวตน ทศนคติ หรืออารมณ์ความรู้สึกของผู้แต่ง แต่ตัวบทเหล่านั้นไม่ได้มีจุดหมายปลายทางอยู่ที่การสร้างความสนุกสนาน อารมณ์ร่วม ความเพลิดเพลินในกลุ่มผู้อ่าน และตัวบทก็สร้างขึ้นในบริบทที่ “เส้นแบ่ง” ระหว่างชนบและความเป็นประเภทของงานเขียนประเภทต่างๆ ยังคงชัดเจนอยู่ ดังนั้นตัวบทวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางในยุคดังกล่าวซึ่งรวมถึง **นิราศนครวัด** จึงไม่ปรากฏกลวิธีแบบเรื่องแต่งดังเช่นที่ปรากฏในงานเขียนที่มีรูปแบบประสมประสานโดยเฉพาะเรื่องที่เขียนลงหนังสือพิมพ์ซึ่งคุณสมบัติความน่าสนใจ ความน่าติดตาม ฐานผู้อ่าน จำนวนผู้ติดตามอ่านมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าการนำเสนอข้อมูลความรู้ที่เป็นประโยชน์

ค. ความสัมพันธ์ระหว่างลักษณะร้อยแก้วกับสำนวนภาษา

ตัวบทที่มีรูปแบบเป็นอนุทินหรือบันทึกการเดินทางรายวันและงานเขียนที่มีรูปแบบประสมประสานมีลักษณะสำนวนภาษาและกลวิธีการเล่าที่แตกต่างกันค่อนข้างชัดเจน ในที่นี้ผู้วิจัยจะแบ่งออกเป็น การเล่าที่เน้นวัตถุวิสัย (objective) เป็นวิธีการเล่าในวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางซึ่งผู้แต่งเน้นการบรรยายประสบการณ์การเดินทางและสิ่งที่พบเห็นในลักษณะของการ “รายงาน” อาจมีการแสดงอารมณ์ความรู้สึกและทศนคติในวิธีการเล่าแบบนี้บ้าง แต่ปรากฏน้อย และไม่ใช่ลักษณะเด่น นอกจากนั้นแล้ว การเล่าที่เน้นวัตถุวิสัยยังไม่ปรากฏกลวิธีทางวรรณศิลป์ที่ซับซ้อนหลากหลาย ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งคือ การเล่าที่เน้นอัตวิสัย (subjective) เป็นวิธีการเล่าในวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางที่เน้นการแสดงความรู้สึกนึกคิด ข้อคิดเห็น ทศนคติ ไม่เน้น

“รายงาน” หรือ “ถ่ายทอด” สิ่งที่ประสบลงในตัวบท แต่เน้นบรรยายว่า ประสบการณ์ทางกายภาพ ระหว่างการเดินทางก่อให้เกิดความรู้สึกนึกคิดใดแก่ผู้เดินทาง⁴⁰

1) การเล่าที่เน้นวัตถุวิสัย

การเล่าที่เน้นวัตถุวิสัยคือลักษณะการเล่าที่ผู้เดินทางและเล่าเรื่อง พยายามถ่ายทอดสิ่งที่ประสบระหว่างเดินทางไม่ว่าจะเป็นผู้คน เหตุการณ์ สถานที่ สถานการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นด้วยความเที่ยงตรง แม้จะมีการแสดงความรู้สึกหรือความคิดเห็นประกอบ แต่ก็ปรากฏน้อย เป็นการแสดงออกในเรื่องพื้นฐานทั่วไปที่ไม่ได้แสดงให้เห็นตัวตน โลกทัศน์ หรือวิถีคิดของผู้เดินทาง การเล่าในลักษณะดังกล่าวแทบไม่ปรากฏในเรื่อง **ถกเขมร**ของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมชและ **มุดชะแมร์ไปแลเขมร**ของไขแสง สุกใส แต่ปรากฏในวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไป กัมพูชาเรื่องอื่นๆ ทุกเรื่องในสัดส่วนที่แตกต่างกันออกไป กล่าวคือ ในเรื่อง **เที่ยวเมืองเขมรและเมืองญวนและเขมรสามยก** การเล่าส่วนใหญ่ในเรื่องเป็นการเล่าแบบเน้นวัตถุวิสัย ส่วนในเรื่อง **ไปกรุงกัมพูชา**มีการเล่าแบบวัตถุวิสัยแทรกการเล่าแบบอัตวิสัยอยู่บ้างประปราย อย่างไรก็ตาม ในหัวข้อนี้จะยกตัวอย่างเฉพาะตัวบทที่มีวิธีการเล่าแบบวัตถุวิสัยโดดเด่น ได้แก่เรื่อง **เที่ยวเมืองเขมรและเมืองญวนและเขมรสามยก**

ในเรื่อง **เที่ยวเมืองเขมรและเมืองญวน** ผู้แต่งบรรยายปราสาทนครธมว่า

นครธมมีกำแพงล้อมรอบถึงสองชั้น มีทวาร (ประตู) อยู่ถึง 5 ทวาร ภายนอกกำแพงเป็นคูเมืองใหญ่ มีสะพานใหญ่ซึ่งทำด้วยศิลาทอดไปสู่ทวาร ราว สะพานทำเป็นรูปพญานาค มีเกี้ยวหัว มีเทวรูป (หรืออสุร) หลายสิบองค์ ยืนเรียงรายตามความยาวของลำตัวพญานาคทำท่าอวดพญานาคไว้ เหนือทวารทุกแห่งทำเป็นเศียรเทวรูปใหญ่โตมีสี่เศียร พระพักตร์ผินไปตามทิศทั้งสี่ ภายในกำแพงมีปราสาทใหญ่สามหลังชื่อว่าพิมานอากาศ บายนและบาปน ปราสาทบายนนันตั้งอยู่ใจกลาง และสูงที่สุดทั้งใหญ่ที่สุดด้วย

(จรัส แดงน้อย, 2510: 17)

⁴⁰ เรื่องความเป็น “วัตถุวิสัย” (objectivity) และ “อัตวิสัย” (subjectivity) เป็นประเด็นทางปรัชญาที่มีความซับซ้อนอย่างมากและยังคงเป็นข้อโต้เถียงอย่างกว้างขวาง เป็นต้นว่า ในโลกนี้มีสิ่งที่เป็นวัตถุวิสัยจริงหรือไม่ เพราะทุกอย่างล้วนถูกกรองผ่านมุมมองด้วยกันทั้งสิ้น อย่างไรก็ตาม การแบ่งประเด็นในหัวข้อนี้มีจุดประสงค์เพื่อให้มองเห็นลักษณะข้อมูลและความสัมพันธ์ระหว่างลักษณะของข้อมูลกับตัวบทได้ชัดเจนเท่านั้น จึงใช้คำว่า วัตถุวิสัย และ อัตวิสัย ซึ่งความหมายเป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไปและสื่อความได้ชัดเจนที่สุด

จะเห็นว่าการเล่าในตัวบทข้างต้นเน้นการบรรยายสิ่งที่เห็นโดยไม่มี
การแสดงความคิดเห็นหรือการแสดงความรู้สึกนึกคิดของตนเองประกอบ

ในวันรุ่งขึ้นวันที่ 16 ไปชมตลาดเช้าอีกครั้งหนึ่ง เพื่อหาซื้อของที่ระลึกที่
พวกเราบางคนยังซื้อกันไม่จุใจ ในตลาดสดและบริเวณหน้าตลาดได้เห็นหาบเร่ขาย
ขนมจีนน้ำเงี้ยว (เข้าใจว่าเป็นน้ำยาอย่างของเราแต่มีสีเขียว) มีชาวเขมรนั่ง
รับประทานกันเป็นหมู่ๆ แต่เราไม่กล้าลองรับประทาน เวลา 8.00 น. ไป
รับประทานน้ำชา กาแฟและอาหารเบาๆ ที่ร้านขายอาหารแห่งหนึ่ง ซึ่งทราบว่าเป็น
ร้านของคนจีนที่เคยอยู่แถวบางรักในกรุงเทพฯ ภรรยาเจ้าของร้านพูดไทยได้ดี ที่
ร้านแห่งนี้มีพวกฝรั่งนิยมไปรับประทานกันมาก เมื่อเสร็จจากอาหารมื้อเช้าแล้ว ได้
เข้าไปชมพระราชวังเขมรินทร์ ซึ่งเป็นที่ประทับของในหลวงและพระราชินีเขมร

(จรัส แดงน้อย, 2510: 7-8)

บทบรรยายข้างต้นมีการแสดงความรู้สึกนึกคิดของผู้แต่งเฉพาะใน
ส่วนที่มีการเน้นตัวหนา นอกนั้นเป็นการเล่าแบบบรรยายงานตามลำดับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นโดยที่ไม่มี
การใช้สำนวนภาษาหรือกลวิธีการนำเสนอที่ซับซ้อน สอดคล้องกับการเล่าส่วนใหญ่ในเขมรสามยกซึ่ง
เป็นการบันทึกว่าเกิดอะไรขึ้นบ้าง

ตอนเย็นดูการแสดงดนตรีโหมโรงก่อน แล้วจึงเริ่มการแสดง เริ่มด้วยระบำ
อัปสร การแสดงนักแสดงรุ่มจีวแสดงหนุ่มนางจับนางสุวรรณมัจฉา ระบำพื้นเมือง
เรียกว่าระบำเก็บกระวาน สุดท้ายแสดงโขนตอนตามกวาง เขารำได้สวยงามดี เพลง
ที่วงปี่พาทย์บรรเลงแตกต่างจากของไทย

เมื่อจบการแสดงขอให้เขาจดชื่อเพลงให้ ระหว่างอาหารเย็นมีวงเครื่องสาย
แสดง หลังอาหารไปร่วมเล่นดนตรีด้วยพักหนึ่ง แล้วจึงไปนอน

(สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2537: 33)

จะเห็นว่าแม้จะมีการแสดงความรู้สึกหรือทัศนคติประกอบการเล่า
เรื่อง แต่ก็มีเพียงเล็กน้อยเท่านั้น นอกจากนั้นเป็นการบรรยายเรียงตามลำดับเหตุการณ์ทั้งสิ้น ใน
หลาย ๆ ตอนของเขมรสามยก ผู้เล่ามีวิธีการเล่าที่แสดงให้เห็นถึงตัวตนหรือความรู้สึกนึกคิดของผู้เล่า
ด้วยเช่นกัน

เจ้าหน้าที่ถามข้าพเจ้าว่าจะเดินทางไปปราสาทพนมจิสอร์ทต่อไหม ต้องใช้เวลาเดินทาง 4 ชั่วโมงเพราะถนนไม่ค่อยดี ถ้าไปถึงแล้วคืนนี้ก็ต้องค้างที่บนเขา เพราะการเดินทางเวลากลางคืนอันตรายมาก [...] แต่แรกข้าพเจ้าคิดจะพาพรรคพวกไปนอนค้างที่ภูเขาเพื่อให้ได้ประสบการณ์แปลกใหม่ แต่คิดขึ้นมาออกว่าค่านี้มีเลี้ยงอาหาร ถ้าข้าพเจ้าเกิด “เบี้ยว” งานเสียเฉยๆ คงไม่เป็นการเหมาะสมนัก

(สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2537: 61)

ไปรับประทานอาหารกลางวันริมทะเลสาบ หรือจะเรียกว่าหนองน้ำใหญ่มีเด็กมาเล่นน้ำเห็นแล้วข้าพเจ้าอยากไปเล่นบ้าง ศิลปินประจำจังหวัดตากัวมาแสดงดนตรีคล้ายๆ กับตรึมทางอีสานของเรา

(สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2537: 144)

ถึงตรงนี้สนุกคือได้ “เดินป่า” ต้นไม้ต้นไม้ใหญ่ๆ และก็ยังรกเป็นดง ต้นไม้ที่มีมากก็คือต้นยาง (แต่ก็ถูกสุ่มเอาอย่างไม้เสียทุกต้น ตายไปก็มี) มะม่วงป่า และต้นอื่นๆ ซึ่งไม่รู้จัก ต้นไม้อย่างหนึ่งต้นโต พืชแก้วอธิบายว่าเขมรเรียกต้นปงโร มีลูกกินได้ (ใส่แกง) เปิดพจนานุกรมดูชื่อวิทยาศาสตร์ว่า *Schleichera edulis*

(สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2537: 192)

ส่วนที่พิมพ์ตัวหนาแสดงให้เห็นความรู้สึกนึกคิด ตัวตน ความต้องการของผู้เล่าเรื่องซึ่งล้วนเป็นอัตวิสัย อย่างไรก็ตาม ลักษณะดังกล่าวไม่อาจนับได้ว่าเป็นลักษณะเด่นของตัวบทเพราะปรากฏในสัดส่วนที่น้อยเมื่อเทียบกับตัวบททั้งเรื่อง ดังนั้นแล้วการเล่าใน **เขมรสามยก**จึงถือว่ามีลักษณะที่เน้นอัตวิสัย

ลักษณะการเล่าแบบอัตวิสัยยังปรากฏในตัวบทที่มีรูปแบบการแต่งประสมประสานคือเรื่องตามเสด็จเขมร

ทุก ๆ คนพร้อมกันที่เคาน์เตอร์ที่ 1 อาคาร 1 สนามบินดอนเมืองในเวลา 9 โมงเช้า เพื่อส่งกระเป๋าเดินทางใบใหญ่เข้าใต้ท้องเครื่องบิน เช็กตัวเครื่องบิน พาสปอร์ต รับเอกสาร เข้มกมัดติดเสื้อรูปหัวใจสีทองที่สวยงามมาก (เข้มกมัดติดหน้าอกนี้ควรจะติดทุกวันเพื่อแสดงความเป็นหมู่คณะเดียวกัน เนื่องจากเขมรมีการเก็บค่าผ่านประตูเข้าชมตามสถานที่ท่องเที่ยวต่าง ๆ ทุกแห่ง ผมเองซื้อตั๋วรวมเป็นคณะแล้วเดินเข้าไปก่อน ท่านที่เดินมาทีหลังเข้าไปไม่ทันพร้อมกับคณะอาจจะแหวะ

ถ่ายรูปข้อป้าง หรือเข้าห้องน้ำ จะได้ไม่ต้องซื้อตัวใหม่ เพราะจะแจ้งให้เจ้าหน้าที่ดู เช็มกลัดที่ติดเสื้อแทนว่าเป็นคนเดียวกัน) พร้อมรับหมวกเอาไว้ใส่กันแดด กันลม หลังจากนั้นเราก็ออกเดินทางโดยสายการบินไทย เที่ยวบินที่ทีจี 696 ในเวลา 11.00 น. ใช้เวลาบินเพียง 1 ชั่วโมง 15 นาที ก็ถึงกรุงเทพมหานคร

(ไพรัตน์ สูงกิจบูลย์, 2544: 58-59)

2) การเล่าที่เน้นอัตวิสัย

การเล่าที่เน้นอัตวิสัยเป็นการเล่าที่แสดงให้เห็นความรู้สึกนึกคิด ทศนคติ โลกทัศน์ ความชอบ หรือตัวตนของผู้เล่า ลักษณะการเล่าดังกล่าวปรากฏเป็นลักษณะเด่นในเรื่องถกเขมร ไปกรุงกัมพูชา และมุดชะแมร์ไปแลเขมร

ในเรื่องไปกรุงกัมพูชา เมื่อเลอสรรเดินทางถึงกรุงเทพมหานคร เขาบรรยายเรื่อง “รถ” ในกรุงเทพมหานครว่า

รถยนต์ในกรุงเทพมหานครมีประมาณ 5,000 คัน ทั้งนี้สังเกตตามเลขหมายทะเบียนรถยนต์ที่วิ่งตามถนนนั้น ส่วนใหญ่เป็นรถที่ทำในประเทศฝรั่งเศส และส่วนน้อยเป็นรถยนต์ที่ทำในอเมริกา รถยนต์ของอังกฤษไม่เคยเห็นเลยสักคันเดียว ไม่ว่าจะรุ่นก่อนสงครามหรือหลังสงคราม สำหรับเรื่องรถยนต์นี้ข้าพเจ้าเห็นว่าเขมรรู้เราไม่ได้เด็ด ของเรามากกว่าทั้งจำนวนและแบบ เรื่องแบบนี้แม้อังกฤษก็สู้เราไม่ได้ เช่นขณะที่ข้าพเจ้าไปเห็นเมื่อปีที่แล้วนั้น ไม่เคยเห็นรถรุ่นหลังสงครามที่สร้างในประเทศภาคพื้นยุโรป เช่นเยอรมันและอิตาลีเลยสักคันเดียว แต่ที่เมืองไทยเรามีหลายแบบหลายขนาด

(เลอสรร ธรรมพิชา, 2502: 81)

บทบรรยายข้างต้นประกอบด้วยการคาดคะเน การประมาณ การตั้งข้อสังเกต การแสดงความคิดเห็นโดยผูกโยงสภาพที่ประสบเข้ากับประสบการณ์ส่วนตัวซึ่งสะท้อนให้เห็นความชอบ ความสนใจเรื่องรถยนต์ของผู้เดินทางและเล่าเรื่อง อัตลักษณ์ของผู้เล่าจึงปรากฏในบทบรรยายข้างต้น การเล่าดังกล่าวจึงมีความเป็นอัตวิสัยอย่างชัดเจน เมื่อเลอสรรมีโอกาสได้เห็นปราสาทนครวัด เขาบรรยายความยิ่งใหญ่ที่น่าพิศวงของปราสาทนครวัดว่า

ก่อนที่ข้าพเจ้าจะได้เห็นนครวัด ข้าพเจ้าก็เคยวาดมโนภาพไว้น่าจะเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ และก็เชื่อว่าความนึกคิดของตนใกล้เคียงกับความจริงมากเพราะ

ปราสาทหินปรางค์สามยอดที่ลพบุรีก็เคยเห็นรูปจำลองนครวัดที่วัดพระแก้วก็เคยเห็นแล้ว แต่ความกลับปรากฏว่าอำนาจการสร้างมโนภาพของข้าพเจ้าใช้ไม่ได้เลย [...] คือของจริงนั้นใหญ่โตเกินกว่าที่ข้าพเจ้าได้เคยคิดถึงไว้ไม่ว่าครั้งไหนๆ

(เลอसर ธรรมพิชา, 2502: 29)

การกล่าวถึงความยิ่งใหญ่และวิจิตรบรรจงของปราสาทนครวัดข้างต้นทำให้เห็นว่าผู้เดินทางและเล่าเรื่อง “รู้สึก” อย่างไรและเป็นการสร้างจินตภาพตลอดทั้งความรู้สึกร่วมให้ผู้อ่านรับรู้ถึงความยิ่งใหญ่ดงามของปราสาทนครวัด ในเมื่อตัวบทแสดงให้เห็นว่าตัวตนของผู้เดินทางและเล่าเรื่อง “สัมผัส” กับพื้นที่ปลายทางผ่านการแสดงความรู้สึกนึกคิด ความคิดเห็น ทศนคติ ในขณะที่พื้นที่ปลายทางค่อยๆ ปรากฏเป็นภาพขึ้นในการรับรู้ของผู้อ่าน การมีโอกาสดำเนินการรู้จักกับผู้เดินทางและเล่าเรื่องก็จะเกิดขึ้นควบคู่ไปด้วยจากอัตลักษณ์ที่แสดงผ่านการเล่าที่เน้นอัตวิสัย

เมื่อหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมชมีโอกาสสัมผัสกับเมืองเสียมเรียบ ได้ถ่ายทอดบรรยากาศของเมืองเสียมเรียบไว้อย่างละเอียด

ที่เมืองเสียมเรียบนั้นเราได้เห็นชาวเขมรปัจจุบันอย่างใกล้ชิด อาหารการกินของเขาที่เราเห็นในตลาดบอกให้เราเห็นว่าชาวเขมรเป็นคนมักน้อย ไม่ฟุ่มเฟือย สรุ่ยสร่าย และเครื่องแต่งกายของชาวเขมรทั่วไปในยามปกติทั่วไป ก็ส่อให้เห็นว่ารายจ่ายทางนี้คงจะไม่มากนัก เพราะผู้ชายส่วนมากก็นุ่งโสร่ง ถอดเสื้อ มีผ้าขาวม้าพาดหรือพันไว้ที่ไหล่ใดแห่งหนึ่ง ผู้หญิงส่วนมากก็นุ่งผ้าโจงกระเบนแบบไทย ใส่เสื้อสั้นหรือมีฉะนั้นก็ใส่เสื้อแบบญวนซึ่งมีชายยาวลงมาเกือบถึงข้อเท้า ที่น่าสนใจเป็นที่สุดก็คือสีของเครื่องแต่งกาย ซึ่งใช้สีดำกันทั่วทั้งเมืองไม่ว่าจะเป็นชายหรือหญิง ในยามที่มีงานนักขัตฤกษ์ออกหน้าออกตา ก็จะเห็นแต่คนแต่งสีดำทั้งชุด แลดูมืดไปหมด นึกคิดว่าสีที่คนนิยมนั้นคงจะเป็นผลสะท้อนมาจากความในใจของคนทั้งปวง เช่นเดียวกับเพลงดนตรีของแต่ละชาติแต่ละภาษา ชาติใดที่มีใจรื่นเริงเป็นสุข ก็คงจะเลือกสีสวยสดต่าง ๆ เป็นเครื่องประดับกาย แต่หากนิยมสีดำกันทั่วไป บางทีคนทั้งปวงนั้นคงจะมีเหตุที่ทำให้ใจเป็นทุกข์เศร้าหมองอยู่เป็นนิตย์

(หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 105)

วิธีการเล่าของหม่อมราชวงศ์ศีกฤทธิ์แสดงให้เห็นความเป็นอัตวิสัยอย่างชัดเจนเพราะเต็มไปด้วยการคาดคะเน การลงความเห็น การวิพากษ์ และการตีความตามโลกทัศน์ของตนเอง ลักษณะการเล่าเช่นนี้ปรากฏเป็นพื้นฐานในเรื่อง **ถกเขมร** แทบจะไม่มีส่วนใดที่เป็นการเล่าที่เน้นวัตถุวิสัยเลย เช่นเดียวกันกับ **มดขะแมร์ไปแลเขมร**

ว่าที่จริง ผมก็เป็นคนใจแข็งคนหนึ่ง แต่ฟังคำบรรยายประกอบห้วงทะเลจากเจ้าหน้าที่กัมพูชาแล้ว สมองก็เริ่มปั่นป่วนจนทนไม่ได้เอาทีเดียว... ขณะเดียวกันก็คิดไปต่างๆ นานา คิดไปถึงภาพยนตร์เบื้องหลังการฆ่าตัวของนาซีเยอรมัน ซึ่งนั่นเป็นคนละชาติคนละภาษา เกลียดชังกันตั้งแต่ยุคไหนก็ไม่รู้ ก็ย่อมจะฆ่ากันได้เมื่อมีโอกาส แต่เขมรด้วยกัน ชาติเดียวกันแท้ ๆ เพียงแต่คนละพวกเท่านั้นเอง เมื่อพวกในป่าชนะแล้ว ก็ควรจะแบ่งชัยชนะให้คนในเมืองบ้าง ก็กลับเข่นฆ่ากันอย่างไม่ปราณีปราศรัย หรือไม่ต้องการให้พวกอื่นมีชีวิตเหลือเลย ชัยชนะของการปฏิวัติสังคมในเขมร จึงเป็นชัยชนะของโจร ของพวกทมิฬหินชาติแท้ๆ กรรมจึงตามสนองเร็วยิ่งกว่า (ไขแสง สุกใส, 2532: 38)

ในความเป็นจริงแล้ว ตัวบททุกเรื่องล้วนแต่ประกอบด้วยการเล่าแบบวัตถุวิสัยและอัตวิสัยทั้งสิ้น และในหลายกรณีก็เป็นเรื่องเล่าปากที่จะจำแนกว่าแห่งใดเป็นการเล่าแบบวัตถุวิสัยหรืออัตวิสัย แต่หากใช้เกณฑ์อย่างคร่าวเพื่อจำแนกว่า การเล่าแบบที่เน้นวัตถุวิสัยจะไม่แสดงอารมณ์ความรู้สึก ไม่ใช้กลวิธีทางภาษา วรรณศิลป์ สำนวนความเปรียบ แต่เป็นการเล่าที่เน้นถ่ายทอดตามที่เห็นจริงโดยไม่พยายามปรุงแต่ง ส่วนการเล่าที่เน้นอัตวิสัยมีลักษณะในทางตรงข้าม ก็น่าจะพอสรุปให้เห็นภาพได้ว่า งานเขียนกลุ่มที่มีรูปแบบเป็นบันทึกการเดินทางรายวันมีลักษณะการเล่าที่เน้นวัตถุวิสัย ส่วนงานเขียนรูปแบบประสมประสานมีลักษณะการเล่าที่เน้นอัตวิสัย

4.1.2.2 การใคร่ครวญหรือการโหยหาอดีต

ใน **นิราศนครวัด** มีการใคร่ครวญและโหยหาอดีตอย่างชัดเจนจากห้วงคำนึงของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพที่มีต่อความเจริญรุ่งเรืองของสยามในด้านต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นความยิ่งใหญ่แห่งพระบารมีองค์อิธราช ความรุ่งเรืองของสยามในฐานะศูนย์กลางอำนาจ ความเจริญของพระพุทธศาสนาและศิลปวัฒนธรรม ห้วงคำนึงเหล่านี้เกิดขึ้นได้จากการที่ผู้เดินทางและเล่าเรื่องคือสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ประสบกับสิ่งร้าวระหว่างการเดินทางที่ช่วยกระตุ้นเตือนให้เกิดความรู้สึกนึกคิดต่างๆ ขึ้น ลักษณะดังกล่าวปรากฏวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชาในสมัยต่อมา อย่างไรก็ตาม การสะท้อนคิดใคร่ครวญที่ปรากฏไม่เพียงอยู่ในลักษณะของ

เรื่องราวในอดีตอย่างในนิราศนครวัดเท่านั้น แต่ยังปรากฏในลักษณะของห้วงคำนึงที่เป็นเรื่องราวในปัจจุบันขณะด้วย จำแนกตามประเด็นของการใคร่ครวญได้เป็น การโยนหาคุศมย์ในอุดมคติและความนิยมชาติของผู้เดินทาง

ตัวบทส่วนที่เป็นการสะท้อนคิดใคร่ครวญปรากฏอย่างชัดเจนในเรื่อง **ถกเขมร ไปกรุงกัมพูชาและมุดชะแมร์ไปแลเขมร** ซึ่งผู้เล่าเรื่องแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างความนึกคิดของตนเองกับพื้นที่ที่เดินทางผ่าน ส่วนในเรื่อง **เที่ยวเมืองเขมรและเมืองญวน** แทบไม่ปรากฏการสะท้อนคิดใคร่ครวญ มีเพียงการบรรยายสิ่งที่ประสบระหว่างการเดินทางเท่านั้น สอดคล้องกับพระราชนิพนธ์ **เขมรสามยก** ซึ่งตัวบทส่วนใหญ่เป็นการเล่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นระหว่างการเดินทาง อย่างไรก็ตาม การสะท้อนคิดใคร่ครวญใน **เขมรสามยก** ก็มีปรากฏอยู่บ้างเป็นระยะ แต่ไม่ใช่ข้อสะท้อนคิดใคร่ครวญขนาดยาวอย่างที่ปรากฏใน **ถกเขมร**

ก. การโยนหาคุศมย์ในอุดมคติ

ในเรื่อง **ถกเขมร** และ **ไปกรุงกัมพูชา** ปรากฏห้วงคำนึงที่คล้ายคลึงกัน คือเป็นการย้อนนึกถึงรูปแบบสังคมการเมืองในอดีตและแสดงความซาบซึ้งเห็นคุณค่าต่อสิ่งเหล่านั้น เป็นต้นว่า ก่อนการเดินทาง หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์จำเป็นต้องดำเนินการทำเรื่องเพื่อขอเข้าประเทศกัมพูชาตามความเห็นของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ กระบวนการที่ยุ่งยากซับซ้อนและต้องใช้เวลาหลายวันเช่นนี้แสดงให้เห็นว่า แท้จริงแล้ว โลกของเราไม่ได้แคลงเลย การเดินทางไปมาหาสู่กันระหว่างคนในประเทศต่างๆ ก็ไม่ได้ง่ายดายเป็นเหมือนคำโฆษณา ผู้เล่าเรื่องเห็นว่าสังคมสมัยก่อนที่ผู้คนสามารถเดินทางย้ายถิ่นได้อย่างอิสระ ปราศจากกฎเกณฑ์ที่เคร่งครัดสะท้อนให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่ของกษัตริย์ผู้ปกครองเมืองซึ่งมีผู้คนหลังไหลเข้ามาขอพึ่งพระบรมโพธิสมภาร “*ยิ่งมาตั้งรกรากทำมาหากินก็ยิ่งดี เพราะอาการเช่นนั้นแสดงถึงบุญบารมีของผู้ปกครองแผ่นดินว่า สามารถปกครองบ้านเมืองได้ร่มเย็นเป็นสุข*” (หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 15) ยิ่งความภาคภูมิใจให้แก่เจ้าของประเทศแตกต่างจากบริบทร่วมสมัยที่การเดินทางไปยังประเทศต่างๆ มีกระบวนการขั้นตอนตรวจสอบอย่างจริงจัง เพราะ “*มีความหวาดระแวงในคนต่างถิ่นต่างภาษา ใครจะเข้าออกนอกในก็ต้องตรวจตราด้วยความระมัดระวัง พยายามวางระเบียบกวดขันไว้ต่าง ๆ กัน จนในที่สุดผู้เดินทางจากประเทศหนึ่งไปยังอีกประเทศหนึ่งจะไปถึงที่หมายได้ก็แต่โดยยาก*” (หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 15) หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์เห็นว่า

ผู้ครองแผ่นดินในสมัยก่อนนั้นเชื่อมั่นในบุญบารมีของตน เชื่อว่าฐานะของตนในการครองแผ่นดินก็ดี หรือสิทธิการเป็นเจ้าของประเทศก็ดี มันคงไม่มีปัญหาแก่งแย่ง หรือแม้แต่จะถกเถียงกันได้ เมื่อมีความมั่นใจและความเชื่อเช่นนี้แล้ว คนที่

จาริกมาจากต่างถิ่นต่างเมืองในลักษณะอาการที่เป็นมิตรก็ย่อมได้รับการต้อนรับโดยปราศจากความระแวง แต่ผู้ปกครองแผ่นดินในประเทศต่าง ๆ หลังจากสงครามโลกครั้งที่สองนี้ คุณจะปราศจากความเชื่อและความมั่นใจเช่นนั้น [...] เมื่อความไม่มั่นใจและความระแวงได้บังเกิดขึ้นเช่นนี้ คนแปลกหน้ามาจากที่อื่นก็ย่อมจะต้องได้รับการสำรวจตรวจตราอย่างเข้มงวด ไม่ปล่อยให้เข้าออกประเทศได้ตามใจ ฝ่ายผู้ปกครองแผ่นดินเป็นฝ่ายคอยระวังคนเข้าออกประเทศอยู่ด้วยระเบียบและพิธีอันเคร่งครัดต่าง ๆ ปล่อยให้สายการบินและสำนักงานท่องเที่ยวชักชวนคนให้มาประเทศของตนด้วยการโฆษณา ซึ่งเหมือนกับความฝันของเด็ก ๆ ถ้าจะว่ากันไปแล้วโลกสมัยนี้อาจแคลงจริง หากจะคิดถึงเพียงเวลาที่ใช้เดินทางจากประเทศหนึ่งไปยังอีกประเทศหนึ่งหรือไปยังอีกทวีปหนึ่ง แต่เมื่อคำนึงถึงสิ่งอื่น ๆ ประกอบด้วยแล้วจะเห็นได้ว่าหัวใจคนในปัจจุบันก็แคลงพอ ๆ กับโลกที่วุ่นวายนั้นเหมือนกัน

(หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 15-17)

ผู้แต่งเห็นว่าระเบียบโลกยุคเก่าที่การอพยพ การโยกย้ายของผู้คนดำเนินไปอย่างอิสระ ปราศจากข้อจำกัดเรื่องเขตแดน กฎระเบียบที่ผูกพันอยู่กับข้อตกลงระหว่างประเทศนั้นมีคุณค่ากว่าระเบียบโลกสมัยใหม่ที่เต็มไปด้วยข้อบังคับเข้มงวด การให้คำอธิบายของผู้แต่งเต็มไปด้วยการให้เหตุผลเชิงคุณค่าซึ่งมีความเป็นนามธรรมสูง ไม่ว่าจะเป็น การที่ประเทศต่างๆ ต้องตรวจตราคนเข้าประเทศด้วยความรู้สึกไม่มั่นใจ ด้วยความระแวงสงสัย แตกต่างจากสมัยรัฐจารีตที่ไม่มีการตรวจตราตรวจสอบในลักษณะดังกล่าว เพราะผู้ปกครองมีความรู้สึกมั่นใจในอำนาจบาบริของตนเอง ความคิดดังกล่าวสะท้อนอย่างชัดเจนว่า ผู้แต่งยังมีความผูกพันโหยหาวันคืนที่ “องค์อิราชา” สามารถแผ่พระราชอำนาจ พระบารมีออกมาโดยรอบโดยปราศจากขอบเขตแน่นอน

การโหยหาโลกในอุดมคติดังกล่าวสอดคล้องกับการแสดงความเห็นในอีกส่วนหนึ่งของเรื่องซึ่งหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์แสดงความเห็นอย่างชัดเจนว่าไม่เห็นด้วยกับความพยายามเปลี่ยนแปลงสังคมเพราะเป็นการกระทำที่ผิดธรรมชาติ

ถึงแม้ว่าผมจะรู้ว่าในโลกมนุษย์เราทุกวันนี้มีความชั่วมาก มีความผิดพลาดมาก ผมก็ยังเห็นว่าโลกเก่าของเรานี้ยังมีความสวยงามรื่นรมย์น่าอยู่น่าทะนุถนอมเป็นอันมากเช่นเดียวกัน หากใครไม่เห็นอย่างนี้ก็เป็นหน้าที่ของผู้นั้นจะต้องคิดการทำลายโลกเก่าและสร้างโลกใหม่ สร้างสังคมใหม่ขึ้น ผมยอมรับโดยสิ้นเชิงว่าผมไม่ใช่นักเขียนที่อยู่ในกลุ่มศิลปินที่พยายามปฏิวัติสังคม หรือสร้างสังคมขึ้นใหม่ที่ถูกต้องของตนเอง เพราะผมคิดว่าสังคมที่สมบูรณ์นั้นจะต้องประกอบด้วยของหลายอย่างต่าง

ๆ กันจะเป็นไปตามกรอบตามแนวทางทัศนะของบุคคลใดหรือกลุ่มใดนั้นหาได้ไม่ และสิ่งที่เราเรียกว่า “สังคม” นั้นก็เกิดขึ้นเอง มีชีวิตจิตใจของตนเองและเคลื่อนไหวไปเอง บุคคลใดที่ปรารถนาจะปฏิวัติสังคม หากทำได้สำเร็จก็จะก่อให้เกิดแต่ความทุกข์ เพราะเท่ากับว่าไปบังคับสิ่งที่เป็นไปตามธรรมชาติให้กระทำการอันผิดธรรมชาติ

(หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 11)

ผู้แต่งโหยหา “โลกเก่า” ที่ “มีความสวยงามรื่นรมย์น่าอยู่น่าทะนุถนอมเป็นอันมาก” ไม่เพียงเท่านั้น ผู้แต่งยังเห็นว่า การคิดจะปฏิวัติสังคมเป็น “การกระทำอันผิดธรรมชาติ” ซึ่งจะนำมาแต่ความทุกข์โศก การสะท้อนคิดใคร่ครวญในตัวอย่างทั้งสองเกิดขึ้นเมื่อหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์จำเป็นต้องดำเนินขั้นตอนมากมายทั้งการขอหนังสือเดินทาง การทำเรื่องขอเข้าประเทศกัมพูชาซึ่งล้วนแต่ต้องใช้เวลา หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์จึงเห็นว่า โลกทุกวันนี้ไม่ได้แคลงอย่างคำโฆษณา เพราะการจะไปมาหาสู่กันนั้นเป็นไปอย่างยากลำบาก ต้องผ่านขั้นตอนกระบวนการมากมาย ไม่เหมือนแต่ก่อนที่ผู้คนสามารถเดินทางไปยังที่ต่างๆ ได้โดยอิสระ

การสะท้อนคิดดังกล่าวสะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่าผู้แต่งยังคงประทับใจโลกสมัยเก่าที่คิดว่าสมบูรณ์แบบก่อนที่จะเกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองการปกครองขึ้น เช่นนั้นแล้ว หากใช้กรอบความเป็นนิราศพิจารณาห้วงคำนึงเหล่านี้ในฐานะ “การโหยหาอดีต” ตามแบบนิราศ **ถกเขมร** ก็น่าจะแสดงการใคร่ครวญถึง “ความน่าประทับใจ” ของสยามในยุคที่ยังคงเป็นราชาธิปไตยอยู่ ในลักษณะเดียวกันกับที่สมเด็จพระยาตากสินมหาราชทรงโหยหาถึงความรุ่งเรืองที่ผ่านพ้นไปแล้วของสยามใน **นิราศนครวัด** อย่างไรก็ตาม การใคร่ครวญโหยหาอดีตในตัวอย่างทั้งสอง แม้จะเป็นการคิดคำนึงที่มีต่ออดีตของสยามเหมือนกัน ทว่าก็มีบริบทต่างกันอย่างมีนัยสำคัญ กล่าวคือ **นิราศนครวัด** แต่งขึ้นในช่วงที่สยามยังปกครองด้วยระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ในขณะที่ **ถกเขมร** แต่งขึ้นหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. 2475 แล้วประมาณ 20 ปี ดังนั้น “สมบูรณาญาสิทธิราชย์” จึงเป็น “อดีตอันผ่านพ้น” และอาจเป็นสิ่งที่ผู้เดินทางและเล่าเรื่อง “โหยหา” ใน **ถกเขมร**

ในเรื่อง **ไปกรุงกัมพูชา** ก็ปรากฏห้วงคำนึงในลักษณะเดียวกัน คือ เป็นการแสดงความโหยหาถึงรูปแบบการปกครองในอดีต ผู้แต่งมีโอกาสดำเนินเท้าพระเจ้ากรุงกัมพูชาซึ่งทรงปฏิบัติกับประชาชนที่มารอเฝ้ารับเสด็จด้วยความโอบอ้อม สร้างความประทับใจให้แก่ผู้แต่งอย่างยิ่งตามที่ผู้แต่งเล่าไว้ว่า

กษัตริย์หนุ่มแห่งกรุงกัมพูชากับพระราชบิดาได้เสด็จจัดที่ให้แก่คนเหล่านั้นเข้า
นั่งเก้าอี้ ซึ่งเมื่อสักครู่ชั่วโม่งมานั้นเป็นที่นั่งของผู้มีเกียรติแต่งกายด้วยเครื่องราตรีโอ
อาห์ซึ่งเป็นชาวต่างประเทศและชาวกัมพูชา พระองค์ทรงคิดว่าคนเหล่านั้นเป็น
ราษฎรของพระองค์เอง เท่าที่ข้าพเจ้าได้เห็นพระอาการอันว่องไว พระพักตร์ยิ้ม
ละไมทรงทักทายคนเหล่านั้น และอาการที่ราษฎรของพระองค์ยกมือถวายบังคม
ทูลตอบนั้นทำให้ข้าพเจ้าคิดถึงการปกครองแบบพ่อเมือง แบบเดียวกับพระร่วง
หรือพ่อขุนรามคำแหง ไม่ใช่สมัยสงครามอุดมคติสมัยปรมาณูเลย

[...] สมเด็จพระราชบิดารับสั่งกับเจ้าคุณนายกและข้าพเจ้าว่า เขาไม่มีใคร
ได้ดู ให้เขาได้ดูบ้าง แม้ข้าพเจ้าเองจะเป็นคนไทย เป็นราษฎรในสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวแห่งประเทศไทย ก็อดที่จะรู้สึกซาบซึ้งในพระมหากรุณาธิคุณที่
พระมหากษัตริย์แห่งประเทศกัมพูชาได้แสดงต่อราษฎรของพระองค์มิได้ เราคน
ไทยสี่คนได้ปรารภกันว่าด้วยวิธีปกครองอย่างนี้ เราคิดว่าราษฎรเขมรทุกคนคงจะ
ถวายชีวิตได้ในเมื่อมีพระประสงค์

(เลอสรร ธรรมพิชา, 2502: 81-82)

ความติดตาตรึงใจ ความประทับใจพระมหากษัตริย์กรุงกัมพูชาปรากฏอย่าง
เด่นชัดในบทบรรยายข้างต้น แสดงให้เห็นทัศนคติและตัวตนของผู้เล่าเรื่องในบางแง่มุมอย่างเด่นชัด
เท่ากับการเดินทางมายังต่างถิ่นนำผู้เดินทางและเล่าเรื่องมาปะทะหรือสัมผัสกับผู้คน เหตุการณ์
เรื่องราวที่กระตุ้นเตือนให้ผู้เล่ามีโอกาสแสดงตัวตน ลักษณะดังว่านี้แสดงให้เห็นปฏิสัมพันธ์ระหว่าง
ตัวตนของผู้เล่ากับสถานที่ปลายทาง และหากใช้กรอบความเป็นนิราศพิจารณาตัวบทไปกรุงกัมพูชา
บางส่วนของตัวบทก็แสดงให้เห็นถึงการใคร่ครวญชวนให้ถึงรูปแบบสังคมการเมือง การปกครองที่ผ่าน
พ้นไปแล้วของสถานที่ต้นทางคล้ายกับที่ปรากฏในเรื่องถกเขมรด้วย

การฉายภาพความใกล้ชิดระหว่างพระมหากษัตริย์กัมพูชาและราษฎรพร้อม
บรรยายประกอบว่าภาพดังกล่าวทำให้ชวนนึกถึงการปกครอง “แบบเดียวกับพระร่วงหรือพ่อขุนราม
คำแหง” สื่อนัยถึงการสูญสิ้นไปแล้วของลักษณะความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างกษัตริย์กับราษฎรใน
ประเทศไทยซึ่งแปรเปลี่ยนและคลี่คลายเรื่อยมาจนกระทั่งยุคเปลี่ยนแปลงการปกครองที่สถานภาพ
และบทบาทของกษัตริย์กับประชาชนไม่ใช่ความสัมพันธ์เช่น “พ่อ” กับ “ลูก” อย่างไรก็ตาม ความ
ซับซ้อนของการเมืองการปกครองกัมพูชาที่ลัทธิจักรวรรดินิยมเป็นตัวแปรสำคัญทำให้กษัตริย์ในบริบท
สังคมร่วมสมัยกับตัวบทไปกรุงกัมพูชายังคงไว้ซึ่งสถานภาพบางประการตามการปกครองแบบจารีต
การได้เข้าไปมีส่วนร่วมในฐานะ “ผู้เห็นเหตุการณ์” ของผู้เดินทางและเล่าเรื่องแล้วเกิดความรู้สึก
ประทับใจ โหยหาถึง “ภาพเหตุการณ์” อันเป็นอุดมคติซึ่งผู้แต่งเชื่อว่ามีอยู่จริงในอดีตจึงเป็นการโหย

หาอดีตแบบนิราศซึ่งนอกจากจะแสดงให้เห็นถึงการที่ผู้แต่งเป็นส่วนหนึ่งของกระแสธารแห่งความเปลี่ยนแปลงทางสังคมการเมือง ยังเผยความเป็นวรรณกรรมของตัวบทที่นัยความหมายระหว่างบรรทัดมีปฏิสัมพันธ์อย่างแน่นแฟ้นกับบริบทของสังคมการเมือง สะท้อนถึงความสำคัญของอารมณ์โหยหาอดีตซึ่งปรากฏในวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทาง

ข. ความนิยมชาติของผู้เดินทาง

ในนิราศนครวัด สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงแสดงความเห็นไว้ตลอดทั้งเรื่องว่า สิ่งที่พระองค์ทรงพบเห็นในกัมพูชาสู้ไม่ได้เมื่อเทียบกับของสิ่งเดียวกันในสยามหรือที่กรุงเทพฯ แสดงให้เห็นว่าในทัศนะของพระองค์ สิ่งที่มีต้นกำเนิดที่สยาม เป็นของสยามนั้นดีกว่า ได้คุณภาพกว่า สวยงามกว่า มีความเป็นของแท้ดั้งเดิมมากกว่าสิ่งที่ปรากฏในกัมพูชา การแต่งกายของคนในรุ่นใหม่ในกัมพูชาก็แปลกตา ไม่ตรงกับความรู้สึกชื่นชมของพระองค์ซึ่งเห็นว่าหนุ่มสาวที่กรุงเทพฯ แต่งกายได้ดีกว่า ฯลฯ ลักษณะดังว่านี้แสดงให้เห็นถึงความนิยมชาติ⁴¹ตนเองของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพอย่างชัดเจน ในตัวบทวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางที่เลือกมาวิเคราะห์ก็ปรากฏลักษณะดังกล่าวเช่นกัน โดยเฉพาะในเรื่องถกเขมรซึ่งหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมชแสดงความภาคภูมิใจประเทศไทยและการเป็นคนไทยอยู่เป็นระยะ เช่น เมื่อหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ไปขึ้นเครื่องบินที่สนามบินดอนเมือง มีบทบรรยายว่า

ความจริงถ้าใครชอบดีเมืองไทยว่าล้ำหลังไม่เท่าเทียมนานาอารยประเทศแล้ว ก็ควรจะหาเวลาไปเที่ยวสถานีอากาศหรือทำอากาศยานดอนเมืองเสียบ้าง เพราะทำอากาศยานดอนเมืองเป็นของอย่างหนึ่งในเมืองไทยที่เท่าเทียมหรืออาจดีเกินประเทศอื่น ๆ ในโลก ดอนเมืองก็ไม่ด้อยไปกว่าใคร แต่ความสวยงามเป็นระเบียบและความหนักแน่นของของทำอากาศยานดอนเมืองนั้นเองกลับเพิ่มความรู้สึกน่ากลัว น่าหวาดเสียว และความไม่แน่นอนของเครื่องบินกระป๋องที่เราจะต้องขึ้น นอกจากนั้นที่ดอนเมืองยังเป็นศูนย์กลางของสายการบินต่าง ๆ ที่ติดต่อระหว่างโลกตะวันออกกับโลกตะวันตก มีเครื่องบินขึ้นลงอยู่สับสนเหมือนกับที่จอดรถประจำทางแถบบางลำภูหรือแถวถนนเจริญกรุงก็ว่าได้

(หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 26)

⁴¹ ความนิยมชาติในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยใช้ในความหมายตรงตัว คือ ความนิยมประเทศ-ชาติของตนเอง ความรู้สึกรักชาติ ความรู้สึกภาคภูมิใจชาติ ภูมิใจที่ได้เป็นคนในชาติ การใช้คำดังกล่าวเป็นการเลี่ยงไม่ใช้คำว่าชาตินิยม (Nationalism) ซึ่งเป็นคำเฉพาะทางรัฐศาสตร์ที่มีความหมายซับซ้อนและกว้างกว่าความหมายที่ผู้วิจัยต้องการใช้

เมื่อเดินทางถึงประเทศกัมพูชาแล้ว เจ้าหน้าที่รวบรวมหนังสือเดินทางไป
เพื่อดำเนินการต่อก็เป็นช่องทางให้หม่อมราชวงศ์ศีกุทธิ์ได้แสดงความเป็นคนไทย

“เชิญท่านไปโอเตลได้ตามสบายเถิด บ่าย ๆ ผมผ่านไปจะเอาหนังสือ
เดินทางไปทิ้งไว้ที่นั่น”

“อ้าว! ทำไมเล่า?” เราร้องถามอย่างไม่เข้าใจ

“ผมจะต้องเอาไปให้ฝรั่งเขาดูและตีตราก่อน ผมมีหน้าที่แต่มาเก็บเอาไปให้
เขาเท่านั้นเอง”

คำตอบนี้จะง่าย ๆ ก็กินความหมายกว้างขวางเหลือเกิน เราได้ยินแล้ว
ก็อดดีใจไม่ได้ว่าเราเป็นคนไทย

(หม่อมราชวงศ์ศีกุทธิ์ ปราโมช, 2556: 32)

เมื่อหม่อมราชวงศ์ศีกุทธิ์จะเดินทางกลับได้ ได้กล่าวปิดท้ายการเดินทางใน
ประเด็นเกี่ยวกับการมาเที่ยวประเทศกัมพูชาว่า

ความรู้สึกที่ได้มาเกี่ยวกับเมืองเขมรนั้นก็คือ มีคนกลุ่มหนึ่งที่อยู่ใกล้ ๆ บ้าน
เรา กำลังเริ่มขยับเขยื้อนตัวเพื่อจะก้าวออกไปข้างหน้า หลังจากที่ได้หยุดนิ่งอยู่กับ
ที่มาเป็นเวลาช้านาน เขาเหล่านั้นจะก้าวไปทางใดและก้าวไปถึงไหน เป็นเรื่องของ
กาลเวลาและเหตุการณ์ในอนาคต แต่ที่พอจะเห็นได้ในปัจจุบันนั้นก็คือ คนกลุ่มนั้น
เขามีได้รังเกียจเรา และขณะที่เขากำลังเคลื่อนไหวอยู่นั้น ตาเขาก็จับอยู่ที่เราเพื่อดู
แบบฉบับ ตัวเราเองก็กำลังเคลื่อนไหวก้าวออกไปข้างหน้าอย่างไม่มีหยุดยั้ง หาก
เราก้าวออกไปบนทางที่ถูก อันจักนำไปสู่ความสุขความเจริญ คนเหล่านั้นเขาก็
จะต้องตามเราไปอย่างไม่มีปัญหาอะไรเลย เพราะวิสัยวิญญูชนย่อมเลือกเฟ้นเอา
ตัวอย่างที่ดีเป็นแนวทางปฏิบัติ

(หม่อมราชวงศ์ศีกุทธิ์ ปราโมช, 2556: 158-159)

หม่อมราชวงศ์ศีกุทธิ์ยังกล่าวถึงความยิ่งใหญ่รุ่งเรืองของสยามในอดีต
โดยเฉพาะส่วนที่สัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ของกัมพูชานั้นปรากฏอยู่เป็นระยะตลอดทั้งเรื่องคล้ายกับที่
ปรากฏใน **นิราศนครวัด** แต่ส่วนที่แตกต่างกันคือ **นิราศนครวัด** นำเสนอเรื่องราวที่เกิดขึ้นในอดีตด้วย
น้ำเสียงไม่แสดงท่าที ขณะที่เรื่องราวความยิ่งใหญ่เกรียงไกรของกองทัพสยามที่มีชัยเหนือกองทัพ

กัมพูชาได้รับการถ่ายทอดด้วยความภาคภูมิใจอย่างเปิดเผยในถกเขมร เช่น ตอนที่ไปเที่ยวชมปราสาทนครธม ผู้เดินทางบรรยายประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องไว้ด้วยน้ำเสียงภาคภูมิใจ

ถ้านักท่องเที่ยวคนนั้นเป็นคนไทย ก็อาจรู้สึกด้วยความซึ่งในหัวใจว่า สะพานข้ามคูและประตูชัยนี้แหละหนอ ที่ครั้งหนึ่งกองทัพไทยได้นำจากพระร่วงเมืองสุโขทัยคงจะได้เคยผ่านและเดินเข้าไปอย่างเหนื่อยล้า เพราะระยะทางที่ต้องเดินคูนน้ำมาส่งนั้นไกลแสนไกล นักท่องเที่ยวที่เป็นคนไทยนั้นอาจนึกออกอีกด้วยว่า ทางด้านประตูชัยนี้เอง กองทัพไทยของพระเจ้าสามพระยาคงจะได้ผ่านมาแล้วด้วยความผยองในชัยชนะ ด้วยความร่าเริงของทหารผู้มีชัยที่ได้พระนครหลวง ซึ่งครั้งหนึ่งเป็นประจักษ์พยานพระสุเมรุเป็นหลักของโลก

(หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 64)

ในที่สุดहार้อยปีของความรุ่งโรจน์ก็สิ้นสุดลงโดยกะทันหัน วันหนึ่งกองทัพ “ปลดแอก” จากเมืองไทยก็เข้าไปถึงนครธม ฝ่ายชาวเขมรซึ่งถูกพวกเจ้านายขอมกดขี่มานาน ก็ลุกฮือขึ้นฆ่าฟันผู้ที่กดขี่ตนเองมา กองทัพไทยก็ได้นครธมโดยง่าย ขนชั้นปกครองที่เหลือไม่ตายก็คงจะถูกจับตัวมาเป็นเชลยที่กรุงศรีอยุธยา มาเริ่มลัทธิ “ไศเลนทร์” ขึ้นที่นั่นใหม่

(หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 77)

เมื่อเห็นภาพอนุสาวรีย์ของกองทัพไทยที่ปราสาทนครวัด ผู้แต่งก็บรรยายประติมากรรมที่ปราศจากความคมชัดด้วยวิธีการสลักและอายุของวัตถุให้ราวกับมีชีวิตขึ้นมาด้วยน้ำเสียงภาคภูมิใจไม่ต่างไปจากบทบรรยายประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับปราสาทนครธมข้างต้น

เราดูภาพนั้นแล้วเราก็เชื่อนายพุฒซ้อน เพราะท่าทางองอาจสง่าผ่าเผยของกองทัพไทยที่ปรากฏอยู่นั้น มิใช่ท่าทางของทหารทาสหรือทหารเมืองขึ้นที่ถูกเกณฑ์ให้มารบกับคนอื่นในเรื่องที่มีใช้ของตัวเองเลย แต่เป็นท่าทางของคนที่มีอิสระและหยิ่งผยองในความเป็นไทยของตนแต่ละคนทั้งนายไพร่ ดุสง่าผ่าเผยสมเป็นทหาร สำหรับท่านแม่ทัพไทยที่ยืนข้างกันสัปทนต์นับสิบ ๆ คนนั้นยิ่งองอาจเป็นพิเศษ แม่ทัพขอมที่ยืนข้างอยู่เป็นจำนวนสิบ ๆ นายนั้น ยืนบนสัปคับหลังช้างและมีเชือกผูกโยงจากสัปคับขึ้นมาถือไว้มือหนึ่งเพื่อกันมิให้ตัวร่วงจากหลังช้างลงไป แต่ท่านแม่ทัพไทยคนนั้นท่านมาในท่า “เบ่ง” คือ ยืนปล่อยมือมาบน

หลังช้าง ไม่ต้องถือเชือกกันตก มีหน้าช้างยังถือสร้อยลูกศรมาในมือและทำท่าโก่ง
ศรเล่นโก้ ๆ เสียอีกด้วย

(หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 60)

ภาพนูนสลักแห่งเดียวกันนี้มีบทบรรยายในเรื่องตามเสด็จเขมรว่า

ข้อสังเกตง่ายๆ ที่ทุกคนจะเห็นได้ชัดเจนคือ กองทัพขบวนของชาติอื่นๆ
จะเดินเรียงแถวกันเป็นระเบียบเรียบร้อย แต่ขบวนของสยามก็จะแตกต่างกับ
ขบวนอื่นๆ คือ ทหารในขบวนจะเดินไม่เป็นระเบียบ หันหน้ามาพูดคุยกันบ้าง
เดินก็ไม่พร้อมกัน ไปกันคนละทิศละทาง แสดงให้เห็นว่า “ชาติไทยของเรารัก
อิสระ ไม่มีความเป็นระเบียบมาแต่ไหนแต่ไรนานมาแล้ว” และที่น่าภูมิใจคือ เรา
ไม่เคยเป็นเมืองขึ้นของใคร ยกเว้นพม่าเพียง 2 ครั้ง แต่ก็เป็นเวลาไม่นานนักใช้
ใหม่ครับ

(ไพรัตน์ สูงกิจบูลย์, 2544: 104)

หรือในตอนที่หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์กล่าวถึงพระมหาพิชัยมงกุฏของกรุง
กัมพูชาซึ่งเป็นของที่พระราชทานไปจากกรุงเทพฯ หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ก็เล่าด้วยน้ำเสียงที่แสดง
ความภาคภูมิใจชาติตนเอง และแสดงให้เห็นว่าสิ่งนี้จะทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างไทยและกัมพูชา
ดำเนินต่อไปอย่างราบรื่น

ไปอีกด้านหนึ่งของพระราชวังมีวัดพระแก้ว มีพระพุทธรูปตั้งอยู่บนบุษบก
ทองในพระอุโบสถ พระพุทธรูปนั้นเป็น “พระแก้ว” จริง ๆ สีเขียวขนาดขวดโคคาโคล่า
และสิ่งทำมาจากฝรั่งเศสภายในพระราชฐานเราได้ชมพระที่นั่งเทวาวินิจฉัยซึ่งเป็น
ท้องพระโรงเสด็จออกขุนนาง เราได้ชมหอพระเครื่องที่ไว้เครื่องราชกกุธภัณฑ์
พระมหาพิชัยมงกุฏ⁴²เมืองเขมรนั้น คือพระขรรค์ที่พระราชทานออกไปจาก
กรุงเทพฯ ตราบไธที่เมืองเขมรยังรักษาไว้ด้วยความเคารพ ความสัมพันธ์ระหว่าง
เมืองเขมรกับไทยก็ต้องสนิทสนมแน่นแฟ้นตลอดไป

(หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 149)

⁴² อักษรวิธิตามต้นฉบับ

ในเรื่องเที่ยวเมืองเขมรและเมืองญวน บทบรรยายบางตอนแสดงให้เห็นว่าผู้แต่งภูมิใจกับการเป็นคนไทย คล้ายกับที่ปรากฏในถกเขมรของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ แต่ไม่ได้แสดงความรู้ลึกมากเท่ากับที่แสดงออกในตัวบทถกเขมร

พอพวกเราบางคนร้องบอกกับเขาว่า “เซียม” คือคนไทย เขาก็ต่างพากันยิ้มแย้มต้อนรับและพูดกันพึมพำพฤติกรรมเช่นนี้แสดงถึงการต้อนรับแบบนิยมชาวไทยอยู่ไม่น้อย ได้ลองคุยกับเขมรซึ่งเป็นคนชั้นมีความรู้และพูดไทยได้บ้างเล็กน้อยผู้หนึ่ง เขาแสดงทัศนะว่าเขาอยากเป็นคนไทย และชมว่าคนไทยเป็นผู้มีจิตใจดี เขาเล่าว่าเคยเข้ามาเที่ยวในกรุงเทพฯ ครั้งหนึ่ง พักอยู่ในบ้านคนไทย เขาชมว่านอกจากกรุงเทพฯ จะสวยงามแล้ว คนไทยยังแต่งตัวสวยและมีน้ำใจโอบอ้อมอารีอีกด้วย ความนิยมคนไทยเช่นนี้นับว่าเป็นกำไรในทางจิตใจ ซึ่งย่อมจะเป็นประโยชน์ในทางอื่นอีกมากสรุปแล้วก็แสดงให้เห็นว่าชาวเขมรทั้งหลายมีความสัมพันธ์ในทางจิตใจกับคนไทยเสมอ

(จรัส แดงน้อย, 2510: 7-8)

เลอसर ธรรมพิชามีโอกาสได้เห็นภาพยนตร์ข่าวจากประเทศไทยซึ่งฉายในกรุงเทพมหานครซึ่งเป็นข่าวเกี่ยวกับรัชกาลที่ 9 เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเปิดผ้าคลุมอนุสาวรีย์สมเด็จพระมหิตลาธิเบศร อดุลยเดชวิกรม พระบรมราชชนก

ข้าพเจ้าได้เห็นภาพยนตร์ข่าวจากประเทศไทย เป็นข่าวสดๆ เกี่ยวกับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเปิดผ้าคลุมอนุสาวรีย์สมเด็จพระราชบิดาที่โรงพยาบาลศิริราช ภาพยนตร์นั้นเป็นภาพยนตร์สีธรรมชาติด้วย จึงน่าดูมากกว่าภาพขาวดำธรรมดา ข้าพเจ้าไม่ทราบว่าเป็นภาพยนตร์ที่ท่านผู้ใดจัดเอาส่งไปฉายและเป็นภาพยนตร์ที่ใครจัดถ่ายทำขึ้น แต่เมื่อได้เห็นนั้นรู้สึกปิติดีใจอย่างบอกไม่ถูก ประกอบกับได้ยินงานเสียงเพลงไทยประกอบ (เพราะภาพยนตร์นั้นมีใช้ภาพยนตร์เสียง) จึงได้คิดชมท่านผู้เป็นเจ้าของความคิดที่จัดภาพยนตร์และงานเสียงไปบรรเลงนั้นเป็นอันมาก หากจะมีการบรรยายประกอบเป็นภาษาเขมรด้วยก็จะดีหาน้อยไม่ ข้าพเจ้าหวังว่าการเผยแพร่ประเทศไทยแบบนี้คงได้ทำการสมำเสมอ

(เลอसर ธรรมพิชา, 2502: 71-72)

4.1.2.3 เรื่องเล่าเกี่ยวกับกัมพูชา

ในวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปประเทศกัมพูชาสมัยหลัง ผู้เดินทางและเล่าเรื่องได้เล่าเรื่องเกี่ยวกับกัมพูชาในแง่หลายแง่มุม จำแนกเป็น ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ของสยามกับกัมพูชา อิทธิพลทางวัฒนธรรมของสยามต่อกัมพูชา ความยิ่งใหญ่ของปราสาทนครวัดและโบราณสถานในกัมพูชา ทศนคติของผู้เดินทางต่อกัมพูชา และประเด็นเรื่องการเมืองกัมพูชา

ก. ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ของกัมพูชากับสยาม

วรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชามีการกล่าวถึงประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับกัมพูชาเกือบทุกเรื่องในสัดส่วนที่แตกต่างกัน ยกเว้นเรื่องเดียวคือ **มุดะแมร์ไปแลเขมร** ซึ่งไม่มีการกล่าวถึงประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ในอดีตอันห่างไกล ในเรื่อง **เที่ยวเมืองเขมรและเมืองญวนและตามเสด็จเขมร** มีการปูพื้นฐานความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับกัมพูชาก่อนเล่าการเดินทาง

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา นั้น ปรากฏว่าไทยได้ยกทัพไปตีได้เขมรเป็นประเทศราชอยู่หลายครั้ง ในรัชกาลเจ้าสามพระยาปรากฏว่าตีได้นครธม ซึ่งเป็นราชธานีของเขมร

สมัยกรุงธนบุรีก็ปรากฏว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี (พระเจ้าตากสินมหาราช) ก็เคยกรีธาทัพไปตีเขมร ได้เมืองพุทไธพ็ชร์ (บันทายเพ็ชร์) เมืองหลวงของเขมร แต่ได้ทรงมอบราชสมบัติเมืองเขมรให้แก่องค์นั้น (พระบรมราชา) ปกครอง ต่อมาเมืองเขมรเกิดจลาจล พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงมอบให้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก (คือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ) เป็นแม่ทัพออกไปปราบ แต่ยังไม่ทันจะเรียบร้อยก็ต้องยกทัพกลับเพราะกรุงธนบุรีเกิดจลาจล

(จรัส แดงน้อย, 2510: 1-2)

พ.ศ. 2337 รัชกาลที่ 1 แห่งราชวงศ์จักรีของสยาม เมืองพระนคร และพระนครหลวง ตกอยู่ภายใต้การปกครองของสยามโดยสิ้นเชิง ทั้งเมืองเสียมราฐ พระตะบอง และศรีโสภณ

พ.ศ. 2450 รัชกาลที่ 5 ทรงเสียเมืองเสียมราฐ พระตะบอง ศรีโสภณให้ฝรั่งเศสจากกรณีพิพาท ร.ศ. 112

(ไพรัตน์ สูงกิจบูลย์, 2544: 50)

ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ **เขมรก็ตกเป็นเมืองขึ้นของไทย** โดยในสมัยรัชกาลที่ 3 เจ้าเขมรชื่อ “**นักองค์ด้วง**” ได้เสด็จมาประทับที่เมืองไทย และ**ต่อมาไทยก็ได้ส่งกลับไปปกครองเขมรโดยตั้งชื่อให้ว่า “สมเด็จพระศรีสุริเยศจักรามาริบดี” (นักองค์ด้วง) ไปครองเมืองพนมเปญ** ต่อมาเมื่อฝรั่งเศสเข้ายึดเวียดนามได้แล้ว ฝรั่งเศสก็อ้างว่าเขมรเคยเป็นเมืองขึ้นของเวียดนาม จึงเข้ายึดเขมรต่อ ไทยก็ต้องยอมเพราะไม่มีอำนาจเพียงพอที่จะไปต่อต้านอำนาจของฝรั่งเศสในสมัยรัชกาลที่ 4 ผู้ที่เซ็นสัญญายินยอมก็คือ สมเด็จพระนโรดม ราชโอรสของสมเด็จพระศรีสุริเยศจักรามาริบดีและเป็นทวดของสมเด็จพระสีหนุ รัชกาลที่ 5 ได้ทรงตรัสไว้ว่า ในช่วงที่ฝรั่งเศสยึดเขมรนั้น **ถ้าหากสมเด็จพระศรีสุริเยศจักรามาริบดียังอยู่ก็คงจะไม่เป็นอะไร เพราะท่านทรงฝึกฝัฟ่ายไทยมาก** โดยท่านมีพระราชโอรสสองพระองค์ ต่อมาได้เป็นกษัตริย์แห่งเขมรทั้งคู่คือ สมเด็จพระนโรดม และสมเด็จพระศรีสวสดี สมเด็จพระนโรดมได้ครองราชย์ต่อจากสมเด็จพระศรีสุริเยศจักรามาริบดี และได้ทรงยอมเซ็นสัญญายอมอยู่ภายใต้อาณัติของฝรั่งเศส โดยฝรั่งเศสบันทึกเล่าความจริงไว้ว่า การที่เขมรยอมนั้น ก็เพื่อป้องกันไม่ให้เวียดนามมายึดดินแดนแถบปากแม่น้ำโขงเพิ่มอีก

(ไพรัตน์ สูงกิจบูลย์, 2544: 70-71)

จะเห็นว่ารายละเอียดที่เล่าล้วนแสดงความสัมพันธ์ที่เป็นปฏิปักษ์ระหว่างไทยกับกัมพูชา นอกจากจะประกอบด้วยการทำศึกสงครามที่ฝ่ายไทยเป็นผู้ปราบปรามและได้รับชัยชนะแล้ว ยังมีเรื่องราวเกี่ยวกับการเสียดินแดนให้ฝรั่งเศส อนุภาคของเรื่องโดยเฉพาะส่วนที่เน้นตัวหนาล้วนแสดงให้เห็นถึงสถานะภาพของราชสำนักสยามที่มีเหนือกัมพูชาในลักษณะเดียวกันกับที่สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าไว้ใน **นิราศนครวัด** แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า บันทึกการเดินทางเหล่านี้ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของเรื่องเล่าหลักในสังคมซึ่งมีกลไกผูกพันอยู่กับ “อำนาจ” ของผู้เล่าและตัวบทตามที่ถูกวิจยได้แสดงให้เห็นในบทที่ 3

ข. อิทธิพลทางวัฒนธรรมของสยามต่อกัมพูชา

สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงแสดงให้เห็นใน **นิราศนครวัด** ว่า ศิลปวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณีต่างๆ นั้นเกิดการถ่ายทอดจากสยามสู่กัมพูชาเป็นอันมาก ในวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชาสมัยหลังก็มีการแสดงทัศนคติในแบบดังกล่าวเกือบทุกเรื่องยกเว้นเรื่อง **มุดชะแมรีไปแลเขมร** และเรื่อง **เขมรสามยก**

ในเที่ยวเมืองเขมรและเมืองญวนนั้น นอกจากผู้แต่งจะกล่าวถึงอิทธิพลทางวัฒนธรรม สถาปัตยกรรมที่สยามมีต่อกัมพูชาแล้ว ผู้แต่งก็แสดงทัศนคติเชิงประเมินค่าร่วมด้วย

เป็นที่น่าสังเกตว่าวัดพระแก้วนี้ได้จำลองแบบไปจากวัดพระศรีรัตนศาสดารามของเรา แต่ฝีมือที่สร้างต่ำกว่าของเรามากอย่างเทียบกันไม่ได้ทั้งบริเวณก็เล็กกว่ามาก

(จรัส แดงน้อย, 2510: 14)

ทั้งพระราชวังเชมรินทร์และวัดพระแก้วนั้น สถานที่ตั้งและบริเวณคล้ายกับจะได้จำลองแบบไปจากพระบรมมหาราชวัง และวัดพระศรีรัตนศาสดารามของไทยเรามาก เป็นแต่ขนาดเล็กกว่าและฝีมือด้อยกว่ามาก

(จรัส แดงน้อย, 2510: 14)

ค. ความยิ่งใหญ่ของปราสาทนครวัดและโบราณสถานในกัมพูชา

โบราณสถานต่าง ๆ ในประเทศกัมพูชาโดยเฉพาะปราสาทนครวัดเป็นสัญลักษณ์สำคัญของประเทศกัมพูชา ดังนั้นการกล่าวถึงปราสาทนครวัดจึงมีนัยสำคัญ ในนิราศนครวัด สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงแสดงความตื่นตาตื่นใจต่อความยิ่งใหญ่ของปราสาทนครวัด ส่วนในตัวบทเล่าการเดินทางไปกัมพูชาในสมัยต่อมา ความรู้สึกของผู้เดินทางและเล่าเรื่องที่มีต่อปราสาทนครวัดนั้นปรากฏในตัวบททุกเรื่องด้วยท่าทีที่แตกต่างกันออกไป เกือบทั้งหมดเป็นการแสดงความตื่นตาตื่นใจต่อความยิ่งใหญ่ตรงหน้า ผู้เดินทางมักแสดงออกว่า ความยิ่งใหญ่ตระการตาของปราสาทนครวัดนั้นเป็นสิ่งที่อยู่เหนือความคาดหมาย อย่างไรก็ตาม มีเพียงเรื่องเดียวคือมุดชะแมร์ไปแลเขมรที่ผู้เดินทางและเล่าเรื่องมีโอกาสไปเยี่ยมชมปราสาทนครวัดมา แต่ไม่ได้แสดงความตื่นตาตื่นใจ กลับอธิบายสั้นๆ ว่า

สำหรับนครวัดนั้น คณะของเราไปดูมาหน่อยที่เสียมราฐ แต่ปรากฏว่าทวดโหมรมากว่าเดิมมาก โดยรัฐบาลเขมรได้จ้างนายช่างอินเดียมาซ่อมแซม เป็นการประดับประดาไว้บ้างเท่านั้น คงจะยังไม่มีเงินซ่อมแซมมากก็ได้ แต่ก็อดทึ่งไม่ได้ถึงคนโบราณสามารถสร้างได้เก่งและน่าอัศจรรย์มาก

(ไชแสง สุกใส, 2532: 41)

จรัส แดนน้อยแสดงความตื่นตาตื่นใจแรกเห็นปราสาทนครวัดไว้ว่า

รถแล่นวกเวียนเข้าสู่ป่าสูง เพราะทั้งนครวัดและนครธมนั้นอยู่กลางป่าใหญ่
พอด่านนครวัดแม้จะยังมีได้เข้าชมก็รู้สึกตื่นตาและตื่นใจด้วยความใหญ่โตและ
แปลกประหลาด แต่แรกคาดหมายว่าทั้งนครวัดและนครธมนั้นจะสร้างด้วยศิลาแรง
สีแดงเช่นปราสาทสามยอดที่ลพบุรี แต่ความคาดหมายนั้นผิดเพราะสร้างขึ้นจากหิน
ภูเขา ภาพที่เห็นจึงเป็นสีเขียวคล้ำและที่สูงใหญ่ขนาดภูเขาย่อมๆ ที่เดียว

(จรัส แดนน้อย, 2510: 16)

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีทรงบรรยายความรู้สึก
เมื่อทอดพระเนตรปราสาทนครวัดเป็นครั้งแรกว่า

ปราสาทนครวัดนี้ใหญ่โตจริงๆ เริ่มต้นตั้งแต่รถยนต์ของเราเข้าจอดหน้า
สะพานหิน คุณแก้วพิชบอกว่า Groslier ซ่อมแซมไว้ ตอนนี้มีโครงการของแคนาดา
ที่จะลอกคูน้ำรอบปราสาท ข้าพเจ้าสนใจว่าเขาหาหินจากที่ไหน มาสร้างปราสาท
ได้ใหญ่โตเป็นกายเป็นกอง คุณพิชแก้วบอกว่าหินทั้งหมดที่สร้างปราสาทแถบนี้มา
จากเขาพนมกุเลนทั้งสิ้น เมื่อตัดหินแล้วล่องแพมาตามแม่น้ำเสียมราฐมาถึงปราสาท
ก็คือการขนส่งวัสดุก่อสร้างเหล่านี้ผ่านกำแพงชั้นนอก มีบรรณาลย์อยู่สองข้าง
ทางเดินก่อนถึงระเบียงที่ล้อมปราสาทเป็นชั้นๆ ขึ้นไป

(สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2537: 154)

เลอसर ธรรมพิชากล่าวถึงความใหญ่โตของปราสาทนครวัดเป็นเรื่องที่
เหนือความคาดหมายและจินตนาการ

ก่อนที่ข้าพเจ้าจะได้เห็นนครวัด ข้าพเจ้าก็เคยวาดมโนภาพไว้ว่าน่าจะเป็น
อย่างนั้นอย่างนี้ และก็เชื่อว่าความคิดนึกของตนใกล้เคียงกับความจริงมากเพราะ
ปราสาทหินปราสาทสามยอดที่ลพบุรีก็เคยเห็นรูปจำลองนครวัดที่วัดพระแก้วก็เคย
เห็นแล้ว แต่ความจริงกลับปรากฏว่าอำนาจการสร้างมโนภาพของข้าพเจ้าใช้
ไม่ได้เลย [...] สำหรับท่านที่คิดจะไปชมนครวัด ข้าพเจ้าใคร่จะแนะนำว่าท่านควรจะ
มีเวลาสำหรับชมนครวัดไว้ให้มากกว่าที่ข้าพเจ้าได้ไปมาแล้ว การไปชมของคณะเรา

นั่นท่านชายอุปทูตว่าเป็นเพียงการไปดูอย่างว่า “ฉันก็ได้เห็นมา” เท่านั้นเอง ไม่เรียกว่าได้ไปดูนครวัด

(เลอसर ธรรมพิชา, 2502: 29)

ในบรรดาบทบรรยายที่กล่าวถึงความยิ่งใหญ่ของปราสาทนครวัด ดูเหมือนว่า วิธีการถ่ายทอดของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ จะสื่อให้เห็นถึงความยิ่งใหญ่ของปราสาทนครวัด และความรู้สึกของผู้ที่ได้สัมผัสกับความยิ่งใหญ่ชิ้นนั้นชัดเจนที่สุด

หากจะถามคนไทยโบราณว่า ใครเป็นผู้สร้างนครวัดหรือนครวัด ก็คงจะตอบได้ทันทีว่าพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์ แต่ถ้าถามชาวเขมร ที่อยู่ในดงซึ่งขึ้นปกคลุมโบราณสถานนั้นไปทั่ว ก็จะได้รับคำตอบว่า พระอินทร์เป็นผู้สร้าง หรือชาวเขมรบางคนไม่เชื่อพระอินทร์ พระพรหม ก็ตอบได้เต็มปากว่าไม่มีใครสร้างหรอก ปราสาทราชวังและเทวาลัยอันมหิมาเหล่านี้มันงอกขึ้นมาเอง คำตอบของคนไทยนั้นก็เข้าใจอยู่ เพราะชื่อพระเจ้าปทุมสุริยวงศ์กับพระเจ้าสุริยวรมันผู้ทรงสร้างนครวัดนั้นก็พอใช้ได้ แต่คำตอบของคนเขมรที่ว่าพระอินทร์สร้างก็ดีหรืองอกขึ้นมาเองก็ดี ดูจะเป็นคำตอบที่มีเหตุผลที่สุด เพราะใครที่ได้เห็นนครวัดหรือนครวัดแล้ว ความคิดแรกที่ผุดขึ้นมาในใจก็คือ สิ่งก่อสร้างอันประกอบด้วยศิลาทั้งสูงและกว้างใหญ่ เทียมขุนเขาเหล่านี้ เป็นสิ่งที่เกินปัญญาเกินกำลัง และเกินศรัทธาของมนุษย์ที่จะสร้างสรรคขึ้นมาได้ คำตอบของชาวเขมรที่ว่าพระอินทร์เป็นผู้สร้างหรืองอกขึ้นมาเองนั้น จึงตรงกับความรู้สึกของผู้ที่ได้เห็นปราสาทหินเหล่านี้เป็นครั้งแรก มากกว่าคำตอบอื่น ๆ

(หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 33-34)

ในบทบรรยายข้างต้น หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์นำเสนอความเป็นมาของปราสาทนครวัดตามตำนานและความเชื่อต่างๆ แต่ไม่ได้เป็นการนำเสนอด้วยการเล่าไปเรื่อยๆ ทว่าได้ผูกเรื่องให้น่าสนใจขึ้นด้วยรูปประโยคแสดงเงื่อนไข “หากจะถามคนไทยโบราณว่า” “แต่ถ้าถามชาวเขมร” นอกจากจะทำให้ผู้อ่านทราบความเป็นมาของปราสาทนครวัดตามตำนานความเชื่อต่างๆ แล้วผู้แต่งยังใช้ “ตำนาน” ที่เล่าไปแล้วแสดงความเปรียบเพื่อสื่อถึงความยิ่งใหญ่ของปราสาทนครวัดด้วย คือ แม้ผู้คนร่วมสมัยจะรู้แน่แก่ใจว่าปราสาทนครวัดต้องสร้างด้วยกำลังของมนุษย์ แต่ปราสาทนครวัดก็ยิ่งใหญ่ตระการตาจนอาจทำให้เผลอเชื่อว่า สถาปัตยกรรมนี้เกิดขึ้นได้ด้วยการช่วยเหลือลบลับตาลจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์

อย่างไรก็ตาม ประเด็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับการบรรยายความยิ่งใหญ่ของปราสาทนครวัดอยู่ที่ว่า ความยิ่งใหญ่ของปราสาทนครวัดเป็นประเด็นที่ใช้ในการแสดงทัศนคติเกี่ยวกับการใช้อำนาจกดขี่ข่มเหงมนุษย์ด้วยกันด้วย ดังที่ปรากฏในถกเขมรและเที่ยวเมืองเขมรและเมืองญวน

คิดดูแล้วก็เห็นว่าเกินกำลังด้านทางศิลปะ เกินศรัทธา และเกินความฝันของมนุษย์ที่จะสร้างสรรค์สิ่งก่อสร้างอันใหญ่หลวงนี้ขึ้นมาได้ด้วยกำลังแขนกำลังขาและด้วยเครื่องมือเพียงง่ายๆ ตามแบบโบราณภายในเวลาเพียง 30 ปีเท่านั้น สิ่งเดียวที่ก่อกำเนิดและเร่งรัดการก่อสร้างนี้ไปจนสำเร็จเป็นรูปเป็นร่างขึ้นมาได้ก็คือ *อำนาจ*⁴³ อำนาจที่เห็นแก่ตัวจะเคลิ้มฝันเห็นตัวเองเป็นเทวราชผู้ครองโลก อำนาจที่กดขี่บังคับและทารุณแก่มนุษย์อื่นๆ โดยมีได้เห็นราคาและมิได้เห็นว่าเป็นมนุษย์ด้วยกัน ถ้าหากว่าเหงื่อและน้ำตาตลอดจนชีวิตของมนุษย์ที่ถูกเกณฑ์เอามาสร้างนครวัดนี้สามารถจะตกตวงเอาไว้ได้ เหงื่อ น้ำตา และชีวิตนั้นก็คงจะท่วมท้นคูที่ล้อมรอบนครวัดนั้นอยู่ เสียงลมที่พัดเข้ามาทางช่องทวารศิลาและแล่นไปตามระเบียบมิดดั่งเหมือนเสียงสะท้อนของเสียงโหยหวนด้วยความเจ็บปวดเมื่อผ่านไปมาแล้ว และเสียงคางคกกระพือปีกและเสียงคางคกร้อง ฟังดูเหมือนเสียงคนกระซิบกระซาบประทุทุกซอกทุกซอกด้วยความเหนื่อยอ่อนและเมื่อยล้า

(หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 55)

พอเราได้ฟังต่างก็พากันอุทานถึงระยะทางและวิธีการที่จะนำหินก้อนใหญ่มาแต่ละก้อนนั้นคงต้องใช้จำนวนคนมากมาย และคงต้องใช้อำนาจของผู้มีอิทธิพลสมัยนั้นที่จะบังคับมนุษย์ได้เยี่ยงยิ่งกว่าทาส [...] นครวัดนี้คงจะสร้างขึ้นด้วยหยาดเหงื่อและหยาดเลือด สร้างขึ้นด้วยความทุกข์อย่างแสนสาหัส และชีวิตมนุษย์คงต้องสูญเสียไปมากมายเพราะจำนวนก้อนหินที่นำมาเรียงสร้างขั้นบันไดด้วยจำนวนแสนจำนวนล้านก้อน ทั้งนี้ก็คงเพื่อแสดงให้มนุษย์ทั่วโลกได้เห็นบาปและความมีอำนาจยิ่งใหญ่ของคนเพียงคนเดียวเท่านั้นเอง

(จรัส แดงน้อย, 2510: 19-20)

⁴³ พิมพ์ตัวเอียงตามที่ปรากฏในต้นบท

ผู้วิจัยเห็นว่า ความคิดสำคัญที่บรรยายไว้ใน**เที่ยวเมืองเขมรและเมืองญวน**ของจรัส แดงน้อยได้รับอิทธิพลอย่างเห็นได้ชัดจาก**ถกเขมร**ของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช ดังนั้น ในที่นี้จะวิเคราะห์เฉพาะบทบรรยายของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์เท่านั้น

ปราสาทนครวัดเป็นหนึ่งในสิ่งมหัศจรรย์ของโลกซึ่งสร้างความพิศวงให้เกิดแก่คนทุกกลุ่ม แม้แต่นักล่าอาณานิคมชาวฝรั่งเศสซึ่งบุกป่าฝ่าดงเข้ามาพบปราสาทนครวัดก็ยังต้องสร้างคำอธิบายเพื่อประนีประนอมกับความรู้สึกของตนเองว่า บรรพบุรุษชาวเขมรในพื้นที่นี้ไม่ได้เป็นผู้สร้างปราสาทนครวัด เพราะตนเองไม่เคยคิดว่าจะมีแหล่งอารยธรรมใดในโลกที่เจริญสูงส่งเหนือไปกว่าอารยธรรมของคนขาว (ธิปดี บัวคำศรี, 2557: ออนไลน์) การที่หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์กล่าวถึงการใช้อำนาจกดขี่เข้มงวดงานทาสของชนชั้นได้ปกครองด้วยสำนวนภาษากระแทบใจก็น่าจะเป็นการประนีประนอมกับความรู้สึกและความรู้สึกของตัวเองในลักษณะเดียวกัน หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์แสดงให้เห็นในส่วนต่าง ๆ ของเรื่อง**ถกเขมร**ว่าตนเองเป็นผู้นิยมชาติ มีความคิดว่าประเทศไทยนั้นดี เต็มไปด้วยคุณลักษณะอันพึงประสงค์ และอยู่เหนือกัมพูชาในทุก ๆ ด้าน อย่างไรก็ตาม ความยิ่งใหญ่ของปราสาทนครวัดดูเหมือนว่าจะไม่มี “คู่เทียบ” ที่เท่าเทียมกันหรือสมน้ำสมเนื้อในแผ่นดินแม่ของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์เลย ดังนั้นทางออกที่สามารถประนีประนอมกับความรู้สึกก็คือการกล่าวถึง “ตำนาน” ของปราสาทนครวัดด้วยการชี้ให้เห็นว่า ความยิ่งใหญ่ตระการตานี้เกิดขึ้นด้วยหายนะแห่งอหังการและชีวิตของพสกนิกรซึ่งเป็น “มลทิน” ของความยิ่งใหญ่นี้

น่าสังเกตว่าใน**นิราศนครวัด** สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพก็กล่าวถึงความในลักษณะเดียวกันไว้ด้วย

คิดว่าสร้างแห่งหนึ่งๆ จะต้องใช้แรงคนสักเท่าใด ดูเหลือที่ประมาณอย่างเช่นสร้างนครวัดเห็นจะต้องเกณฑ์จำนวนคนประจำทำงานนับด้วยหมื่นให้ไปตั้งต่อยศีลาอยู่ที่เขาลิ้นจี่บ้าง ไปเที่ยวขุดหาแล่งที่อื่นบ้างเป็นพนักงานขนศิลาและแล่งมาจากที่นั้น ๆ บ้าง ยังพวกคนยกขนขึ้นเรียบเรียง เป็นสมัยเมื่อยังไม่มีเครื่องจักรกลซึ่งจะช่วยแรงคน จะต้องใช้คนมากสักเท่าใดจึงจะพอแก่งาน เห็นจะต้องกะเกณฑ์คนตลอดจนตามหัวเมืองให้ผลัดเปลี่ยนเป็นเวรกันมาทำการสร้างปราสาทหินเหล่านี้เป็นกิจ เพราะฉะนั้นคิดดูก็พอเห็นได้ว่าจะต้องใช้อำนาจสักเพียงใด และไพร่พลที่ต้องกะเกณฑ์นั้นจะได้ความเดือดร้อนสักเพียงใด นครวัดนับว่าเป็นอนุสาวรีย์โบราณซึ่งใหญ่โตและสง่างามอย่างที่สุด แห่งหนึ่งในโลก แต่เมื่อมาคิดถึงราคาที่ทำนุผู้สร้างต้องลงทุนก็น่าอนาใจ ด้วยตามเรื่องพงศาวดารปรากฏ

ว่า พอเสร็จสร้างนครวัดแล้ว ประเทศขอมก็สิ้นกำลังต่อมาไม่ช้านานเท่าใดก็ต้อง
ตกอยู่ในอำนาจของชาติอื่น

(สมเด็จพระยาธรรมยาธิบดีราชานุภาพ, 2515: 160-161)

ง. ทักษะของผู้เดินทางที่มีต่อกัมพูชา

นิราศนครวัดกล่าวถึงกัมพูชาไว้ในแง่มุมต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นสภาพภูมิประเทศ อากาศ ขนบธรรมเนียม ประเพณี การแต่งกาย อย่างไรก็ตาม พบว่าสิ่งที่สมเด็จพระยาธรรมยาธิบดีราชานุภาพให้ความสำคัญมากที่สุดในเรื่องคือการบรรยายข้อมูลเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ โบราณคดีและศิลปวัฒนธรรม ในวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชาสมัยหลัง มีเพียงพระราชนิพนธ์**เขมรสามยก**เท่านั้นที่ไม่ปรากฏชัดเจนนักว่าพระองค์ทรงมีทัศนคติอย่างไรต่อกัมพูชา ในด้านต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นเมือง ผู้คน สถานที่ ส่วนในวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางเรื่องอื่นๆ มีการแสดงทัศนคติเกี่ยวกับกัมพูชาไว้ในหลายประเด็น ประเด็นที่น่าสนใจและควรได้รับการกล่าวถึงคือทัศนคติของผู้เดินทางชาวไทยที่มีต่อคนกัมพูชา

เลอสรรร ธรรมพิชากล่าวไว้ในบทส่งท้ายของ**ไปกรุงกัมพูชา**เกี่ยวกับข้อมูลภาพรวมของประเทศกัมพูชา โดยส่วนหนึ่งกล่าวถึงชาวกัมพูชาว่า

เท่าที่ข้าพเจ้าเห็น รู้สึกว่าเขมรเป็นคนที่ปกครองง่าย จะเป็นด้วยว่าเขาไม่
มีความรู้ในทางการเมือง ไม่เป็นเจ้าถ้อยหมอความ หรือจะเป็นเพราะเขามีจิตใจสูง
ครั้นที่จะถกเถียงในเรื่องอันไม่มีสาระ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (เลอสรรร ธรรมพิชา, 2502: 114)

CHULALONGKORN UNIVERSITY

เลอสรรรไม่ได้อธิบายว่า ลักษณะที่ดู “เป็นคนที่ปกครองง่ายของคนเขมร” นั้นเป็นอย่างไร แตกต่างจากคนกัมพูชาในความเห็นของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมชที่ดูเป็นคนไม่ค่อยมีความสุข ไม่แจ่มใสจากสภาพทางสังคมการเมืองที่ต้องเผชิญมาเป็นเวลานาน

เราได้สังเกตตามถนนหนทางที่ผ่านไปเห็นผู้หญิงหลายคนโกนศีรษะแบบนางชี แต่จะว่าเป็นชีก็มีใช่ เพราะแต่งกายเช่นคนธรรมดา และบางคนก็ใส่สายสร้อยหรือต่างหู ในชั้นแรกเรานึกเสียว่า หญิงที่โกนศีรษะนั้นคงจะเป็นคนสูงอายุ จึงไม่สนใจใยดีต่อร่างกาย มีความประสงค์ก็แต่เพียงจะตัดภาระระงับความรำคาญ แต่เมื่อเราได้ไปถึงตลาดเสียมเรียบ จึงได้เห็นหญิงสาว ๆ อีกหลายคนโกนศีรษะเช่นเดียวกัน ใต้ถามดูแล้วได้ความว่าความนิยมเขาเป็นเช่นนั้น สภาพของจิตใจที่

เศร้ามองมานานจนหมดอาลัยตายอยาก ก็ยิ่งปรากฏชัดขึ้นอีก อาการเช่นนี้ดู
เฟิ่น ๆ ก็อาจจะรู้สึกอัศจรรย์ใจ แต่ถ้าคำนึงถึงประวัติเมืองเขมรในยุคหลังนครธม
แล้ว ก็พอจะเข้าใจได้ว่า เพราะเหตุใดคนเขมรจึงเจียบเหงาเศร้ามองไปทั้งเมือง
จนกลายเป็นประเพณี

(หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 105-106)

หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมชกล่าวด้วยน้ำเสียงภาคภูมิใจในหลายตอน
ของเรื่องเกี่ยวกับความเจริญก้าวหน้าของประเทศไทย ในขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นว่าสภาพของไทย
นั้นอยู่เหนือกว่ากัมพูชาทั้งในเรื่องของวัตถุสิ่งของและผู้คนด้วยการแสดงออกว่า ชาวกัมพูชาอยู่ใน
สภาวะชวนสงสารหดหู่ ไม่น่าพึงใจ ไม่เป็นอิสระอย่างไทย สารเหล่านี้แสดงให้เห็นการเปลี่ยนแปลง
มุมมองที่มีต่อกัมพูชาจาก**นิราศนครวัด** สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงแสดงให้เห็นผ่าน
การอนุสรณ์ถึงความสัมพันธ์แต่หนหลังระหว่างไทยกับกัมพูชาว่า กัมพูชาอยู่ในสภาพที่เป็นรอง
สยามอยู่เสมอในแง่ของอำนาจและกำลังพล หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ก็แสดงความเหนือกว่าของไทย แต่
ด้วยวิธีการที่แตกต่างออกไป คือแสดงให้เห็นว่าคนไทยมีความสุขมากกว่าคนกัมพูชา

ในเรื่อง**เที่ยวเมืองเขมรและเมืองญวน** จรัส แต่งน้อยเห็นว่าชาวเขมรเป็น
คน “เฉื่อยชา” “หงอยเหงา”

แม้จะจนถึงเวลาเปิดงานแล้วก็ตาม ปรากฏว่าร้านโรงงานต่างๆ ยังจัดกัน
ไม่เสร็จ บางรายยังอยู่ระหว่างการก่อสร้างก็มีเช่นเดียวกับการจัดสร้างบ้านสำเร็จรูป
ไว้ต้อนรับนักท่องเที่ยวสำหรับงานนี้ ดูช่างทำอะไรเฉื่อยชาและไม่เป็นไปตาม
โครงการเช่นเดียวกับท่าทีของชาวเขมรทุกๆ ไปที่มีลักษณะเป็นคนหงอยเหงาอยู่
แล้ว

(จรัส แต่งน้อย, 2510: 11)

การแสดงทัศนคติต่อกัมพูชาโดยเฉพาะอย่างยิ่งในส่วนที่เกี่ยวกับชาว
กัมพูชาแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าผู้เดินทางชาวไทยวางตำแหน่งแห่งที่ของตนเองไว้สูงกว่าชาว
กัมพูชา ความคิดดังกล่าวสอดคล้องกับสิ่งที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพกล่าวไว้ใน**นิราศนคร
วัด** แตกต่างกันตรงที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพไม่ได้แสดงความเหนือของสยามออกมา
อย่างตรงไปตรงมา แต่แสดงผ่านการเล่าประวัติศาสตร์ ตำนาน สถาปัตยกรรม วัฒนธรรม แต่ใน
วรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางสมัยต่อมา ผู้เดินทางและเล่าเรื่องแสดงความคิดเห็นต่อ
กัมพูชาอย่างตรงไปตรงมา โดยเฉพาะในเรื่องคนกัมพูชา

จ. ประเด็นการเมืองกัมพูชา

ในบรรดาวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชาทั้ง 6 เรื่อง มีเพียงเรื่อง**เขมรสามยก**เท่านั้นที่ไม่มีการกล่าวถึงประเด็นทางสังคมการเมืองเลย ซึ่งก็น่าจะมาจากข้อจำกัดในเรื่องสถานภาพของผู้ทรงพระราชนิพนธ์ที่ทำให้ไม่สามารถแสดงความคิดเห็นต่อเรื่องดังกล่าวได้ ส่วนในเรื่อง**ไปกรุงกัมพูชา**และ**ตามเสด็จเขมร**มีการกล่าวถึงสภาพการเมืองการปกครองของกัมพูชาในลักษณะที่เป็นการให้ความรู้เกี่ยวกับภูมิหลังของกัมพูชาซึ่งเป็นการนำเสนอที่ไม่ได้มีความซับซ้อนนัก แตกต่างจาก**ถกเขมร**ซึ่งการนำเสนอความเห็นเกี่ยวกับเรื่องการเมืองค่อนข้างซับซ้อน

ในเรื่อง**ถกเขมร** มี “คำอธิบาย” หรือ “การออกตัว” ไว้แต่แรกว่า การเดินทางไปกัมพูชาไม่ได้มีจุดประสงค์ทางการเมืองแต่อย่างใดในลักษณะเดียวกับที่สมเด็จพระยาตำราธิราชนุภาพทรงย้ำหลายครั้งใน**นิราศนครวัด**ว่า การเสด็จไปกัมพูชาของพระองค์ไม่เกี่ยวข้องกับเรื่องการเมือง

พวกเราไปเมืองเขมรด้วยเหตุผลเพียงเท่านั้นเอง เราไม่ได้ไปสืบข่าวหาเรื่องราวเกี่ยวกับการเมืองหรือการต่อสู้ในทางสังคมใด ๆ เราไม่ได้ไปศึกษาวัฒนธรรมหรือโบราณคดีจากประเทศเขมร

(หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 9-10)

หนังสือที่ท่านกำลังอ่านอยู่นี้ ขอให้เข้าใจเสียแต่ในเบื้องต้นว่าเขียนขึ้นด้วยความสนุก ปราศจากวัตถุประสงค์อื่นใด โดยเฉพาะอย่างยิ่งหนังสือเล่มนี้ไม่มีวัตถุประสงค์ในทางการเมืองเลยแม้แต่น้อย และผมเองก็รู้สึกภูมิใจที่จะให้หนังสือเล่มนี้อยู่ในลักษณะเช่นนั้น แต่ถึงได้พูดไว้แล้วเช่นนี้ก็ตาม ข้อความบางตอนในหนังสือเล่มนี้ก็อาจพาดพิงเข้าไปถึงเรื่องกิจการบ้านเมืองบ้าง และผมเองก็ขอยอมรับว่าอาจมีอคติในทางการเมืองอยู่บ้างไม่มากก็น้อย แต่เมื่อรู้ตัวเสียแล้วว่าความคิดเห็นในทางการเมืองอย่างใดเป็นอคติ ผมก็ไม่ถือว่าความคิดเห็นนั้น ๆ เป็นของสำคัญ

(หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 10)

แม้จะออกตัวไว้ในตอนต้นว่า การเดินทางของตนและสิ่งที่ตนเองเล่าไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง แต่สิ่งที่เล่าในตัวตนส่วนต่อมากลับเต็มไปด้วยการแสดงความคิดเห็นวิพากษ์วิจารณ์ เปรียบเทียบที่แม้ไม่ได้เกี่ยวข้องกับการเมืองร่วมสมัยโดยตรง แต่ก็มีช่องที่ตีความได้ตลอดทั้งเรื่องโดยเฉพาะในส่วนของผู้แต่งเรื่อง**ถกเขมร**ต่อกัมพูชา นอกจากนี้ใน

ส่วนครึ่งหลังของเรื่อง หม่อมราชวงศ์ศีกฤทธิ์ก็กล่าวถึงประเด็นเรื่องสังคมการเมืองกัมพูชาไว้หลายแห่ง

การเมืองในพนมเปญนั้นก็มิใช่น้อยเหมือนกัน แต่เป็นการเมืองกระซิบกระซาบ เหลียวดูรอบ ๆ ตัวว่าไม่มีใครมาแอบฟังแล้วจึงกระซิบกันใต้โต๊ะใต้เก้าอี้ ทั้งนี้คนที่พนมเปญเขาบอกว่า เป็นเพราะเมืองเขมรไม่มี “เสรีเกียพ” สูที่กรุงเทพฯ ไม่ได้ เพราะที่กรุงเทพฯ นั้นมี “เสรีเกียพ” มาก คนที่พนมเปญคนหนึ่งที่เขาอ่านหนังสือไทยเป็นเขาบอกว่าอ่านหนังสือพิมพ์ที่กรุงเทพฯ แล้ว ขนลุกทีเดียว เพราะมี “เสรีเกียพ” เหลือเกิน หนังสือพิมพ์เขมรถ้าจะทำเช่นนั้นบ้างแม้เพียง 1 ใน 100 ส่วนเป็นเจ้าตัวเจ้าโรงพิมพ์เป็นแน่ ผมมาคิดดูแล้วก็เห็นเป็นอัศจรรย์ “เสรีเกียพ” หรือเสรีภาพนี้เห็นจะเป็นยาเสพติด เป็นอันตรายประเภทฝิ่น คือในเนื้อหาของตัวก็ไม่มีอันตรายแต่มีคุณ ชั่วแต่ว่าใครลงได้เสียได้บริโภคเข้าไปแล้วก็เกิดเป็นนิสัยเท่าไร ๆ ก็ไม่พอ ต้องเพิ่มปริมาณขึ้นไปเรื่อย ๆ⁴⁴

(หม่อมราชวงศ์ศีกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 155)

สิ่งที่หนังกอรัฐบาลเขมรอยู่ในขณะนั้นมีสองเรื่อง คือเรื่องการเจรจาขออิสรภาพจากฝรั่งเศสหนึ่ง กับเรื่องเขมรอิสระที่เป็นหน่วยทหารที่อยู่นอกอำนาจรัฐบาลหนึ่ง ในข้อแรกนั้นการเจรจาอยู่ข้างจะฝืดเคือง ส่วนในข้อหลังออกจะฟุ่มเฟือยไป เพราะตั้งแต่ดาบชนเข้ามาสวามิภักดิ์และได้รับยศตำแหน่งใหญ่โตแล้ว บรรดาหัวหน้าเขมรอิสระในท้องที่อื่น ๆ ก็ส่งคนมาเจรจาขอสวามิภักดิ์ต่อรัฐบาลกันมาก ทุกคนก็มีเงื่อนไขว่าถ้าหากว่าสวามิภักดิ์แล้ว ทางรัฐบาลจะต้องให้ยศให้ตำแหน่งแบบดาบชน ต่างคนต่างก็จะเป็นนายพันโท และขอครองเมืองนั้นเมืองนี้เป็นหน่วยอิสระในทางทหารทำให้รัฐบาลหนักอึ้งเพราะถ้าไม่ยอมเขมรอิสระก็คงจะอยู่นอกอำนาจ รบกวณชาwbานมิให้บ้านเมืองเป็นปรกติสุขได้ ทำให้เสียผลการเจรจาขออิสรภาพจากฝรั่งเศส

(หม่อมราชวงศ์ศีกฤทธิ์ ปราโมช, 2556: 155)

จะเห็นว่าตัวบทกล่าวถึงเรื่องการเมืองโดยตรงไปตรงมาทั้งๆ ที่ในตอนต้นของเรื่องหม่อมราชวงศ์ศีกฤทธิ์ได้ออกตัวไว้แล้วว่า ไม่ได้มีเจตนาจะให้ตัวบทนี้เกี่ยวข้องกับการเมือง

⁴⁴ พิมพ์ตัวหนาและตัวเอียงตามที่ปรากฏในต้นฉบับ

ดังนั้นแล้วการออกตัวในตอนต้นของเรื่องว่า ตัวบทนี้ไม่เกี่ยวข้องกับการเมืองจึงเป็นเหมือน “การปฏิเสธความรับผิดชอบ” (disclaimer) ซึ่งให้สิทธิ์แก่ผู้แต่งที่จะบอกเล่าเรื่องต่างๆ ได้ตามใจปรารถนา หากว่าเกี่ยวข้องกับการเมือง ก็เป็นแต่เพียงการตีความตามประสบการณ์ของผู้อ่านเท่านั้น ไม่ใช่ความรับผิดชอบของผู้แต่ง เพราะได้บอกไว้แต่ตอนต้นแล้วว่า ตัวบทนี้ไม่เกี่ยวข้องกับการเมือง คล้ายกับการที่นักเขียน “ออกตัว” ในเรื่องแต่งว่า “หากตัวละครในเรื่องพ้องกับบุคคลจริงก็เป็นเพียงเรื่องบังเอิญเท่านั้น” (Chatman, 1993: 13) ลักษณะดังกล่าวนี้ เมื่อผนวกรวมเข้ากับลักษณะการใคร่ครวญถึงอดีตแบบนิราศ แสดงให้เห็นว่า**ลกเขมร**ไม่ได้เป็นเพียงบันทึกการเดินทางที่คุณค่าของตัวบทผูกพันอยู่กับข้อมูลความรู้ที่น่าเสนอ หากแต่อยู่ที่ความรุ่มรวยของความหมายระหว่างบรรทัดในฐานะตัวบทวรรณกรรมซึ่งนอกจากจะชักพ้อขึ้นมาด้วยกลไกของความคิดและภาษาที่ซับซ้อน ยังมีปฏิสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับบริบททางสังคมในช่วงที่ตัวบทเกิดขึ้นอีกด้วย

การกล่าวถึงประเด็นเรื่องการเมืองยังปรากฏอย่างชัดเจนในเรื่องเรื่อง **มุดชะแมร์ไปแลเขมร** ตัวบทมุ่งตรงเข้าสู่การกล่าวถึงประวัติศาสตร์บาดแผลระดับโลกคือการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ในกัมพูชา (Cambodian genocide) ที่คร่าชีวิตผู้คนไปมากกว่า 1.5 ล้านคนซึ่งคิดเป็นร้อยละ 20 ของจำนวนประชากรกัมพูชาทั้งหมด (Hilton, 2005: 1) นอกจากนี้เมื่อมีการเล่าเรื่องราวเพื่อปูพื้นฐานความเข้าใจเกี่ยวกับประวัติศาสตร์การเมืองกัมพูชามัยใหม่ ผู้แต่งก็เล่าผ่านมุมมองและท่าทีที่ไม่ได้พยายามกล่อนให้เป็นกลาง แต่เล่าเรื่องราวอย่างกระชับเปิดเผย แสดงทัศนคติประกอบในเรื่องราวที่เล่าอย่างชัดเจน และแม้ว่าบางส่วนจะเป็นเรื่องเกี่ยวกับกษัตริย์ของฝั่งกัมพูชา แต่ผู้แต่งก็ไม่ได้มีท่าทีทำให้เกียรติหรือมีภาพเป็นพิเศษ กลับถ่ายทอดเรื่องราวอย่างเป็นปกติเช่นเดียวกับการกล่าวประเด็นอื่นๆ ระหว่างการเดินทาง

ก่อนจะระบุว่าได้เห็นอะไร ๆ ในประเทศเพื่อนบ้านเก่าแก่ของเราก็อยากจะเล่าเรื่องเมืองเขมรย้อนหลังไกล ๆ แค่มัย เจ้านโรดมสีหนุ เป็นกษัตริย์ปกครอง **ประเทศเล็ก ๆ** ที่ยังเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศส ซึ่งพระองค์ก็ทรงเป็น “**พระเอก**” กู้ชาติสำเร็จ เป็นประเทศเอกราชต่อมา

แล้วในช่วงที่เมืองไทยกำลังเห่อเสรีประชาธิปไตย สมัยจอมพล ป. อย่าง **เหลือเกิน**นั่นเองเจ้าสีหนุก็ลาออกจากกษัตริย์เขมร มาเป็นประมุขในตำแหน่งนายกรัฐมนตรี ตามเสียงเรียกร้องของประชาชน ว่าอย่างนั้น

แต่ประชาธิปไตยของกัมพูชา ก็ถูกรุมสุมการเมืองอย่างหนัก **ชนิดล้มลุกคลุกคลาน** และในที่สุดก็เสียบ้านเมืองให้คอมมิวนิสต์ คณะนายพลพลต นายเขียว สัมพันธ์ และนายเอียงสาร์ ซึ่งถือกันว่าเป็นคอมมิวนิสต์สายปักกิ่ง

สุดท้ายเมื่อสิบกว่าปีมานี้เอง คอมมิวนิสต์ คณะนายเฮงสัมริน ก็มีชัยชนะ คณะของนายพอลพต ซึ่งประชาชนก็ไม่เอาด้วย เพราะ**โหดร้ายทารุณฆ่าผู้คนพลเมืองเป็นว่าเล่นยิ่งกว่าผักปลาเสียอีก เหตุการณ์ก็ไม่สงบเรื่อยมาอย่างที่เรา**

ทั้งหมดที่ว่ามาอย่างคร่าว ๆ นี้ ท่านทั้งหลายหรือบางท่านคงจะรู้ดีกว่าผม เสียอีก แต่ผมเป็นนักการเมืองในสภามาเก่า เมื่อรู้อะไรแล้ว ก็อยากรู้จริง ๆ ให้ถึงแก่น เพราะ “แก่นของการเมือง” ย่อมหมายถึง “พื้นฐานที่มีประชาชนรองรับเสมอ”

(ไขแสง สุกใส, 2532: 36)

การเล่าว่า “เจ้าสีหนุก็ลาออกจากกษัตริย์เขมร มาเป็นประมุขในตำแหน่ง **นายกรัฐมนตรี ตามเสียงเรียกร้องของประชาชน**” แล้วปิดท้ายด้วยวลี “ว่าอย่างนั้น” แสดงให้เห็นว่า ผู้เดินทางและเล่าเรื่องน่าจะได้สมทานเรื่องเล่าจากประวัติศาสตร์กระแสหลักของกัมพูชาทั้งหมด แต่น่าจะมีความคิดเห็นส่วนตัวต่อเรื่องราวดังกล่าวด้วย นอกจากนี้ข้อความที่เน้นตัวหนาส่วนอื่นๆ ของตัวอย่างข้างต้นก็สะท้อนว่า เรื่องการเมืองหรือประวัติศาสตร์บาดแผลจะเป็นประเด็นที่อ่อนไหว หรือเรื่องต้องห้ามในบันทึกการเดินทางหรือไม่นั้นขึ้นอยู่กับว่า “ใครเป็นผู้บันทึก” เห็นได้อย่างชัดเจนว่าเรื่องการเมืองหรือบาดแผลในประวัติศาสตร์ร่วมสมัยเป็นเรื่องต้องห้ามในบันทึกการเดินทางของเจ้านาย ไม่ว่าจะเป็นการจงใจไม่กล่าวถึงประเด็นความขัดแย้งเรื่องดินแดนระหว่างไทย ฝรั่งเศส และกัมพูชาใน**นิราศนครวัด**หรือการเลือกที่จะไม่กล่าวถึงความซับซ้อนทางการเมืองและบาดแผลร่วมสมัยใดๆ ใน**เขมรสามยุค** ในขณะที่ประเด็นอ่อนไหวทั้งหลายได้รับการบอกเล่าอย่างมีสีสันด้วยมุมมองของนักการเมืองใน**มุกตะขม**หรือ**ไปแลเขมร**และอาจได้รับการบอกเล่าอย่างแยบยลในระหว่างบรรทัดของ**ถกเขมรด้วย**

4.1.2.4 ความสัมพันธ์ของเจ้านายกัมพูชากับผู้เดินทางชาวไทย

ใน**นิราศนครวัด** สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงแสดงให้เห็นจากการเล่าพระราชประวัติ-พระประวัติเจ้านายกรุงกัมพูชาว่า เจ้านายกรุงกัมพูชาหลายพระองค์มีความสัมพันธ์กับราชสำนักสยามอย่างแน่นแฟ้นตั้งแต่ช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ถ้อยรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์และความรู้สึกที่ใกล้ชิดระหว่างบุคคลของทั้งสองราชวงศ์

ก. ความสัมพันธ์ระหว่างราชวงศ์ไทยและกัมพูชา

ในกลุ่มวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางซึ่งนำมาวิเคราะห์ทั้ง 6 เรื่อง มีเพียง**เขมรสามยุค**พระราชนิพนธ์ของเจ้านายระดับสูงเท่านั้นที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์อัน

ตีระหว่างราชวงศ์ไทยและราชวงศ์กัมพูชาที่ “ไม่ได้เป็นคนอื่น” ราวกับเป็นการส่ายตบถ้อยรับสั่งของ พระบาทสิริอุทธรณ์ในนิราศนครวัด

กลับที่พักเพื่อเปลี่ยนเสื้อ (ผ่านสถานทูตแต่ไม่ได้มีเวลาแวะเข้าไป) แล้วไป
วังเขมรินทร์เพื่อทูลลาสมเด็จพระสีหนุและเจ้าหญิงโมนิก **ท่านว่าคราวหน้าขอให้**
มาเขมรเป็นทางการ ท่านจะต้อนรับด้วยตัวเอง ประทานเทพเพลงต่างๆ ที่ทรงร้อง
เจ้าชายสีหนุที่นั่งรถด้วย พาไปส่งที่สนามบิน นอกจากคณะสถานทูตไทยแล้ว ท่าน
ทูตคำพัน ทูลลาวประจำเขมรซึ่งเคยอยู่ไทยนานจนได้เป็นคนบดืทูต ก็มาส่งด้วย

(สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2537: 87)

หลังจากการเดินทางไปเขมรเป็นการส่วนตัวเมื่อเดือนสิงหาคม เรา
ดำเนินการติดต่อเพื่อที่จะไปเป็นทางการอีกทีในเดือนมกราคม ซึ่งข้าพเจ้าเชื่อว่าเป็น
เดือนที่อากาศดีที่สุด เพราะไม่ร้อนเกินไป และสว่าง ถ่ายรูปได้สวย

เมื่อใกล้เวลา ได้ข่าวว่าสมเด็จพระสีหนุประวรอยู่ที่ประเทศจีน แพทย์จีน
ไม่อนุญาตให้เสด็จกลับเขมรในช่วงที่ข้าพเจ้าจะจะไป มีหลายคนเห็นว่า**ข้าพเจ้า**
ไม่ควรไปในช่วงนี้ ควรรอให้สมเด็จพระสีหนุทรงหายดีก่อน แต่ข้าพเจ้าเห็นว่าถ้า
เลื่อนไปอีกก็จะไปถึงฤดูร้อนและฤดูฝน ไม่สะดวกในการดูโบราณสถาน ช่วงอื่น
ข้าพเจ้าก็มีกิจธุระที่ไม่สามารถทิ้งไปได้นาน มีอีกกรณีที่ทำได้คือข้าพเจ้าไปดูโบราณ
สถานที่เสียมราฐก่อนเป็นการส่วนตัว เมื่อสมเด็จพระสีหนุทรงหายดีก็ค่อยไปอีกครั้ง
เพื่อไปเฝ้าท่านเป็นทางการ **ต่อมาสมเด็จพระสีหนุทรงมีลายพระหัตถ์สั่งการให้**
เจ้าหญิงโมนิกแทนพระองค์ในการต้อนรับ เป็นอันหมดปัญหาไปชั้นหนึ่ง

(สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2537: 91)

ตอนค่ำ คุณแขกศรีโสดา เจ้าหน้าที่ฝ่ายพิธีการของ SNC (ทำงานกับสมเด็จพระ
สีหนุนานแล้ว) พาไปพระที่นั่งเทวาวินิจฉัย เฝ้าเจ้าหญิงโมนิก มีผู้แทนของกลุ่ม
เขมร 3 ฝ่าย อยู่ด้วย (เว้นฝ่ายเขมรแดง) จากนั้นเดินไปวังเขมรินทร์ รับประทาน
อาหารค่ำ **ถึงสมเด็จพระสีหนุจะไม่เสด็จมา ก็เตรียมสั่งไว้ในรายละเอียดทุกอย่าง**
แม้แต่รายการอาหาร ซึ่งอร่อยตามเคย ข้าพเจ้านั่งข้างคุณซอนซานและคุณสุนเซน
คุณซอนซานพูดภาษาฝรั่งเศสแต่คุณสุนเซนพูดภาษาอังกฤษ ยุ่งดีเหมือนกัน

(สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2537: 121)

บทบรรยายข้างต้นล้วนแสดงให้เห็นว่า เจ้านายกัมพูชามีความเอื้อเฟื้อและยินดีที่จะต้อนรับเจ้านายไทยในการเสด็จเยือนกัมพูชาเป็นอย่างดี แม้องค์กษัตริย์คือสมเด็จพระสีหนุ จะทรงรับเจ้านายจากไทยอย่างเป็นทางการด้วยพระองค์เองไม่ได้ แต่ก็ถึงกับ “สั่งไว้ในรายละเอียดทุกอย่างแม้แต่รายการอาหาร” สะท้อนถึงการให้เกียรติและมิตรภาพที่ทั้งสองราชวงศ์มีให้แก่กันและได้ดำเนินมาเป็นเวลายาวนาน แม้สถานการณ์ทางการเมืองระหว่างประเทศ เช่น ปัญหาตามแนวชายแดน ปัญหาเรื่องเขตแดนจะเกิดขึ้นเป็นระยะๆ ทว่าเจ้านายของทั้งไทยและกัมพูชาก็ยังมีมิตรจิตที่ดีต่อกัน และเมื่อพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี และเจ้านายกัมพูชาซึ่งไม่ได้หยุดอยู่เพียงแค่เมื่อครั้งเสด็จเยือนประเทศกัมพูชาใน **เขมรสามยก** เท่านั้น แต่ดำเนินเรื่อยมาจนกระทั่งปัจจุบัน ก็น่าจะกล่าวได้ว่า ตัวบท **เขมรสามยก** เป็นชิ้นส่วนสำคัญที่พอจะทำให้เห็นว่า รูปแบบความสัมพันธ์ส่วนบุคคลของเจ้านายไทยและกัมพูชาเฉพาะบางพระองค์น่าจะเป็นไปในลักษณะใด ข้อมูลเหล่านี้ไม่สามารถหาได้จากการนำเสนอข่าวทั่วไป แต่สามารถสัมผัสหรืออนุมานได้จากเรื่องราวระหว่างบรรทัดในวรรณกรรม ตัวอย่างที่ชัดเจนในกรณีนี้คือ ปฏิสัมพันธ์ระหว่างสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีกับเจ้าหญิงอรุณรัศมีแห่งกัมพูชา

เจ้าหญิงอรุณรัศมีมานั่งด้วย ท่านพูดภาษาไทยได้ดีมากก็เลยคุยกันง่าย
เจ้าหญิงอ่อนกว่าข้าพเจ้าประมาณ 6 เดือน พระมารดาเป็นคนลาว เคยทำงาน
ธนาคารไทยพาณิชย์สาขานิวยอร์ก ปัจจุบันมาทำงานที่ธนาคารแห่งหนึ่งในพนมเปญ
(สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2537: 114)

แม้บทบรรยายข้างต้นเป็นการเล่าข้อมูลเกี่ยวกับเจ้าหญิงอรุณรัศมีแห่งกัมพูชาเพียงไม่กี่ประโยคเท่านั้น ทว่าสิ่งที่ผู้เดินทางและผู้เล่าเรื่องทรงบรรยายกลับเต็มไปด้วยนัยสำคัญ ไม่ว่าจะเป็น “พูดภาษาไทยได้ดีมาก” แนนอนว่าการที่อยู่ในสถานะเจ้านายเหมือนกัน แต่อยู่คนละประเทศ มีเชื้อชาติต่างกัน ทว่ามีจุดร่วมคือพูดภาษาเดียวกันคือภาษาของผู้เล่าเรื่องได้ ย่อมทำให้ผู้เล่ารู้สึกว่ “คุยกันง่าย” ซึ่งหากถือว่าภาษามีความหมายมากกว่าหนึ่งระดับ คือ ความหมายตรงตัวและความหมายบ่งเจตนา (กุสุมา รักขมณี, 2559: 130-131) “คุยกันง่าย” น่าจะไม่ได้หมายความว่าคุยกันารู้เรื่องหรือเข้าใจความหมายที่ต้องการสื่อสารเท่านั้น ยิ่งไปกว่านั้นยังทรงกล่าวว่า “เจ้าหญิงอ่อนกว่าข้าพเจ้าประมาณ 6 เดือน” เป็นการเทียบอายุที่แสดงถึงความไม่ห่างเหิน การไม่ถือตัว และเมื่อพิจารณาจากการเทียบอายุตนเองกับบุคคลอื่นในสังคมที่มีความสลับซับซ้อนในเรื่อง “ความหมายของการสื่อสาร” จากการมี “วัฒนธรรมที่ต้องอาศัยบริบทตีความ” (High-context Culture) (ปรีดี นกุลสมปรารณา, 2564: ออนไลน์) และการให้คุณค่ากับพวกพ้องเครือญาติ การรวมกลุ่ม (Collectivism) (Buriyamaethakul, 2013: 214) การเทียบอายุคนอื่นกับ

ตนเองน่าจะกระทำเฉพาะกับเพื่อนหรือคนใกล้ชิด หรือแม้กระทั่งแสดงการ “นับญาติ” และโดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้เล่าเรื่องเป็นเจ้านายระดับสูง ประกอบกับอายุของทั้งสองพระองค์ใกล้เคียงกันมาก ก็พอจะทำให้เห็นว่า สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีทรงมีมิตรไมตรีให้แก่เจ้านายกัมพูชาพระองค์นี้ไม่น้อย

ในการเสด็จพระราชดำเนินไปทอดพระเนตรสถานที่ต่างๆ ในกัมพูชา บางวันเจ้าหญิงอรรุณรัศมีก็ตามเสด็จด้วย และบทบรรยายบางตอนก็แสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีทรงใช้เวลาอยู่กับเจ้าหญิงอรรุณรัศมีและครอบครัวของเจ้าหญิงจนคุ้นเคยกัน

ไม่รู้จะไปไหนดี อยากไปตลาด กว่าจะไปถึงตลาดเกือบจะปิดอยู่แล้ว แม่ค้ากำลังขนของกลับบ้านก็เลยกลับบ้าง ไปอาบน้ำอาบทำให้สบาย แล้วเล่นกับชีน่า (ภนิดา) ลูกสาวของเจ้าหญิงอรรุณรัศมี อายุ 13 เดือน
(สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2537: 255)

สิ่งที่บรรยายไว้ในตัวบท**เขมรสามยก**เกี่ยวกับปฏิสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายของไทยและกัมพูชาอาจเป็นสิ่งที่ช่วยอธิบายว่า เพราะเหตุใดในการเสด็จพระราชดำเนินเยือนกัมพูชาของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีในช่วงหลังมานี้ เช่น ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2559 พระมหาวิรัชชัยโรตม มุนีนาค สีหนุ พระวรราชमारดา (เจ้าหญิงโมนิก) จึงทรงแสดงความสนิทสนม ความเมตตาต่อสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีเป็นอย่างยิ่ง และเพราะเหตุใดเจ้าหญิงอรรุณรัศมีจึงทรงเป็นผู้มาต้อนรับสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีและสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารีเองก็มีปฏิสัมพันธ์ต่อเจ้าหญิงอรรุณรัศมีอย่างผู้ที่คุ้นเคยกันมาก่อนแล้ว นั่นหมายความว่า ตัวบท**เขมรสามยก**แสดงให้เห็นความต่อเนื่องของความสัมพันธ์อันดีระหว่างเจ้านายของทั้งสองราชวงศ์

ข. เจ้านายกัมพูชากับผู้เดินทางชาวไทย

ปฏิสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายกัมพูชากับผู้เดินทางไปกัมพูชาไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะในระดับพระราชวงศ์เท่านั้น แต่เกิดกับผู้เดินทางที่เป็นสามัญชนด้วย ในเรื่อง**ไปกรุงกัมพูชา**ของเลอसर ธรรมพิชา ผู้แต่งพร้อมคณะที่เป็นตัวแทนรัฐบาลไทยเข้าร่วมกิจกรรมทางศาสนาที่ประเทศกัมพูชามีโอกาสได้เข้าเฝ้าฯ ถวายพระพรถึงพระบรมวงศานุวงศ์หลายครั้ง ผู้แต่งบรรยายความรู้สึกที่มีโอกาสได้เข้าเฝ้าฯ แต่ละครั้งด้วยความประทับใจ นอกจากนี้ก็ยังได้รับความเอื้อเฟื้อจากเจ้านายกัมพูชาในหลายวาระขณะที่อยู่ในกรุงพนมเปญ

เราได้รับความประหลาดใจเป็นอันมากเมื่อเจ้าหน้าที่โฮเต็ลแจ้งว่า มีข้าหลวงนำอาหารจากพระบรมมหาราชวังมาประทานแก่เรา ทั้งนี้ทำให้คณะผู้แทนรู้สึกซาบซึ้งในพระกรุณาของเจ้าฟ้ารัชมีโสภณสุธารสพระมาตุจฉาที่ทรงจัดมาประทาน ทั้งนี้คุณนายเนื่องได้เล่าว่าในวันที่เข้าเฝ้านั้นได้ทูลว่า ตั้งแต่มายังไม่ได้รับประทานข้าวเลยสักมื้อ พระมาตุจฉาเจ้าจึงได้รับสั่งว่าจะทรงจัดให้ แต่พวกเราก็มีได้นึกฝันว่าจะได้รับพระมหากรุณาโดยรวดเร็วอย่างนี้

(เลอสรร ธรรมพิชา, 2502: 64)

จบการแสดงแล้ว บรรดาผู้ที่ได้รับเชิญทั้งที่เป็นผู้ที่อยู่ในพนมเปญและผู้แทนประเทศต่างๆ เตรียมกลับ เจ้าหน้าที่สำนักพระราชวังมาแจ้งว่าทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้คณะคนไทยคอยก่อน เมื่อผู้ที่ได้รับเชิญลงไปจากพระที่นั่งหมดแล้ว โปรดให้ฯ เจ้าหน้าที่มาเชิญให้เราไปนั่งทางที่ประทับพระบรมวงศานุวงศ์ โดยสมเด็จพระราชบิดาได้ประทานพระหัตถ์แก่ท่านเจ้าคุณนายยกและข้าพเจ้า ส่วนสุภาพสตรีได้เข้าเฝ้าทางฝ่ายในและได้รับพระราชทานตลับแบ่งเงินฝีมือนิยม

สมเด็จพระเจ้านโรดมสีหนุพระราชทานพระรูปของพระองค์แก่ผู้แทนฝ่ายไทยครบคนโดยพระหัตถ์ แล้วก็เสด็จสู่พระบัญชาตรัสสั่งเจ้าหน้าที่ทรงอนุญาตให้ราษฎรของพระองค์ขึ้นบนพระที่นั่ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (เลอสรร ธรรมพิชา, 2502: 81)

CHULALONGKORN UNIVERSITY

เมื่อพระมหากษัตริย์แห่งกรุงกัมพูชาทอดพระเนตรเห็นคณะผู้แทนไทยพระองค์ก็ทรงวิสาสะอย่างทีพูดเป็นภาษาสามัญว่าเป็นกันเองตลอดจนสมเด็จพระราชบิดา พระราชมารดา พระมาตุจฉาก็เช่นเดียวกัน

(เลอสรร ธรรมพิชา, 2502: 94)

นวลักษณ์ของนิราศในนิราศนครวัดส่วนที่เป็นการใคร่ครวญและการโหยหาอดีตแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลอันใกล้ชิดระหว่างผู้เดินทางชาวไทยคือสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพและเจ้านายกรุงกัมพูชารวมถึงได้แสดงให้เห็นว่าในอดีตเจ้านายในพระราชวงศ์ทั้งสองมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันมาก่อน นวลักษณ์ดังกล่าวสะท้อนถึงการโหยหาความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับกัมพูชาที่แปรเปลี่ยนไปด้วยการเข้ามาของลัทธิจักรวรรดินิยม การปรากฏปฏิสัมพันธ์ระหว่างเจ้านาย

กัมพูชา กับเจ้านายไทย และเจ้านายกัมพูชา กับผู้เดินทางชาวไทยแสดงให้เห็นความต่อเนื่องของความสัมพันธ์ระหว่างราชวงศ์ซึ่งไม่ได้มีเพียงความสัมพันธ์ที่เป็นทางการระดับรัฐเท่านั้น แต่ยังมีความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่ช่วยเติมเต็มความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ของทั้งสองประเทศให้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น

4.2 สรุป

วรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชา มีรูปแบบการแต่งแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะ คือกลุ่มที่มีลักษณะการแต่งเหมือนบันทึกการเดินทางรายวันหรืออนุทินและกลุ่มที่เป็นงานเขียนประสมประสานซึ่งมีรูปแบบและกลวิธีการนำเสนอหลากหลาย กลุ่มที่มีลักษณะการแต่งเป็นบันทึกการเดินทางรายวันหรืออนุทิน การระบุวันที่และเวลาระหว่างการเดินทางเป็นลักษณะสำคัญ พบว่าใน **เขมรสามยก** นอกจากจะมีลักษณะเป็นบันทึกการเดินทางรายวันแล้ว ตัวบทยังมีการใช้ภาพถ่ายช่วยเล่าเรื่อง **เขมรสามยก** จึงมีลักษณะเป็นสมุดภาพด้วย ในกลุ่มงานเขียนที่มีรูปแบบประสมประสาน ตัวบทไม่เน้นการระบุวันที่และเวลา ทั้งยังประกอบด้วยลักษณะเด่นคือกลวิธีที่หลากหลายในการนำเสนอเนื้อหา เช่น การใช้สำนวนภาษาอย่างเรื่องแต่ง การใช้บทสนทนาเพื่อช่วยเล่าเรื่องและสร้างจินตภาพ การใช้โวหารกระทบใจ นอกจากนั้นแล้ว รูปแบบการแต่งยังมีความสัมพันธ์กับสำนวนภาษากล่าวคือ เรื่องที่แต่งด้วยรูปแบบอนุทินหรือบันทึกการเดินทางรายวันจะมีวิธีการเล่าที่เน้นวัตถุวิสัย คือไม่เน้นการแสดงการอารมณ์ความรู้สึกหรือทัศนคติ แม้ปรากฏอยู่บ้าง แต่ก็มีน้อย ส่วนงานเขียนที่มีรูปแบบประสมประสานจะมีวิธีการเล่าที่เน้นอัตวิสัย คือ เน้นการแสดงความรู้สึก ทัศนคติ ผ่านการนำเสนอที่มีวรรณศิลป์เป็นหลัก การใคร่ครวญและโหยหาอดีตในตัวบทกลุ่มนี้แสดงให้เห็นถึงการโหยหาสังคมการเมืองในอดีตและความนิยมชาติของผู้เดินทางไปกัมพูชา ส่วนเรื่องเล่าที่เกี่ยวกับกัมพูชาในวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชานั้นแสดงทัศนคติของผู้เดินทางชาวไทยว่า กัมพูชาอยู่ในสถานภาพเป็นรองไทยในด้านต่าง ๆ ได้รับอิทธิพลทางด้านศิลปวัฒนธรรมจากไทยเป็นอันมาก แต่ไม่ดีเท่า คนกัมพูชาเป็นคนไม่กระตือรือร้น ไม่สดใส ปกครองง่าย และการเมืองไม่มีเสถียรภาพ ในแง่ความสัมพันธ์ของเจ้านายกัมพูชากับผู้เดินทางชาวไทย ความสัมพันธ์อันดีเกิดขึ้นทั้งในระดับราชวงศ์และในระดับคนทั่วไป งานเขียนกลุ่มนี้แสดงให้เห็นความสำคัญของนวลักษณ์นิราศใน **นิราศนครวัด** ต่อการทำความเข้าใจการคลี่คลายด้านรูปแบบ เนื้อหา และแนวคิดในวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางซึ่งแต่งขึ้นในสมัยหลัง ซึ่งจะนำไปสู่การทำความเข้าใจและตีความตัวบทในลักษณะอื่น ๆ ที่เล่าเรื่องการเดินทาง

บทที่ 5

สรุป อภิปรายผลการศึกษา และข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิเคราะห์**นิราศนครวัด**พระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพในประเด็นเรื่องนวลักษณ์ของงานเขียนประเภทนิราศและความสัมพันธ์ของตัวบทกับวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางสมัยหลัง แสดงให้เห็นว่า **นิราศนครวัด**ไม่ได้เป็นเพียงบันทึกการเดินทางซึ่งประกอบด้วยลักษณะการเรียงร้อยข้อมูลความรู้ ข้อเท็จจริง หรือประสบการณ์จริงของผู้เดินทางตามที่รับรู้กันอย่างกว้างขวางเท่านั้น เมื่ออ่าน**นิราศนครวัด**ในฐานะนิราศ **นิราศนครวัด** ประกอบด้วยความเป็นนิราศและนวลักษณ์ของนิราศซึ่งคลี่คลายมาจากขนบนิราศแต่เดิม การสร้างนวลักษณ์ของนิราศใน**นิราศนครวัด** ประกอบด้วย รูปแบบการแต่ง เวลา การใคร่ครวญโหยหาอดีต และลักษณะความรู้ที่เป็นเรื่องเล่าและวาทกรรม

ด้านรูปแบบการแต่ง นวลักษณ์ของนิราศที่ปรากฏ ได้แก่ การแต่งนิราศเป็นร้อยแก้วและการใช้กลอนนิราศขึ้นต้นเรื่องในลักษณะคำนำ การใช้ร้อยแก้วแต่งนิราศในลักษณะบันทึกการเดินทางรายวันทำให้ผู้ทรงพระนิพนธ์สามารถเล่าเรื่องต่างๆ ได้อย่างอิสระเพราะปราศจากข้อจำกัดจากฉันทลักษณ์ในเรื่องเสียงและคำ การใช้รูปแบบร้อยแก้วยังเป็นส่วนสำคัญที่ก่อให้เกิดนวลักษณ์ด้านอื่นๆ ในส่วนร้อยกรองนำเรื่อง “กลอนนิราศนครวัด” สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงใช้ฉันทลักษณ์กลอนนิราศแต่งเนื้อความขึ้นต้นเรื่องในลักษณะของ “คำนำ” ที่กล่าวสรุปการเดินทางทั้งหมด ลักษณะดังกล่าวแตกต่างไปจากกลอนนิราศซึ่งใช้เล่าเรื่องราวตามลำดับเวลาขณะเดินทางหรือตามเวลาที่เคลื่อนไปข้างหน้า แสดงถึงการดำเนินตามขนบและสร้างใหม่ในเวลาเดียวกัน นวลักษณ์เรื่องเวลา **นิราศนครวัด**มีการลำดับเวลาที่ต่างไปจากขนบนิราศ เนื้อหาบางส่วนแสดงมุมมองการเล่าจากอนาคต แสดงให้เห็นว่า “เวลา” ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของนิราศผูกพันอยู่กับข้อเท็จจริงในโลกภายนอกตัวบท ลักษณะดังกล่าวแตกต่างไปจากเวลาและการลำดับเวลาในนิราศซึ่งเคลื่อนไปในทิศทางเดียวเสมอและเป็นเวลาที่ไม่ได้ผูกพันอยู่กับข้อเท็จจริงหรือโลกภายนอกตัวบท คือเป็นเวลาที่สมมติขึ้น

นวลักษณ์ส่วนที่เป็นการใคร่ครวญและการโหยหาอดีตใน**นิราศนครวัด**ปรากฏในลักษณะที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงใคร่ครวญถึงความยิ่งใหญ่และรุ่งเรืองของสยามซึ่งประกอบด้วย การแผ่ขยายอาณาจักรที่มีองค์อิทธิราชเป็นศูนย์กลาง ความเจริญของพระพุทธศาสนา ความเจริญด้านศิลปวัฒนธรรม สถาปัตยกรรม ความยิ่งใหญ่รุ่งเรืองของสยามทั้งสามด้านเกี่ยวพันอย่างแนบแน่นกับพระราชอำนาจและพระบารมีของพระมหากษัตริย์สยามซึ่งสถิตอยู่ ณ ศูนย์กลาง

อำนาจที่กรุงเทพฯ การอนุสรณ์ของผู้เดินทางและเล่าเรื่องสะท้อนให้เห็นว่า ความรุ่งเรือง ความเจริญ ความมีอารยะของอาณาจักร พระพุทธศาสนา ตลอดจนศิลปวัฒนธรรมเกิดขึ้นได้ก็ด้วยความยิ่งใหญ่แห่งองค์อิริราช

การใคร่ครวญและการโหยหาอดีตถึงความยิ่งใหญ่และรุ่งเรืองของสยามซึ่งปรากฏใน **นิราศนครวัด** เป็นองค์ประกอบสำคัญซึ่งทำให้พิจารณา **นิราศนครวัด** ในฐานะงานเขียนประเภทนิราศได้ และกรอบความเป็นนิราศดังกล่าวก็ยังเผยให้เห็นความคิดสำคัญที่ซ่อนอยู่ในเรื่อง คือ การทอดอาลัยอุดมคติกษัตริย์และอาณาจักรอันยิ่งใหญ่ที่สูญสิ้นไปพร้อมการเข้าสู่ระเบียบโลกสมัยใหม่ของสยามและการเกิดขึ้นของชาติที่มีเขตแดนชัดเจน องค์กษัตริย์ไม่สามารถแผ่ขยายพระราชอำนาจให้กว้างไกลออกไปโดยรอบเพื่อแสดงความแข็งแกร่งของกำลังพล อาณาจักร และพระบารมีได้เหมือนเจ้าอิริราชในอดีต การใคร่ครวญโหยหาในลักษณะดังกล่าวสะท้อนความเป็นวรรณกรรมของ **นิราศนครวัด** เพราะแสดงให้เห็นถึงปฏิสัมพันธ์ระหว่างตัวบทกับบริบททางประวัติศาสตร์และสังคมในสมัยที่แต่งซึ่งเป็นช่วงเปลี่ยนผ่านสำคัญทั้งจากปัจจัยการเมืองภายในประเทศและภายนอกประเทศ ความคิดสำคัญดังกล่าวไม่สามารถเข้าถึงได้อย่างตรงไปตรงมาผ่านการอ่านในฐานะ “ตำรา” หรือ “บันทึกการเดินทาง” ที่มุ่งนำเสนอเฉพาะข้อเท็จจริงหรือประสบการณ์เชิงประจักษ์เท่านั้น หากแต่ต้องตีความด้วยมุมมองทางวรรณคดีที่เชื่อว่า ตัวบทประกอบด้วยโครงสร้างหรือความหมายที่ไม่อาจเข้าถึงได้ผ่านการทำความเข้าใจตามตัวอักษร

นวลักษณ์ของนิราศอีกประการหนึ่งคือ ลักษณะความเป็นเรื่องเล่า การที่ **นิราศนครวัด** ประกอบด้วยความคิดสำคัญที่ได้รับการเรียงร้อยเข้าหากันอย่างเป็นเอกภาพโดยเฉพาะในประเด็นที่เกี่ยวกับไทยและกัมพูชาในแง่ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์และสถานภาพของทั้งสองชาติ ตลอดจนข้อมูลความรู้เกี่ยวกับภูมิประเทศ วัฒนธรรม ศิลปะ สถาปัตยกรรมซึ่งมีส่วนช่วยสร้างความรับรู้เฉพาะเกี่ยวกับกัมพูชาส่วนที่มีความสัมพันธ์กับไทยผ่านมุมมองการเล่าบุรุษที่ 1 ซึ่งเชื่อมโยงกับความเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาการของผู้เดินทางแสดงให้เห็นนวลักษณ์นิราศอีกประการหนึ่งคือความเป็น “เรื่องเล่า” (Narrative) แตกต่างจากนิราศตามขนบที่มีลักษณะเป็นร้อยกรองคติด้านใด “เรื่อง” เป็นแต่เพียงห้วงคำนึงต่อสิ่งหนึ่งสิ่งใดเท่านั้นโดยไม่ได้เรียงร้อยเข้าหากันในลักษณะของเหตุผล อีกแง่หนึ่ง สิ่งทีกล่าวไว้ใน **นิราศนครวัด** ยังถือเป็นส่วนหนึ่งของ “เรื่องเล่า” ของสังคมซึ่งมีอิทธิพลต่อความรู้ ความเข้าใจ ความรู้สึกนึกคิดของคนในสังคมโดยทั่วไปด้วย

ความรู้เกี่ยวกับกัมพูชาใน **นิราศนครวัด** มีลักษณะเป็นวาทกรรมตามแนวคิดของ Edward Said ซึ่งประยุกต์มาจาก “วาทกรรม” ของ Michel Foucault สิ่งที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้เกี่ยวกับกัมพูชาใน **นิราศนครวัด** ได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวางและยาวนานจนกระทั่งปัจจุบันในฐานะความรู้ที่น่าเชื่อถือจนกระทั่งสถานภาพของความรู้ใน **นิราศนครวัด** ได้กลายเป็น “ข้อเท็จจริง” ไปแล้ว อย่างไรก็ตาม สิ่งทีสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงกล่าวไว้

ในเรื่องแม้ส่วนที่เป็นข้อมูลความรู้ก็ล้วนเป็นสิ่งที่ถูก “ประกอบสร้าง” ขึ้นผ่านมุมมอง โลกทัศน์ อุดมคติ ค่านิยม ความเชื่อส่วนพระองค์

ภาพ การรับรู้ หรือวาทกรรมเกี่ยวกับกัมพูชาที่ปรากฏใน**นิราศนครวัด** ได้แก่ 1) ดินแดนที่ถูกปกครอง และ 2) ดินแดนแห่งอารยธรรมโบราณ ภาพของการเป็นผู้ถูกปกครองโดยชาติอื่นนั้นสะท้อนผ่านเรื่องเล่าที่แสดงถึงการอยู่ในอำนาจของสยาม ตั้งแต่อดีตอันห่างไกลซึ่งกัมพูชาเป็นผู้ปราชัยในการรบพุ่งกับสยามเสมอมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ซึ่งแม้ไม่มีการรบพุ่งเหมือนครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่การเล่าก็สะท้อนว่า ราชสำนักกัมพูชาอยู่ภายใต้พระราชอำนาจแห่งเจ้าอิราชสยาม และในห้วงเวลาปัจจุบันขณะที่การเดินทางใน**นิราศนครวัด**เกิดขึ้น กัมพูชาก็ตกอยู่ภายใต้อำนาจของฝรั่งเศสซึ่งเป็นประเทศเจ้าอาณานิคม กัมพูชาจึงปรากฏเป็นภาพดินแดนที่ไม่เป็นอิสระอย่างต่อเนื่องเรื่อยมาจนถึงบริบทร่วมสมัย ภาพการเป็นดินแดนแห่งอารยธรรมโบราณ สะท้อนผ่านการเดินทางในกัมพูชาเกือบทั้งหมดของเรื่องซึ่งสมเด็จพระปรมัยยิกายะราชานุภาพฯ เสด็จไปทอดพระเนตรปราสาทหิน ชากปรักหักพังที่ซ่อนตัวอยู่ในป่ารกชัฏ ในพื้นที่ห่างไกล รวมถึงเสด็จไปทอดพระเนตรของเก่าเก็บในพิพิธภัณฑสถาน สิ่งเหล่านี้ล้วนสะท้อนว่า กัมพูชาเป็นดินแห่งอารยธรรมที่นับเนื่องกลับไปได้เป็นพันปี แต่สิ่งเหล่านั้นก็เสื่อมไปตามกาลเวลา แม้จะสะท้อนถึงความรุ่งเรืองแต่ก็เป็นอดีตซึ่งไม่ได้มีผลต่อพลวัตที่เกิดขึ้นในกัมพูชา ณ บริบทร่วมสมัยซึ่งความเปลี่ยนแปลงทุกอย่างเกิดขึ้นได้ด้วยฝรั่งเศส

ภาพ ความรู้ เรื่องราวเกี่ยวกับกัมพูชารวมถึงความสัมพันธ์ระหว่างกัมพูชากับไทยใน**นิราศนครวัด**กลายเป็นวาทกรรมหรือความรู้สืบเนื่องมาจาก “อำนาจ” ซึ่งผูกพันอยู่กับตัวบทและตำแหน่งแห่งที่ของผู้ทรงพระนิพนธ์ กล่าวคือ อำนาจจากการสังกัดอยู่ในชนชั้นปกครองของสมเด็จพระปรมัยยิกายะราชานุภาพซึ่งส่งผลโดยปริยายให้พระองค์ทรงมีอำนาจทางวัฒนธรรมและมีส่วนร่วมในกิจกรรมการสถาปนาหรือสร้างองค์ความรู้หลากหลายในสังคม เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ตัวบท**นิราศนครวัด**ได้รับการกล่าวถึง อ้างอิง เรื่อยมาจนกระทั่งปัจจุบัน ภาพ การรับรู้ ความรู้ซึ่งเป็นวาทกรรมเกี่ยวกับกัมพูชาใน**นิราศนครวัด**จึงได้รับการสืบต่อผ่านระยะเวลาอันยาวนานไปด้วย

ในแง่ความสัมพันธ์ระหว่างนวลักษณ์ของนิราศใน**นิราศนครวัด**กับวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางสมัยหลังที่เล่าการเดินทางไปกัมพูชา ได้แก่ **ถกเขมรของหม่อมราชวงศ์ คึกฤทธิ์ ปราโมช ไปกรุงกัมพูชาของเลอसर ธรรมพิชา เทียวเมืองเขมรและเมืองญวนของจรัส แดงน้อย เขมรสามยกพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี มุดขะแมร์ไปแลเขมรของไขแสง สุกใส และตามเสด็จเขมรของไพรัตน์ สูงกิจบูลย์** พบว่า นวลักษณ์ของนิราศใน**นิราศนครวัด**แสดงให้เห็นการคลี่คลายเปลี่ยนแปลงของวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางจากสมัยที่แต่ง**นิราศนครวัด**จนถึงยุควรรณกรรมสมัยปัจจุบันทั้งในด้านรูปแบบและเนื้อหา

ในด้านรูปแบบการแต่งรอยแก้ว วรรณกรรมรอยแก้วประเภทการเดินทางสมัยหลังไม่ได้มีลักษณะเป็นบันทึกการเดินทางรายวันเท่านั้น แต่ยังได้ขยายขอบเขตไปสู่งานเขียนซึ่งมีรูปแบบประสมประสาน เช่น งานเขียนเชิงสร้างสรรค์ ข้อเขียนในหนังสือพิมพ์ ซึ่งไม่ได้ให้ความสำคัญแก่การระบุวันที่และเวลา ลักษณะการเล่าในตัวบทเหล่านี้มีความเป็นอัตวิสัยสูงซึ่งแสดงให้เห็นตัวตน ความคิดทัศนคติของผู้เล่าอย่างชัดเจน อย่างไรก็ตาม ยังมีตัวบทกลุ่มที่ลักษณะการแต่งอิงอยู่กับรูปแบบของบันทึกการเดินทางรายวัน นำสังเกตว่าตัวบทที่มีรูปแบบการแต่งเป็นบันทึกการเดินทางรายวันมักมีวิธีการเล่าที่เน้นวัตถุวิสัย ไม่เน้นแสดงอารมณ์ความรู้สึกหรือทัศนคติของผู้เล่า วรรณกรรมรอยแก้วประเภทการเดินทางสมัยหลังหลายเรื่องยังมีภาพประกอบทั้งภาพถ่ายและภาพการ์ตูนเพื่อช่วยเล่าเรื่องและสร้างความบันเทิงแก่ผู้อ่าน นอกจากนี้ยังนำสังเกตว่ารูปแบบการแต่งและวิธีการเล่าของตัวบทแต่ละเรื่องมีความสัมพันธ์กับภูมิหลังในด้านอาชีพและแหล่งตีพิมพ์ ซึ่งปัจจัยเหล่านี้จะไม่ได้มีอิทธิพลต่อรูปแบบการแต่งและเนื้อหาในสมัยนิราศนครวัดนัก

ในด้านเนื้อหาของวรรณกรรมรอยแก้วประเภทการเดินทางสมัยหลังที่เล่าการเดินทางไปกัมพูชา พบว่าตัวบทส่วนใหญ่เล่าการเดินทางไปชมโบราณสถานสำคัญในประเทศกัมพูชา ได้แก่ ปราสาทนครวัด นครธม ฯลฯ ซึ่งมีการบรรยายในตัวบทเกือบทุกเรื่อง แต่ก็ปรากฏในลักษณะที่แตกต่างกันออกไป เช่น บางเรื่องอาจเน้นความรู้สึกที่ตนเองมีต่อความยิ่งใหญ่ตรงหน้า ในขณะที่บางเรื่องเน้นบรรยายแบบแผนศิลปะและสถาปัตยกรรม เนื้อหานอกจากการเที่ยวชมโบราณสถานสำคัญนั้นขึ้นอยู่กับว่า ผู้เดินทางและเล่าเรื่องเดินทางไปทำกิจกรรมใดที่กัมพูชาเป็นหลักและมีความสนใจที่จะถ่ายทอดเรื่องใดเป็นพิเศษ เช่น ประสบการณ์ของตนเองที่มีต่อผู้คนและสถานที่ การบรรยายประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง หรือการกล่าวถึงประเด็นเรื่องสังคมการเมือง

เนื่องจากกัมพูชาเป็นประเทศเพื่อนบ้านที่มีประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์กับไทยมาอย่างต่อเนื่องยาวนานทั้งในฐานะมิตรและคู่กรณี ดังนั้นการกล่าวถึงเรื่องการเมืองในตัวบทกลุ่มนี้จึงมีนัยสำคัญที่ควรให้ความสนใจเป็นพิเศษ ผลการศึกษาพบว่า ตัวบทกลุ่มนี้มีทั้งเรื่องที่กล่าวถึงประเด็นสังคมการเมืองอย่างตรงไปตรงมา เรื่องที่ไม่กล่าวถึงการเมืองเลย และเรื่องที่ออกตัวว่าไม่เกี่ยวข้องกับการเมืองแต่เนื้อหาบางส่วนมีนัยที่แสดงทัศนคติทางการเมือง ลักษณะดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า เรื่องการเมืองของประเทศเพื่อนบ้านเป็นประเด็นอ่อนไหว เนื้อหาในวรรณกรรมรอยแก้วประเภทการเดินทางกลุ่มนี้ส่วนหนึ่งมีการกล่าวถึงประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับกัมพูชาตั้งแต่อดีต การเล่าในตัวบทเป็นการดำเนินตามเรื่องเล่ากระแสหลักซึ่งเน้นความมีอำนาจของราชสำนักสยามเหนือกัมพูชา นอกจากนี้ตัวบทบางเรื่องก็แสดงการใคร่ครวญและโยนหาอดีตถึงยุคสมัยและระบอบการปกครองในอดีต รวมถึงแสดงคามนิยมชาติของผู้เดินทางซึ่งไม่ว่าพบเห็นสิ่งใดก็กระตุ้นเตือนให้เกิดความรู้สึกภาคภูมิใจประเทศไทยหรือความเป็นคนไทย ตัวบทบางเรื่องแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายกัมพูชากับเจ้านายไทยรวมถึงความประทับใจที่ผู้เดินทางชาวไทยมีต่อ

เจ้านายกัมพูชา ลักษณะเนื้อหาดังกล่าวมีความใกล้เคียงกับสิ่งที่กล่าวไว้ใน**นิราศนครวัด** จึงอาจจัดให้เนื้อหาเหล่านี้เป็นลักษณะร่วมของวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชาได้

การศึกษาลักษณะของนิราศในพระนิพนธ์เรื่อง**นิราศนครวัด**เป็นการใช้วิธีวิทยาและการพิจารณาข้อมูลในการศึกษานิราศซึ่งแต่เดิมจำกัดอยู่เฉพาะการศึกษากลุ่มข้อมูลที่เป็นนิราศตามขนบมาเป็นเครื่องมือวิเคราะห์ตีความตัวบทที่มีลักษณะเป็นวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางซึ่งตามปกติจะมีวิธีวิทยาในการศึกษาที่เน้นแสดงให้เห็นคุณค่าของความรู้ ประสบการณ์เชิงประจักษ์ การใช้สำนวนภาษา งานศึกษานี้จึงเป็นการประยุกต์วิธีการศึกษาตีความซึ่งผูกติดอยู่กับกลุ่มงานเขียนประเภทหนึ่งมาพิจารณาตัวบทซึ่งมีธรรมชาติต่างออกไป ผลการศึกษาซึ่งได้นำเสนอและอภิปรายข้างต้นแสดงให้เห็นว่า การเข้าถึงงานวรรณกรรมเรื่องเดิมด้วยวิธีการใหม่จะทำให้เห็นการสื่อความหมายและความซับซ้อนของตัวบทได้ไม่รู้จักจบ

ข้อเสนอแนะ

จากการเก็บข้อมูลงานวิจัย พบว่าวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางในยุควรรณกรรมปัจจุบันซึ่งเล่าประสบการณ์ในต่างแดนมีรูปแบบ เนื้อหา และกลวิธีคลี่คลายไปจาก**นิราศนครวัด**และกลุ่มวรรณกรรมร้อยแก้วประเภทการเดินทางไปกัมพูชาอย่างมาก เช่น ไม่เน้นเล่าประสบการณ์การเดินทาง มีวิธีการถ่ายทอดแบบเรื่องแต่ง แต่งเป็นจดหมาย ฯลฯ เป็นกลุ่มข้อมูลที่น่าสนใจและควรมีการศึกษาวิเคราะห์เพิ่มเติมต่อไป

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- กุสุมา รัชชมนั. 2559. ความรู้เรื่องภาษาสำหรับนักวิจัยวรรณคดีไทย. กุศุมารวรรณนา 6 :
วิจิตรวาทะประพันธ์. กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัย
ศิลปากร.
- ไกรฤกษ์ นานา. 2554. สยามที่ไม่ทันได้เห็น : ภาพเก่าเล่าเรื่องสายสัมพันธ์ไทย-เขมร. พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพฯ: โพสต์บุ๊กส์.
- ไกรฤกษ์ นานา. 2563. สยามรัฐท่ามกลางจักรวรรดินิยม. กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรม.
- ไขแสง สุกใส. 2532. มดขี้เมรัไปแลเขมร. กรุงเทพฯ: โอ.เอส.พริ้นท์ติ้ง เฮ้าส์.
- ศีกฤทธิ ปราโมช, หม่อมราชวงศ์. 2556. ถกเขมร. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: ดอกหญ้า.
- จรัส แดงน้อย. 2510. เที่ยวเมืองเขมรและเมืองญวน. กรุงเทพฯ: มงคลการพิมพ์
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. 2496. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว. พระนคร: กรมศิลปากร.
- จิรพล เกตุจุมพล. 2539. การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างขององค์ความรู้ของกลุ่มชนชั้นนำสยาม
รุ่นใหม่พ.ศ. 2367-2468 (ศึกษากรณีการชำระพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1-4).
วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชลดา เรืองรักษ์ลิขิต. 2541. ตะเลงพ่ายศรีมหาเทพ. กรุงเทพฯ: คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน.
- ชัยรัตน์ เจริญสินโอสถ. 2560. บทแนะนำสู่ความคิดหลังโครงสร้างนิยม Introducing
Poststructuralism. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สมมติ.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. 2551. ปาฐกถาพิเศษ ความสัมพันธ์ไทย-เขมร : ทั้งรักทั้งชังและประวัติศาสตร์
บาดแผล. ใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ (บรรณาธิการ), มอญ-เขมรศึกษา (65-88). กรุงเทพฯ :
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ฐนพงศ์ ลือขจรชัย. 2562. เสียดินแดนมลายู: ประวัติศาสตร์ชาติฉบับ Plot Twist. กรุงเทพฯ:
ศิลปวัฒนธรรม.
- ณัฐกาญจน์ นาคนวล. 2547. นิราศสมัยใหม่ในกวีนิพนธ์ของอังคาร กัลยาณพงศ์และไพโรจน์
ขาวงาม. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต. ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ดำรงราชานุภาพ, กรมหมื่น. อธิบายการไปเที่ยว. วชิรญาณ ตอนที่ 2: 173-184.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. 2528. คำนำ. นิราศเบ็ดเตล็ด. พระนคร: คุรุสภา.
- ตรีศิลป์ บุญขจร. 2559. ทั้งบ้าน ทั้งวัง วัด เป็นศัตรู: รำพันพิลาป ในฐานะวรรณกรรมอัตชีวประวัติ

- สุนทรภู่. วารสารรัฐสมิแล ปีที่ 37: 69-79.
- เทพรัตนราชสุตาฯ สยามบรมราชกุมารี, สมเด็จพระ. 2537. เขมรสามยก. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสมเด็จพระเทพรัตนราชสุตา.
- ธงชัย วินิจจะกุล. 2556. กำเนิดสยามจากแผนที่: ประวัติภูมิกายาของชาติ (Siam mapped: A history of the geo-body of a nation). แปลโดย พวงทอง ภวัครพันธุ์, ไอดา อรุณวงศ์ และ พงษ์เลิศ พงษ์วานันต์. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อ่าน.
- ธงชัย วินิจจะกุล. 2559. โฉมหน้าราชาชาตินิยม. กรุงเทพฯ: ฟ้ายั่ว.
- ธนากร จันทิมา. 2554. วรรณกรรมบันทึกการเดินทางของ เสกสรรค์ ประเสริฐกุล ในฐานะนิราศสมัยใหม่. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท. ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ธัญญา สังขพัฒน์. 2559. วรรณกรรมร่วมสมัย Contemporary Literary Theory. กรุงเทพฯ: นาค.
- ธิติ บัวคำศรี. 2552. กัมพูชาในแบบเรียนของไทย. ใน สุนทร ชุตินทรานนท์, ชาตินิยมในแบบเรียนไทย, 163-223. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.
- ธิติ บัวคำศรี. 2557. สยามกับฝรั่งเศสและประวัติศาสตร์(ยุคมืด)ของกัมพูชา : อธิติ บัวคำศรี [ออนไลน์]. เข้าถึงได้จาก https://www.youtube.com/watch?v=8OYA9TeU-oU&t=2140s&ab_channel=PITVFANPAGE
- ธีรยุทธ บุญมี. 2557. มิเชล ฟูก็อดต์ (Michel Foucault). พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: วิชา.
- นพวรรณ งามรุ่งโรจน์ และ นิตยา แก้วคัลลนา. 2550. บทคร่ำครวญในกวีนิพนธ์ไทยสมัยใหม่. วรรณวิทัศน. ปีที่ 17: 386-415. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- นรินทร์ธิเบศร์ (อิน). 2468. โคลงนิราศนรินทร์. [ม.ป.พ.]: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้า กรมพระยา. 2505. สาส์นสมเด็จพระเจ้า. เล่ม 4. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- นฤมล อินทรลักษณ์. 2545. วิจัยลีลาในการเสนอภาพลักษณ์สังคมเมืองในกวีนิพนธ์ของไพโรจน์พร ขาวงาม. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท. ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- นันทนัย ประสานนาม. 2550. วรรณคดีมรดกของไทย: การอ่านใหม่ด้วยแนวคิดหลังอาณานิคม. วารสารสังคมลุ่มน้ำโขง ปีที่ 3: 91-108.
- นันทนัย ประสานนาม. 2556. เรื่องเล่านักเดินทาง ภาพแทน และดินแดนเอ็กโซติก: การประกอบสร้าง “ไทย” ในหนังสือ Lonely Planet. ใน นิยายแห่งนิยาม: เรื่องเล่าสมัยใหม่ในบริบทของการเมืองวัฒนธรรม, 164-201. กรุงเทพฯ: โครงการสร้างสรรค์และพัฒนาเอกสารวิชาการ

- ทางวรรณคดี ภาควิชาวรรณคดี คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
 น้ำผึ้ง ปัทมกลางคูล. 2560. ความซับซ้อนเรื่องประเภทกับข้อถกเถียงเรื่องความเป็น “นิราศ”.
วารสารไทยศึกษา ปีที่ 14: 61-78.
- น้ำผึ้ง ปัทมกลางคูล. 2560. ความฝันและจินตนาการในรำพันพิลาป: สุนทรภูกับการประกอบสร้าง
 “เรื่องเล่า” ในวรรณคดีนิราศ. วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร ฉบับภาษาไทย ปีที่ 37:
 203-228.
- นิตยา แก้วคัลณา. 2551. การสืบทอดขนบการสร้างจินตภาพของกวีไทย. วารสารอักษรศาสตร์
 มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีที่ 30: 193-217.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. 2545. เรื่องจริงหรืออิงนิยาย. ใน ว่าด้วย “การเมือง” ของประวัติศาสตร์และ
 ความทรงจำ. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. 2555. ปากไก่และใบเรือ. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: ฟ้ายเดียวก้น.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. 2557. สงครามอนุสาวรีย์กับรัฐไทย. ใน ชาติไทย, เมืองไทย, แบบเรียนและ
 อนุสาวรีย์. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.
- บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, หม่อมหลวง. 2517. วิเคราะห์วรรณคดีไทย. กรุงเทพฯ: โครงการตำรา
 สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- ปราชญ์ เครือทอง. 2546. พระจอมเกล้า “KING MONGKUT” พระเจ้ากรุงสยาม. กรุงเทพฯ:
 ศิลปวัฒนธรรม.
- ปรีดี นุกุลสมปรารถนา. 2564. รู้จัก High Context และ Low Context เพื่อการสื่อสารที่มี
 ประสิทธิภาพ. เข้าถึงได้จาก [https://www.popticles.com/communications/high-
 context-vs-low-context-for-better-communication/](https://www.popticles.com/communications/high-context-vs-low-context-for-better-communication/)
- เปลื้อง ณ นคร. 2513. ประวัติวรรณคดีไทยสำหรับนักศึกษา. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- เปลื้อง ณ นคร. 2540. จินตวรรณคดีไทย. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- พ. ณ. ประมวญมารค (หม่อมเจ้าจันทร์จิรายุ รัชนี). 2532. กวีแปลกวีและบทกวีนิทานเรื่อง
 นางจามเทวี. กรุงเทพฯ: จารึก.
- พ.ณ. ประมวญมารค. 2515. กำสรวลศรีปราชญ์-นิราศนรินทร์. นครหลวง: แพร่พิทยา.
- พรชัย คัมทวิพร. 2529. แบบการอธิบายในพระนิพนธ์ทรงประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระยา
 ดำรงราชานุภาพ : การวิเคราะห์เชิงปรัชญา. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชา
 ปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พรเทพ โตขยางกูร. 2553. การอ้างอิงในนิราศสมัยใหม่ : กลวิธีการสื่อสารและการสร้างอารมณ์
 สะเทือนใจ. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต. ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์
 จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- พรรณราย ชาญหิรัญ. 2563. พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2419-2452): วรรณคดีกับโลกสันนิบาต. ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พิทยาลงกรณ์, พระราชวรพงศ์เธอ กรมหมื่น. 2514. ผสมผสาน ชุดที่ 2. พระนคร: รวมสาส์น.
- เพ็ญศรี ดูก. 2539. ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทย (สยาม) กับประเทศฝรั่งเศส ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ตามเอกสารของกระทรวงการต่างประเทศ. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- ไพรัตน์ สุกกิจบุญย์. 2544. ตามเสด็จเขมร. กรุงเทพฯ: อทิตตา.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. 2459. พระนลคำหลวง. [ม.ป.ท.]: โรงพิมพ์ไทย.
- มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์. 2548. ทวาทศมาส: นิราศหรือตำราการประพันธ์. ภาษา-จารึก 10. กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- มยุรี วีระประเสริฐ. 2555. นิราศนครวัด : ปฐมบทแห่งเขมรศึกษาในประเทศไทย. 150 ปี สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพกับพัฒนาการโบราณคดีไทย, 29-44. กรุงเทพฯ: ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- มยุรี วีระประเสริฐ. 2555. นิราศนครวัด สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. โครงการพิมพ์ของแผ่นดิน. อุทยานแห่งการเรียนรู้ TK Park. เข้าถึงได้จาก http://valuablebook2.tkpark.or.th/document_nirat.html.
- มิเชล ฟูก็อดต์. 2565. ระเบียบของวาทกรรม (L'ordre du discours). แปลโดย ฐานิดา บุญวรรณ. กรุงเทพฯ: อิลลูมินันซ์ เอ็ดดิชันส์.
- รัตนา โอษฐ์ยิ้มพราย. 2528. นิราศคำกลอนสมัยรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ 5 ถึงรัชกาลปัจจุบัน. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต. ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. CHULALONGKORN UNIVERSITY
- ราโชทัย, หม่อม. 2505. นิราศลอนดอน. [ม.ป.ท.]: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม.
- รินฤทัย สัจจพันธุ์. 2516. นิราศคำโคลง : การวิเคราะห์และเปรียบเทียบกับนิราศชนิดอื่น. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต. สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- รินฤทัย สัจจพันธุ์. 2538. ทวิภาค...มนุษย์สองหน้า. ใน เลอลอดลวดลายวรรณกรรม. กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาส์น.
- รินฤทัย สัจจพันธุ์. 2544. นวลักษณ์ (NOVELTY) จากกรอบของนิราศที่ปรากฏในลำนานุกรมกระดิ่งและบางกอกแก้วกำสรวล. ใน จำเนียร พลสวัสดิ์, ศาสตร์และศิลป์แห่งวรรณคดี 175-194. กรุงเทพฯ: ประพันธ์สาส์น.
- เลอสรรร ธรรมพิชา. 2502. ไปกรุงกัมพูชา. ม.ป.พ.

- วรรณวิวัฒน์ รัตนลัมภ์. 2562. “เยอแนล”: ลักษณะเด่นและคุณค่าในฐานะประเภทวรรณคดี.
วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศึกษาศาสตร์. ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย.
- วรรณศิริ ตั้งพงษ์ธิตติ. 2544. พระนิพนธ์ประเภทสารคดีท่องเที่ยวของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศึกษาศาสตร์. ภาควิชาภาษาไทย
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วิมลวรรณ ทองปรีชา. 2507. พระประวัติและพระกรณียกิจของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม
พระยาดำรงราชานุภาพ. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทศึกษาศาสตร์. แผนกวิชาประวัติศาสตร์
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศานติ ภัคดีคำ. 2553. เขมรรูปไทย. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.
- ศานติ ภัคดีคำ. 2563ก. นครวัดที่ตะนาวสี. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.
- ศานติ ภัคดีคำ. 2563ข. “เสียมราบ” ชื่อนี้มาจากไหน ถ้าเพิ่งถูกนำมาใช้สมัยกรุงรัตนโกสินทร์?
[ออนไลน์].นิตยสารศิลปวัฒนธรรม. เข้าถึงได้จาก [https://www.silpa-](https://www.silpa-mag.com/history/article_9741)
[mag.com/history/article_9741](https://www.silpa-mag.com/history/article_9741)
- ศิลปากร, กรม. 2467. โคลงนิราศนรินทร์. กรุงเทพฯ: ไสยภูมิพชรพัฒนการ.
- ศิลปากร, กรม. 2517. ประชุมนิราศสุนทรภู่. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.
- ศิลปากร, กรม. 2518. ลิลิตพระลอ. กรุงเทพฯ: อักษรสัมพันธ์.
- ศิลปากร, กรม. 2528. รวมนิราศเบ็ดเตล็ด. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- สรตี ใจสะอาด. 2542. จดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว: ต้นเค้าการเขียนสารคดีท่องเที่ยวยุคแรกของไทย. ภาควิชาภาษาไทย
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สายชล สัตยานุรักษ์. 2545. สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ การสร้างอัตลักษณ์ “เมืองไทย”
และ “จีน” ของชาวสยาม. กรุงเทพฯ: มติชน.
- สายชล สัตยานุรักษ์. 2546. พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352). กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.
- สายชล สัตยานุรักษ์. 2550. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการ ประวัติศาสตร์วิถีชีวิตเกี่ยวกับสังคม
และวัฒนธรรมไทยของปัญญาชน พ.ศ. 2435-2535. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- สายวรุณ น้อยนิมิตร. 2557. งานวิจัยด้านวรรณกรรมไทยร่วมสมัย: การศึกษารวบรวมบทคัดย่อและ
บรรณานุกรม. วารสารมนุษยศาสตร์ ปีที่ 21: 222-240.
- สำนักงานราชบัณฑิตยสภา. 2560. พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม ฉบับราชบัณฑิตยสภา (ฉบับแก้ไข
เพิ่มเติม). พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักงานราชบัณฑิตยสภา.

- สิทธิ ศรีสยาม (จิตร ภูมิศักดิ์). 2533. นิราศหนองคาย วรรณคดีที่ถูกสั่งเผา แผนกนิราศหนองคาย
ของหลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์). พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ส่องสยาม.
- สุจิตรา จงสถิตย์วัฒนา. 2541. หวังสร้างศิลปินฉัตรเพชรแพรว : การสืบทอดขนบกับการ
สร้างสรรค์วรรณศิลป์ในกวีนิพนธ์ไทยสมัยใหม่. กรุงเทพฯ: โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุนทร ชูตินธรานนท์. 2552. สถานะองค์ความรู้ด้านอุษาคเนย์ในสังคมไทย. ใน สุนทร
ชูตินธรานนท์, ชาตินิยมในแบบเรียนไทย, 32-81. กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.
- สุภาณี พัดทอง. 2552. "เรือ" ในวรรณคดีนิราศ : มโนทัศน์กับการสร้างวรรณศิลป์. วิทยานิพนธ์
ดุขฎิบัณฑิต. ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุภาพร พลายเล็ก. 2541. นิราศสมัยรัตนโกสินทร์ : การสืบทอดขนบวรรณศิลป์จากพระนิพนธ์
เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท. ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุรเดช โชติอุดมพันธ์. 2560. ทฤษฎีวรรณคดีวิจารณ์ตะวันตกในคริสต์ศตวรรษที่ 20. พิมพ์ครั้งที่ 2.
กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อนุศาสน์จิตรกร, พระยา. 2493. เที่ยวนครวัด นครธม เมื่อพุทธศักราช 2467. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์
มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- อัญชลี ภูผะกา. 2553. พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว: วรรณคดีกับการ
สร้างชาติ. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท. ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อาทิตยา พงษ์ไพบูลย์. 2547. คุณค่าของพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วบันทึกประจำวันการเสด็จประพาสใน
ประเทศ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท. ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อาภากรณ์ ดิษฐ์เล็ก. 2547. พัฒนาการของนิราศร้อยแก้ว. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท. ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อิรวดี ไตลังคะ. 2543. ศาสตร์และศิลป์แห่งการเล่าเรื่อง. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่ง
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- เกศราพร มากจันทร์. 2551. พระราชอารมณ์ขันสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี
ในพระราชนิพนธ์สารคดีท่องเที่ยวสาธารณรัฐประชาชนจีน. วารสารอักษรศาสตร์
มหาวิทยาลัยศิลปากร. ปีที่ 30: 9-40.
- วรเมธ โกศลย์วัฒน์. 2558. ศิลปะการตั้งชื่อพระราชนิพนธ์สารคดีเสด็จพระราชดำเนินเยือน
ต่างประเทศของสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. วารสารห้องสมุด.

ภาษาอังกฤษ

- Anderson, Benedict. 1978. Studies of Thai State : the State of Thai Studies.” The Studies of Thailand : Analyses of Knowledge, Approaches, and Prospects in Anthropology, Art History, Economics, History and Political Science. Ayal, Elizer B. (ed), 193-234. Athens, Ohio: Ohio University Southeast Asia Program.
- Anderson, Benedict. 1990. Language and Power: Exploring Political Cultures in Indonesia. New York: Cornell University Press.
- Angé, Olivia and Berliner, David. 2015. Introduction: Anthropology of Nostalgia – Anthropology as Nostalgia. In Olivia Angé and David Berliner (eds.), Anthropology and Nostalgia. New York: Berghahn Books.
- Appadurai, Arjun. 1996. Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalizations. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Buriameathakul, Kumpol. 2013. Characteristics of Culture in Thai Society and Virtual Communities. Silpakorn University Journal of Social Sciences, Humanities, and Arts Vol.13 (2), 207-270.
- Burrow, Colin (ed). 2002. Shakespeare: The Complete Sonnets and Poems. New York: Oxford University Press.
- Chandler, David. 2008. A HISTORY OF CAMBODIA. Colorado: Westview Press.
- Chatman, Seymour. 1993. Reading Narrative Fiction. New York: Macmillan.
- Chitakasem, Manus. 1974. The Nature of Nirat Poetry and the Development of the Genre. Doctor of Philosophy, the University of London.
- Cuddon, J. A.. 2013. A Dictionary Of Literary Terms and Literary Theory. Fifth edition. West Sussex: Blackwell Publishing.
- Darwin, Charles. 1896. The expression of the emotions in man and animals. New York: D. Appleton and Company.
- Davis, Fred. 1979. Yearning for Yesterday: A Sociology of Nostalgia. New York: Free Press.
- Denes, Alexandra. 2022. A Siamese Prince Journeys to Angkor: Encounters with a Shared Heritage. Journal of the Siam Society. Vol. 110: 49-67.
- Dreyfus, Hubert and Rabinow, Paul. 1982. Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics. Brighton: Harvester.

- Feder, Ellen K.. 2011. Power/Knowledge. In Diana Taylor (ed.), Michel Foucault: Key Concepts. Durham: Acumen.
- Fludernik, Monika. 2009. An Introduction to Narratology. New York: Routledge.
- Foucault, Michel. 1977. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. London: Allen Lane.
- Foucault, Michel. 1980. Prison Talk. In C. Gordon (ed.), Power/Knowledge. Brighton: Harvester.
- Foucault, Michel. 1984. Truth and Power. The Foucault Reader (Paul Rainbow, ed.). New York: Pantheon Books.
- Fowler, H. W. and Fowler, F. G.. 1919. The Concise Oxford Dictionary of Current English. Oxford: Oxford University Press.
- Frow, John. 2005. Genre. New York: Routledge.
- Genette, Gerard. 1983. Narrative Discourse AN ESSAY IN METHOD. New York: Cornell University Press.
- Hilton, Alexander Laban. 2005. Why Did They Kill?: Cambodia in the Shadow of Genocide. California: University of California Press.
- Jeshurun, Chandran. 1970. The Anglo-French Declaration of January 1896 and the Independence of Siam. Journal of the Siam Society. 58(2), 105-126.
- Kesbunchoo-Mead, Kullada. 2004. The Rise and Decline of Thai Absolutism. London: Routledge Curzon.
- Limapichart, Thanapol. 2008. The Prescription of Good Books: The formation of the Discourse and Cultural Authority of Literature in Modern Thailand (1860s-1950s). Doctor's Thesis. University of Wisconsin.
- Limapichart, Thanapol. 2014. The Royal Society of Literature, or, the Birth of Modern Cultural Authority in Thailand. In Rachel V. Harrison (ed.), Disturbing Conventions. London: Rowman & Littlefield International.
- Lyotard, Jean-François. 1984. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge. Translated by Geoff Bennington and Brian Massumi. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Metcalf, P. 2002. They Lie, We Lie: Getting on with Anthropology. London: Routledge.

- Mills, Sara. 2001. Michel Foucault. London: Routledge.
- Moeller, David Juergen. 2011. Thai Attitudes towards Vietnam as Shown in Contemporary Travel Writing. Master's Thesis. Southeast Asian Studies Program, Graduate School, Chulalongkorn University.
- Routledge, Clay. 2016. Nostalgia: A Psychological Resource. New York: Routledge.
- Rungswasdisab, Puangthong. 1995. War and Trade: Siam Interventions in Cambodia, 1767-1851. Doctor's Thesis. University of Wollongong.
- Tally, Robert T., 2013. Spatiality. New York: Routledge.
- Thompsons, Carl. 2011. Travel Writing. New York: Routledge.
- Tully, John. 2018. Cambodia in the Nineteenth Century: Out of the Siamese Frying Pan and into the French Fire?. In T. O. Smith (ed.), Cambodia and the West, 1500-2000. London: Palgrave Macmillan.
- Wolters, Oliver. 1999. History, Culture, and Region in Southeast Asian Perspectives. New York: Cornell University Press.

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล

นายธีธัช สุเมธสวัสดิ์

วัน เดือน ปี เกิด

วันที่ 15 พฤศจิกายน พ.ศ. 2534

สถานที่เกิด

อำเภอกันทรลักษ์ จังหวัดศรีสะเกษ

วุฒิการศึกษา

จบการศึกษาด้านศิลป-ภาษา จากโรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา กรุงเทพมหานคร
ปริญญาตรีเอกวิชาภาษาไทย วิชาโทภาษาอังกฤษ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัย
ศิลปากร ปริญญาโทสาขาวรรณคดีไทย ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ขณะที่ยังเรียนวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโท มีความสนใจ
เกี่ยวกับวรรณคดีนิราศ วรรณกรรมการเดินทาง ความเป็นประวัติศาสตร์นิพนธ์
ของประวัติวรรณคดีไทย การสร้างความรู้และความรับรู้ผ่านงานเขียนของชนชั้น
นำ รวมถึงพระนิพนธ์ พระประวัติ และบทบาทในด้านงานวรรณกรรมของสมเด็จพระ
พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ที่อยู่ปัจจุบัน

221/1173 ไอทีโอ สาทร-ท่าพระ ถนนตากสิน-เพชรเกษม

แขวงบुकคูลโล เขตธนบุรี กรุงเทพฯ 10600

ผลงานตีพิมพ์

มีข้อเขียนตีพิมพ์ในหนังสือประวัติวรรณคดีไทยฉบับมูลนิธิสมเด็จพระเทพ
รัตนราชสุดาฯ นิตยสาร ELLE ประชาไท Harper's Bazaar

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY